R G B WH GR BL
Grey Scale #13
C M Y K
DANES-PICTA.COM
A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19
Colour Chart #13
Blue Cyan Green Yellow Red Magenta White 3/Color Black
Inches
Centimetres
DANES-PICTA.COM

DZIEJE POWSZECHNE I CYWILIZACYI

TOM IV.

TEGOŻ AUTORA:

DZIEJE POWSZECHNE I CYWILIZACYI, T. I. EGIPT, BABILON I ASSYRYA. SYRYA I PALESTYNA. AZYA MNIEJSZA. IRAN I TURAN. INDYE, CHINY I PACYFIK. (Z 256 ILUSTRACYAMI I 2 MAPAMI). WARSZAWA.

DZIEJE POWSZECHNE I CYWILIZACYI. T. II. GRECYA ARCHAICZNA. GRECYA BOHATERSKA. GRECYA WOLNA. PANOWANIE GRECYI NAD ŚWIATEM. (Z 279 ILUSTRACYAMI, 2 PLANAMI I 3 MAPAMI). WARSZAWA.

DZIEJE POWSZECHNE I CYWILIZACYI. T. III. RZYM—MIASTO. RZYM—PAŃSTWO. IMPERYALIZM RZYMSKI. CEZARYZM. (Z 299 ILUSTRACYAMI, 2 PLANAMI I 2 MAPAMI). WARSZAWA.

DZIEJE POWSZECHNE
I CYWILIZACYI

TOM IV.

ODRODZENIE WSCHODU. GENEZA
SPOŁECZEŃSTWA NA ZACHODZIE.
ŚWIAT TURKO-SŁOWIAŃSKI.

NAPISAŁ

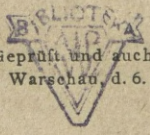
ADAM SZELĄGOWSKI

Z 252 RYSUNKAMI.

NAKŁAD I DRUK TOW. AKC. S. ORGELBRANDA SYNÓW,
SKŁADY GŁÓWNE: E. WENDE I SPÓŁKA, WARSZAWA,
L. FISZER W ŁODZI.

93/2005; 93 L ; 93 85

8691/1

Geprüft und auch für die Ausfuhr freigegeben.
Warschau, d. 6. 5. 1918. T. № 10159. Dr. № 803.

PRZEDMOWA.

Tom niniejszy obejmuje dzieje całego pierwszego tysiącolecia po Chr., a więc zarówno to, co przyjęte jest nazywać końcem okresu starożytnego (do r. 476), jak i początki średniowiecza. Do tego układu autor czuł się upoważnionym zarówno konwencyonalizmem dotychczasowego podziału dziejów na okresy (r. 395 według jednych, r. 476 według drugich), jak i punktem widzenia, z jakiego w dziejach powszechnych należy traktować dzieje Polski.

Przyjmując dzieje Polski, jako związane bezpośrednio z dziejami całości czyli dziejami powszechnymi, te ostatnie zmuszony byłem traktować, jako wstęp, dzieje zaś Polski, jako wytwór tych ostatnich.

Tam, gdzie się zaczyna Polska historyczna, kończy się starożytność w rozumieniu pierwocin dziejów polskich. Ale to jeszcze nie wszystko.

Rozumiemy, że każdy naród, niemniej ludy Dalekiego Wschodu, mają swoje okresy: starożytny, średniowieczny i nowożytny; niekoniecznie przeto okresy te u różnych narodów muszą przy-

padać równocześnie. Inaczej jednak w dziejach Polski i Zachodu, z którym ona jaknajściślej jest związaną.

Określeniem współczesnym i najważniejszym dla dziejów każdej cząstki ludzkości jest narodowość, i z tego punktu widzenia niezależnie od tego, czy on jest słuszny i jedyny, jak ze szczytu górskiego, patrzymy się dzisiaj wstecz na rozwój historyczny poprzednich wieków.

Otóż z tego punktu widzenia musimy przyznać, iż schyłek pierwszego tysiącolecia jest nie tylko początkiem Polski historycznej, ale i początkiem współczesnych narodowości w pojęciu nie tylko językowym, ale i politycznym, i to tak dobrze narodowości, dzisiaj panujących w cywilizacyi, jak włoskiej, francuskiej, angielskiej czy niemieckiej, jak i młodszych oraz drugorzędnych— Słowian, Węgrów nawet Turków.

Jestto, zdaniem autora, kryteryum do podziału na okresy—wewnętrzne, tak mocne, iż nie potrzebuje się on tłumaczyć z odstępstwa od szablonów, do dziś dnia przyjętych.

Ale z takiego pojmowania stosunku dziejów powszechnych do dziejów poszczególnych narodów wynikają pewne konsekwencye, które obowiązują już dzisiaj piszącego i układającego historyę. Jak bez rozumienia dziejów powszechnych historya, dajmy na to polska, jest splotem powikłanych i nierozwiązanych zagadek, tak na odwrót z ustaleniem się osobowości narodowej i indywidualności cywilizacyjnej historya każdego

narodu — a chyba do ostatnich czasów jeszcze i historya polska—jest w całości historyą powszechną. I inaczej historyi narodu współczesnego, czy to włoskiego, niemieckiego czy francuskiego, angielskiego rozumieć nie można. Dlatego wszelkie próby przyswajania na język polski dziejów powszechnych są to tłumaczenia historyi, pisanych na sposób obcy. Brakuje tylko dziejów powszechnych, pisanych przez Polaka dla tego, że nieodzownym warunkiem jest napisanie wprzód dziejów Polski.

Wyłożyłem swój punkt widzenia, ażeby wytłumaczyć, dla czego istotnie na r. 1000 po Chr. uważam założenie: „Dziejów powszechnych i cywilizacyi“ za skończone i wyczerpane w całości, i że dalsze opracowanie tego samego tematu może nosić i powinno jedynie tytuł: „Dzieje Polski i cywilizacyi“.

Przerwa blizko czteroletnia w wydawnictwie między tomem poprzednim a ostatnim jest spowodowana wypadkami wojny. Była ona szkodliwą dla wydawnictwa, do którego materyał ilustracyjny, już raz zaginiony, trzeba było w mniej szczęśliwych warunkach zbierać i uzupełniać. Gorzej, bo samemu autorowi wskutek oddalenia jego od warsztatu pracy utrudniła ostateczną rewizyę dzieła w nazwach i datach i zmusza go prosić czytelnika o większą pobłażliwość względem usterek, napotykanych, aniżeli w czasach normalnych.

ODRODZENIE WSCHODU.

§ 1. PRZEŁOM W DZIEJACH CEZARYZMU.

Okres, nazwany panowaniem 30 tyranów, jest okresem rządów żołdactwa. Władza cesarska jest przedmiotem kupna i targu w obozie. Obóz ten jest zarazem rezydencyą cesarza. Rzym pozostał się nominalnie głową świata. Ale ani o lud, ani o senat żaden panujący nie dba. Rzym zubożały, Italia wyludniona narówni z innymi prowincyami na zachodzie. Na miejsce pustki, która się wytwarza, napływają barbarzyńcy, naprzód jako oddziały wojska rzymskiego, później, jako kolonowie. Świat rzymski, świat cywilizowany kurczy się. Cywilizacya zachodnia nie przetrwała okresu panowania Rzymu nad światem czyli okresu cezaryzmu. Wschód, istotna kolebka cywilizacyi, z upadkiem politycznym Rzymu, przychodzi do swych praw pierszeństwa w dziejach cywilizacyi.

§ 2. PROWINCYE NA WSCHODZIE.

Na wschodzie stan rzeczy był całkiem odmienny, jak na zachodzie. Przedewszystkiem

---

Jak się nazywa okres historyi rzymskiej w połowie III-go w.? Gdzie jest rezydencya cesarza? Jaki stan

Wschód był bogatszy, aniżeli Zachód. Wyczerpanie finansowe Rzymu i Italii obracało się na korzyść prowincyi wschodnich. Najsilniejszymi ekonomicznie prowincyami rzymskimi były Egipt i Syrya, chociaż i Azya Mniejsza cyfrą swą urzędową 500 miast świadczy o swej ludności i zamożności. Egipt był spichrzem Rzymu za czasów cesarstwa, Aleksandrya zaś ogniskiem życia prze-

1. Godło miasta Rzymu. Z czaszy złotej. Ze zbioru Morgana w Nowym Yorku.

mysłowego. Współcześni (w III w. po Chr.) uważają ją za miasto bogactw, dostatku i zbytku, ale równocześnie za miasto, w którym nikt nie próżnuje. Ten wyrabia szkło, ów papier, tamten zaś płótno. Nie Rzym był panem rynku zachodniego, ale Aleksandrya. Stąd też pieniądz rzym-

---

Italii i Rzymu? prowincyi zachodnich? Jakie skutki wyludnienia i zubożenia? Jaki stan rzeczy na wschodzie?

ski odpływał wciąż na wschód. Aleksandrya była stolicą kapitalistyczną świata. Tutaj ludzie nie znali innego hasła, jak bogacenie się. Pieniądz był jedynym ich bogiem. Ale też dzięki bogactwu i dostatkom klas wyższych kwitły tutaj nauka i sztuka późna helleńska. Museion wraz ze swymi zbiorami i biblioteką wciąż dzierżył prymat w świecie naukowym. Tutaj też zakwi-

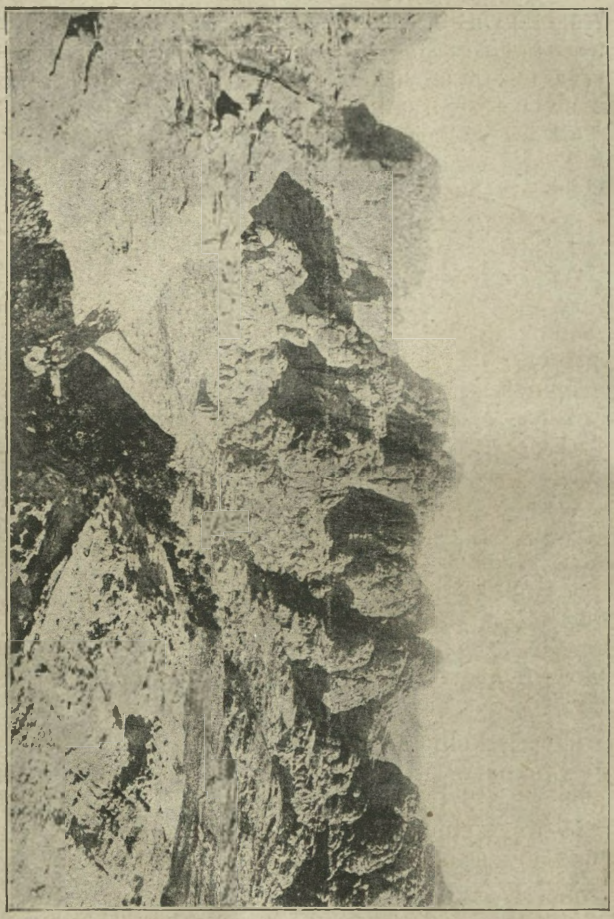

2. Godło m. Aleksandryi. Z czaszy złotej. Ze zbioru Morgana w Nowym Yorku.

tła nowa szkoła platońska (neoplatonizm) w III w. ze swym najwybitniejszym przedstawicielem Plotinem (um. 270 r.), a idee filozoficzne pogańskie krzyżowały się z pojęciami judaistycznymi i nowymi chrześciańskimi. Ta właśnie sztuka aleksandryjska przenikała wszędzie na zachód, i podzi-

Jakie są najbogatsze prowincye cesarstwa? Czego dostarcza Egipt wraz z Aleksandryą? Jakie znaczenie Ale-

wiając freski pompejańskie lub malowidła w willi tiburtyńskiej, nie należy zapominać, że są to

3. Widok ogólny Petry wśród skał piaskowcowych

tylko odbłyski sztuki helleńskiej, zaszczepionej na gruncie cywilizacyi egipskiej przez Ptolo-

meuszów. Te same warunki, które zapewniły rozkwit Egiptowi wraz z Aleksandryą, sprzyjały również rozwojowi Syryi wraz z dawną rezydencyą Seleucydów—Antyochię. Kotlina Orontu nie przestała być nigdy ziemią żyzną i chlebodajną, a wzgórza Libanu jednym wspaniałym ogrodem. Według słów współczesnych w IV w. cała Syrya miała nadmiar zboża, oliwy i wina. Syrya również posiadała swój przemysł własny i wielki handel. Nie było miasta, któreby nie słynęło specyalnie w jakiejś jednej gałęzi przemysłu ówczesnego: Sydon—ze szklannych wyrobów, Tyr i Beryt—z tkanin, zwłaszcza jedwabnych, prócz tego płótna, purpury, skór (safianu). Futra, kadzidło, korzenie, niewolnicy wschodni—oto przedmioty handlu Syryjczyków. To też Antyochia bogactwem, blaskiem i ludnością dorównywała prawie Aleksandryi. Różnica między jedną, a drugą była ta, że gdy Aleksandrya jest i była zawsze wielkim portem handlowym, to Antyochia była punktem wyjścia dla karawan lądowych. Lecz i jedna, i druga pośredniczą w wielkim handlu między wschodem a zachodem. Ten handel obejmuje teraz najdalsze krańce świata wschodniego i zachodniego. Tkaniny aleksandryjskie z jednej strony wysyłane są do Indyi, z drugiej do Brytanii. Aleksandrya ma monopol w całym świecie handlowym. Syrya ma ten sam monopol na wyroby z jedwabiu, który drogą lądową sprowadzano aż z Chin w stanie surowym, a przerabiano i farbowano w Berycie lub w Tyrze, a który rozchodził się na wszystkie strony świata. Jakoż kupcy

ksandryi w dziejach handlu i pieniędza? Co się mieści w Museion? Jaki ma charakter sztuka aleksandryjska, i jaka jest jej rola w państwie rzymskiem? Jakie są warunki przyrodzone dla rozwoju Syryi? Jakie są gałęzie

rzymscy byli znani w Chinach pod nazwą Ta-tsin, a nazwa ta, ogólnie przyjęta dla europejczyków, wywodzi się od nazwy Antyochii. Z drugiej stro-

4. Ruiny Petry.

ny kupców syryjskich można było spotkać w Italii i w miastach handlowych pogranicznych imperium, jak w Salunie w Dalmacyi, w Apulum w Dacyi, w Malace w Hiszpanii, a niebawem zakwitnie dzięki nim handel ze wschodem miast południowych Francyi, jak Bordeaux, Lyonu, chociaż dotrą oni z czasem do Paryża, Orleanu i do Trewiru. Nawet i w handlu indyjskim Antyochia brała udział, a towary, przywożone m. Czerwonem, w porcie Leuko-kome przeładowywano i drogą karawanową wysyłano na północ, do Antyochii, lub na zachód, do Gazy. Dzięki temu ruchowi karawanowemu nawet stacje na pustyni, jak Petra (po arabsku Sela), stolica państwa arabskiego nabatejskiego, później prowincyi rzymskiej, Arabii Skalistej (Arabia Petrea), przyozdobiły się za czasów rzymskich pomnikami sztuki i budownictwa takimi, jakich półwysep arabski nie będzie już nigdy posiadał. Temu samemu położeniu swemu na przejściu od m. Śródziemnego z zachodu na wschód, wgłąb Azyi, zawdzięcza swój wzrost Palmyra, po której pamięć do dziś dnia pozostała w łukach i kolumnach, szczątkach akwaduktów i hal rzymskich, a o której istnieniu, jako stolicy państwa pod rządami mądrej a dzielnej królowej Zenobii (po syryjsku Bat-Zabbai), przez długi czas nawet wątpiono. Miasta Azyi Mniej-

5. Zenobia — królowa Palmyry (djadem na głowie). Bronz.

przemysłu miast syryjskich? Jakie są przedmioty handlu? Jaka różnica między handlem Antyochii i Aleksandryi? Jakie są główne drogi morskie? lądowe? Kto trzyma w rękach swych drogi handlowe w głąb Azyi Środkowej? Jaki był handel syryjski z Chinami, i skąd nazwa Europejczyków w Chinach? Jak daleko przenikali kupcy syryjscy na zachodzie? Jakie miasta zawdzięczają

szej uczestniczą w handlu ze wschodem za pośrednictwem wrót kaukazkich (rzeka Fazis—Kura z Araksem) albo za pośrednictwem Syryi. Ale też mają wyroby swego własnego przemysłu: Milet — tkaniny, płótno farbowane, Laodicea — kobierce, Tralles — naczynia gliniane, Cibyra — żelazo cyzelowane. Szły na zachód z Azyi Mniejszej zarówno dzieła sztuki, posągi, biżuterye srebrne i złote (słynne pierścienie bityńskie), jak i marmur przedziwny o żyłkach krwawych synnadzki, barwnik Hierapolisu i wino Tmolusa. Miasta, jak Halikarnassus, Pergamon, Ephesus, Milet, Sardes słynęły zarówno z piękności gmachów, jak i z bogactwa ludności. Na czele wszystkich stała Smyrna. Z miast Bitynii Nicea rywalizuje z Nikomedyą, która jeszcze w IV w. uchodzi za mały Rzym. A Cesarea w Kappadocyi, na drodze z Cylicyi do wybrzeżów m. Egejskiego i Pontu położona, liczyła w III st. 400 tys. mieszkańców. Ale nietylko pod względem bogactw materyalnych i stopnia kulturalnego prowincye wschodnie ważyły wiele dla Rzymu. Taką samą doniosłość miały one i pod względem politycznym, a Antiochia była jakby kluczem strategicznym posiadłości Rzymian na wschodzie.

§ 3. GRANICA WSCHODNIA. PARTOWIE.

Ta sama różnica, która była pod względem materyalnym i kulturalnym między Wschodem

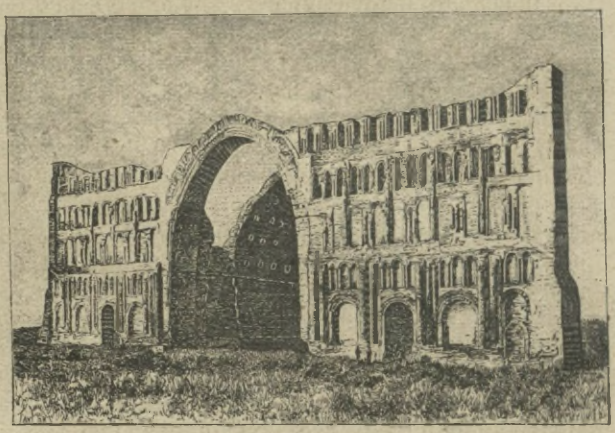
---

swój wzrost handlowi karawanowemu? Co to są Petra? Palmyra? Skąd bogactwo miast mało-azyatyckich? Które z nich są najważniejsze? Gdzie leżał punkt strategiczny posiadłości Rzymian na wschodzie? Jakie przeciwieństwo między granicą wschodnią a zachodnią Rzymian? Kto byli sąsiedzi Rzymian na wschodzie? Jaki charak-

a Zachodem, istniała także i pod względem sąsiedztwa. Cała zachodnia granica od ujścia Renu i wybrzeżów m. Północnego do ujścia Dunaju i wybrzeżów czarnomorskich była zarazem granicą świata cywilizowanego, jakby baryerą między cywilizacyą a barbarzyństwem. Inaczej na Wschodzie. Tutaj państwo rzymskie sąsiadowało z królestwem Partów. Ci Partowie byli to wprawdzie najeźdźcy ze stepów nadkaspijskich (Chorassanu), ale jako aryjczycy, choć przesiąknięci trybem życia plemion koczowniczych turańskich, po utwierdzeniu się swem w Iranie, kulturę w swem państwie oparli na podłożu starej kultury perskiej, pomieszanej z cywilizacyą grecką. Książęta partyjscy Arsacydzi nie tylko pozostawili nam monety bite na sposób, z napisami i emblematami helleńskimi, ale, jak wiemy, naśladowali we wszystkiem Greków i sami nazywali siebie filhellenami. Obrawszy sobie za stolicę Ktezyfon (naprzeciw greckiej Seleucyi), rządzili rozległym państwem od Eufratu aż po Ind i od rz. Oxusa aż po zatokę Perską. Ale centralizmu Achemenidów nie zdołali utrzymać; okres ich w historyi przedstawia panowanie wojenne mnóstwa władców, niezależnych lub w różnym stopniu zależnych od króla. Pomimo to stolica państwa Ktezyfon, jak i Seleucya, były to kwitnące miasta. Zawdzięczały zaś swój rozkwit, jak ongi Babilon, swemu położeniu na drodze z zachodu do Indyi i na Daleki Wschód. Z tym to królestwem Partów rywalizował Rzym o prawo panowania na Blizkim Wschodzie, a chociaż utrzymał swój

ter i pochodzenie Partów? Jaki rodzaj ich kultury? Jaki system rządów? Gdzie stolica? Jakie ich bogactwo, i nad jakimi drogami panują? O co rywalizuje Rzym z państwem Partów? Jaki kraj jest przyczółkiem Azyi Środkowej? Jaka była polityka Rzymu względem książąt

wpływ w Syryi i w Kommagene (niewielkim kraju, lecz niezmiernie ważnym, bo na przejściu dróg za Eufrat położonym), wreszcie w sąsiedniej Arabii Skalistej, to przecież Armenia, która była rodzajem przyczółka dla Azyi wewnętrznej, nigdy na stałe nie przeszła w ręce Rzymian. Zresztą kraj ten, z natury już swej, jako wyżyna alpejska, podzielony na mnóstwo książtw i państewek feudalnych, był o wiele trudniejszy do utrzymania na

6. Ruiny pałacu królów perskich w Ktezyfonie.

stałe, aniżeli do przeszkodzenia komuś w jego zagarnięciu. Tutaj też wpływ Rzymian krzyżował się na przemian z wpływem Partów. Mimo przeto wojen, toczonych tutaj od czasów Crassusa do czasów Aleksandra Sewera, oraz mimo ambicyi pokonania Partów, jaką żywił Cezar i Trajan,

---

Armenii? Jakie stanowisko zajmowało królestwo Partów wobec Rzymu? Jaki nastąpił przełom w państwie partyjskim? Jakie są początki dynastyi Sasanidów, i jaka

Rzym musiał podzielić się panowaniem z Partami na wschodzie. Państwo też Partów, jedyne w świecie starożytnym, musiało być traktowane na równi z Rzymem czy to co do siły wojennej, czy też swobody zawierania traktatów. Jedyne też mogło się poszczycić zwycięstwami oręża, nigdy w pamięci niezmazanymi dla Rzymian.

§ 4. DYNASTYA SASANIDÓW I ODRODZENIE NARODOWE PERSYI.

Nie z barbarzyńcami wprawdzie, lecz z państwem cywilizowanym mając do czynienia, Rzym na początku III-go st. stanął na wschodzie wobec również groźnego niebezpieczeństwa, jakim na zachodzie byli barbarzyńcy. W Persyi bowiem nastąpił przewrót. Panowanie Arsacydów, choć z pochodzenia aryjczyków, a z kultury na wpół Greków, na wpół Turańczyków, będąc znienawidzone, jako panowanie najeźdźców, zostało obalone. Na ich miejsce przyszła rodzima dynastya perska, t. zw. Sasanidów. Początki jej były nieświetne; niejaki Papak albo Pabak, syn albo potomek Sasana, obalił władcę miejscowego w Iranie i sam zapanował w okolicy Isztakri (starożytnego Persepolis). Zato pretensye tej dynastyi były olbrzymie. Z tytułu władzy nad starożytnym Persepolisem, stolicą państwa perskiego, Sasanidzi nawiązują genealogię fikcyjną z Achemenidami, a następca Pabaka, syn jego Ardaszir (Artakszatr czyli Artaxerxes) tytułuje się już **królem Persyi**. On zwycięża ostatniego króla z dynastyi Arsacydów Ardavana (Artabena), który poległ w bi-

---

ewolucya władców Iranu? Jaki jest tytuł króla perskiego? Jakie jego emblematy? Na czem oparli Sasanidzi swoje panowanie? Co to jest mazdeizm? Jaki był stosunek mazdeizmu do państwa? Kiedy wyszło pierwsze

twie pod Suzą lub w okolicach Babilonu (224), i jest założycielem nowego państwa perskiego średniowiecznego. Odtąd przybiera też tytuł „króla królów“. Upadek Arsacydów był zarazem początkiem odrodzenia narodowego Persów, na czele którego stanęła nowa dynastya. Oparcia wewnętrznego moralnego dla swych rządów szukała ona w religii narodowej perskiej—mazdeizmie lub zoroastryanizmie, który odtąd stał się wy-

7 Ahuramazda wręcza Ardaszirowi pierścień na znak władzy. Płaskorzeźba z Naksz-i-Rustam.

znaniem urzędowym w Persyi. Na monetach królów perskich pojawia się symbol ognia, a król Ardaszir jest właściwie mag karonowany. Starożytne gniazdo Persów nie było rezydencyą tych królów, tak samo jak nie było nim za Achemenidów. Stolicą nowego królestwa był jak przedtem Ktezyfon i nowo odbudowana Seleucya pod

---

urzędowe wydanie Awesty? Jakie pretensye podnieśli królowie perscy względem Rzymu? Czemu zawdzięczali swe zwycięstwa nad Partami Trajan, Septymiusz

mianem Veh-Ardaszir. Ale odtąd żywioł perski, żywioł narodowy, otrzymał w państwie przewagą. Za panowania tej dynastyi zaczyna się rozkwit literatury perskiej, a przedewszystkiem rozkwit religijny mazdeizmu, którego wpływ przenikał także w III st. i w głąb cesarstwa rzymskiego na zachód. Religia bowiem została złączona nierozdzielnie z państwem. Zasada, którą przekazał Ardaszir synowi swemu Saporowi I (Szapur) opiewała, iż „religia jest podstawą władzy królewskiej, a władza królewska jest protektorką religii“. Za Sapora II już wyszło oficyalne wydanie ksiąg Zoroastra—Awesty, którym zawdzięczamy nasze wiadomości o mazdeizmie i jego twórcy. Było to około tego samego czasu, kiedy sobór nicejski w państwie rzymskiem opracowywał oficyalne wyznanie wiary chrześciańskiej. Ale odrodzenie to narodowe Persów stawało się groźnem niebezpieczeństwem dla Rzymu, gdyż zapał narodowy i religijny Persów rzucił ich w kierunku podboju na zachód, w celach przywrócenia dawnych granic państwa perskiego. Obrona granicy wschodniej od Persów stała się taką samą naglącą potrzebę dla cesarstwa, jaką była obrona granicy zachodniej od barbarzyńców.

§ 5. WALKI NA WSCHODZIE I SYMPTOMY ROZŁAMU MIĘDZY WSCHODEM A ZACHODEM.

Rozkład państwa Arsacydów sprzyjał wyprawom na wschód cesarza Trajana, później Septymiusza Severa (obydwaj z przydomkami Parthicus).

Severus? Kiedy zaczyna się akcya zaczepna państwa perskiego wobec Rzymu? Jaki z tem w związku pozostaje fakt wewnętrzny rozwoju cesarstwa? Jaki był tryumf Persów nad Rzymem? Jakie nowe samodzielne państwo wyra-

Ten ostatni nie tylko pozyskał nanowo Mezopotamię, ale zdobył nawet (198), i częściowo zburzył Ktezyfon, który odrestaurował dopiero Sapor II. Powstanie nowej monarchii perskiej na wschodzie wyrwało z rąk Rzymu owoce tych zwycięstw. Już Ardaszir stacza walki z Aleksandrem Sewerem o Mezopotamię i Azyę Przednią (231), a za wojowniczego Sapora I walka ta rozciąga się na przeciąg lat 30. Cesarz Waleryan, potrzebą obrony państwa na dwuch krańcach zniewolony, przybiera sobie za współrządcę syna Gallienusa, i pozostawiając mu rządy w Rzymie, sam zachowuje

8. Moneta Szapura I. Biust i napis „czciciel Ahuramazdy". Rewersał przedstawia ołtarz z ogniem i napis Szapur.

dla siebie wschód i jego obronę. Był to pierwszy podział państwa rzymskiego (253). Ale w czasie wojny z Persami tenże cesarz dostał się do niewoli perskiej, w której zakończył życie (259 lub 260). Był to w dziejach cesarstwa rzymskiego fakt niebywały, który osłabił bardzo jego znaczenie na wschodzie. Teraz w sferę pośrednią między jednym a drugim państwem wciskają się nowe organizmy polityczne, zawdzięczające swoje powstanie i swój rozwój rywalizacyi sąsiadów

sta na wschodzie? Co to jest królestwo Palmyry, i kto był jego założycielem? Jakie były rządy Zenobii? Jak daleko rozszerzyła Palmyra swe panowanie, i kto mu kres

Takim było wyżej wzmiankowane już królestwo Palmyry na drodze z Antyochii do Eufratu z dynastyą arabską, którego założycielem był Odoenat, uznany przez Rzym i tytułowany „dux Orientis“. Po jego śmierci pod rządami mądrej i dzielnej królowej Zenobii (po syryjsku Bat-Zabbai), która umiała wyzyskać zapał religijny ludności syryjskiej dla kultu swego syna Vaballatha, lub po grecku Athenodora, jako zro-

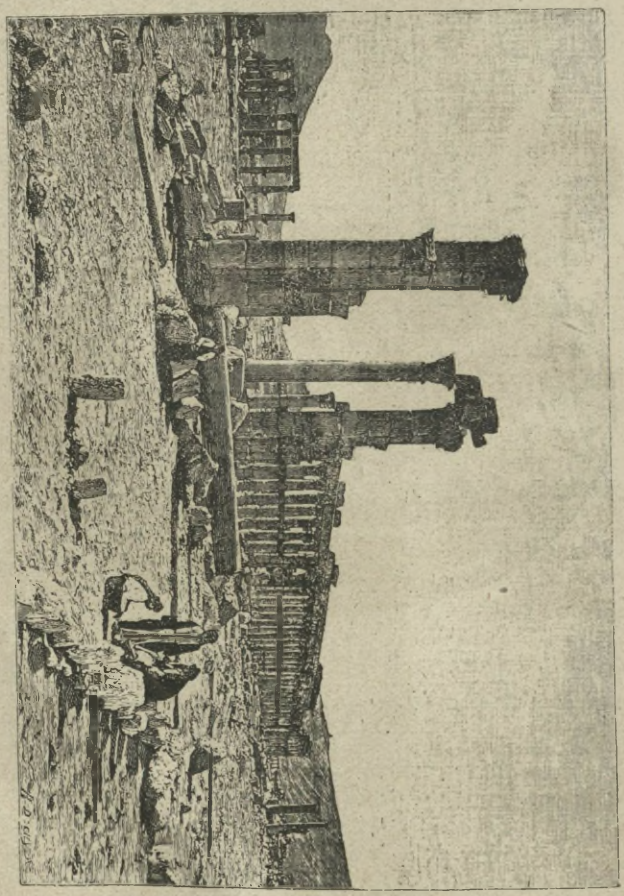

9. Wzięcie do niewoli ces. Waleryana przez Szapura I. Kamea z sardoniksu. Biblioteka Narodowa w Paryżu.

dzonego z boga słońca i bogini dziewiczej Atheny, Palmyra wyrasta do takiego znaczenia, iż rozszerza swe panowanie na Egipt (w zastępstwie cesarza), a następnie posuwa swą armię w Azyi Mniejszej aż pod Bizancyum i zagraża Rzymowi. Temu rozrostowi nowego państwa po-

położył? Co jest zapowiedzią rozłamu państwa? Jaka zapowiedź rozłamu duchowego? Jaki charakter umysłowości rzymsko-greckiej, i gdzie jej siedziba oraz schro-

łożył kres cesarz Aurelian naprzód zwycięstwem nad Zenobią, później zaś, gdy wybuchło powstanie

10. Kolumnada wśród zwalisk Palmyry.

zupełnym obaleniem jego i zburzeniem miasta (273), po którym pozostały dzisiaj tylko ruiny na pustyni.

Że względu na trwałość swoją było to królestwo Palmyry efemerydą, ale ze względu na stałą rywalizacyę dwuch potęg było symptomem tego, co miało powtórzyć się na większą skalę i w całkiem odmiennych warunkach w kilkaset lat później, w formie kalifatu arabskiego. Także i pod innym względem, odnośnie do charakteru władzy cesarskiej, ta walka na wschodzie Rzymu z Persami, była wielce symptomatyczna. Chcąc sprostać

11. Łuk tryumfalny w Palmyrze na pamiątkę zwycięstwa cesarza Aureljana nad królową Zenobją.

nowym zadaniom, wojennym i politycznym na wschodzie i na zachodzie dawna organizacya państwowa Rzymu już nie wystarczała. Rzym musiał rozdwoić swoje siły w celu obrony granic, a to rozdwojenie musiało z czasem pocią-

nisko? Kto był ostatni wielki historyk rzymski? Jacy wielcy prawnicy? Gdzie są szkoły prawnicze, i komu zawdzięcza naukowe opracowanie prawo rzymskie? Jacy

gnąć za sobą i rozdział władzy oraz rozpadnięcie się państwa na dwie połowy. Lecz daleko ważniejszy przełom szykował się wewnątrz samego społeczeństwa z okresu cesarstwa. Był to przełom pojęć, zwyczajów i całego poglądu na świat. Świat rzymski, który wchłonął w siebie całą cywilizacyę antyczną, obumierał, a na jego miejsce wyrastał świat nowy. Przyszła nauka, która miała dać ludzkości nowy podkład religijny. A impuls do tego przeobrażenia dał także Wschód, który stał się kolebką nowych religii.

§ 6. ROZBUDZENIE UMYSŁOWOŚCI NA WSCHODZIE.

Wiedza grecko-rzymska nie dorównała nigdy wiedzy helleńskiej. I to jednak wszystko, co dała światu pod koniec panowania rzymskiego, zawdzięcza swoje pochodzenie szkołom i nauczycielom ze wschodu. Ostatni wielki historyk rzymski, Dion Kassiusz, żyjący za Sewerów, pochodził z Nicei. Opisał on naprzód dzieje Septymiusza Sewera, później za panowania Aleksandra ułożył całą historyę rzymską do r. 229. Jako mąż stanu (konsul) wniknął on z własnego doświadczenia w sprawy państwa, jako polityk, był wielbicielem Aleksandra i rządu senatu. Okres Sewerów był też okresem wielkich prawników, jakim był Ulpianus, naczelnik gwardyi i dusza rządów za Aleksandra Sewera. Ale wiedza jurydyczna, chociaż w praktycznem swem zastosowaniu kształtowała się na modłę prawa rzymskiego, teoretyczne jednak swe

są wielcy poeci, artyści rodem ze wschodu? Jak się zowie nowa szkoła filozoficzna na wschodzie? Kto jej założycielem? Co to jest logos? Kto go użył pierwszy? Jaki kierunek przybiera późniejsza filozofia? Jak się wytwarza ekzegeza pogańska? Co było wspólnego mię-

opracowanie znalazła wśród uczonych prawników ze wschodu. Tak Ulpianus był rodem z Tyru, a Papirius z Emessy. Największą też sławę pielęgnowania nauki prawoznawstwa (jurysprudencyi) zdobyła w III st. szkoła prawnicza na wschodzie, w Beirucie. Ostatni wielki gieograf starożytności. Ptolomeusz, żył i działał w Aleksandryi, podobnie jak retor, Dion Chrysostomos, pochodził z Bitynii. Nawet największy poeta rzymski z tego okresu czasu, satyryk Lucian (Lukianos), był Syryjczyk z pochodzenia, rodem z Samosaty, i pisał równie dobrze po łacinie, jak po grecku; podobnie jak wielki wykonawca monumentalnych planów Trajana i Hadryana, Apollodor, architekt i inżynier, jest urodzony w Damaszku. Tutaj wreszcie, na wschodzie, zakwitła jeszcze raz wiedza filozoficzna. Za podstawę jej służy wprawdzie dawna filozofia grecka od Pytagorasa aż do Platona, głównie zaś Platon, dla tego zowie się nowo-platonizmem. Twórca jej Plotin, nauczający w Aleksandryi, a później w Rzymie, przyjmuje byt najwyższy i duszę, między którymi pośredniczy słowo (logos), to ostatnie w pojęciu prawie tem samem, co idee platońskie. Ale już w tej filozofii daje się odczuwać nowy powiew, raczej religijny wschodni, jak racyonalistyczny helleński. Na trzy stulecia przed nim Filon, Żyd z Aleksandryi, przy pomocy tegoż „słowa“ starał się dać religii judaistycznej podkład filozoficzny grecki. Obecnie filozofia helleńska szuka zbliżenia z religią. Plotin jeszcze utrzymuje się w sferze badania naukowego, ale

---

dzy Wschodem a Zachodem w okresie rzymskim? Jakie przeciwieństwo rasowe? Jaka różnica pomiędzy myśleniem i wierzeniem Wschodu a Zachodu? Co jest źródłem wiedzy na wschodzie? Jaki ma charakter religia na zachodzie? kapłaństwo tu i tam? Stosunek do rodziny i państwa tu i tam? Jaki ma charakter cywilizacya

następcy jego, jak Jamblich, Porfiryusz—obydwaj Syryjczycy — wprowadzają już do systemów filozoficznych teologię—bóstwa pogańskie, kulty, dywinacye, nawet czarnoksięstwo:—wszystko to staje się przedmiotem ekzegezy pogańskiej. Ludzkość szuka rozwiązania problematów życia już nie na drodze spekulacyi filozoficznej, lecz w prawdach religijnych objawionych.

§ 7. ROZKWIT KULTÓW ORYENTALNYCH.

Między cywilizacyą grecko-rzymską a cywilizacyą wschodnią, mimo wspólnego źródła i duchowego zbliżenia, było zawsze przeciwieństwo, które się kryło pod powłoką jednego języka panującego greckiego i jednolitego panowania rzymskiego. Przeciwieństwo to sięgało do najgłębszych podstaw psychologii rasowej ludów Wschodu i Zachodu, a wyrażało się zarówno w sposobie myślenia, jak i wierzenia. Wiedza oryentalna, jakikolwiek był jej wpływ na umysłowość helleńską, a później za pośrednictwem tej ostatniej na umysłowość rzymską, była i została zawsze wiedzą objawioną—religją. Bóstwa wschodnie, czy to Bal w Chaldei, czy Thot w Egipcie, byli zawsze z jednej strony objawicielami religii (także rytuału), z drugiej znów — twórcami wiedzy. Kapłani na wschodzie są nie tylko sługami religii, ale i uczonymi. Wiedza w pojęciu oryentalnym służy i służyła zawsze nie tylko do poznania, ale i do odkupienia oraz do zbawienia (gnoza). Nie podobnego na zachodzie, gdzie religia służy

---

wschodnia? Jakie zadosyćuczynienie dają wiernym kulty wschodnie? co do ceremoniału? co do moralności? co do nauki o wierze? o odkupieniu i zmartwychwstaniu? Jakie miejsce zajmują kulty wschodnie za cesarstwa? Jaki proces spółczesny dokonywał się za ich pośredni-

wyłącznie do użytku domowego lub państwowego (Hestia), gdzie kapłani są głowami rodziny albo urzędnikami państwa, i gdzie nauka jest zajęciem wolnym i trzyma się zawsze kierunku swobody nauczania i swobody myśli. Ale też religia na zachodzie, związana nierozłącznie czy to z życiem rodzinnym, czy państwowym, musiała dzielić z nim jego losy, przyjmować winę i usprawiedliwiać występki, identyfikować się z rządem, jak i z urzędnikami, iść z życiem i służyć dla życia, ale nigdy stać przed nim lub po nad nim. Tego nie miały nigdy kulty wschodnie. Tutaj kapłani nie byli urzędnikami, lecz tworzyli osobną klasę w społeczeństwie, kierowniczą i przewodnią. Stąd charakter cywilizacyi wschodnich był zawsze teokratyczny, kapłański. Tutaj religia nie służyła dla celów państwa, lecz stała poza państwem, czasem po nad państwem. Istniała ona po to, aby sama przez się czynić zadosyć potrzebom wiernych, a nie za pośrednictwem państwa lub też, aby pracować dla celów państwowych. Wyrazem

12. Bogini Izyda. Rzeźba w muzeum nadwornym w Wiedniu.

ctwem? Jakie były poszczególne kulty? Który z nich najpotężniejszy? Jaka była diaspora mazdeizmu? Jak zbliżono wierzenia irańskie z semickimi? Jakie zrówna-

tych potrzeb był kult, odznaczający się nadzwyczajnym przepychem i ceremoniałem, jak naprzykład kult egipski Izydy i Sarapisa. Wyrazem tego celu był stan kapłański, praktykujący cnoty religijne dla samego siebie, jak askezę. W Egipcie już przed chrześciaństwem byli prawdziwi mnisi i istotne klasztory, jak w Sarapeion memfickim. Wyrazem wreszcie tych dążeń była wyższa moralność oraz wyższa prawda religijna. Szuka ona sankcyi dla życia cnotliwego w wierze, a znalazszy ją, ułatwia drogę życia przy pomocy nauki odkupienia i zmartwychwstania. Dla tego to religie wschodnie zajmują stanowisko przodujące w całem państwie rzymskiem okresu cesarstwa i stają się bardzo popularnymi na zachodzie daleko wcześniej przed chrześciaństwem. W nich szuka spójni masa ludności, beznarodowej i bezkulturalnej, jedności oraz jednoforemnego kształtu życia, czy to obyczajowego, czy prawnego, czy politycznego. Są to religie uniwersalne. Tworzą one nowe związki ludzi na podstawie wiary bez różnicy narodowości, klas społecznych, stanów lub zawodów. Cisną się do nich możni i słabi, wolni i niewolnicy, ubodzy i bogaci, i wszyscy znajdują w tych związkach jeden i ten sam charakter braci. Stąd klucz do zagadki życia religijnego późnej doby cesarstwa leży na wschodzie. Była niezliczona liczba kultów wschodnich — egipski Izydy i Sarapisa, frygijski Magna Mater, syryjski boga słońca w Heliopolis i w Doliche. Lecz żaden z nich wpływem i znaczeniem swoim w III w. nie dorównał kultowi irańskiemu Mithry.

---

nie bóstw? Jakie ma znaczenie bóstwo Mithra w religii perskiej i w pomieszaniu z semickimi wierzeniami? Jak go wyobrażano na płaskorzeźbach? Jaka fuzya dokonała się we czci Mithry? Co zapożyczono z religii irańskiej,

§ 8. MITHRACYZM.

Była taka sama diaspora dla religii irańskiej na wschodzie, jaka istniała dla religii semickich na zachodzie. Magowie (maguzejczycy albo pireci — zapalacze ognia) rozproszyli się po całym wschodzie. Gminy ich były w Lidyi, w Azyi Mniejszej i w Syryi aż po Egipt. Tutaj też nastąpiło przeobrażenie wierzeń pierwotnych religijnych medo-perskich pod wpływem religi semickich, zwłaszcza starożytnej Chaldei. Bóstwa irańskie zostały z czasem zbliżone z semickimi. I tak Ahuramazda, bóg nieba, został złączony z Balem (Sol invictus), Anahita (Anaiha lub Anaihi), bóstwo wód urodzajnych, z boginią Isztar. Podobnież Mithra, który był właściwie gieniuszem wiatru w religii staro-irańskiej, zlał się w jedno z bogiem semickim Szamaszem i stał się, jak on, bogiem światła. Na płaskorzeźbie pergameńskiej z II w. przed Chr. Mithra jest przedstawiony w postaci młodzieńca we frygijskim ubiorze, zabijającego byka — wyobrażenie Mithry bardzo rozpowszechnione w późniejszych czasach cesarstwa. W postaci też Mithry dokonała się fuzya parsizmu z religiami semickimi. I w tem było znaczenie moralne i religijne nowej doktryny, t. zw. mithracyzmu. Z parsizmu wzięto mity i obrzędy, z Chaldei całą teologię. Mithra, jako gieniusz światła, był rodzajem Apollona mazdejskiego, ale Apollona nie w znaczeniu estetycznym, lecz moralnym. Przepisy irańskie co do czystości w znaczeniu fizycznym (niekalanie wody, ognia) w mithracyzmie zostały rozciągnięte na świat duchowy i na obowiązki człowieka względem siebie same-

---

a co z semickiej? Jakie znaczenie moralne Mithry? Skąd jego nazwa „deus invictus“? Jaki obrzęd oczyszczenia?

go. Mithra jest cnotliwy, świątobliwy (sanctus). W religii pierwotnej irańskiej Mithra, jako bóg światła, przeciwstawiony jest Arymanowi. Wszędzie też na wschodzie, gdzie panują dynastye irańskie, albo gdzie pozostała się dawna klasa panująca irańska, jak w Armenii, Kappadocyi,

13. Mithra. Płaskorzeźba z Heddernheim. Muzeum w Wiesbadenie.

królestwie Pontu, Mithra stał się bogiem klasy rycerskiej. Jako zwycięzca Arymana, nosi on tytuł „deus invictus“ i pod tym imieniem znany jest na zachodzie. Nowa religia ta posiada swoją liturgię przed ołtarzem ognia wraz ze śpiewaniem

---

Na czem polega wiara w zmartwychwstanie? Jaki charakter ma religia oficyalna rzymska? Na czem polega

psalmów, z oblacyą oliwy, mleka i miodu i swoją doktrynę oczyszczenia przez krew wylaną byka (taurobole), na którym to miejscu stawiano później ołtarz. Zwyczaj ten z mazdeizmu dostał się później także do kultu frygijskiego. Mysterya te oczyszczenia połączone były z wiarą w życie nieśmiertelne, jako nagrodą za życie doczesne. Dusza po śmierci wraca do nieba, aby połączyć się z bogiem Ahuramazdą. W tej wędrówce przechodzi wszystkie siedm sfer (planetarnych), zanim nie oczyści się i nie powróci do doskonałości czyli do Boga. Religia ta grupowała ludzi w bractwa o silnej dyscyplinie moralnej. A najlepszym dowodem jej powagi było to, że przekroczywszy okrąg cesarstwa wraz z żołnierzami, którzy ją wyznawali, dotarła do granic Brytanii i Germanii, gdzie do dziś dnia przechowało się setki płaskorzeźb i napisów, poświęconych bóstwu Mithrze.

14. Ołtarz na pamiątkę taurabole.

§. 9. ORYENTALIZACYA RZYMU RELIGIJNA.

W Rzymie starożytnym nie było właściwie nigdy religii państwowej, co nie znaczy, ażeby

t. zw. tolerancya religijna Rzymian? Jaki stopień rozwoju religii rzymskiej? Dla czego pojęcia religijne Rzy-

nie było religii oficyalnej. Ale ta ostatnia obejmowała jedynie kulty publiczne, jak i prywatne, nad którymi czuwał pontifex maximus. Cesarzowie, wkraczając w sprawy religii, nie występowali w interesach państwa, chociaż później państwo znalazło swój kult przynajmniej w prowincyach w osobie Romy i Augusta. Na tem opiera się polityczna strona tej t. zw. tolerancyi religijnej Rzymu. Ale była także i strona obrzędowa tudzież filozoficzna. Religia oficyalna rzymska, która nie wyszła nigdy po za ramy naturalizmu, naprawdę obrzędowo i pojęciowo stykała się z religiami przyrodzonymi wszystkiah innych ludów współczesnych, nawet barbarzyńskich. Dla tego to tak łatwo było identyfikować bóstwa rzymskie z bóstwami obcymi, naprzykład greckimi, a nawet barbarzyńcy Celtowie łatwo przyjmowali dla swoich bogów nazwy łacińskie, i na odwrót Rzymianie, mówiąc często o bogach obcych Gallów i Germanów, nazywali ich nie rodzimymi, lecz swymi własnymi imionami. Naprzykład obok Jowisza i Wulkana na ołtarzu tem samym spotyka się imiona bogów celtyckich Esusa i Tarvusa. Później do tego zrównania wierzeniowego przyłącza się i koncepcya filozoficzna. Rzymianie, jak i Grecy, hołdując zimnemu racyonalizmowi, widzieli w tych licznych bogach obcych tylko różne nazwy jednego i tego samego bóstwa. Tolerując jednak wszystkie religie, Rzym oddawał pierwszeństwo religiom Wschodu nie dla tego, żeby się zrzekał bogów własnych domowych, czy państwowych, lecz że widział na wschodzie kolebkę swojej religii. (W „Eneidzie“ Wergiliusz obcy element w historyi pierwotnej Rzymu sprowadza

---

mian były tak blizkie wierzeniom obcym? Jak zrównano bogów swoich z cudzymi w obrzędach? w filozofi?

do zaszczepienia nowej religii). Jakoż religie wschodnie nie tylko same szukały schroniska w Rzymie, ale znajdowały tutaj niejako oficyalne przyjęcie. Najstarszy taki kult był frygijskiej Magna Mater (czarny kamień), sprowadzony uroczyście na Palatyn (204). Jemu Rzymianie przypisywali swoje zwycięstwo nad Hannibalem. Bóstwa egipskie, Izys i Sarapis, zdawna przywędrowały do Rzymu, a pod koniec republiki stały już na Kapitolu. Powszechnym był także pewien synkretyzm religijny. Tak naprzykład identyfikowano Jowisza z bóstwem semickim, czczonym w Heliopolisie i w Doliche w Syryi (w postaci jeźdźca na byku z młotem dwuramiennym w ręku). Stąd nazwa jego Juppiter-Dolichenus. Ale i tendencye nowe monoteistyczne religii wschodnich wraz z teoryami neo-platonizmu nie mogły ostać się bez wpływu na umysłowość rzymską. Pojęcie boga jedynego, boga najwyższego, zaczęło się pojawiać w Rzymie w rozmaitych formach, najczęściej zapożyczonych na wschodzie. Po szaleństwach Heliogabala, syna boga semickiego, El-Gabala, który był zarazem jego kapłanem, przyszła kolej na bóstwo słońca perskie „sol invictus“. Cesar Aurelian buduje na cześć jego świątynię na Kwirynale i tworzy kolegium kapłańskie, a sam tytułuje się na monecie „dominus et deus“. Mazdeizm ma wkrótce stać się oparciem dla absolutystycznych tendencyi Cezarów. Jedna tylko

15. Apollon. Laska zakończona krzyżem. Rewersal monety Gallienusa.

Dla czego Rzymianie oddawali nad wszystkimi innymi kultami pierwszeństwo kultom wschodnim? Jaki najstarszy kult wschodni w Rzymie? Jakie tutaj znalazł przyjęcie? Na czem polegał synkretyzm religijny rzymski? Jak się objawiły tendencye monoteistyczne u Rzy-

religia nie może pogodzić się z cesarstwem rzymskim, jedna tylko z pośród tysiąca obcych jest niedozwolona (illicita), jakby w przewidywaniu, że religia ta nie tylko sprowadzi jego zgubę, ale z czasem wejdzie we wszystkie jego prawa. Tą religią jest wykwitłe na gruncie judaizmu chrześciaństwo.

§ 10. RELIGIA ŻYDOWSKA.

Żydzi po powrocie z niewoli babilońskiej pozostali się bez państwa własnego i bez narodowości (zmienili język hebrajski na aramejski). Jedynem ich skupieniem była świątynia, którą zaczęto odbudowywać w r. 516, a arcykapłan tej świątyni był ich dziedzicznym księciem. Społeczeństwo żydowskie tworzyło rodzaj hierokracyi (panowanie świątyni), rządzonej przez kapłanów. Ci kapłani z rodu Aarona stanowili osobną klasę rządzącą. Była to arystokracya, bogata i wszechpotężna a rozrodzona, od której oddzieleni są prości kapłani—zwykli lewici. Poddała ona pod swój wpływ całą gminę religijną, która z początku w niewielkiej tylko liczbie składała się z Żydów, wracających z niewoli, a z czasem wchłonęła w siebie znaczną ilość ludności obcej, zdawna tutaj osiadłej, czy też sprowadzonej z daleka za panowania królów chaldejskich. Po upadku państwa perskiego Judea weszła w skład monarchii Aleksandra W. i jego następców naprzód Ptolomeuszów (301), a od r. 203 stała się częścią Syryi pod panowaniem Seleucydów,—ale nie na długo, bo już w r. 168 wprowadzenie kultu

---

mian? Kto sprowadza kult słońca niezwyciężonego? Jaki system państwowy na nim wykwitł? Jaka religia niedozwolona w państwie rzymskim? Jaką grupę społeczną tworzyli Żydzi po powrocie z niewoli babilońskiej?

Jowisza do świątyni Jahwe wywołało powstanie religijne, na czele którego stanął bogobojny Mattatiah i pięciu jego synów (166 r.). Zaczęli oni na sposób partyzantki w górach walkę zbrojną, która się skończyła wyzwoleniem Żydów. Hierokracya zamieniła się wówczas w księstwo udzielne pod panowaniem dynastyi asmonejskiej, założonej przez trzeciego z rzędu syna Mattatiah, zwanego Młotem (Makkabi). Stąd okres ten w dziejach Żydów nazywa się także panowaniem Machabeuszów. Ale książęta ci czy królowie musieli na każdym kroku mieć do czynienia z tradycyą rządów dawnych religijnych a politycznych i ścierali się z partyami, a raczej sektami w łonie świątyni. Były to sekty: saduceuszów, wywodzących się od najstarszego arcykapłana świątyni, Sadoka, wyznawców ścisłych Biblii bez interpretacyi, i uzupełniających Pismo św. licznymi dodatkami i komentarzami rabinitów, albo t. zw. faryzeuszów (pietystów). Ta ostatnia sekta posuwała swoją żarliwość religijną do tego stopnia, że wolała znosić panowanie obce, aniżeli widzieć na czele narodu króla, nie żyjącego w zgodzie z przepisami religijnymi. Kłótnie te i walki wewnętrzne skończyły się podbojem Palestyny przez Pompejusza (63), który pozostawił na tronie książęcym i arcykapłańskim Asmonejczyków, ale obszar Palestyny ograniczył do samej tylko Judei wraz z Galileą i Pereą (na lewym brzegu Jordanu). Stamtąd to pochodzi dynastya idumejska, która poczyna się od Antypatra. Zaczął on swoją karyerę w charakterze doradcy przy boku Hyrkana

---

Co to jest hierokracya żydowska? Jakie jej losy pod panowaniem Egiptu i Syryi? Kto podniósł hasło powstania narodowego i w imię czego? Jakie były rządy Asmonejczyków? Jakie sekty religijne? Kto podbija Palestynę? Jak urządził Ptolomeusz Judeę? Jaka zmiana

II, aby korzystając z walk współczesnych o władzę w Rzymie, utorować sobie samemu drogę do tronu. Po Filippach Hyrkanowi pozostała jedynie godność arcykapłańska, a synowie Antypatra stają się tetrarchami w Judei. Z pośród nich Herodes, zręczny polityk i wykształcony w duchu helleńskim władca, panuje na sposób tyrana. Na obydwie strony stara się umocnić swoją władzę: wobec Rzymian—budując port Cezareę, ognisko handlu i siedzibę władz rzymskich w Palestynie, wznosząc świętynię na cześć Augusta w przebudowanej przez niego Samaryi, którą ochrzcił nazwą Sebaste; wobec Żydów—zasługując się przebudową świątyni Jahwe z niebywałą okazałością, równocześnie zaś czyniąc z niej fortecę. Po śmierci jednak Herodesa Judea nie długo utrzymała swą niezależność pod rządami jego synów, uważanych przez Żydów za intruzów i uzorpatorów, i została wcielona do państwa rzymskiego w r. 6 po Chr. w charakterze prowincyi. Zresztą Rzymianie pozostawili Żydom samorząd w mieście Jerozolimie z radą naczelną (synedrium) i oszczędzali drażliwość ich narodową i religijną. Prokurator rzymski, posiadający zresztą sądownictwo karne (ius gladii), rezydował w Cezarei i tylko na święta Paschy przybywał do Rzymu, przyczem legiony u bram miasta zwijały swoje sztandary, jako oznaki kultu, sprzecznego z czcią Jahwy, jedynego Boga. Cesarz August i cesarzowa Liwia posyłali nawet podarunki do świątyni, August zaś ufundował ofiarę „Najwyższemu Bogu“ w postaci wołu i dwuch baranków, zabijanych codziennie. Wów-

---

nastąpiła w dynastyi panującej i kiedy? Jak rządził Herodes i jakie wzniósł budowle? Kiedy Judea stała się rzymską prowincyą? Jaki otrzymała ustrój? Jaki był stosunek Rzymian do religii żydowskiej? Gdzie zarodki konfliktu? Kto i kiedy zburzył świątynię jerozo-

czas już religia żydowska odcinała się w państwie rzymskiem od innych wyznań swym monoteizmem i nieprzebłaganą niczem ekskluzywnością. Doprowadzało to do konfliktów z władzą rzymską. Jeden z takich o mało nie doprowadził do otwartego buntu już za Gajusa Cezara, który rozkazał swój posąg postawić w świątyni jerozolimskiej (39). Tylko niewypełnienie rozkazu ze strony prokuratora Petroniusza, co zresztą nie zapobiegłoby starciu, gdyby nie śmierć równocześna Kaliguli, zażegnało konflikt, ale go nie uchyliło. Partya nieprzejednanych (Nowi Machabeusze) napierała na zbrojny wybuch, który nastąpił pod koniec panowania Nerona (66). Powstanie to jednak, jak łatwo było przewidzieć, zostało szybko stłumione. Nowi Machabeusze zresztą odrazu poprzestali na defenzywie. Titus Flawius zdobywa Rzym i znosi wszystkie przywileje żydowskie, jak synedrium, arcykapłaństwo. Za Flawiuszów została wypowiedziana wojna Żydom w całym państwie rzymskiem. Rzezie i prześladowania ich były rzeczą powszednią we wszystkich prawie miastach na wschodzie. Podatek ich, płacony niegdyś na rzecz świątyni w Jerozolimie (didrachme), teraz został obrócony na rzecz świątyni Jowisza na Kapitolu. Sama nazwa Judei została skasowana. Na to miejsce przezwano prowincyę Palestyną (od Filistynów). Za Hadryana po stłumieniu resztek buntu na miejscu Jerozolimy założono kolonię rzymską pod nazwą Aelia Capitolina. Ale religia żydowska przeżyła naród, państwo i samą świątynię. Nawet zwy-

---

limską? Jaki był koniec politycznej niezawisłości Judei? Jaka na jej miejsce prowincya rzymska? Jaki był koniec Jerozolimy za czasów Hadryana? Czem odniósł judaizm zwycięstwo nad Rzymem i światem? Jaka religia rozwinęła się na podłożu judaizmu? Jakie jej

ciężona, odniosła ona tryumf nad światem w postaci chrześciaństwa.

§ 11. RELIGIA CHRYSTUSA.

Na gruncie judaizmu wyrosła nowa wiara chrześciańska. Założycielem jej był Jezus, rodem z Nazareth, który przyszedł na świat według jednych w 7-ym, według innych w 2-im roku przed erą dziś przyjętą chrześciaństwa, czyli roku Narodzenia (754 od założenia Rzymu według chronologii starożytnej). O Jego życiu i czynach pozostała tradycya, spisana sto lat później w t. zw. synoptyku (ewangielia Łukasza, Marka i Mateusza), którego data napisania wypada mniej więcej na panowanie Trajana; czwarta ewangielia według św. Jana powstała nieco później (około 140 r.) Według tej tradycyi Jezus czynił dobro ludziom, uzdrawiał chorych, wypędzał dyabłów z tych, których ciało było opętane, i nauczał o przyjściu Królestwa Bożego na ziemi. To Królestwo Boże wychodzi z nauki judaistycznej, ale Jezus odłączył jego pojęcie od wszelkiej siły brutalnej, fizycznej czy materyalnej, a uczynił z niego dobro wewnętrzne, do którego posiadania dochodzi się drogą stopniową cnoty i doskonalenia się. Z czasów dzieciństwa Jego i młodości brakuje prawie wszelkich danych prócz o pobycie w dwunastym roku życia z rodzicami w Jerozolimie i o dyspucie z uczonymi rabinami. Wystąpienie Jezusa na widownię życia publicznego przypada dopiero na 30-ty rok Jego życia,

---

źródło współczesne? Co to jest synoptykon? kiedy napisany? i jaki stosunek do niego ewangielii św. Jana? Jaka jest tradycya życia Jezusa? Co znaczy Królestwo Boże? Co uczynili uczniowie Jezusa po śmierci? Jaki był stosunek do nich współwyznawców? Kto był orga-

kiedy przyjął chrzest w wodach Jordanu z rąk proroka Jana, syna Zacharyasza, zapowiadającego blizkie przyjście Mesyasza. Na trzechletni ostatni okres życia przypada cała działalność Jezusa, z tego ostatnie tygodnie na pobyt w Jerozolimie, dokąd wkroczył już otoczony licznymi wyznawcami, aby spędzić święto Paschy. Tutaj, zadenuncyowany przez kapłanów, został stracony na krzyżu z rozkazu prokuratora rzymskiego, Poncyusza Piłata. Ale uczniowie Jego, którym przyrzekł na rozstaniu, że powróci, nie przestali

16. Chrystus w gronie apostołów. Malowidło ścienne w katakumbach św. Domicylli w Rzymie.

w cichości zbierać się i utrzymywać jedność współżycia we wspólnej biesiadzie i w umacnianiu się w jednej i tej samej wierze. Nie przestali oni tak samo, jak Jezus, być wyznawcami judaizmu, uczęszczali do świątyń i synagog, tudzież odbywali wspólne praktyki religijne z Żydami, ale dzieliła ich od tych ostatnich wiara w Jezusa, jako Mesyasza, którego przyjścia Ży-

nizatorem głównym nowego kościoła? Kto był Paweł? Jaki był jego wykład chrześciaństwa? Jakie zasługi w rozprzestrzenieniu? Kto pierwszy zerwał z mozaizmem?

dzi dopiero oczekiwali, i o to ci uczniowie byli podejrzywani, ścigani a nawet prześladowani przez swych współwyznawców (św. Szczepan ukamienowany). Byli to ludzie przeważnie prości, lecz wiarą swoją wzbudzali podziw i przy-

17. Św. Paweł, malowidło ścienne w katakumbach św. Piotra i Marcellinusa w Rzymie.

sparzali zwolenników nowej nauce. Jeden z takich Paweł (przedtem zwany Szawłem z miasta Tarsus), człowiek o wysokiej wiedzy ówczesnej

---

Jaka różnica między judaizmem a chrześciaństwem? Jaki charakter przybiera chrześciaństwo na zewnątrz?

helleńskiej, z zażartego wroga i prześladowcy przeobraził się w gorliwego krzewiciela i organizatora nowego kościoła. On pierwszy dał wykład nauki o Chrystusie, jako o Zbawcy i Odkupicielu świata, i położył przez to podwalinę dla dogmatyki kościelnej, a przez rozpowszechnioną już wówczas teoryę „słowa“ Plotina i Filona zbliżył chrześciaństwo do pojęć intelektualnych ówczesnych Greków i Rzymian. Całe życie przebiegając wzdłuż i wszerz kolonie żydowskie, od Antyochii aż po Rzym i od Efezu i Koryntu po Hiszpanię, organizował wszędzie nowe gminy religijne. Zerwał też raz na zawsze, choć nie bez oporu, z ciasnym mozaizmem, jaki się skupiał w kościele jerozolimskim (naprzykład co do obrzezania), i dał chrześciaństwu zewnętrznie ten sam uniwersalny charakter, jaki już ono wewnętrznie posiadało. Nie zakon stał się jego podstawą, lecz nowa nauka (Ewangelia). Oderwawszy zaś chrześciaństwo od judaizmu, uczynił istotą jego nie przepisy Starego Testamentu, lecz samą wiarę, chociaż idee eschatologiczne żydowskie (o Mesyaszu i sądzie ostatecznym) utrzymały się. Zdobycie Jerozolimy i zburzenie świątyni wyzwoliło ostatecznie chrześciaństwo od przewagi żydowstwa i przeniosło zarazem jego ośrodek z Jerozolimy do Rzymu.

§ 12. ROZKRZEWIENIE SIĘ CHRZEŚCIAŃSTWA.

Śladem kolonii żydowskich postępował i rozkwit chrześciaństwa nie na wschód, w kierunku

---

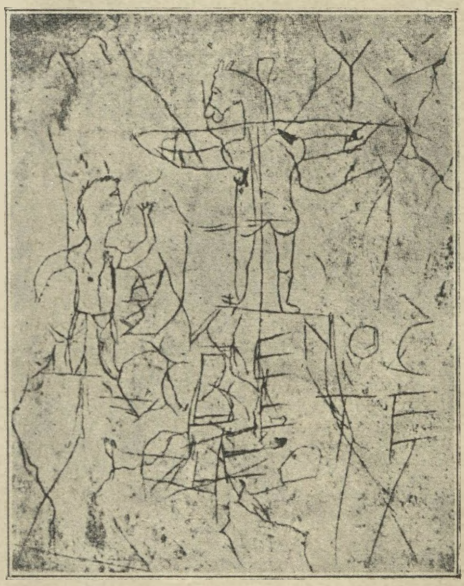
Jaka była diaspora żydowska i chrześciańska? Jaka była rola języka greckiego w nauczaniu? Gdzie jeden z najstarszych kościołów chrześciańskich? Gdzie się po raz pierwszy pojawia nazwa chrześcian? Jaką drogą dotarło chrześciaństwo do Rzymu i kiedy? Jaka jest

królestwa Partów, gdzie dostało się ono dopiero później, lecz na zachód—w kierunku świata rzymskiego. Diaspora zresztą żydowska była nawskroś helleńską, taką samą była też diaspora chrześciańska. Zakon żydowski był przetłumaczony na język grecki (Septanta), dzięki czemu mogło się i chrześciaństwo rozprzestrzeniać w świecie wykształconym. Ewangielia też została zredagowana w języku greckim. W grecczyźnie więc religia chrześciańska znalazła środek rozpowszechnienia się między ludami niesemickimi. Jeden z najstarszych kościołów chrześciańskich był kościół w Antyochii, gdzie działał św. Paweł. Tutaj też powstała pierwszy raz nazwa Chrześcian dla odróżnienia od wyznawców Zakonu lub religii Mojżeszowej. Jak wszystkie kulty, tak samo i chrześciaństwo ciążyło do Rzymu, gdzie pojawiło się naprzód pośród Żydów, tworzących gminę własną na Zatybrzu, ale także dotarło i na prowincyę. Napis „Christianus“ spotykamy już na murach Pompei. Z początku nie odróżniane wcale od żydowstwa, uchodzi ono za jedną tylko z jego sekt i również, jak to ostatnie, jest traktowane z niechęcią, a nawet z pogardą. W łonie jednak swoich wyznawców zorganizowane jest w odrębną gminę z biskupem na czele, starszymi (presbyterami) i ich pomocnikami (dyakonami). Pierwszym takim biskupem rzymskim miał być według listy papieżów Linus. Ale tradycya II-go w. zachowała pamięć św. Piotra, który miał nauczać w Rzymie i ponieść tutaj śmierć męczeńską. Za Nerona była już chrześcian zna-

---

tradycya apostolska kościoła w Rzymie? Jaki był stosunek Rzymian do pierwszych chrześcian? Na czem wzorowała się organizacya kościoła u chrześcian? Jaki był początek hierarchii? Jaki był podział na świeckich i duchownych? Co to był kościół? Jak się nazywali

czna liczba w Rzymie, chociaż nieznani byli szerszemu ogółowi. W pospólstwie zaś rozpowszechniano o nich jak najgorsze wieści. Wieści te znalazły swój wyraz nawet w pismach ludzi tak wysoko ukształconych, jak Tacyt. Wówczas też zaczęły się pierwsze ich prześladowania. Powód

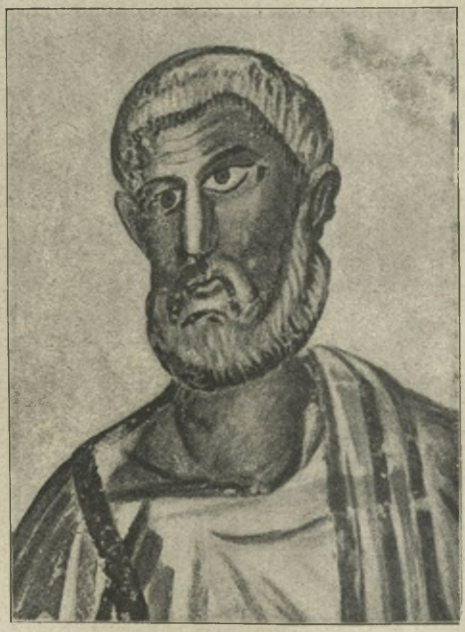
18. Karykatura chrześciaństwa. Museo Kircheriano w Rzymie.

do nich dał pożar Rzymu, za którego sprawców podawano chrześcian. Ofiarą tych pierwszych prześladowań mieli paść także św. Piotr i św. Paweł w Rzymie. Jednak w prześladowaniach

---

pierwsi jego wyznawcy? Jaki był rytuał i pierwsze obrzędy? Jaka forma zgromadzeń i stosunek organiza-

chrześcian za Nerona daleko więcej było okrucieństwa bezwolnego szaleńca, jak świadomej walki politycznej. Walka ta zaczęła się dopiero na dobre z chwilą wzrostu organizacyi kościoła.

19. Św. Piotr, malowidło ścienne w katakumbach św. Piotra i Marcellinusa w Rzymie.

§ 13. POCZĄTKI KOŚCIOŁA CHRZEŚCIAŃSKIEGO.

Pierwsi chrześcianie organizowali się w ten sam sposób, w jaki byli zorganizowani Żydzi,

---

cyi do władz w Rzymie? Gdzie pierwsze miejsca zebrań? Jakie najstarsze wspomnienie kultu w bazylikach? Jak

a więc w synagogach. Mieli swoich starszych z wyboru (presbyteros), oraz biskupów na wzór uczni Chrystusa — Apostołów, którym była dodana do pomocy służba dyakonów. Ta starszyzna to późniejszy kler obok wyznawców świeckich. Tak powstał kościół czyli zgromadzenie wiernych. Członkowie jego zwali się „braćmi“, „czcicielami słowa“ („fratres“, „cultores verbi“), a stowarzyszenie — zgromadzeniem braci („ecclesia fratrum“). Stowarzyszeni mieli, prócz swoich przełożonych z wyboru, wspólną kasę i, na wzór stowarzyszeń

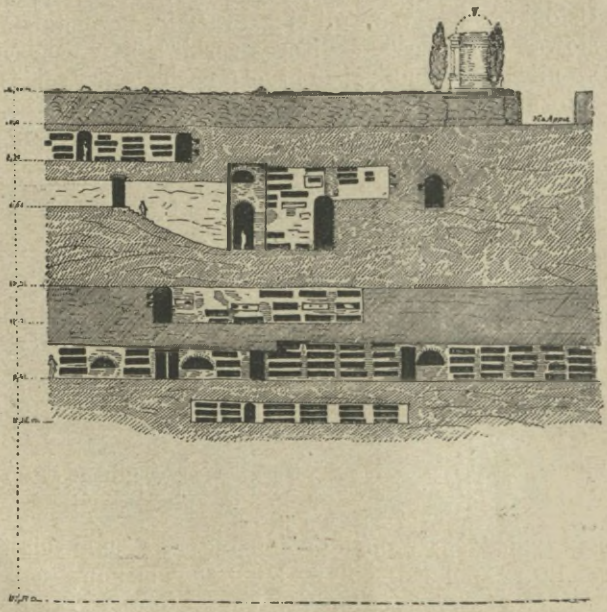

20. Biesiada eucharystyczna. Malowidło ścienne staro-chrześciańskie w katakumbach św. Kallikksta w Rzymie.

pogrzebowych, wspólne biesiady (ordo caenarum), na które zbierali się w dzień pamiątkowy męczeństwa swych członków (natalitiae). O stosunku ich oficyalnym do władz rzymskich nie można powiedzieć nic pewnego—czy zgromadzenie ich było tylko tolerowane, czy też, jak niektórzy (Rossi) przypuszczają, przyjęło kształty bractw pogrzebowych rzymskich (collegia tenuio-

powstają katakumby? Które z nich są najstarsze? Jak walczyło cesarstwo z chrześciaństwem? Jaka zasada nieuznawania chrześcian? Jakie skutki prześladowań? Jaka była polityka najlepszych władców wobec chrze-

rum lub collegia salutaria). Wiadomo zresztą, że najstarszym miejscem zebrań dla chrześcian w Rzymie były katakumby, zarówno domy modlitwy, jak i pierwsze cmentarzyska chrześciańskie, chociaż, być może, wprzód jeszcze były używane na ten cel sale domów prywatnych

21. Przekrój katakumb św. Kalliksta w Rzymie.

z którym to miejscem wiążą się późniejsze bazyliki, jak św. Pudencyany, św. Praxedy, św. Cecylii. Od klas niższych bowiem ubogich propaganda sięgała i do klas bogatych i wysoko położonych.

ścian? Jakie niebezpieczeństwo kościoła na wewnątrz? Jacy są pierwsi apologeci chrześciaństwa? pierwsze he-

Za Domicyana w liczbie chrześcian prześladowanych znajdujemy już członków rodziny cesarskiej: Flawiusz Clemens skazany na śmierć, a jego żona Flavia Domitilla na wygnanie na wyspę Pandaterię (95 r.). Gdy wzmogły się prześladowania, trzeba było szukać kryjówek podziemnych. Pierwsze katakumby powstały na terytoryum prywatnem w obrębie posiadłości—willi—bogatych, którzy udzielali schronienia swoim współwyznawcom i zarazem zabezpieczali nietykalność ich szczątków. Nazewnątrz nie odróżniały się one w niczem od grobowców rzymskich. Dopiero z krypty, służącej za pomieszczenie sarkofagu rozchodziły się galerye i korytarze, które z czasem przeobraziły katakumby w całe miasto podziemne. Najstarsze takie cmentarze chrześciańskie datują się już z pierwszego wieku. Takim jest cmentarz Priscilly, podobnież na via Salaria w willi Aeciliów. Na via Ardeatina znaleziono grobowiec chrześciański z czasów Antoninów, a może wcześniejszy. Pod koniec II-go w. powstał olbrzymi cmentarz w Rzymie na Via Appia, gdzie w sąsiedztwie znajdują się wcześniejsze grobowce Praetekstata, Domicylli i Lucyny (t. zw. katakumby Kalliksta). Zgromadzenie to chrześcian wymykało się z pod wszelkiej kontroli władzy. Co było czynić z tym ruchem, tak szybko wzrastającym? Religia chrześciańska była zakazana (illicita), ale zakazy powodowały ścigania i męczeństwa, a te tworzyły nowych zwolenników. Z pośród Cezarów najlepsi, jak Trajan, nie nalegali na to, a nawet zabraniali dowierzać anonimowym oskarżoniom, ale pociągniętych do odpowiedzialności nakazywali poddawać karze (ko-

---

rezye? Jaki pogląd na ustrój kościoła wyraża św. Ignacy? św. Ireneusz? Jakie początki prymatu biskupa rzym-

respondencya z Pliniuszem Młodszym). Zwykły sposób dowodzenia winy była odmowa złożenia

22. Grobowiec papieża Korneliusza w katakumbach św. Kaliksta w Rzymie.

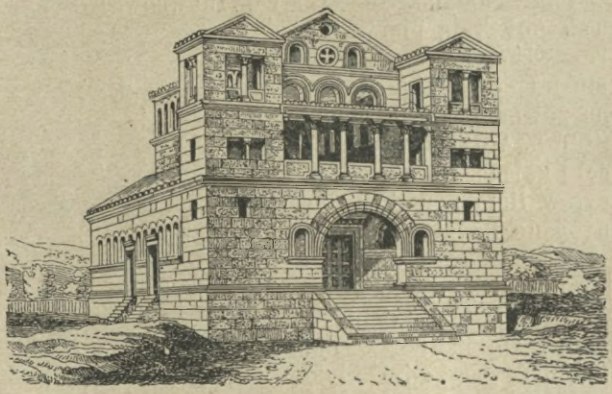
ofiary przed posągiem Cezara i Rzymu, jako oficyalnymi bóstwami państwa. Chrześcianie starali się przekonać, że prawo to, karzące ich, jak zbrodniarzy, bez wszelkiej winy, jest niesłuszne. Już w II-im stuleciu pojawiają się uczeni, apologeci chrześciaństwa, jak św. Justyn, nawrócony filozof pogański (za Antonina Piusa). Z drugiej znów strony, ziarna nowej nauki, padając na umysły, zaprawione w subtelnościach dyalektyki starożytnej, powodowały różnice opinii co do zasad wiary w łonie samych wiernych i wyznawców Kościoła. Tak powstają pierwsze herezye (gnostycyzm). Kościół musiał się skupić do walki na zewnątrz i na wewnątrz. Stąd nawoływanie do jedności i karności. Już św. Ignacy, w listach z Syryi pisanych do Rzymu (mniej więcej za czasów Trajana), daje nazwę kościołowi powszechny (catholice). Gmina ma się skupić w około biskupa. Tam, gdzie biskup, jest gmina, a gdzie Chrystus, tam i kościół. Św. Ireneusz zaś (koniec II-go wieku) najwyraźniej żąda tej jedności w kościele rzymskiem. Stopniowo walka z chrześciaństwem, która ma z początku charakter jednostkowy, przeobraża się w walkę z organizacyą kościelną. Przyczynia się do tego i sam rozrost tej ostatniej. Za Septymiusza Sewera pojawia się pierwszy majątek kościelny, w połowie zaś II-go w. wykształca się

23. Moneta Trajana Decyusza, bita w mennicy lidyjskiej i nosząca wyobrażenie xp. Bronz.

skiego? Jak się rozwija majątek kościoła? hierarchia kościelna? Jak walczono z organizacyą kościoła? Kiedy

hierarchia kościelna wielostopniowa, obejmująca oprócz biskupów, presbyterów, dyakonów, także subdyakonów, lektorów, akolitów i t. d. Teraz prześladowanie uderza głównie w przewódców kościoła, a za tem idzie odbiór majątku. Jednak wpływ pojęć monoteistycznych zatacza już tak szerokie kręgi, że sięga nawet do stopni tronu, a Aleksander Sewer hołduje pewnemu eklektywizmowi, który dopuszcza nawet wiarę w Boga chrześcian. W r. 235 korporacya chrześcian

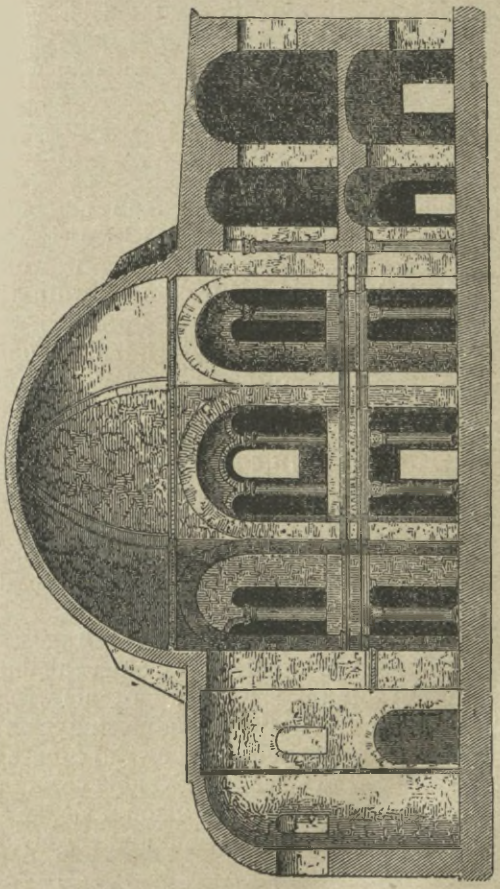
24. Fasada bazyliki w Turmaninie.

uznaną jest przez państwo, co nie przeszkadza, iż dekret cesarza Decyusza z r. 250 proskrybuje religię chrześciańską w ciągu jednego dnia. Za Galliena (260) wraca zupełna tolerancya. Chrześciaństwo wzrasta tak potężnie, że w niektórych prowincyach, zwłaszcza na wschodzie, całe miasta wyznają religię chrześciańską. Tutaj

---

okres rozwielmożnienia się chrześciaństwa na wschodzie? Kiedy ostatnia walka? Kto podiał próbę podźwi-

budują się olbrzymie bazyliki, chociaż w Rzymie nawet w okresach tolerancyi utrzymał się zwyczaj katakumb. Na zachodzie chrystyanizm jesz-

25. Przekrój bazyliki św. Sergiusza i Bacchusa w Kontantynopolu.

cze jest sporadycznie rozsiany, chociaż i tutaj poza Rzymem sięga do Afryki, Hiszpanii, a na-

wet do Gallii, która już za Marka Aurelego widziała pierwszych chrześcian w Lugdunie (177). Im bardziej panujący starali się podtrzymać chwiejący się gmach cesarstwa, z tem większą zaciekłością rzucali się do walki z chrześciaństwem. Moment jej rozstrzygający przypada na czasy panowania Dyoklecyana.

§ 14. REORGANIZACYA CESARSTWA ZA DYOKLECYANA.

Koniec anarchii rządu i panowania żołdactwa w cesarstwie rzymskim położył Dyoklecyan. Wyszedł on wprawdzie sam z szeregów wojskowych (z pochodzenia był illirskim niewolnikiem, urodzony w Dalmacyi, w pobliżu Skutari, imię jego pierwotne było prawdopodobnie Docles, przerobione na Diocles, stąd łacińska nazwa Dioklecyan) i dostał się na tron również przy pomocy wojska, ale z chwilą, gdy osiadł na tronie (285), postanowił urwać łeb hydrze anarchii wojskowej, która dusiła po kolei wszystkich władców. Dyoklecyan daleki był od tego, aby siłą i okrucieństwem tępić wrogów wewnętrznych. Przeciwnie, po odniesionym zwycięstwie postępował łagodnie ze swymi nieprzyjaciółmi. Za wzór w rządach obrał sobie cesarza-filozofa, Marka Aurelego. Ale przekonał się, że sam jeden nie sprosta już dłużej zadaniu obrony, jak

26. Moneta ces. Dyoklecyana.

---

gnięcia państwa rzymskiego? Kim był Dyoklecyan? skąd wyszedł? i jaką drogą zasiadł na tronie? Jak złamał

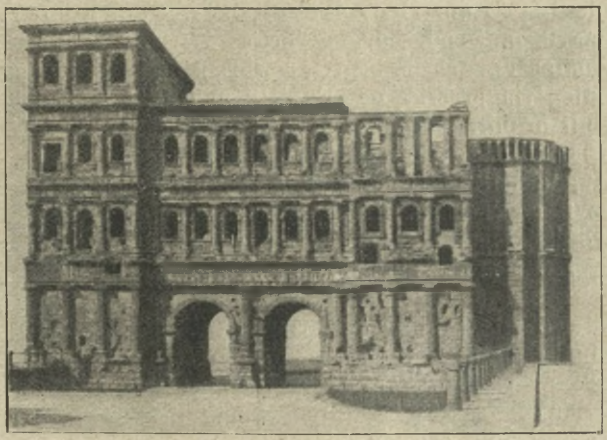
i rządzenia państwem. Zamiast więc czekać, rychło pojawi się wyniesiony przez legiony prowincyonalne nowy współzawodnik w postaci Cezara, sam dobrał sobie odrazu towarzysza i współrządcę w osobie dzielnego żołnierza, choć także z pochodzenia prostego chłopa illirskiego, Maximiana, któremu niebawem dał tytuł Augusta (286). Jemu powierzył Zachód i jego obronę, podczas gdy sam stanął na straży granicy wschodniej. Dlatego Maximian obrał sobie za rezydencyę już nie Rzym, ale Medyolan, aby być bliżej granicy, zagrożonej od barbarzyńców. Dyoklecyan zaś zamieszkał w Nikomedyi, a więc w punkcie, równo odległym prawie od Eufratu i Dunaju, których linii bronił. Tak nastąpił rozdział władzy na dwie części z dwoma Augustami (duo Augusti) na czele czyli dyarchia. Nie była to nowość w państwie rzymskiem. I przedtem Cezarowie adoptowali za życia swego przyszłych następców z tytułem Cezarów. Takim był naprzykład Lucius Verus za Marka Aurelego. Różnica była jednak ta, że gdy przedtem współrządztwo to albo podział władzy było to zarządzenie prywatne, obecnie Dyoklecyan podniósł je do znaczenia zasady albo nowej formy państwowej. Zasadę tę wypróbował w ciągu następnych paru lat i rozszerzył ją niebawem z dwuch osób na cztery. Ponieważ i przy podziale cesarstwa na dwie połowy — wschodnią i zachodnią — obrona jeszcze szwankowała, Dyo-

27. Konstancyusz Chlorus i Maximianus. Bronz.

anarchię wojskową? Jak podzielił obronę i zarząd państwa? Co to jest dyarchia? Jakie jej początki? Kto byli dwaj Auguści? Jak i kiedy dyarchia zmieniła się na

klecyan każdemu z Augustów dodał do pomocy jeszcze dwuch zastępców, których każdy z nich adoptował i obierał sobie za następców z tytułem czasowym Cezara (293). Jednym z nich był Galery, któremu Dyoklecyan wydzielił ze swej połowy Illiricum z Macedonią, Grecyą i Kretą, sobie pozostawiając tylko Wschód wraz z Tracyą i Egiptem, Libią i wyspami. Z posiadłości zaś Maximiana zostały wydzielone Gallia i Brytania,

28. Porta nigra w Trewirze.

jako części należne drugiemu Cezarowi, Konstancyuszowi (Chlorusowi). Każdy z nich przebywał teraz w obrębie swego działu w nowej rezydencyi. Taką była dla Galerego—Sirmium nad Drawą, podczas gdy rezydencyą Konstancyusza były naprzemian: Trewir w Gallii, albo York (Ebura-

tetrarchię? Jaki podział państwa rzymskiego na cztery części, i jakie nowe stolice? Jakie walki na wschodzie?

cum) w Brytanii. Tak dyarchia zmieniła się w tetrarchię, czyli nastąpił podział państwa na 4 części, przyczem utrzymała się fikcya rządów jednolitych, za pośrednictwem sztucznego i naturalnego pokrewieństwa. Augustowie nazywali siebie ojcami (patres), Cezarowie zaś byli ich synami (filii Augustorum) oraz predestynowanymi następcami. Ale faktycznie każdy z nich posiadał pełną władzę cesarską i miał tytuł imperatora. Przy całej sztuczności swej zasada ta podziału władzy okazała się bardzo mądra i odpowiednia do potrzeb państwa. Przy pomocy niej został powstrzymany napór barbarzyńców nad Renem i nad Dunajem. Sam zaś Dyoklecyan stłumił groźny bunt w Egipcie i położył kres rozszerzaniu się państwa Persów na wschodzie. Wprawdzie walczący z Persami w zastępstwie Dyoklecyana Cezar Galery poniósł naprzód klęskę pod Nikeforion, w miejscu między Karrami a Eufratem, które już raz okazało się fatalnem dla oręża rzymskiego, ale pod kierunkiem Dyoklecyana poniósł później oręż do Armenii i rozgromił stanowczo króla perskiego Narseha I. Zwycięstwo to zabezpieczyło klientowi Rzymu, Tirydatesowi, Armenię wraz z częścią Medyi, t. zw. Atropatene, cesarstwu zaś wróciło część Mezopotamii, którą Dyoklecyan odrazu zabezpieczył silnymi twierdzami. W traktacie pokojowym (298) król perski przyznał zwierzchnictwo Rzymu nad Iberyą, górzystą krainą na północ od Armenii, którędy prowadziły drogi z północy (przez Kaukaz) — zwykłe przejścia barbarzyńców

Jaki pokój z Persyą? Jaki wpływ wojen na wschodzie? na przeobrażenie się wewnętrzne cesarstwa? Jakie prawa zwierzchnicze Dyoklecyan zastrzegł dla siebie? Jak upada dawna forma rządu? Z jaką częścią atrybucyi Cezarów wziął rozbrat Dyoklecyan? Skąd zaczerpnął

na wschód i do Azyi Mniejszej. Tak więc dwunastoletnia walka o całość państwa, prowadzona szczególniej na wschodzie za Dyoklecyana, została uwieńczona zupełnym powodzeniem nie bez tego jednak, aby nie wywarła wpływu głębokiego na ustrój wewnętrzny państwa i na jego przeobrażenie się. Ambasador króla perskiego Narseha I (Narsesa) nazywa dwa państwa: irańskie i rzymskie, dwoma światłami i dwoma oczami rodzaju ludzkiego, a Galery wyraźnie nalegał na wprowadzenie absolutyzmu perskiego do ustroju cesarstwa. Zresztą Dyoklecyan, mimo podziału, utrzymał na wewnątrz jedność władzy w swej osobie. I tak sam w tytulatrze przyjął nazwę Jovius, podczas gdy drugi August nosił tytuł tylko Herculius. Ale i ta nowa tytulatura odpowiadała już nowemu kierunkowi religijnemu w państwie rzymskim i przeobrażeniu się samego pojęcia o władzy cesarskiej. Zarówno to, jak i koleje zewnętrzne cesarstwa, a także i jego ośrodek, zaczynają się zwolna oryentować w kierunku ku wschodowi.

§ 15. ZMIANA PRYNCYPATU NA WŁADZĘ ABSOLUTNĄ.

Chociaż napozór władza cesarska pozostała się ta sama, co i przedtem, tylko podzielona między kilku współpanujących, to jednak w gruncie rzeczy istota jej już się zmieniła. Ta dwoistość władzy, podział jej między Cezarem a senatem, jaka istniała od czasów Augusta, przestała istnieć sam przez się, odkąd imperatorowie porzucili rezydencyę w Rzymie i powoli zaczęli usuwać

---

pojęcie nowej władzy cesarskiej? Jakie jest zapatrywanie religijne na władców na wschodzie? Co mu utorowało drogę do cesarstwa rzymskiego? Jaki tytuł nowy cesarza, i jaka legitymacya jego władzy? Co oznacza

się od pełnienia wszelkich atrybucyi czyli magistratur rzymskich, w jakie byli przyodziani. Sam Dyoklecyan nie żądał już potwierdzenia swego wyboru przez senat ani też uznania ze strony jego władzy swych współrządców, którym ze wszystkich dawnych godności rzymskich pozostała się tylko godność konsulska, jako czczy tytuł. Na miejsce władzy z pełnomocnictwa narodu, jaką był pryncypat, powstaje teraz nowa władza cesarska absolutystyczna. Skutkiem styczności ciągłej ze wschodem nastąpiła także orjentalizacya pojęcia władcy. Zaczęła

29. Dyoklecyan Jovius.

30. Maximian—Hercules. Między nimi Victoria. Rewersał.

się ona już za poprzednich Cezarów rzymskich, ale od czasów Dyoklecyana występuje na stałe. Tytuł dawny „princeps“ zmienia się na tytuł „pan i bóg nasz“ (dominus et deus noster). Na wschodzie bowiem pojęcie króla (basileus) było zawsze równoznaczne z pojęciem bóstwa (theos). Dla umysłu sceptycznego i racyonalistycznego Zachodu takie zrównanie było nie do przyjęcia. Na wschodzie natomiast było to po-

---

tytuł Dyoklecyana Jovius? Jakie są nowe emblemata władzy cesarskiej? Co to jest opaska (hvarenô)? Co oznacza ogień? Jak urabiały się te zwyczaje, i kiedy osta-

jęcie religijne, oparte na wierzeniu irańskim o duchu, cząstce niezniszczalnej, a więc nieśmiertelnej każdego człowieka (daimon). Ta cząstka była ciałem astralnym, pochodziła z jednej z planet, dokąd też wracała po śmierci. Dusza tego, który panuje na ziemi była cząstką tego samego ciała, które panuje na niebie, a więc słońca czyli Ahuramazdy, który go powołał na tron. Panujący jest królem nie z woli ludu lub senatu, lecz z woli Boga. Nowe wierzenia religijne w cesarstwie rzymskiem, a zwłaszcza mitracyzm, przełamały, naturalnie, niechęć dawną na zachodzie do identyfikowania cesarza z bogiem. Odtąd legitymacya władzy cesarskiej opierała się wprost na jego urodzeniu. Jest on „deus et dominus natus“ (urodzony bóg i pan), dla tego że dusza jego już w praegzystencyi (czyli w empireum) miała właściwości planety boskiej — Słońca. To bowiem, co wskazują planety na niebie, musi się dziać także i na ziemi (astrologia). (Stąd i później w wiekach średnich czytanie przeznaczenia z gwiazd jest nieodłączne ze sztuką panowania, a najpotężniejsi władcy absolutystyczni, jak Filip II, lub Rudolf II, mieli swoich urzędowych astrologów). Nie co innego zresztą, jak to swoje pochodzenie solarne lub słoneczne, miał na myśli Dyoklecyan, przybierając tytuł Jovius. Tak samo i poprzedni Cezarowie przybierali tytuły, będące atrybutami bóstw, jak „pius“, „felix“, „invictus“. Ale na wschodzie był to nie czczy tytuł, lecz pojęcie władzy panującego. Stąd razem z oryentalizacyą

---

tecznie je przyjęto? Dla czego zwyczaje wschodnie nie zwyrodniały w cesarstwie? Jaką miała wartość prak tyczną boskość władzy cesarza? Jak oddzielił Dyoklecyan dwór od wojska? Jakie przybrał znaczenie dwór i urzędnicy? Jak powstała hierarchia tytułów i urzędów? Jakie znaczenie stanów dawnych i dawnych tytu-

wierzeń nastąpiła i oryentalizacya istoty władzy, która się stała absolutną despotyczną. Zmianę tę zaznacza wprowadzenie także nowych emblematów wschodnich. Do nich należy przedewszystkim korona czyli opaska (diadem) złota na głowie, usypana perłami. Wyobraża ona słońce i jest identyczna z aureolą, która otacza głowy świętych. Irańczycy otaczali nią także głowy władców (nazywa się to hvarenô w Aweście, i jest to samo, co gieniusz Cezara, także fortuna Augusti). Zamiast formy opaski miała ona niekiedy formę promieni, (jak na opasce Nerona); na kształt promieni słonecznych. Podobną koronę nosili Seleucydzi i Ptolomeusze, (w koronach średniowiecznych królewskich promienie te są to liście, zakończone krzyżem). Ze wschodu też przyszedł zwyczaj perski, jaki był zdawna obserwowany na dworze Achemenidów—noszenia ognia przed Cezarem, na znak wieczystości jego władzy. Wszystkie te zwyczaje urabiały się już od wieków, ale przyjęcie ich i wprowadzenie, jako nowych form władzy, datuje się dopiero od Dyoklecyana.

§ 16. DWÓR CESARSKI I HIERARCHIA URZĘDNICZA.

Dyoklecyanowi powiodło się przybrać w formy legalne władzę absolutną, która w rękach Cezarów, jego poprzedników, była nadużyciem, sprzecznym z pojęciem władzy, jaką posiadali — pryncypatu. Ale to powodzenie swoje zawdzięczał on nowemu podłożu tej władzy, wyrosłej już poza Rzymem, i nowym wierzeniom ze wschodu, rozprzestrzenionym w cesarstwie rzymskiem. Był

łów? Jakie urzędy najważniejsze dworskie? Jakie stanowisko stanu senatorskiego i szlacheckiego? Jakie godności nadawano? Jaka reforma Dyoklecyana w zakre-

to umysł nie fantastyczmy i chimeryczny, jak u innych Cezarów, lecz trzeźwy, logiczny i konsekwentny do ostatnich granic. Widząc władzę cesarską, zdaną na łaskę żołnierzy, chciał ją postawić tak wysoko, ażeby nikt nie mógł pokusić się o jej strącenie. Dlatego przybrał ją w emblematy i charakter religijny bóstwa. Rezydując nie w Rzymie, lecz wśród poddanych na prowincyi, chciał on, aby dwór jego i pałac miały charakter świątyni. Stąd organizacya dworu i ceremoniał pałacowy należą do najistotniejszych przeobrażeń wewnętrznych, jakie wprowadził Dyoklecyan. Dwór jego nazywa się „świętym pałacem“ (sacrum palatium), rada przyboczna „świętym konsystorzem“ (sacrum consistorium). Członkowie jej rekrutują się z „przyjaciół“ i „towarzyszy“ (amici i comites), których pierwsi Cezarowie zapożyczyli z dworu dyadochów, a ci znów od Achemenidów. Cały też ceremoniał królewski, jak i ustrój dworski, zostały zapożyczony z monarchii Sasanidów. Osoba cesarza (także święta) była oddzielona i niedostępna dla tłumu. Odgradzał ją od zwykłych śmiertelników cały zastęp dworzan i służby (eunuchów). Ten, kto miał dostęp do Cezara, musiał go adorować (padać na kolana i całować rąb szaty). Ubiór cesarza był też wschodni—z jedwabiu, tkany złotem i obsypany perłami oraz drogimi kamieniami. Z tego dworu cesarz rządził całym państwem przy pomocy licznego zastępu urzędników. Wszystkie części państwa zostały teraz zrównane ze sobą, nawet Rzym i Ita-

---

sie władzy wojskowej i cywilnej? Jaki nowy podział państwa administracyjny? Co to są dyecezye, prefektury, i kto nimi zarządza? Kto sprawuje godność wojskową? Jakie naczelne dowództwo? Jaki system skarbowy? Jaki

lia stały się zwykłymi prowincyami, gdyż Dyoklecyan nałożył na Italików ten sam podatek gruntowy, który ciążył na innych krajach. Ale też i wszyscy obywatele państwa zostali teraz w obliczu cesarza zrównani; między sobą zaś zostali podzieleni na liczne stopnie, które tworzyły hierarchię urzędów i tytułów. Proces ten wprawdzie rozpoczął się znacznie wcześniej (już za Hadryana, Septymyusza Sewera i Aureliusza), a zakończył w następnym wieku („notitia dignitatum“ z początku V-go w.) ale w głównych zarysach istniał już za Dyoklecyana. Wszystkie urzędy były ustopniowane i uzależnione od siebie. Na pierwszym miejscu stały urzędy dworskie z urzędnikiem najstarszym na czele (magister officiorum), któremu podlegali inni ministrowie, jak skarbu, sprawiedliwości, przyczem najwyższe miejsce pomiędzy nimi zajmuje podkomorzy (praepositus sacri cubiculi). Obok senatu była rada cesarska, obok stanu senatorskiego był stan szlachecki, ale godności senatorów, jak i szlacheckie, były nadawane przez cesarza. Pierwsi mieli tytuł dziedziczny „clarissimi“, drudzy — „egregii“. Pośród senatorów były znowuż 3 kategorye (illustres, respectabiles i właściwi clarissimi). Później nawet tytuł patrycyusza był nadawany, jako godność honorowa (ojca cesarza), od czasów Konstantyna W.

§ 17. NOWY USTRÓJ BIUROKRATYCZNO-CENTRALISTYCZNY.

Nowym dziełem Dyoklecyana w zakresie organizacyi państwa był rozdział urzędów: na

---

rodzaj podatków bezpośrednich? Co to jest capitatio? Jak zreorganizowano armię? Jakie następstwo władzy?

wojskowe i na cywilne. Przedewszystkiem najważniejszy urząd w państwie praefectus praetorio, który obok władzy wojskowej łączył w sobie i władzę cywilną, został ograniczony do charakteru godności jedynie cywilnej i sądowej. Z podziałem państwa na dwie części było ich dwuch, za Konstantyna przeważnie czterech odpowiednio do nowego podziału administracyjnego państwa. Dyoklecyan podzielił bowiem państwo na dyecezye (siedm na zachodzie i pięć na wschodzie), które miały odrębności dawne prowincyonalne stopić w nową jedność państwową. Na czele ich stanęli wikaryusze z władzą sądową, skarbową i administracyjną. Na czele prowincyi stał comes. Za Konstantyna na czele niektórych dyecezyi byli comites prowinciarum z władzą wikarych. Później utrzymał się tylko comes Orientis, po nim zaraz drugą godność w hierarchii urzędowej zajmował praefectus augustalis (w Egipcie). Z dyecezyi Dyoklecyan uczynił większe ugrupowania w postaci prefektur pretoryań-

31. Dyptyk konsularny. Flavius Felix.

Co to był system 20-letnich rządów? Jacy są dwaj następcy po Dyoklecyanie? Jakie były wstrząśnienia po ustą-

skich. Za Konstantyna było ich cztery: Oriens, Illiricum, Italia i Gallia. Ale władza wojskowa była odebrana naczelnikom prowincyi i oddana gienerałom (duces albo magistri). Konstantyn postawił na ich czele dwuch gienerałów (comites primi ordinis lub magistri militum) — jeden piechoty (m. peditum), drugi kawaleryi (m. equitum), rezydujących na dworze (praesentales), którzy zastąpili dawnych prefektów pretoryańskich. Skarb państwa, który już w III w. zniknął, jako aerarium, a zamienił się w zwykły fiscus, był cały do rozporządzenia cesarza. Na czele jego stoją dwaj urzędnicy, płacący pensyę i zarządzający dochodami oraz wydatkami państwa — comes sacrarum largitionum i comes rerum privatarum. Olbrzymie przestrzenie państwa są uprawiane na rachunek skarbu przez kolonow, przywiązanych do gleby. Prócz tego z całego państwa wpływają do skarbu podatki bezpośrednie. Głównym jest podatek gruntowy (dawne stipendium prowincyi senatorskich i tributum cesarskich). Ale obecnie podatek ten nie wpływa od każdego według stopnia dochodu albo renty, lecz jest z góry obliczany według wartości ziemi i rozkładany według pewnej jednostki (iugum lub caput), na którą składają się nieraz wielu właścicieli. Stąd podatek ten zowie się „capitatio“. Odpowiadali za niego dekuryonowie, którzy sami przeprowadzali rozkład podatków i sami uzupełniali niedobór. Na obywatelach ciążyło także utrzymanie wojska i dostarczanie rekruta. I pod względem wojskowym zresztą zaszły poważne zmiany. Gwardya pretoryanów została skasowana (zamiast niej straż przyboczna pałacowa, t. zw.

---

pieniu Dyoklecyana? Jaka była podstawa religijna reorganizacyi państwowej? Jaką rolę odgrywał kult Mithry za

schola); legiony cofnięto w głąb państwa, a obronę granic powierzono barbarzyńcom, którzy wzamian za to otrzymali ziemię (t. zw. limitanei albo

32. Comes sacrarum largitionum — tryptyk w Liverpoolu.

ripenses). Tak utworzył się ustrój biurokratyczno-centralistyczny na podłożu absolutyzmu oryentalno-teokratycznego w państwie rzymskim.

§ 18. NASTĘPSTWO TRONU I ABDYKACYA DYOKLECYANA (305).

System rządu Dyoklecyana, jakkolwiek sztuczny, był obmyślany do najdrobniejszych szczegółów. Jeżeli tetrarchia okazała się możliwą na przeciąg jednego panowania, to trzeba było utrzymać jej istnienie na przyszłość. Jako zasada następstwa tronu, przyjęty został przez Dyoklecyana sposób adoptacyi, ale ażeby zmiana.

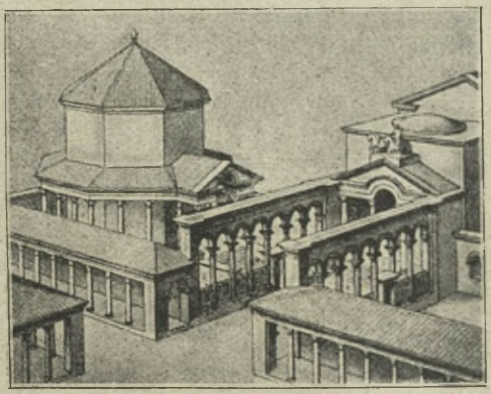
33. Szczątki pałacu Dyoklecyana w Salonie.

panującego nie wywołała żadnych wstrząśnień, trzeba było, aby nie jeden, lecz obydwaj Augustowie równocześnie ustąpili miejsca swoim następcom. I tutaj nie było innego sposobu wyjścia, jak abdykacya czyli dobrowolne zrzeczenie

---

panowania Dyoklecyana? Dlaczego podjął walkę z chrześciaństwem? Ile było edyktów? jaki pierwszy? Jaki był

się władzy. Uczynił to Dyoklecyan w roku 305 po dwudziestoletnim panowaniu i nakłonił do tego samego równocześnie swego przyjaciela Maximiana. Na ich miejsce w prawa Augustów musieli wstąpić dotychczasowi Cezarowie—Galeryusz i Konstancyusz. Pierwszy pozostał na wschodzie, dobierając sobie do pomocy Licyniusza, drugi na zachodzie, któremu też był wyznaczony następca z pominięciem własnego

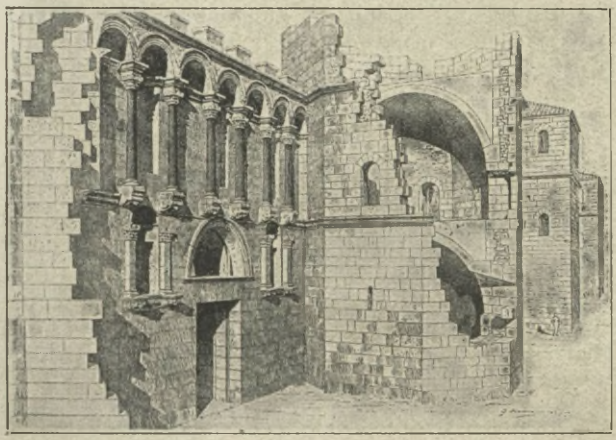

34. Palac cesarski w Spalato. Rekonstrukcya. Mauzoleum. Peristyl. Brama do mieszkania cesarskiego.

syna tak samo, jak przy wszelkich mianowaniach był pomijany dotychczas syn Maximiana. Dyoklecyan zaś natychmiast po złożeniu insygniów swej władzy udał się wprost z Nikomedyi do swych rodzinnych stron w Dalmacyi, gdzie zbudował dla siebie pałac, którego ruiny do dziś dnia przetrwały (t. zw. Spalato). Tutaj miał za-

charakter prześladowań za Dyoklecyana? Jaki ono natrafiło opór w społeczeństwie? Jaka rewolucya dokona

miar przepędzić resztki życia, oddając się pracy na roli. Musiał jednak patrzyć, jak dzieło jego rozpadało się, a następcy nie utrzymali porządku władzy, przez niego obmyślanego, aż dopóki ta władza nie zjednoczyła się napowrót w rękach jedynego cesarza Konstantyna. Do wyniesienia zaś tego ostatniego posłużyła właśnie ta siła, którą Dyoklecyan zlekceważył przy odbu-

35. Brama północna. Porta Aurea — w pałacu Dyoklecyana.

dowie państwa i której wytoczył walkę. Było to chrześciaństwo.

§ 19. OSTATNIE PRZEŚLADOWANIE CHRZEŚCIAN I EDYKT GALEREGO.

Przebudowa państwa Dyoklecyana wcale nie była powierzchowna i zewnętrzna, lecz opierała

ła się od dołu? Kto kapitulował? Kto i kiedy wydał pierwszy edykt tolerancyjny? Co zachwiało równowagę

się na zupełnem przeobrażeniu religijnem pojęcia władzy. Była to religia irańska, kult Mithry. Jako sol invictus w postaci pięknego młodzieńca figuruje on na monetach cesarstwa już od połowy III-go w. Jemu to Dyoklecyan, Galery i Licyniusz przy spotkaniu uroczystym w Carnuntum (307) poświęcają świątynię, jako dobroczyńcy ich panowania (fautori imperii sui). Kult słońca był przyjęty niemal za oficyalny w państwie rzymskiem, bo i na zachodzie Konstancyusz z całą swoją rodziną mieli szczególny kult dla Mithry. Jemu poświęcony dzień słońca (dies Solis) był później (edyktem r. 321) przez Konstantyna uznany za dzień świąteczny (domenica), a i święto chrześciańskie Nativitatis w IV w. zostało zrównane z dniem Natalis Solis (25 grudnia). Inne religie stały w cieniu obok kultu Mithry, albo były przeżytkami pogaństwa, które wchłaniał w siebie łatwo nowy kult oficyalny. Jedna tylko religia chrześciańska stawała zwycięzko do walki z tym ostatnim. Jej jednej opór Dyoklecyan pragnął siłą złamać. Za panowania tego cesarza przypada ostatnie najokrutniejsze prześladowanie chrześcian. Srogość tego prześladowania zresztą polegała nie tyle na samych pojedyńczych aktach męczeństwa, ile na systematycznej i prawodawczej, zgóry obmyślanej akcyi. Było wydane parę edyktów. Pierwszy w Nikomedyi w roku 303, który był wymierzony w organizacyę kościoła, a więc, nakazywał rozwiązanie zgromadzeń, zamykanie świątyń, niszczenie ksiąg św. Do chrześcian zaś stosował utratę praw obywatelskich według 3-ch stopni: arystokracyi, ludzi wolnych i niewolników.

---

w państwie po abdykacyi Dyoklecyana? Kim był Konstancyusz Chlorus, i kto był jego następcą? Jak wstą-

Pierwszych pozbawiał praw cywilnych, drugich wolności osobistej, niewolników zaś prawa wyzwalania się. Następne edykty godziły już wręcz w wyznawców kościoła — naprzód w kleryków, których rozkazywano więzić, później torturą zmuszać do składania ofiar cesarzowi. Ostatni zaś edykt (304), głosił prześladowanie chrześcian powszechne, a więc, wieszano lub wysyłano do robót przymusowych nie tylko duchownych, ale i świeckich i t. p. Na zachodzie Kon-

36. Kościół w IV wieku. Płaskorzeźba z sarkofagu. Muzeum lateraneńskie.

stancyusz, później jego syn Konstantyn stosowali tylko pierwszy edykt. Na wschodzie zaś, gdzie po Dyoklecyanie panował Galeryusz, właściwy inicyator edyktów, prześladowanie trwało w całej pełni. Cios jednak, wymierzony w chrześcian nie tylko chybił, ale przekonał dopiero o prawdziwej sile i potędze chrześcian. Niektórzy podają ich liczbę już wówczas na siódmą część

---

pił na tron Konstantyn? Jak rozpadła się jedność państwa Dyoklecyana? Kto pretendował o władzę na zacho-

ludności. A takiej masy nie można było ani uwięzić, ani wytępić. To pewne, że całe miasta składały się już z samych chrześcian, a nawet w rezydencyi cesarskiej, w Nikomedyi, była znaczna ich liczba. Chrześcianami byli niektórzy urzędnicy municypalni, nawet zarządcy prowincyi. W łonie społeczeństwa dokonała się już była rewolucya od dołu, idąca wręcz w przeciwnym kierunku, aniżeli rewolucya od góry, z ramienia władzy, jaką zainaugurował Dyoklecyan. Przed nią musieli skapitulować jego następcy. Już Galeryusz na wschodzie w r. 311 wydaje edykt tolerancyjny, w którym zezwala na zgromadzenia chrześcian. W religii tej cesarz już nie widzi niebezdieczeństwa dla państwa, zwracając się ze słowami do chrześcian: „niech modły za nas zanoszą do swego Boga“. Była to zapowiedź blizkiego edyktu medyolańskiego Konstantyna (313), razem z którym chrześciaństwo występuje już po raz pierwszy, jako siła polityczna, na widownię publiczną.

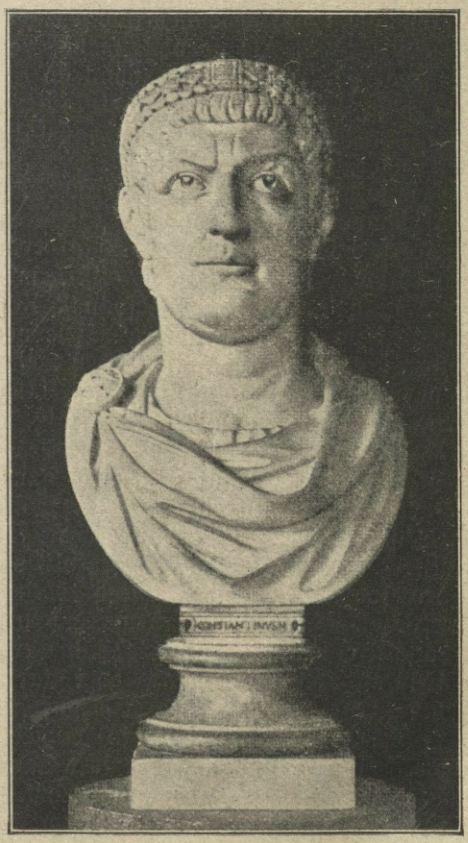
§ 20. KONSTANTYN W. I EDYKT MEDYOLAŃSKI.

Porządek rzeczy, obmyślany przez Dyoklecyana, nie mógł długo utrzymać się. Na razie równowagę utrzymywali dwaj Augustowie, Konstancyusz i Galery, dawni towarzysze władzy Dyoklecyana i Maksymiana. Ale równowagę tę zachwiała śmierć Konstancyusza (306). Pochodził on ze znakomitego rodu (Flawiuszów), urodzony także w Illirycum (w Dardanie), matką jego była siostrzenica znakomitego zwycięzcy Gotów —

---

dzie z tytułu sukcesyi? Gdzie i kiedy został Konstantyn panem na zachodzie? Z kim pierwotnie dzielił władzę? Kiedy dokonał zjednoczenia cesarstwa Konstantyn?

cesarza Klaudyuszu II. Ze wszystkich ówczesnych Cezarów on jeden był człowiekiem wykształco-

37. Cesarz Konstantyn W. Rzeźba w muzeum Uffizii we Florencyi.

nym, (Galery rodem także z Illiricum, urodzony w Sardice t. j. w Sofii — w młodości był paste-

rzem). Syn jego Konstantyn, urodzony prawdopodobnie w Naissus (Niszu), w Dacyi (380), przebywał na wschodzie na dworze Dyoklecyana, który chciał tym sposobem przeszkodzić mu w sukcesyi tronu. Ale po abdykacyi swego opiekuna uszedł po kryjomu na zachód do ojca i zaraz po jego śmierci, która nastąpiła w Yorku, w czasie ekspedycyi brytańskiej, został obwołany jego następcą przez żołnierzy. Tym sposobem zasada kolejnego następstwa przez adoptacyę została złamana na rzecz prawa sukcesyi. Na razie wprawdzie Konstantyn przyjął tytuł Cezara, ale Galery chcąc uniknąć walki, musiał ten stan rzeczy uznać. Przykład jednak Konstantyna pobudził do naśladownictwa rówieśnika jego, syna drugiego byłego Augusta na zachodzie — Maksencyusza. Ten ostatni, syn Maksymiana, mieszkając razem z ojcem w Rzymie, czuł się pokrzywdzonym przez to, że wyparto go z kolejnego następstwa władzy. Oparcie znalazł pośród Rzymian, zawistnych o to, iż władzę w cesarstwie przywłaszczyli sobie barbarzyńcy i zepchnęli ich ze stanowiska obywateli stolicy do roli prowincyałów. Teraz więc Maksencyusz, obrany przez senat i lud rzymski, uzurpuje sobie godność cesarza Zamiast 4, jak dawniej, teraz zjawia się sześciu Cezarów, bo i stary Maksymian napowrót zgłasza swoje pretensye do tronu. Lecz walka toczyła się głównie między dwoma pretendentami z tytułu sukcesyi do władzy na zachodzie: Konstantym a Maksencyuszem. Zwyciężył Konstantyn w bitwie pod Rzymem, u Mulwijskiego mostu (312), przyczem Maksencyusz,

---

Dla czego zwycięstwo Konstantyna spoiło się z tryumfem chrześciaństwa? Co to jest labarum? jakie jego pochodzenie? znaczenie ogólne i na sztandarze wojennym?

ratując się ucieczką, ginął w nurtach Tybru. Senat przyjął Konstantyna w murach miasta, jako

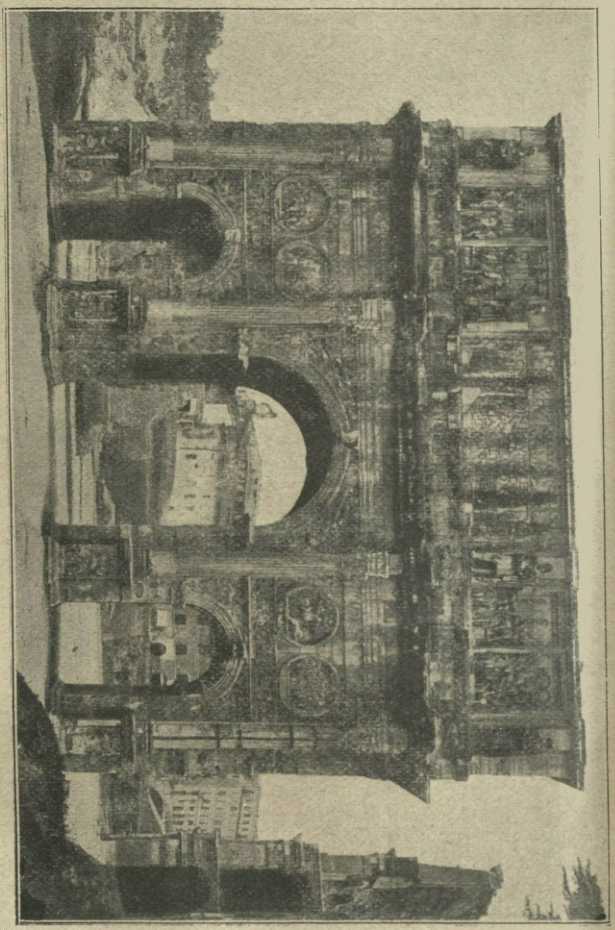
38. Cesarz Konstantyn przy oblężeniu Werony. Płaskorzeźba na łuku Konstantyna W. w Rzymie.

39. Bitwa na moście mulwijskiem. Płaskorzeźba z łuku Konstantyna W. w Rzymie.

zwycięzcę, i na pamiątkę jego pobytu tutaj wzniósł łuk tryumfalny, który przetrwał do dziś dnia, jako

świadectwo upadku smaku oraz zaniku prawdziwego artyzmu (na ozdoby poszły płaskorzeźby

40 Łuk Konstantyna w Rzymie.

z łuku Trajana; płaskorzeźby, przedstawiające Konstantyna, są bardzo pierwotne). Od śmierci

Galerego (311) wschód posiadał też dwuch władców, ale z nich utrzymał się tylko Licyniusz, który stał się tak samo jedynym panem na wschodzie, jakim Konstantyn był na zachodzie.

41. Sarkofag św. Heleny z wyobrażeniem wjazdu Konstantyna W. do Rzymu. Muzeum watykańskie w Rzymie.

Obydwaj też wspierali się nawzajem w walce ze współzawodnikami, a nawet połączyli związkami

rodzinnymi (Konstancyę, siostrę Konstantyna, wydano za mąż za Licynyusza). Ale nie długo trwała ta zgoda. Niebawem przyszło do walki między dwoma cesarzami. Licyniusz, zwyciężony pod Adryanopolem, oddaje Bizancyum, które stanowi klucz jego pozycyi strategicznej na morzu, a przekonany o bezskuteczności oporu w Nikomedyi składa dobrowolnie władzę (323). Konstantyn tym sposobem staje się panem obydwuch części monarchii i przywraca jedność cesarstwa. Otóż w tradycyi późniejszej ta zmiana rzeczy i tryumf Konstantyna związały się bezpośrednio z tryumfem chrześciaństwa. Według legendy, Konstantyn idąc na Rzym w roku 312 miał ujrzeć we śnie krzyż z napisem „w tem zwyciężaj", „ἐν τούτῳ νίκα"

42. Moneta złota Konstantyn w aurecoli na kwadrydze.

43. Medal cesarza Konstantyna W. z bronzu.

(później ten napis figuruje na monetach miedzianych bizantyjskich). Przyjął więc krzyż ten za znak na swym sztandarze. Znak ten przechylił zwycięstwo na korzyść Konstantyna, w którego wojsku było mnóstwo chrześcian. Ten znak na sztandarach Konstantyna w formie krzyża dwuramiennego (⨯) jest to t. zw. labarum (od wyrazu assyryjskiego

---

Kiedy wchodzi znak krzyża do symboliki chrześciańskiej? Jaki był stosunek do chrześciaństwa Licyncyusza,

labar, co oznacza wieczność) — symbol słońca, boga niezwyciężonego (spotyka się na rzeźbach królów assyryjskich). Przed Konstantynem chrześcianie znaku tego nie używali, chyba, jako skrócenie imienia Chrystusa ☧ (compendium scripturae). Znak ten był używany także i przez pogan (litery X i P oznaczają χριστος) i spotyka się na monetach egipskich okresu Ptolomeuszów. Na sztandarze Konstantyna labarum zajęło miejsce dawnych orłów rzymskich (numina legionum). Po bitwie u Mulwijskiego mostu znak ten stał się przedewszystkiem znakiem tryumfu i zwycięstwa. Upodobnił się do krzyża (+) dopiero

44. Moneta Konstantyna z labarum i napisem „gloria exercitus".

45. Starożytna gemma chrześciańska z postaciami 12 apostołów. Gabinet monet w Monachium.

z końcem IV w., kiedy to od czasu utwierdzenia chrześciaństwa przez Teodozego W. (394)

---

i kiedy chrześciaństwo utwierdza się na stałe w państwie rzymskiem? Jakie było prawne stanowisko chrześcian-

ten ostatni wchodzi na stałe do symboliki chrześciaństwa. Legenda ta jednak o labarum wyraża tę prawdę historyczną, iż Konstantyn w zwycięstwie swoim nad Maksencyuszem opierał się na chrześcianach. Jakoż najbliższym aktem po tym zwycięstwie był edykt medyolański r. 313, wydany przez Konstantyna wspólnie z Licyncyuszem. Akt ten tak samo, jak akt z r. 311, dawał swobodę wiary chrześcianom. Powiedziane w nim było: „niech każdy obiera religię, jaka mu się podoba, i praktykuje swobodnie swe obrzędy. W rzeczach boskich nikomu nie wolno przeszkadzać w wyborze drogi, jaką mu się podoba kroczyć“. Akt ten był więc daleki od wyróżnienia chrześcian i „wywyższenia chrześciaństwa nad innymi wyznaniami“. Było to właściwie ogłoszenie tolerancyi religijnej w państwie dla wszystkich wyznań. Co nie przeszkadza temu, iż Konstantyn starał się wynagrodzić krzywdy, poniesione przez chrześcian w czasie poprzednich prześladowań. Tak, zwrócono im cmentarze, kościoły i majątek gminny. Ci zaś, którzy w dobrej wierze czasowo je posiadali, byli wynagrodzeni ze skarbu państwa. Ponieważ Licyniusz po rozejściu się z Konstantynem zaniechał wykonania edyktu medyolańskiego na wschodzie, przeto zwycięstwo nad nim Konstantyna utwierdziło chrześciaństwo, nietylko na zachodzie, ale i na wschodzie. Dzięki temu Konstantyn W. stał się restauratorem chrześciaństwa, które odtąd na stałe utwierdziło się w państwie rzymskiem.

46. Moneta złota Konstantyna W. z labarum.

---

stwa? Co za zmiana religijna dokonała się za Konstantyna W. i na jakiej drodze? Jaki był jego stosunek

§ 21. TRYUMF CHRZEŚCIAŃSTWA I POKÓJ RELIGIJNY W PAŃSTWIE RZYMSKIEM.

Za Konstantyna, zwanego Wielkim, dokonał się największy przewrót w świecie antycznym— zmiana religii. Zasługą Konstantyna było to, że dzieło to przeprowadził na drodze pokojowej.

47. Konstantyn w szacie cesarskiej i z Victorią w ręku. Kopia miniatury Barbarini'ch (według Kondakoff'a. „Histoire de la miniature byzantine").

Edykt medyolański od chwili pokonania Licyniusza stał się obowiązującym w całym państwie rzymskim. Przez ten akt Konstantyn nie zmieniał wcale stosunku swego do dawnej religii.

Jak przedtem, tak samo teraz cesarz był pontifex maximus i cesarz był nadal członkiem kolegiów kapłańskich. Ale obok dawnych kultów został teraz uznany i kult nowy — chrześciaństwo, i to nie z punktu widzenia prywatnego, lecz przez państwo. Te same przywileje, jakie miały kulta pogańskie, zostały teraz rozciągnięte i na chrześcian. Z zasady równouprawnienia wypływało teraz stanowisko prawne kościoła i opieka nad nim państwa. Kościoły chrześciańskie miały prawo azylu narówni ze świątyniami pogańskimi, kult chrześciański był na utrzymaniu gminy, a więc po części państwa, majątek kościelny był wolny od podatku i t. p. Sam Konstantyn powołuje się niejednokrotnie w swych edyktach na Istotę najwyższą, jedynego Boga, w którego wierzyli chrześcianie, ale do kościoła chrześciańskiego nie należał i przyjął chrzest dopiero na łożu śmierci (w r. 337). Według pojęć zresztą ówczesnych charaktery cesarza i boga były tak do siebie zbliżone, że nawet Tertulian, pisarz III-go w., nie dopuszcza jeszcze, aby można było jednocześnie być cesarzem i chrześcianinem; i ten zwyczaj przyjmowania chrztu na łonie śmierci utrzymał się u cesarzy późniejszych prawie do samego końca IV w. (do Teodozyusza W.). Dopiero później u cesarzy bizantyjskich tytuł boski (divus) został zamieniony na równoapostolski (isoapostolos), i pod tym tytułem występuje do dziś dnia Konstantyn W. w kościele wschodnim. W stosunku jednak do do kościoła Konstantyn W. z tytułu swego, jako

osobisty do chrześciaństwa? Jakie poglądy pierwszych chrześcian na cesarstwo i na chrześciaństwo? Kiedy Konstantyn W. przyjął chrzest? Jaki jego tytuł w kościele wschodnim? Jaki urzędowy tytuł, jako zwierzchni-

cesarz panujący, był takim samym zwierzchnikiem, jakim był w stosunku do innych kultów. Był on biskupem na zewnątrz, jak się sam tytułował (κοινὸς ἐπίσκοπος). W jego kancelaryi obok urzędników dla spraw kultów pogańskich, byli i biskupi chrześciańscy, którzy redagowali okólniki i listy cesarza do jego poddanych chrześcian; biskupom tym nadawał godności dworskie oraz prowincyonalne; im powierzył też wychowanie swoich synów, którzy wyrośli w wierze chrześciańskiej. Na jego dworze działał biskup Euzebiusz, biograf cesarza i zarazem pierwszy historyk chrześciaństwa. Od niego też począwszy, kościół zaczyna się organizować oficyalnie. Obok dawnych biskupów na czele gmin (παροικία) teraz pojawiają się prowincyonalni. Tam, gdzie był prefekt, teraz pojawia się biskup, jako naczelnik prowincyi kościelnej (ἐπαρχία), o charakterze metropolity. Organizacya metropolitalna odpowiadała podziałowi prowincyonalnemu z czasów Dyoklecyana i Konstantyna. Lecz ponad nią stoi jeszcze wyższa władza kościelna, łącząca w sobie poszczególne metropolie. Są to patryarchaty. Na wschodzie są trzy prowincye kościelne albo patryarchaty: w Antyochii, Aleksandryi i w Jerozolimie, w tej ostatniej, jako w gminie najstarszej chrześcian. Zachód utrzymał swą jedność w osobie biskupa rzymskiego, który, jako następca św. Piotra, zajmuje stanowisko monarchiczne w całym kościele. O kulcie słońca i religii Mithry nic nie słychać. W rzeczywistości religia ta przedstawiała takie analogie z religią chrześciań-

---

ka chrześciaństwa? Jaka rola chrześcian w państwie i na dworze? Kim był biskup Euzebiusz? Jaka organizacya kościoła, i jak została wykształcona? Co to są parafie, eparchie i patryarchaty? Które kościoły są pa-

ską, że to wszystko, co było w formie obrzędowej i rytualnej w jednej, znalazło się w drugiej w treści moralnej i w objawieniu ewangielicznym. Mithra jest także zbawcą i odkupicielem, mithracyzm posiadał także swą hierarchię kapłańską, obrzędy katharyczne — chrzest i biesiadę (agape), w której wierni (inicyowani) spożywali chleb i pili wino z kielicha. Nawet daty niektórych świąt i uroczystości w ciągu IV w. zostały porównane. Konstantyn W. na drodze więc równouprawnienia chrześcian przeprowadził zjednoczenie religijne obywateli w jednej wierze monoteistycznej, wobec której nie mogły się już utrzymać dawne bóstwa przyrodnicze i animistyczne—rzymskie i greckie. Był to czyn olbrzymiej doniosłości politycznej, gdyż zapewniał państwu pokój religijny. Słusznie też należy mu się przydomek „stróża pokoju“ (quietis custos), jaki mu nadawali współcześni. Ale zapewniwszy pokój w państwie, troszczył się on także i o pokój w łonie samych wyznawców religii. Jego to dziełem było też zwołanie pierwszego soboru chrześciańskiego, jaki miał miejsce w Nicei (325).

§ 22. SOBÓR NICEJSKI (325) I WALKA O CZYSTOŚĆ WIARY.

Nauka chrześciańska o kościele przed soborem nicejskim zamykała się w niewielu prawdach, które sformułował głównie św. Ireneusz, biskup z Lugdunu (umarł śmiercią męczeńską za Septymiusza Severa). Jest tylko jeden ko-

---

tryarchalne i z jakiego tytułu? Jaki początek władzy monarchicznej biskupa rzymskiego? Jaki stosunek Konstantyna do kultu monoteistycznego i do pogaństwa? Jaka zasługa Konstantyna w dziele zmiany religii? Co to jest pokój religijny? Jak go starał się zabezpieczyć?

ściół, głosi ona, w którym można być zbawionym, w nim jest jedność serc i jedność wiary oraz jeden symbol wyznania. Wchodzi się do kościoła przez chrzest, eucharystyę i konfirmacyę. Pokój Konstantyna jest zarazem początkiem wielkich herezyi w kościele rzymskim. Pierwsze wielkie herezye wynikły ze sporu o boskość „słowa“, a więc i Jezusa Chrystusa. Inicyatorem tego sporu był Lucyan z Antyochii, lecz podjął go (około r. 320)

48. Symbol ryby z ciałem eucharystycznym. Malowidło ścienne w katakumbach Lucyny w Rzymie.

Arius, kapłan z Aleksandryi, umysł gorący, ale próżny i niespokojny. O stanowisko Syna Bożego w Trójcy św. (homusios — Bogu równy, czy homoiusios — Bogu podobny) rozpoczął się spór, w którym podzieliły się na dwie strony nawet kościoły (Euzebiusz, biskup Nikomedyi, i Atanazy, późniejszy biskup Aleksandryi). Konstantyn po zwycięstwie, odniesionym nad Licyniuszem, pragnął

Jakie były walki wewnętrzne w kościele? Kto był Aryusz? Kto i kiedy zwołał pierwszy sobór kościelny? Ja-

przedewszystkiem pokoju w państwie. Spory w kościele wydały mu się straszniejsze, aniżeli wojna. Gdy się nie udało załagodzić zatargu sposobem zwykłym, postanowił zwołać sobór do Nicei (325). Na sobór ten przybyli prawie wszyscy biskupi ze

49. Posiedzenie synodu. Według malowidła starochrześciańskiego (Martigny. Dict. des Antiquités chrétiennes).

wschodu w liczbie 301, z zachodu tylko 17. Biskup rzymski był reprezentowany przez dwuch zastępców swoich komisarzy. Jak wszystkie urządzenia kościelne od czasów Konstantyna, tak samo i so-

---

kie było urządzenie soboru? Co to jest symbol wiary nicejski? Jakie dalsze koleje aryanizmu? Gdzie znalazł

bory w organizacyi swej wzorowały się na urządzeniach rzymskiego cesarstwa. Obrady soboru odbywały się na wzór obrad senatu. Miejsce ołtarza Victorii zajmował pośrodku zgromadzenia stół, na którym leżała księga św. Ewangielii. Przewodniczył soborowi cesarz. Jego komisarze zajmowali miejsca honorowe; oni otwierali i zamykali obrady, tudzież udzielali głosu. Ale czynność ich była tylko reprezentacyjna. W kwestyach teologicznych głos zabierali biskupi. Komisarze biskupa rzymskiego mieli pierwszy głos na zebraniu czyli, że temu ostatniemu był przyznany kierunek przewodni w sprawach teologicznych, zatem zajmował stanowisko takie samo, jak princeps senatu. Sobór ów potępił naukę Aryusza i ułożył symbol wiary (symbolem nicejskim zwany), w którym znalazła wyraz nauka o boskości Chrystusa. Z chwilą jednak ogłoszenia uchwały czyli kanonu (greckie κανών — zasada, reguła), wykonanie jej w państwie przechodziło do władzy świeckiej. Cesarz dawał swoje potwierdzenie (sacra) uchwałom kościoła i nakazywał stosować się do nich poddanym. Zresztą aryanizm, potępiony przez sobór nicejski, nie przestawał się rozkrzewiać; znajdował nawet częściowe poparcie na dworze i u samego Konstantyna, oraz jego synów. Pierwsze też podboje chrześciaństwa pośród barbarzyńców (Ostrogotów i Wizygotów) były dziełem aryanizmu. Obok soborów stanęli jednak do walki z herezyami pisarze kościoła. Byli to ludzie wysokiej kultury umysłowej i wielkiej wartości moralnej. Oni to w swych pismach wy-

swe rozpowszechnienie? Kto walczył z herezyami pismem? Jakie są początki teologii, i jaka jej rola w średnich wiekach? Kto byli ojcowie kościoła? Jakie ich grupy najważniejsze na wschodzie i na zachodzie? Kim

kształcili naukę kościoła i po tryumfie politycznym zgotowali chrześciaństwu tryumf naukowy taki, iż dzięki niemu teologia przez całe tysiąc lat mogła stać na czele wszystkich nauk, zapładniać je i nimi kierując. Był to szereg znakomitych głów, działających między połową IV a połową V-go w. Zaczyna go św. Atanazy na wschodzie, a kończy Leon W. papież na zachodzie. Noszą oni nazwę Ojców Kościoła. Według miejsca ich działania można ich podzielić na kilka grup. Do pierwszej, obejmującej kościół w Egipcie, należy św. Atanazy, biskup Aleksandryi, główny przeciwnik Aryusza; do drugiej—kościół w Jerozolimie—św. Cyryl, biskup jerozolimski; do trzeciej antyocheńskiej—św. Jan Chryzostom, umysł więcej kaznodziejski, jak teologiczny; do czwartej kappadockiej—św. Bazyli, jako pisarz ascetyczny, założyciel mnichostwa, dwaj Grzegorze, biskupi z Nasianz i z Nissus (Naisos). Na zachodzie działali św. Ambroży, biskup Medyolanu, równie wielki co do hartu ducha, jak i co do myśli chrześciańskiej, św. Hieronim, tłumacz pisma św. na język łaciński (t. zw. Vulgata). Lecz przewyższył ich wszystkich najmłodszy, św. Augustyn, biskup z Afryki (Hippo Regius), który zamyka i wyraża w sobie cały prawie rozwój teologii na zachodzie, wyraziciel idei kościoła rzymskiego i zarazem ten, w którym zawarł się cały jego rozwój średniowieczny, wielki pisarz i wielki teolog, a bezwątpienia i największy uczony oraz myśliciel świata chrześciańskiego, socyolog, historyk i filozof chrześciaństwa, autor dzieła:

---

był św. Augustyn, i jakie są jego dzieła? Gdzie była istotna siła ilościowa i jakościowa chrześciaństwa? Gdzie było schronienie pogaństwa? Jaki miał charakter Rzym stary wobec zmiany religii? Jakie były powody opusz-

„de civitate Dei“ oraz spowiedzi własnej „Confessiones“ — prac nie tylko o teologicznem, ale i ogólno ludzkim znaczeniu.

§ 23. ZAŁOŻENIE KONSTANTYNOPOLA. NOWA STOLICA PAŃSTWA NA WSCHODZIE.

Siła chrześciaństwa jednak znajdowała się nie na zachodzie, lecz na wschodzie. Kościół wschodni przed edyktem tolerancyjnym liczył już na miliony swych wyznawców, podczas gdy na zachodzie mógł ich być dopiero jakiś dziesiątek tysięcy. Tutaj, na wschodzie, były kościoły apostolskie; stąd szło słowo Boże i liturgia w języku greckim. Dyoklecyan, mimo że trzeźwy polityk, na wschodzie zmuszony był wypowiedzieć walkę chrześciaństwu, podczas gdy na zachodzie Konstancyusz uchodził za tolerancyjnego, a Maksymian wcale nie liczył się z chrześciaństwem. Rzym bowiem i w czasach późniejszych, gdy Wschód prawie cały był już zdobyty przez nową wiarę, uchodził za twierdzę pogaństwa. Przechylenie się Konstantyna na stronę chrześcian oznaczało ustępstwo Rzymu przed Wschodem. W państwie, odnowionym przez Konstantyna, było już inne bóstwo panujące. Nowa religia wymagała i nowej stolicy. To, co zaczęło się za cesarstwa w III st. i wyraziło się w sposób dorywczy za panowania Dyoklecyana, miało się utrwalić za rządów Konstantyna. Bez sankcyi nowej religii nie możliwe byłoby porzucać Kapitolu, siedziby dawnych bogów, i Palatynu, domu Cezarów. Motywy zatem dawne natury gieograficznej, handlowej i ekonomicznej znalazły swe ukoronowanie w ostatnim motywie najpoważniej-

---

czenia Rzymu i założenia nowej stolicy? Jaka pozycya strategiczna i handlowa cieśniny Bosfor? Jakie zna-

szym—religijnym. Była to zmiana rzeczy tak doniosła, iż słusznie uważa się ją za początek nowego państwa wschodnio-rzymskiego i nowej historyi, zwanej bizantyjską, chociaż dla współczesnych było to takie samo cesarstwo rzymskie i dalszy ciąg historyi Rzymu. Dla tego późniejsi Bizantyjczycy nazywają siebie i nadal po grecku Rzymianami, i pod tą nazwę jest znany do dziś dnia na wschodzie Zachód—Rum. Konstantyn upatrzył sobie na stolicę miasto Bizancyum. Położone nad cieśniną Bosforu, między Europą i Azyą, stanowiło ono

50. Moneta z wizerunkiem bogini i znakiem m. Konstantynopola.

idealny punkt dla obrony cesarstwa, zagrożonego zarówno od zachodu przez barbarzyńców, jak i od wschodu, przez królestwo Persów. Odległość jego od Dunaju i od Eufratu była prawie jednakowa. Cieśnina Bosfor służyła zdawna za ważną arteryę komunikacyjną między wschodem a zachodem i uchodziła, jak uchodzi jeszcze dzisiaj, za klucz do m. Czarnego. Ta pozycya, handlowa i strategiczna, była już w starożytności wysoko ceniona, a miasto

---

czenie miasta Bizancyum? Jaka była ciągłość historyi i zasady państwowej Rzymu oraz Bizancyum? Jakich

Bizancyum nigdy nie przestało być bogatym i kwitnącym. Przeniesienie doń stolicy państwa wzmogło jeszcze jego znaczenie. Odtąd Bizancyum współzawodniczy bogactwem i liczbą ludności z Rzymem, aby pokonawszy swego dawnego rywala, stać się ogniskiem cywilizacyi i centrem świata w wiekach średnich. Zresztą Konstantyn, przenosząc swą stolicę, chciał stworzyć, chociaż na innem miejscu, nowy Rzym, kolebkę nowego świata i zarazem nowego prawa politycznego, a przedewszystkiem religii. Data założenia nowej stolicy (4 listopada 326 r.) jest to chwila, kiedy słońce wchodzi w znak łucznika. Siła niebieska miała dać trwałość i moc murom. Na pamiątkę tego zdarzenia Konstantyn wzniósł kolumnę porfirową, którą sprowadził ze świątyni Apollona w Rzymie, a której szczątki 40 *m* wysokości do dziś dnia istnieją, t. zw. kolumna spalona—Dżemberli Taku. Bóstwem więc miasta miało być słońce, któremu na wschodzie zdawna stawiano obeliski. Na szczycie tej kolumny był posąg boga słońca, którego głowę otaczały promienie. Ale dawszy miastu i jego mieszkańcom nowego boga, Konstantyn w niczem nie zmienił porządku odwiecznego, którego trzymał się Rzym Cezarów. Bizancyum było rozłożone na pagórkach, których liczono 7, i tak samo, jak Rzym, podzielono je na 14 okręgów. Jego mieszkańcom te same dał przywileje, które mieli obywatele rzymscy. Ten sam mianował senat. Ten sam obowiązek dostarczania zboża nałożył na Egipt. Założył takie same forum (Augustaeon), a w pobliżu niego amfiteatr. Ozdobił go również posągami, które ściągał z miast staro-

trzymał się zasad Konstantyn przy założeniu miasta pod względem religijnym? Na czem wzorował ustrój nowej stolicy? Jaką rolę w niej odgrywa chrześciaństwo?

żytnych Grecyi, Afryki i Azyi Mniejszej, łukami, termami, tylko zamiast posągu Marsyasa był na rynku wyobrażony Dobry Pasterz chrześciański, albo gołąb, symbol wiary w Słowo Boże. Obok świątyń pogańskich (Castora i Polluxa, Tycheron) powstały zarazem i bazyliki chrześciańskie (św. Apostołów, która miała być zarazem grobowcem Cezarów). Gmina chrześciańska ma tutaj oparcie w bardzo licznych wyznawcach w Azyi Mniejszej, w Poncie i w Tracyi. Z tego powodu kościół bizantyjski z czasem podciągnie pod swoją władzę episkopaty tracki, pontyjski i azyatycki i sięgnie po tytuł najwyższy—patryarchatu—nie z prawa apostolskiego pochodzenia wprawdzie, jak kościoły: jerozolimski, antyocheński lub aleksandryjski, lecz z prawa drugiego Rzymu, metropolii państwa, i przygotuje w parę wieków później rozdział kościoła na dwie połowy: wschodnią i zachodnią, ten sam, jaki się dokonał był przedtem w układzie państwa.

§ 24. NASTĘPCY KONSTANTYNA WIELKIEGO. DUALIZM RELIGIJNY.

Zasada podziału władzy, którą wprowadził Dyoklecyan, nie wygasła wraz z nim po wstąpieniu na tron Konstantyna W. Przeciwnie, ten ostatni, umierając, przywrócił jej moc w całej rozciągłości. Z czworga jego synów Crispus, najstarszy i najdzielniejszy, który dzielił zasługi ojca w zwycięstwie decydującym nad Licyniuszem i w walkach z barbarzyńcami, został z zawiści lub może z obawy zgładzony za życia ojca. Trzej

Jak rozwinął się kościół bizantyjski? Jaka była zasada podziału władzy obok jedności cesarstwa? Jaki podział państwa po śmierci Konstantyna, i jak rządzili jego sy-

pozostali: Konstantyn, Konstancyusz i Konstans, byli po kolei mianowani Cezarami i obdzielani kawałkami cesarstwa za życia ojca; ale po jego śmierci nie żyli w zgodzie i nie utrzymali całości państwa. Po wielu rewolucyach połączył je w jedno Konstancyusz (353). I on jednak musiał wziąć sobie za zastępcę na zachodzie któregoś z członków rodziny panującej. Wybór jego padł na siostrzeńca Konstantyna—Juliana, który sam jeden ocalał z krwawej rzezi domu cesarskiego (agnatów Konstantyna), wyprawionej przy pomocy żołnierzy ze strony jego synów. Konstancyusz wyprawił go w r. 355 w charakterze Cezara do Gallii, gdzie odznaczył się zwycięstwem nad barbarzyńcami (Alamannami) pod Strasburgiem i pozyskał zaufanie u pogan i u chrześcian. Zarówno Konstantyn, jak i jego synowie, utrzymywali zasadę tolerancyi religijnej czyli praktykowali w ciągu lat 50 rodzaj dualizmu religijnego (Konstantyn i Konstancyusz byli ostatni konsekrowani po śmierci Cezarowie rzymscy), sami zresztą będąc chrześcianami. Konstancyusz osobiście sprzyjał aryanizmowi. Z tego powodu na zachodzie osoba cesarza była również nienawistna dla chrześcian, jak i dla pogan. Na Julianie pokładali nadzieję poparcia swych dążeń religijnych i jedni, i drudzy. W r. 360 w Lutecyi (Paryżu), która była ulubioną rezydencyą Cezara i pierwszy raz w tym charakterze występuje w historyi, wojsko, upojone zwycięstwem nad Germanami, okrzyknęło go Augustem (360). Julian zmuszony był maszerować na Bizancyum. Walka wydawała się nieuniknioną, kiedy w drodze przyszła wieść o śmierci

---

nowie? Kto zjednoczył na nowo-władzę w swych rękach? Kogo Konstancyusz uczynił Cezarem? Jaki stosunek synów Konstantyna do chrześciaństwa? Z jakim kie-

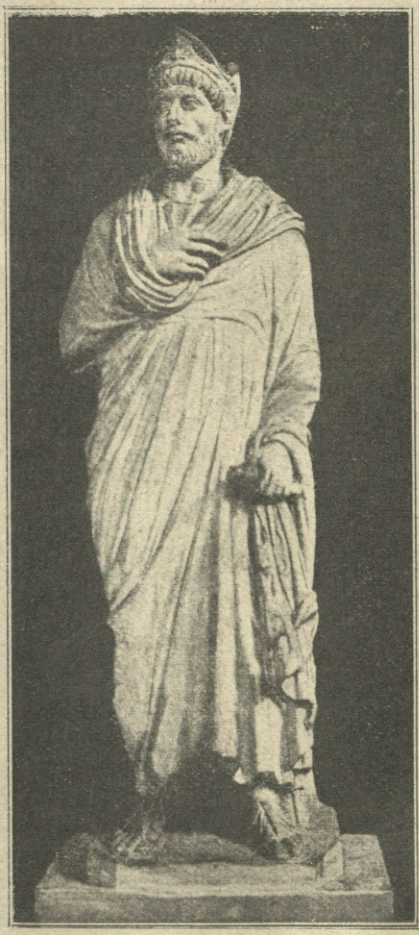
Konstancyusza (361). Bizancyum bez przeszkody otworzyło swe bramy Julianowi, który stał się znowuż władcą Wschodu i Zachodu.

§ 25. JULIAN APOSTATA I REAKCYA POGAŃSTWA.

Flavius Claudius Julianus, w młodości będąc odsunięty od spraw państwa i wyzuty z nadziei do tronu, wychowywał się więcej na uczonego literata, niż na męża stanu, zarówno w zasadach chrześcian, jak i w filozofii pogańskiej. Po dojściu jednak do władzy nadspodziewanie okazał się zarówno dzielnym wodzem, jak i sprężystym administratorem. Panował krótko, bo lat tylko półtora (361—363), ale mimo to, wyrósł na postać zagadkową i poniekąd bohaterską przez stosunek swój do chrześciaństwa. Zyskał sobie u potomnych przydomek Apostaty czyli Odszczepieńca od wiary chrześciańskiej, jakim żadną miarą nie był, ponieważ nigdy chrztu nie przyjmował, jak i inni cesarze, którzy przyjmowali chrzest dopiero na łożu śmierci, będąc za życia tylko katechumenami. W tym przydomku jednak wyraziła się ta pogarda, jaką mieli późniejsi chrześcianie dla dążeń jego religijnych i dla walki z chrześciaństwem. Właściwie jednak działalność jego na polu religijnym była raczej literacka i filozoficzna, jak publiczna i prawodawcza. Wychowany w kierunkach sprzecznych myślenia, nowych i starych, powziął zamiłowanie do filozofii pogańskiej, zwłaszcza neo-platonizmu, z czem zresztą przed dojściem do władzy wcale się nie zdradzał. Obdarzony dużym talentem artystycznym i literackim żywił uwielbienie dla

runkiem sympatyzował Konstancyusz? Jakie stanowisko Juliana na zachodzie? Kiedy i przez kogo obwołany Augustem? Kiedy zasiadł na tronie? Jaka była jego

kultury helleńskiej i wstręt do judaizmu; księgi święte wydawały mu się barbarzyńskimi w po-

51. Cesarz Juljan. Rzeźba w Muzeum Cluny w Paryżu.

równaniu do Iliady i Odyssei albo do pism Platona. Jakoż umysłowość chrześciańska stawiała dopiero pierwsze kroki. Na wschodzie jednak, gdzie się wychowywał, praca umysłowa chrześcian była przeważnie pustą walką słowną, której rezultatem były tylko herezye. Stawszy się cesarzem, Julian sam w pismach występował przeciw chrześciaństwu (κατὰ χριστιανῶν). Religii pogańskiej zresztą przywrócić nie myślał, jeżeli pod pogaństwem rozumie się dawne kulty helleńsko-rzymskie. Pozostała się jego mowa na cześć boga-Słońca, i o ile z jego pism widać, chciał on stworzyć nową religię helleńską przy oparciu się na nowo-platonizmie. Od chrześcian zapożyczył teologię i hierarchię duchowną. O prześladowaniu chrześcian w ciągu jego krótkiego panowania nie mogło być nawet mowy, jedynie ograniczał ich w korzystaniu praw i w sporach z poganami stawał po stronie tych ostatnich. A spory te, naprzykład z powodu burzenia świątyń pogańskich, były bardzo liczne. Jedyny akt jego, wymierzony przeciwko chrześcianom, był to zakaz nauczania w ich szkołach filozofii i retoryki (362). Ale akt ten przyjęli z ogromnym oburzeniem chrześcianie, gdyż zamykał im dostęp do krynicy wiedzy wszelakiej, jaką była wiedza starożytna, a jakiej młode chrześciaństwo, przerabiając ją na swój sposób, było bardzo żądne. Jako wróg chrześcian, chciał dopomóc Żydom do odbudowania świątyni jerozolimskiej, prawdopodobnie, aby zaprzeczyć proroctwu św. Mateusza, że kamień na kamieniu po niej nie

---

młodość i wychowanie? Jaki przydomek zyskał u chrześcian? dla czego i czy słusznie? Jakie było jego stanowisko wobec religii pogańskiej i chrześciaństwa? Jaki jego jedyny akt przeciw chrześciaństwu? Jakie próby restauracyi religii antycznej? Jaki stosusunek do Ży-

zostanie (24,2). Dzieło to jednak nigdy nie było nawet zaczęte. Julian, kontynuując wojnę z Persami, która od śmierci Konstantyna W. trwała już lat 25 bez przerwy, podjął wyprawę szczęśliwą na wschód, w której dotarł aż do stolicy państwa Sasanidów—Ktezyfonu, ale na powrotnej drodze został w potyczce przypadkowo ugodzony dzidą i życie zakończył, przyczem legenda włożyła mu w usta wyrażenie: „vicisti Galilaee“ (νενίκηκας Γαλιλαῖε). Także i dla Rzymu wyprawa ta zakończyła się smutnie, bo utratą Mezopotamii, pozyskanej za Dyoklecyana, i wpływu na Armenię, za sprawą niedołężnego następcy okrzyczanego przez wojsko w czasie wyprawy — Jowiana. Dopiero cesarz Valentinianus z rodu Flawiuszów, wybrany w następnym roku w Nicei przez wojsko (369), powrócił do dawnej roli—bezpartyjnego rozjemcy między chrześcianami a pogaństwem.

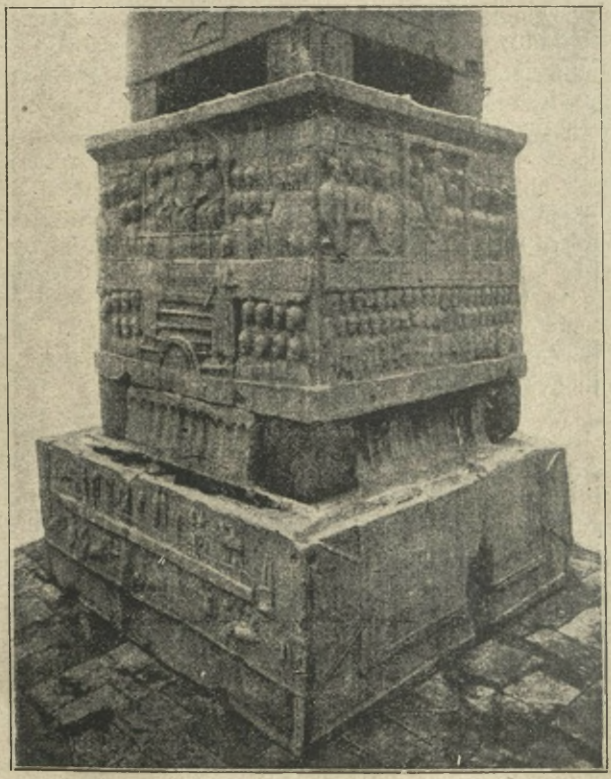
§ 26. TEODOZYUSZ W.; WYZWOLENIE KOŚCIOŁA Z POD PRZEWAGI PAŃSTWA. ŚW. AMBROŻY.

Zasada rozdziału władzy tak już była się przyjęła, iż wojsko samo żądało od Walentyniana przy wyborze na tron przyjęcia współrządcy, Walentynian dobrał sobie za kolegę brata własnego Valensa, który zginął, walcząc z Gotami w bitwie pod Hadrianopolem w r. 378. Po Walentynianie panuje syn jego Gratianus. Goty zalewają wówczas całe państwo, od dolnego Dunaju począwszy, aż po Alpy Julijskie na zachodzie i Konstantynopol na wschodzie. Po przejściu ich

---

dów? Jakie działania wojenne na wschodzie? Gdzie i kiedy poniósł śmierć Julian? Kto po nim panuje? Jaki był kierunek polityki religijnej cesarza Walentyniana? Jakie straty Rzymian na wschodzie? Jaki system rządów za Walentyniana I i Gracyana? Jaki nowy najazd

nie zostało—jak pisze świadek współczesny—nic, prócz nieba i ziemi. Ratując państwo Gracyan inwestytuuje w Sirmium w godności Augusta

52. Cokuł obeliska ces. Teodozyusza w Konstantynopolu. Płaskorzeźby z wyobrażeniem wojen gockich.

swego dzielnego gienerała Teodozyusza, rodem Hiszpana (379), i oddaje mu Wschód z większą częścią Illiricum, sam panując na zachodzie, w Tre-

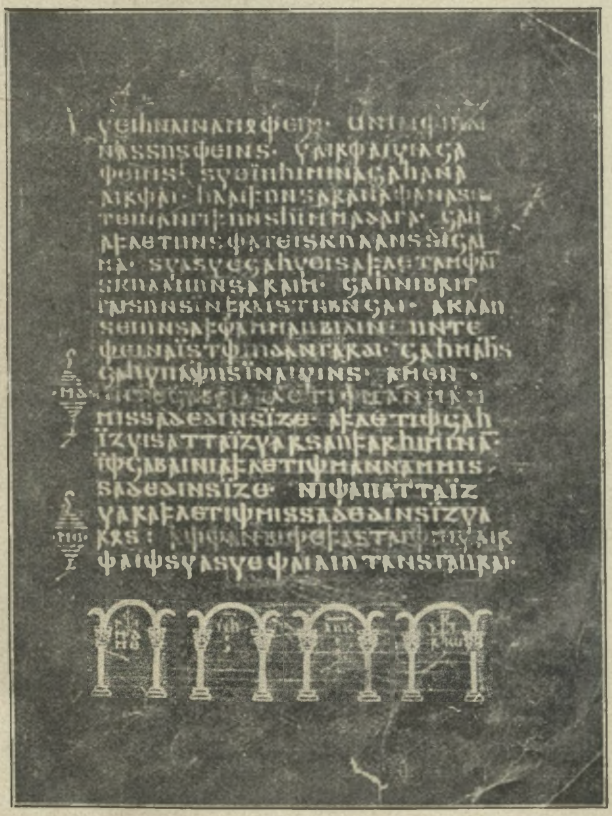
wirze. Teodozyszowi udało się Gotów uspokoić, częściowo wcielając ich, jako żołnierzy, do armii rzymskiej, częściowo, jako kolonistów, osadzając w Mezyi i Dacyi (382). Część Gotów już poprzednio, około r. 347, osiedliła się w państwie rzymskiem wraz z biskupem swym Ulfilasem, który przetłumaczył biblię na język gocki. Są to t. zw. Moesogoci lub Mali Goci (Gothi Minores) w okolicach Nikopolis, na stokach Bałkanów. Kiedy w r. 375 pod parciem Hunnów reszta Gotów zadunajskich rzuciła się na państwo rzymskie, aryanizm był już formą chrześciaństwa, przyjętą zarówno przez nich, jak i przez innych Germanów grupy wschodnio-północnej, t. zw. wandalsko-gockiej. Rozprzestrzenienie się chrześciaństwa w postaci aryanizmu u tych ludów tłumaczy się tem, że aryanizm na wschodzie miał w osobach Konstancyusza, później Valensa, potężnych protektorów. Stan ów rzeczy zmienił się za panowania Gracyana i Teodozyusza. Gracyan pierwszy zrywa oficyalnie z pogaństwem, zrzucając tytuł i szaty pontifexa maximusa oraz wydając edykt, karzący chrześcian za apostazyę (383). W Teodozyuszu znalazł on towarzysza nie tylko w dziełach wojny i zarządu państwem, ale i w duchu myślenia chrześciańskiego. Teodozyusz występu-

53. Ces. Teodozyusz w dyademie. Medal srebrny.

barbarzyńców, i kto w nim zginął? Czemu zawdzięczał swe powołanie na tron Teodozyusz? Jak uregulował sprawę z Gotami? Gdzie ich osiedlił? Kto był Ulfilas i Mezogoci? Jaki stosunek chrześciaństwa do barbarzyńców? Dlaczego u Gotów rozpowszechnił się arya-

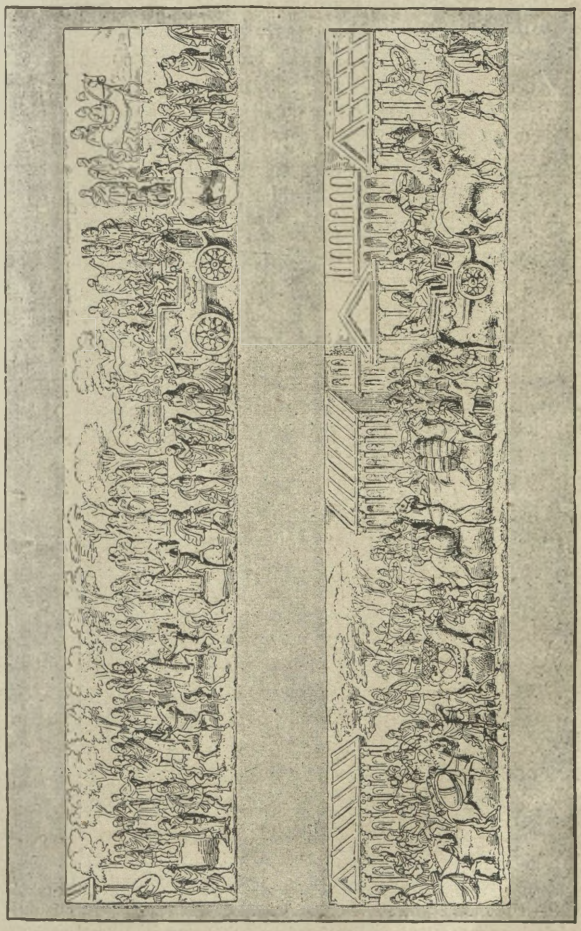
je już jawnie przeciw pogaństwu. Za jego czasów zaczyna się tępienie kultów pogańskich, których nie wolno było odprawiać nawet pokryjomu.

54. Karta z biblii gockiej Ulfilasa. Codex argenteus w bibliotece uniwersyteckiej w Upsali.

Wówczas to z jego rozporządzenia zostało zburzone w Aleksandryi słynne Serapeion (391)

z powodu kłótni, w której zabitych było przez pogan kilku chrześcian—a wykonanie edyktu ce-

55. Płaskorzeźba na kolumnie tryumfalnej w hyppodromie Konstantyna na pamiątkę zwycięstw Teodozyusza.

sarz powierzył biskupowi. Teodozyusz był wielki zwolennik Atanazego oraz idei niceańskich, a więc

antyaryaninem. Za jego czasów aryanizm bankrutuje. Dotychczas był przeważającym wyznaniem na wschodzie, a obywatele stolicy Konstantynopola byli prawie wszyscy aryanami za wyjątkiem niewielkiej gminy, która po wstąpieniu na tron Gracyana obrała swem biskupem Grzegorza z Nasianza. Teodozyusz wystąpił do walki z aryanami o wiele bardziej zdecydowanie, aniżeli Gracyan. Prawem nakazał wyznanie niceańskie w swoim państwie (380), a sobór w Konstantynopolu ogłasza uroczyście dogmat św. Trójcy (385). Mężem, który zgotował tryumf wierze ortodoksyjnej na wschodzie i na zachodzie oraz pomógł zjednoczeniu kościoła z państwem, był św. Ambroży, biskup medyolański. Zaprawiony od młodości do służby państwowej, ulegając tylko prośbom ludu i cesarza, objął stolicę biskupią w mieście Medyolanie, które wówczas co do znaczenia rywalizowało z Rzymem. Mniej dogmatyk i umysł spekulatywny, raczej mąż stanu i pierwszy wielki książę kościoła, wywierał on wpływ doniosły na obydwuch cesarzy. Cesarz Gracyan zasięgał jego porady w sprawach politycznych; pośredniczył on w sporach między senatem a konsystorzem, odprawiał poselstwo w imieniu cesarza. W dziedzinie kościelnej — obrońca czystości dogmatów, krzewiciel życia zakonnego i kultu Maryi, z których wyrosły dwie największe siły kulturalne wieków średnich, wsławił się on również, jako twórca muzyki kościelnej, sam wielki artysta muzyk i kompozytor (do jego czasów muzyka uchodziła za rzecz pogańską). Także i u Teodo-

---

nizm? Kto zaczyna walkę z pogaństwem? Kiedy zburzone zostało Serapeion? Jaka była polityka kościelna Teodozyusza? Kto nią kierował? Kim był św. Ambroży? Jaka była jego rola w polityce kościelnej? Jakie zasługi dla chrześciaństwa i dla sztuki? Jaka zapowiedź

zyusza cieszył się wielką powagą. W czasie pobytu cesarza w Medyolanie nie wahał się mu wzbronić wstępu do kościoła po krwawej masakrze, jaką cesarz zarządził w Tessalonice na niewinnej ludności z powodu zbrodni jednego oficera (obrazy majestatu), i zakazu tego nie uchylił, dopóki cesarz nie dopełnił nałożonej na niego pokuty. Był to pierwszy fakt ukorzenia się władzy świeckiej przed duchowną i zarazem zapowiedź wyzwolenia kościoła z pod zależności cesarza, wyzwolenia, które miało się dokonać na zachodzie, choć nie z ramienia biskupa medyolańskiego, lecz biskupów rzymskich.

§ 27. ROZDZIAŁ OSTATNI CESARSTWA I PIERWSZY NAJAZD NA RZYM.

Teodozyusz na krótko przed śmiercią (395) połączył Zachód ze wschodnią połową cesarstwa. Umierając, zostawił dwuch synów małoletnich. Starszy, 19-letni Arkadyusz, już od r. 383 mianowany Augustem, pozostał w Konstantynopolu i rządził przy pomocy prefekta pretoryańskiego, Rufinusa, Gallijczyka. Młodszy, Honorius, także Augustus od r. 393, chociaż miał dopiero lat 11, towarzyszył Teodozyuszowi w ostatniej wyprawie na zachód i utrzymał się po jego śmierci panem na zachodzie, mając do pomocy gienerała Stilicho, dzielnego wodza, z pochodzenia Wandala, bardzo szanowanego przez cesarza Teodozyusza, który mu dał swoją córkę za żonę, a na łożu śmierci polecił swemu synowi, jako doradcę i swą prawą

---

przyszłego wyzwolenia kościoła z pod zależności od władzy świeckiej? Jaki okres w dziejach zaczyna się od śmierci Teodozyusza? Dla czego podział cesarstwa teraz jest stanowczy? Kto rządzi państwem za małoletności Honoryusza i Arkadyusza? Co to był najazd Hunów?

rękę. Podział ten z r. 395 nie był nic nowego, jako zasada, która utrzymywała się w cesarstwie od Dyoklecyana i Konstantyna W. Tylko dla nas, którzy patrzymy na wypadki okiem wstecz, ma on to znaczenie, iż tym razem pozostał on

56. Ces. Teodozyusz wraz z synami. Tarcza srebrna. Oryginał w Academia de la Historia w Madrycie.

na stałe. Wschodnie i zachodnie cesarstwo odtąd nigdy nie połączyły się w jednych rękach. Dla tego data r. 395 bywa uważana niekiedy za po-

---

Gotów? Kto był Alaryk? Gdzie został usadowiony? Jaki był koniec Stilichona? Jaki los Rzymian po jego upadku?

czątek nowego okresu dziejów. Łączność obydwuch połów monarchii zerwali barbarzyńcy, którzy zagarnęli Zachód. Tylko Wschód ocalał w części od ich zalewu. Gotowie, otrzymawszy ziemię od Teodozyusza, stali się obywatelami cesarstwa, jako foederati czyli zjednoczeni (z obowiązkiem obrony granic państwa). Teodozyusz starał się przejednać ich wodzów. Jeden z nich, poznawszy Konstantynopol i dwór cesarski, wyrażał się o cesarzu, jako o prawdziwym bogu na ziemi. Nowe jednak ludy napierały na Gotów: z północy — germańskie, ze wschodu — turkskie. Po śmierci Teodozyusza w r. 395 Hunnowie pojawili się na skrzydłach wschodnich cesarstwa i spustoszyli Syryę oraz Kappadocyę. Nad Dunajem ludy germańskie znów się poruszyły. Goci (zachodni) wynieśli na swoje

57. Ces. Honoryusz, jako zwycięzca. Dyptyk z Aosty.

Kto pierwszy z barbarzyńców złupił Rzym? Co oznacza upadek starego, a co porządek nowego świata? Jakie

czoło Alaryka i w sojuszu z zadunajskimi plemionami spustoszyli Tracyę, Macedonię, później Grecyę aż po same Ateny i Spartę. Wódz ich Alaryk został kupiony, i Goci spokojnie osiedlili się w Illiricum, gdzie Alaryk otrzymał naczelne dowództwo. Ale zachodnia połowa cesarstwa była otwarta na najazdy barbarzyńców. Broni jej dzielnie Stilicho, którego interwencya wraz z udziałem floty uratowała w swoim czasie Grecyę od barbarzyńców. Ale zato wpada u Arkadyusza w podejrzenie, iż rości sobie pretensyę do opieki nad obydwoma połowami państwa. Między nim a Rufinusem jest rywalizacya. Ten ostatni zresztą, parweniusz nieokrzesany, pada z rąk barbarzyńców żołnierzy zamordowany. Po nim jednak największy wpływ na dworze wywiera eu-

58. Ces. Honoryusz, jako wódz. Część dyptyku z Aosty.

wrażenie sprawił upadek Rzymu na współczesnych? Jakie dzieło powstało w tym momencie? Jakie skutki

nuch Eutropius, jako praepositus sacri cubiculi, który podtrzymywał nienawiść do Stilicho. Ten ostatni w Konstantynopoli był ogłoszony za wroga. Później nawiązuje rokowania z Alarykiem, przy pomocy którego pragnie oderwać od cesarstwa wschodniego Illiricum, ale pada ofiarą intryg pałacowych, skazany na śmierć przez Honoryusza (408 r.). Wówczas Alaryk, którego trzymał na wodzy tylko talent wojenny Stilicha, tudzież takt dyplomatyczny, z jakim umiał go utrzymać w granicach wierności dla cesarstwa, rusza na czele Gotów zachodnich na Rzym. Honoryusz w obawie przed barbarzyńcami już był przedtem opuścił wspaniałe pałace Rzymu i schronił się w błotnistych okolicach nadmorskiej Rawenny (406). Rzym, opuszczony przez cesarza, jest zdany na łup barbarzyńców. Dwukrotnie okupiwszy się, za trzecim razem został splądrowany (410). Grabież trwała w przeciągu 6 dni. Alaryk rozkazał jednak szanować kościoły chrześciańskie. W czasie grabieży trafiono na ukryty skarb apostolski, i na rozkaz Alaryka przeniesiono go do bazyliki św. Piotra przy śpiewie psalmów w uroczystej procesyi, w której brali udział zarówno dzicy grabieżcy, obryzgani jeszcze krwią, jak i wylęknione ich ofiary. Był to obraz nowego świata pośród upadku i ruiny dawnego. Jedną jedyną siłę posiadało jeszcze społeczeństwo rzymskie do obrony przed barbarzyńcami. Była nią wiara czyli chrześciaństwo.

§ 28. RZYM—ŁUPEM BARBARZYŃCÓW.

Gotowie nie zburzyli Rzymu, tylko złupili jego bogactwa. Ale wrażenie tego faktu było

upadku Rzymu? pod względem ludności? pod względem władzy? Jakie miasto rozwija się kosztem Rzymu? Jaki

olbrzymie w całym świecie cywilizowanym: „Zgasło najsilniejsze światło; padła głowa odrąbana rzymskiego świata; z jednym miastem zginęło i całe państwo“, pisał święty Hieronim. A dla tego, który był również wielkim Rzymianinem, jak i wielkim chrześcianinem, świętego Augustyna, zdarzenie to posłużyło za punkt wyjścia do napisania dzieła „de civitate Dei“. Broniąc chrześcian od zarzutu winy upadku Rzymu skutkiem podkopania jego religii, o co ich oskarżali poganie, św. Augustyn przypisuje ten upadek karze za grzechy i konieczności ich odkupienia. W tym dziele swym święty Augustyn staje na przełomie dwuch światów i zarazem dwuch Rzymów, jednego pogańskiego, drugiego chrześciańskiego. Ten ostatni miał się stać siedzibą nowego państwa, nowej władzy i nowego porządku świata. Ale to były dopiero przeczucia i przewidywania. Rzeczywistość mówiła co innego. Wybrzeża Blizkiego Wschodu, Egiptu i Afryki zaludniły się uciekającymi przed najazdem Rzymianami, którzy z bogaczy zmienili się odrazu w nędzarzy. Od tego czasu Rzym zaczyna się wyludniać. Liczba ludności, która jeszcze za Honoryusza wynosiła milion, w ciągu dwuch następnych stuleci spadła do 50 tysięcy. Mury Rzymu nie stanowią już żadnej obrony dla mieszkańców. Cesarzowie zachodni wolą naturalne schronienie w małoludnej, natomiast niedostępnej Rawennie. Na miejsce Rzymu poczyna się rozwijać Konstantynopol. Już na początku V-go w. liczył on przeszło pół miliona. Tutaj od czasów Konstantyna W. ściągnęło wiele rodów znakomitych lub bogatych na mieszkanie.

---

był wzrost ludności Konstantynopola? jego obronność? Jakie było panowanie Teodozyusza? Jaki system rzą-

Wprawdzie ani za niego, ani za jego następców Konstantynopol nie był jeszcze stałą rezydencyą cesarzy — pod tym względem wyręczała go często nawet Antyochia — ale od czasów Teodozyusza W. przenosi się siedziba władzy cesarskiej do

59. Podstawa obeliska, wzniesionego przez Teodozyusza, przedstawiająca go biorącym udział w widowisku cyrkowym.

Konstantynopola już nastałe. Miasto samo zabezpieczały podwójne mury, po Konstantynie W. wzniesione przez Anthemiusa, prefekta za Teodozyusza II (413). Za nimi bezpiecznie kryło się życie stolicy

i życie dworu wschodniego w chwili, kiedy Rzym i Zachód cały pustoszały. Tutaj przebywał następca Arkadyusza, cesarz Teodozyusz II, oddany studyom naukowym w ciągu długoletniego swego panowania (408—450), będąc raczej manekinem w rękach siostry swej mądrej i pobożnej Pulcheryi, jak panującym. Dwór cesarski staje się rodzajem klasztoru, w którem kult chrześciański miesza się z kultem cesarza, a osoba tego ostatniego ma charakter poniekąd kapłana. Pulcherya wybiera mu za żonę córkę skromnego profesora ateńskiego, świeżo nawroconego poganina, Leontiusa, piękną i wykształconą Athenais, aby niedopuścić niczyjego wpływu na brata; ale gdy ta ostatnia, już jako cesarzowa Eudoksya, mieszać się poczyna do polityki, intrygami pałacowymi wzbudza ku niej nieufność w mężu i posyła ją na wygnanie. Era rządów kobiecych, rozpoczęta na wschodzie przez Pulcheryę, ma swoje odbicie i na zachodzie w formie dziwnych przygód siostry przyrodniej Honoryusza, Galli Placydyi, której ojcostwo przypisywano Arkadyuszowi. W czasie oblężenia Rzymu przez Alaryka z jej poduszczenia stracona została żona nieszczęsnego Stilicha. Po splądrowaniu miasta Goci, ciągnąc do Gallii, zabrali ze ze sobą Placydyę, siostrę cesarza, w charakterze zakładniczki, nie szczędząc jej wprawdzie honorów cesarskich, ale nie pozwalając jej wrócić do brata. Następca Alaryka Ataulf ożenił się z nią. Uroczysty obchód zaślubin barbarzyńskiego Germanina z córką cesarza miał miejsce w Narbonne, a jako wiano dla żony, Ataulf ofiarował skarby, złupione w Rzymie. Po zamordowaniu Ataulfa

---

dów na dworze bizantyjskim: życie klasztorne, eunuchy, kobiety? Kto rządził w imieniu Teodozyusza II? Jakie

w Barcelonie, Placydya zmuszona była 12 mil pieszo iść przed koniem jego następcy (Siegeri-

60. Cesarzowa Eudoksya. Rzeźba ze słoniowej kości w Muzeum Narodowem we Florencyi.

cha). Dopiero obiór Wallii na wodza Wizygotów, którzy już z Gallii byli wypędzeni do Hiszpanii, powrócił jej wolność. Za powrotem do Rawenny poślubiła Konstancyusza, dzielnego gienerała, pierwszego konsula i najwpływowszą osobistość na dworze Honoryusza, z ktorego to małżeństwa

60. Gallia Placydya z synem Walentynianem III. Rewersał z Aecjuszem. Dyptyk ze słoniowej kości w skarbcu katedralnym w Monzy.

narodził się późniejszy cesarz Walentynian III i córka Honorya, której życie było nie mniej burzliwe i fatalne w dziejach cesarstwa. Honoryusz umarł w r. 423 bezpotomnie, a cesarzowa

Pulcherya, która dała przytułek na dworze swym Placydyi i jej synowi, wprowadziła na tron przy pomocy generała Bonifacyusza Walentyniana III, który sprawował rządy pod opieką swej matki, ale Illiricum zostało stracone dla cesarstwa zachodniego. Bonifacyusz miał duży wpływ na dworze bizantyjskim i zarządzał prowincyą. Ale przez rywala swego, gienerała rzymskiego, Aecyusza, oczerniony, bojąc się własnej zguby, przywołał na pomoc Wandalów z Hiszpanii, którzy zajęli Afrykę. Intryga wprawdzie odsłoniła się, a Bonifacyusz, znowu przywrócony do łaski, bronił dzielnie miasto Hippo (tutaj w czasie oblężenia zmarł biskup hipponski, św. Augustyn r. 430). Pomimo to Wandalowie usadowili się na dobre w Afryce, jak Wizygoci w Hiszpanii, i założyli tam państwo pod wodzą Gejzeryka (431). Bonifacyusz niebawem zginął w otwartej wojnie z Aecyuszem, a cesarstwo zachodnie dostało się w dwa ognie: z jednej strony na morzu od Wandalów, z drugiej na lądzie od Hunnów.

§ 29. HUNNOWIE I UPADEK CESARSTWA ZACHODNIEGO.

Od r. 375 zaczyna się okres w historyi, który się zowie wędrówką ludów. Naprawdę ludy barbarzyńskie, mieszkające poza Renem i Dunajem, były zdawna osiadłe. Są to plemiona Germanów i Słowian. Ludem koczującym byli jedynie Hunnowie pochodzenia turko-tatarskiego. Na-

losy Placydyi? Kto osadził na tronie Walentyniana III? Jaki powód najazdu Wandalów na Afrykę? Kiedy się tutaj usadowili i pod czyją wodzą? Jakie niebezpieczeństwo dla cesarstwa od Turków? Co to jest okres wędrówek ludów, i do kogo ściśle te wędrówki się od-

zywani tak samo, jak barbarzyńcy na północy Chin (Hiung-nu, po chińsku „zbuntowani niewolnicy), mają oni z Hiung-nu Chińczyków wspólny sposób życia—w namiotach i na koniu, jak też to samo uzbrojenie oraz odzież—łuki, miecze krzywe (t. zw. szable huńskie), kaftan z szerokimi rękawami i kołnierzem (gunia), ostrokończaste czapki, skórę na plecach i buty kozłowe. Ci, którzy usadowili się nad Oxusem i Jaxartem, znani są w historyi Bizantyjczyków pod nazwą Białych Hunnów. Dali się oni we znaki zarówno państwu Persów, jak i Bizancyum. W Europie wypędzili oni Gotów z nad brzegów m. Czarnego i zburzyli ich państwo, przyczem król gocki, Hermanarych, odebrał sobie życie. Z początku nie dają się oni tak we znaki cesarstwu rzymskiemu, ponieważ siedzą na karkach Germanów i razem z nimi posunęli się aż po Pannonię. Między r. 442 a 447 najeżdżają oni Mezyę i Tracyę. Zresztą nie pragnęli oni ziemi, tylko złota i nie tworzyli państwa, lecz luźne skupienie ludów. Siła ich przedewszystkiem zależała od charakteru ich wodza, który umiał ich połączyć i zmusić do posłuchu. Wódz taki znalazł się w osobie Attyli. Był on synem chana Mundżuka i panował wraz z bratem swym, Bledą, ale w r. 445 zabija go i sam staje się panem ordy. Raptem powstaje jedna z tych wielkich formacyi państwowych na wschodzie, które w osobie wodza, naczelnika jednej hordy, znajdują ośrodek dla skupienia się całej masy ludów na przestrzeni od Wołgi aż do Dunaju. Skutki powstania tego

---

noszą? Kto byli Hunnowie? Jaki ich związek z chińskimi Hiung-nu? Jaki ich sposób życia i oręż? Jaki początek panowania w Europie? Kto złączył Turków w jedną potęgę militarną? Jaki okres państwa Attyli? Jakie były

państwa poczuły naprzód Bizancyum i Persya w swoich posiadłościach azyatyckich, które uległy spustoszeniu. Od r. 441 Hunnowie zwracają się przeciwko europejskim posiadłościom cesarstwa wschodniego. Między r. 442—447 najeżdżają Mezyę i Tracyę i dochodzą do samego Konstantynopola. Cesarz Teodozyusz II kupuje od nich pokój podarunkami w złocie, które są w gruncie rzeczy haraczem. Następca jednak Teodozyusza II, cesarz Marcyan, wprowadzony na tron przez Pulcheryę, okazał się o wiele dzielniejszym i, zamiast złota, ofiarował im żelazo. Wtedy Hunnowie rzucili się na zachód. Hunnowie już nieraz walczyli tutaj z cesarstwem, a Aecyusz był u nich zakładnikiem, później zaś szukał pośród nich sprzymierzeców w walce z Bonifacyuszem. Po śmierci tego ostatniego, wróciwszy do roli głównego kierownika państwa, jaką przed nim sprawował Stilicho lub Konstancyusz, trzymał przy pomocy Hunnów w ryzach posłuszeństwa plemiona germańskie w obrębie cesarstwa zachodniego, jak Franków, Burgundów, Gotów. Tym razem jednak do wmieszania się Hunnów w sprawy rzymskie przyczynił się dziwny wypadek. Córka Placydyi, a siostra cesarza, Honoria, pokutując w klasztorze za błąd, popełniony z jednym z dworzan, wysłała pokryjomu pierścień zaręczynowy do wodza Hunnów, Attyli, czy to będąc stęskniona za swobodą, czy też marząc o dziwnych losach matki i zarazem niegdyś małżonki króla barbarzyńskiego. Attyla zażądał wówczas ręki siostry cesarza wraz z połową jego państwa w charakterze wiana,

stosunki Hunnów z Aecyuszem? Jaki powód wmieszania się Hunnów w sprawy cesarstwa na zachodzie? Kto i gdzie wstrzymał najazd Hunnów? Kto uratował Rzym od Attyli? Gdzie była siedziba jego? kiedy umarł? Ja-

a gdy temu żądaniu odmówiono, a Honoryę na prędce wydano za mąż, Attyla wpadł do Gallii, zamieniając wszystko po drodzę w pustynię. (Paryż zawdzięcza ocalenie św. Genowefie). Wstrzymał jego pochód dopiero Orlean, o którego oblężenie próżno się kusił; wódz zaś rzymski, Aecyusz, zebrawszy wkoło siebie barbarzyńców zagrodził mu drogę w pobliżu Troyes. Tutaj na t. zw. Polach Katalońskich (dziś w Szampanii) stoczono krwawą bitwę (451), po której Hunnowie cofnęli się napowrót do swych koczowisk w Pannonii. Śladem ich drogi pozostawała wszędzie pustynia, a Attyla otrzymał przydomek za to „bicza Bożego“. Na wiosnę następnego roku Attyla zjawił się w górnej Italii, gdzie odrazu wziął szturmem i zburzył Akwileę (początki Wenecyi). Droga do Rzymu stała przed nim

61. Aëtius, wódz zachodnio-rzymski. Dyptyk ze skarbca katedralnego w Monzy.

otworem. Rzym zadrżał w obawie przed ponownym rabunkiem. Na prośbę jednak papieża Leona I, który wyprawił się doń z poselstwem od cesarza, Attyla wrócił za Dunaj. Tutaj nad Cisą (w pobliżu Tokaju) była siedziba jego państwa, obóz warowny i pałac zarazem, tak zwany „ring“, pełen skarbów zagrabionych, gdzie z najwyższym lekceważeniem przyjmował posłów cesarskich (Priscusa). Umarł w przeddzień zamierzonej wyprawy na wschodnie cesarstwo (453), a z nim razem rozpadło się i jego państwo, na miejscu którego występują znowuż ci sami barbarzyńcy—Germanowie, Słowianie i Turcy. Zginął i Aecyusz niebawem (454), skazany na śmierć przez Walentyniana, który w nim stracił ostatnią podporę swego panowania, a w krótce po nim i sam legł z ręki morderców (455). Po jego śmierci Wandalowie od strony morza najeżdżają Rzym i w ciągu dwuch tygodni łupią go doszczętnie (wandalizm) 455 r. Wprawdzie najazdom wandalskiego króla, Geizeryka, kładzie koniec Ricimer, który swym zwycięstwem na morzu, jak niegdyś Aecyusz, stał się obrońcą Rzymu; ale korona cesarska znów wpadła w ręce barbarzyńców żołnierzy. Sam Ricimer jest z pochodzenia barbarzyńcą (ojciec jego—Szwab, matka—córka króla wizygockiego Wallii). Ricimer wznosi i zrzuca cesarzów z tronu. Kiedy go zabrakło, niejaki Orestes, który był niegdyś sekretarzem przy Attyli, a później wzniósł się do godności patrycyusza rzymskiego, wprowadził na tron cesarski swego 6-letniego syna, po matce, córce

---

kie koleje cesarstwa po śmierci Walentyniana III? Kto dokonał drugi raz rabunku Rzymu? Co to jest wandalizm? Jaki był ostatni cesarz rzymski na zachodzie? Kto go strącił? Jaki los korony cesarskiej? Co oznacza koniec cesarstwa zachodniego, i jak przyjęto oceniać

Romulusa — przezwanego Romulusem z zamianą przydomka Augustus na pogardliwy Augustulus (475). Jego strącił z tronu żołdak barbarzyński Odowakr (Odovacar). Był to olbrzym z wielkimi wąsiskami, z rodu Scyrr, ale zdolny gienerał. Zamiast słuchać rozkazów Orestesa, wolał sam rządzić, a klejnoty i insygnia cesarskie odesłał do Konstantynopola (476). Równocześnie prawie w Gallii taki sam wódz barbarzyński Chludwig zwycięża ostatniego rzymskiego wodza, Syagriusa, syna Egidiusa, w pobliżu miasta Soissons (w południowej Gallii) (486). Odtąd cesarstwo zachodnie przestaje faktycznie istnieć, ale nominalnie władza cesarska istnieje nadal w osobie cesarza wschodniego, który jest uznawany za władcę także i przez barbarzyńców, chociaż idealnie (imaginarie), a władza cesarza na wschodzie pomimo rozdziału uchodzi zawsze za jedną z władzą na zachodzie (commune imperium divisis tantum sedibus). Dla tego r. 476 nie jest żadną epoką w historyi i niesłusznie jest uważany za początek nowego okresu dziejów — średniowiecza.

62. Moneta srebrna z głową Odowakra. Gabinet królewski numizm. w Berlinie.

§ 30. WŁADZA CESARSKA I BARBARZYŃCY.

Władza cesarska na zachodzie upadła dla tego, że nie posiadała już żadnej siły realnej.

---

ten fakt w dziejach powszechnych? Jaki stosunek barbarzyńców do cesarstwa? W jaki sposób cesarzowie zwalczali barbarzyńców? Jaka formacya polityczna powstała w Italii na miejsce państwa Odowakra? Gdzie siedzieli i dokąd ruszyli Gotowie wschodni? Kto był

Siłą wojskową reprezentowali tylko barbarzyńcy. Ale nie mieli oni żadnego prawa do rządzenia państwem. Prawo to posiadał jedynie cesarz na wschodzie. Dlatego szukali u niego potwierdzenia. Odowakr odesłał klejnoty i insygnia koronne cesarzowi Zenonowi do Konstantynopola, a dla siebie prosił tylko o tytuł patrycyusza i o prawo zarządu Italią. Odtąd panuje w Italii, jako król barbarzyńców, ale w charakterze urzędnika rzymskiego. Ponowanie to jednak nie było trwałe; barbarzyńcy bowiem, rozporządzając siłą wojskową, mieli respekt przed cesarzem, a nienawidzili się i zwalczali nawzajem. Cesarzowie używali zatem gwoli własnej obrony stale tej polityki, aby jednych podburzać przeciwko drugim. Do podboju Italii cesarz Zenon użył Gotów. Gotowie wschodni (Ostrogoci) byli częścią osiedleni w państwie rzymskiem, część ich zaś podpadła pod władzę Hunnów. Po rozpadnięciu się państwa Attyli ci Gotowie znów napadali na cesarstwo wschodnie. Chcąc ich się pozbyć, cesarz Zenon pozwolił im ruszyć do Italii i wyprzeć stamtąd Odowakra. Ale na tej zamianie cesarz nic nie uzyskał, gdyż Gotowie ci usadowili się na dobre w Italii i utworzyli tam własne państwo ostrogockie. Była to zasługa ich wodza Teodoryka.

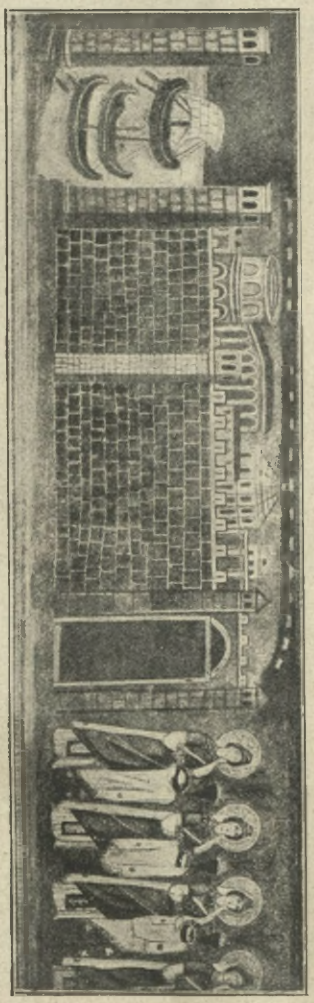
§ 31. PAŃSTWO OSTROGOTÓW W ITALII. TEODORYK W.

Teodoryk był synem Teodemira (Thiudimer), wodza gockiego. Młodość swoją spędził w Kon-

---

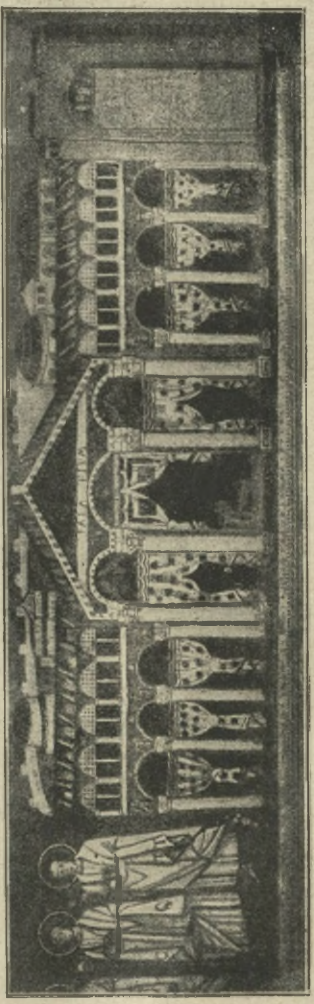
ich wodzem? Jak opanował Teodoryk Italię? Jaką postać stworzyła z niego legienda? Jaki był jego stosunek do Odowakra? Jak rządził Italią? Jakie były rezultaty jego rządów? Jaką władzę sprawował Teodoryk w Italii i z jakiego tytułu? Co oznacza jego tytuł królewski?

stantynopolu, gdzie, będąc ośmioletnim dzieckiem, dostał się w charakterze zakładnika. Tutaj nabrał szacunku dla cywilizacyi rzymskiej oraz zaznajomił się ze sztuką rządzenia. Po dojściu do pełnoletności został okrzyknięty królem, i dzięki przewadze oręża, chociaż uchodził za sojusznika i przyjaciela cesarza Zenona, stał się niebezpiecznym sąsiadem cesarstwa wschodniego. Z pozwolenia cesarza ruszył na podbój Italii. Zabrawszy swoje żony, dzieci, starców i niewolników, Gotowie w liczbie jakich stu tysięcy przekroczyli Alpy i doliną Isonzy wkroczyli do Italii. Tutaj pospieszył zagrodzić im drogę Odowakr, ale zwyciężony dwukrotnie nad Isonzą i pod Weroną (w legendach germańskich późniejszych Teodoryk występuje, jako Dietrich de Bern),

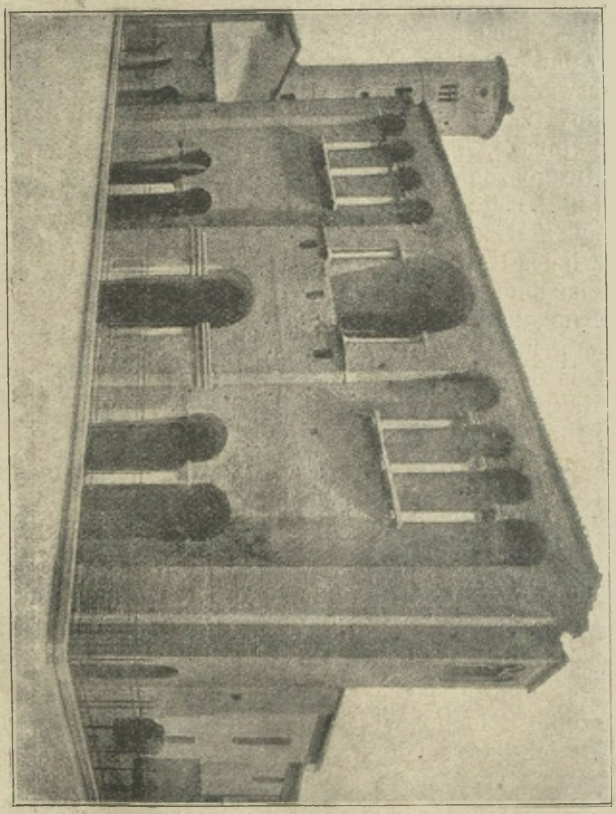
63. Port Rawenny za czasów Teodoryka. Mozaika w San Apollinare Nuovo w Rawennie.

zamknął się w twierdzy Rawenny (489), gdzie się bronił przez $2^1/_2$ lat, mimo odpadnięcia od niego prawie całej Italii. Wreszcie Teodoryk zawarł z nim układ, na mocy którego wspólnie mieli z Rawenny rządzić państwem po to tylko, aby, zawładnąwszy twierdzę, podstępnie go zamordować (493). Odtąd Teodoryk stał się jedynym władcą Italii, a chociaż mienił się wiernym sługą cesarza, w gruncie rzeczy tak samo, jak Odowakr, władzę jego uznawał tylko nominalnie. Zresztą rządził bardzo rozumnie i starał się barbarzyńskich Gotów zbliżyć z Rzymianami. Senat rzymski był u niego w wielkim poważaniu, ale jego znaczenie było już tylko lokalne i ustępowało przed powagą cesarza. Teodoryk nie mógł dobić się z Bizancyum uznania swojej wła-

64. Pałac króla Teodoryka. Mozaika w San Apollinara Nuovo w Rawennie.

dzy zarówno od Zenona, jak i Justyna I, co najwyżej mógł wejść w prawa Odowakra. Chociaż Gotowie ogłosili go swoim królem, nie znaczy to wcale, aby był królem Italii. Itali-

65. Fasada pałacu Teodoryka W. w Rawennie.

kowie cenili dobrodziejstwo pokoju, które im zabezpieczył, ale widzieli w nim barbarzyńcę i, co gorzej, aryanina. Między nimi a Gotami

była przepaść, zarówno co do pojęć, jak i obyczajów. Goci, jak wogóle Germanowi, byli żołnierzami, którzy po osiedleniu się w Italii otrzy-

66. Baptisterium w Rawennie. Mozaika ścienna.

mali trzecią część ziemi, ale rządzili się według swoich praw i zwyczajów. Dla obywateli ital-

skich było tylko prawo rzymskie i kultura rzymska. Prawda, że Teodoryk, naśladując zwyczaje rzymskie, wszędzie wprowadza formy prawne rzymskie i stara się rządzić w duchu rzymskiem. Ale jestto głównie zasługa jego doradcy i pierwszego ministra, Cassiodorusa, który był zarazem autorem historyi Gotów, znanej nam jedynie z wyciągów u Jordanesa, biskupa Rawenny. Tego ducha rzymskiego tchnął Cassiodorus zarówno w edykty i dekrety królewskie, jak i w listy, pisane przez króla. Na ogół Gotów wpływy rzymskie nie wywierały prawie żadnego wrażenia. Stosunek ich do Rzymian regulowało prawo, wydane przez Teodoryka za pobytu w Rzymie, t. zw. edictum Theodorici. Gotowie jednak nie mieli żadnego pociągu do życia obywatelskiego czyli cywilizowanego (civilitas romana), Rzymianie natomiast ciążyli do Bizancyum. Dlatego Teodoryk postępował nieraz okrutnie. Ofiarą jego podejrzliwości padł znakomity filozof i głowa senatu, Severinus Boetius, którego oskarżono o knowanie z cesarzem bizantyjskim. (W więzieniu napisał swoje słynne dzieło „de consolatione philosophiae“). Skazany został na śmierć również i teść jego Symmachus. Ten ostatni wznosił nowe budowle w Rzymie lub też utrzymywał dawne z polecenia cesarza, (jak teatr Pompejusza). Teodoryk sam budował wiele w swej ulubionej rezydencyi Rawennie, gdzie pozostał się do dziś dnia jego grobowiec, ale sztuka ta budownictwa za jego czasów nie miała

---

Jaka była zasada jego rządów w stosunku do Gotów? do Italów? Dla czego nie pomieszali się Goci z Italikami? Kto dał ideę rządów Teodorykowi? Kim był Cassiodorus? Jaki był stosunek barbarzyńców do cywilizacyi Rzymian? do Bizancyum? Jaka cecha osobista Teodoryka? Kim był Boecyusz? Dlaczego dzieło Teodoryka nie było trwałe? Gdzie przetrwało cesarstwo rzymskie? Ko-

nic wspólnego ani z Gotami, ani z nową władzą królewską, tak samo jak całe jego panowanie było tylko naśladowaniem panowania rzymskiego. Dla tego to właśnie dzieło Teodoryka było nietrwałe,

67. Grobowiec Teodoryka W. w Rawennie.

a chociaż otrzymał w historyi przydomek Wielkiego, pozostał nim tylko w legiendzie, jako wielki zdobywca bez daru twórczego organizacyjnego,

który posiadał natomiast w zupełności współczesny jemu na zachodzie twórca państwa Franków, Chlodwig.

§ 32. CESARSTWO WSCHODNIE ZA JUSTYNIANA.

Kiedy barbarzyńcy zaleli cały Wschód, świat dawny cywilizowany zwęził się i ścieśnił do zakresu cesarstwa wschodniego. Ale i ono z trudem broniło swoich granic. Nietylko Zachód z Italią, ale i północne wybrzeża Afryki, wyspy, jak Sycylia, Sardynia, Korsyka, były dlań stracone na rzecz Wandalów. Niebawem miało ono zejść do roli państwa, które wzięło swoją nazwę od stolicy Bizancyum, to znaczy państwa bizantyjskiego. Ale w VI w. jeszcze raz cesarstwo to wschodnie powraca do swej roli przewodniej w świecie i rewindykuje prawa dawnych cesarzy rzymskich. Dlatego rola właściwa cesarstwa wschodniego jeszcze nie jest skończona, i niesłusznie od upadku cesarstwa na zachodzie datuje się okres bizantyjski, gdyż tutaj na wschodzie trwa wciąż jeszcze dawne cesarstwo rzymskie. To odżycie cesarstwa wschodniego dzieje się za sprawą nowej dynastyi, która zaczyna swe panowanie od Justyna I (518—527). Był to chłop, rodem ze wsi Ueskub w dzisiejszej Bułgaryi, który, opuściwszy dom i rodzinę, zaciągnął się do służby wojskowej i tu zrobił łatwą w tych czasach burzliwych karyerę. Ta karyera wojskowa w ciągu lat 50 wprowadziła go po stopniach oficerskich na tron. Został cesarzem z woli żołnierzy, bo był waleczny, z woli ludu, bo był

---

mu zawdzięcza swoją świetność w VI w.? Kim był cesarz Justyn I? Jaki początek rodu Justyniana? Jakie są opinie o jego osobie i o jego panowaniu? Jaki charakter

prawowierny (ortodoksyjny), z woli prowincyałów

68. Cesarz Justynian wraz ze świtą Mozaika w kościele San Vitale w Rawennie.

bo ci ostatni szli zazwyczaj za głosem i opinią

stolicy. Ale po wstąpieniu na tron nie zapomniał o swej wiosce rodzinnej; sprowadził z niej bratanka swego, Justyniana, któremu dał staranne wychowanie, a nie mając żadnego potomstwa, obrał go na dziedzica korony cesarskiej. Justynianin był dzieckiem szczęścia. Urodzony w chacie wieśniaczej (z ojca, o którego pochodzenie słowiańskie spór nigny nie jest rozstrzygnięty), Justynian miał drogę do tronu, usłaną przez swego stryja. Niezadługo przed jego śmiercią był ogłoszony Augustem. Na tronie (527—565) pozostał osobistością zagadkową. Sam jego dziejopis (Prokop) daje o nim dwa sprzeczne świadectwa. Raz uważa go za znakomitego wodza i prawodawcę, to znów w drugim dziele (niewydanem Anecdota lub Historiae arcana), jego i jego żonę, Teodorę, przedstawia w świetle dwuch złych duchów. Ponieważ obydwoje rządzili razem, być więc może, iż wady lub zalety jednej osoby przeniesiono tutaj na drugą. To pewne, że, o ile Justynian był łagodnym i panował nad sobą, o tyle żona jego była gwałtowną, namiętną i nie przebierała w środkach. Sam cesarz był nie zdecydowany, ale Teodora w ważnych chwilach pobudzała go do działania. Żył wciąż w atmosferze pałacowej, pełnej intrygi i kabały na wewnątrz: podnosiła ona i wywyższała jednych, a strącała lub czyniła ofiary z drugich. Ale sam miał wysokie pojęcie o swej władzy, zarówno cesarskiej, jak i duchownej—i jeszcze bardziej starał się izolować na zewnątrz od otoczenia. Był on pierwszy z cesarzy, który posiadał fachowe teologiczne wykształcenie. Jego też okres panowania może uchodzić za zerwanie ostatnich nici

---

jego osobisty tudzież jego żony? Jaki stosunek do pogaństwa, do heretyków? Jaki sojusz dokonał się między

cesarstwa z tradycyami pogaństwa. Za jego czasów pogaństwo zostało urzędownie zakazane (odebrano mu prawo cywilne), chociaż resztki pogan kryły się jeszcze i przetrwały do IX w. Justynian zamknął uniwersytet nowo-platoński w Atenach (529), a jego profesorom odebrał pensyę (część z nich opuściła cesarstwo i przeniosła się do Persyi, gdzie na dworze Chosroesa przyszczepiła filozofię platońską do umysłowości wschodniej). Skasował również godność konsulską (541) głównie ze względów fiskalnych, gwoli oszczędzenia kosztów, połączonych z tą godnością. Za jego panowania sojusz cesarza z klerem stał się zupełny, a Justynian panował, jako cesarz prawowierny, i prowadził politykę rozległą o dwuch frontach—jedną, zwróconą ku wschodowi, drugą ku zachodowi, z myślą o przywróceniu cesarstwa w całym jego dawnym zakresie.

§ 33. CESARZOWA TEODORA I BUNT NIKA.

Z Justynianem dzieliła rządy jego żona, jak wogóle wpływ kobiet zwłaszcza na tronie coraz silniej występuje w tych czasach nie tylko w świecie rzymskiem, ale i wśród barbarzyńców. Chrześciaństwo, które odgrywa tak wielką rolę wówczas, wywiera wpływ silniejszy na umysły kobiece, jak na męskie (religia słabych i uciśnionych). Kobiety barbarzyńskie, niewątpliwie z natury wrażliwsze, subtelniejsze, cywilizują się prędzej od mężczyzn i odgrywają w łonie własnego społeczeństwa rolę pionierek kultury, jak Amalazunta u Ostrogotów. Nawet w przeciwnym obozie, po stronie pogan, jaśnieją umysły

---

władzą a kościołem? Kto rządzi wespół z Justynianem? Jaka była rola kobiet w ówczesnym społeczeństwie? Kim

niewieście o wysokiej kulturze i niepospolitej nauce, jak słynna Hypatya, córka Teona, która

69. Cesarzowa Teodora wraz ze świtą. Mozaika w kościele San Vitale w Rawennie.

padła ofiarą prześladowań ze strony chrześcian w Aleksandryi. Inny, a nawet wręcz przeciwny

typ reprezentuje Teodora. Kobieta z ludu, pochodzenia gminnego (według tradycyi córka Akaciosa, dozorcy niedźwiedzi w cyrku), o przeszłości burzliwej i prowadzenia nie wątpliwego (była aktorką i kurtyzaną), na tronie okazała umysł niezwykły, wolę i energię prawie męzką, oraz talent rządzenia ludźmi czysto kobiecy, posługując się głęboką znajomością ich wad tudzież słabostek. Na Justyniana od początku wywierała wpływ fascynujący tak dalece, iż wziął ją za żonę, niepomny na jej przeszłość, wbrew prawu, które zabraniało ludziom szlachetnie urodzonym żenić się z aktorkami, a które na ten wypadek cesarz Justyn musiał skasować. Wprowadzona na tron i koronowana w kościele św. Zofii stała się bazylissą równą w prawach i w godności z cesarzem, tak samo, jak on, przez lud i senat adorowaną i tak samo związaną z wojskiem i ludem przysięgą. Na tym tronie zaś, jak żadna inna kobieta, dorównała swemu mężowi. Ona to uratowała koronę Justyniana w słynnych zaburzeniach partyi cyrkowych, zwanych buntem Nika (532). W Konstantynopolu bowiem lud był tak samo namiętnie oddany pasyi zwłaszcza igrzysk cyrkowych, jak ongi lud w Rzymie. Przeniosły się tutaj nawet te same nazwy partyi, znane z okresu cesarstwa, głównie zielonych i niebieskich. W tych partyach, gdzie lud od senatora do proletaryusza dzielił się i skupiał stosownie do upodobania w koniach i jeźdźcach, kryły się wszystkie namiętności tłumu, poczynając od żądzy wzbogacenia się, kończąc na ambicyach i sympatyach politycznych, tudzież upodo-

---

była Teodora? Jaka była jej rola w buncie Nika? Jaki był zewnętrzny pozór walk partyjnych w Konstantynopolu? Na czem polegał ruch w buncie Nika? Kto go

baniach religijnych. Niebiescy byli protegowani cesarzowej (anekdota przypisuje im interwencyę na korzyść Teodory aktorki po śmierci jej ojca w cyrku), ale zarazem byli stronnictwem kościoła ortodoksyjnego, zwolennikami Justyniana. Zieloni byli prześladowani przez rząd, jako Żydzi, Samarytanie, Manichejczycy (sekty religijne). W cyrku piątego roku panowania Justyniana rozegrała się niebywała scena, kiedy lud, głównie zieloni, zwracając się z prośbą o litość nad nimi do cesarza, spotkał się w odpowiedzi z szyderstwem i naigrawaniami niebieskich. Wówczas okrzyki błagalne zmieniły się w jeden okrzyk wściekłości i buntu. Zieloni, masakrowani przez niebieskich, schwycili za broń i podnieśli hasło buntu. Okrzyk Nika (zwyciężaj) stał się hasłem i mianem rewolucyi. Rozpoczęły się na ulicach rzezie i pożogi. Spłonął

70. Igrzyska cyrkowe na tryptyku w Brescii.

zwyciężył? Jaki udział Belizarjusza w rządach Justyniana? Czem znamionują się rządy wewnętrzne Justyniana? Z jakim prądem walczy? Co to jest reakcya

kościół św. Zofii i mnóstwo budynków publicznych. Rewolucyoniści wywlekli bratanków cesarza Anastazego i jednego z nich, Hypatiusa, wbrew woli własnej ogłosili cesarzem. Justynian, zamkniety w pałacu, był zdecydowany już do ucieczki. Powstrzymała go od tego Teodora, która jedna wśród ogólnego popłochu zachowała zimną krew i przytomność umysłu. „Z mej strony—powiedziała na radzie cesarskiej—trzymam się maksymy starożytnej, że tron jest najpiękniejszym grobem dla monarchów“. Gwardya była niepewna. Natomiast wojsko—barbarzyńscy najemnicy, których było 3 tys., okazało się niezachwiane. Belizaryusz wkroczył na ich czele do hippodromu i wyprawił rzeź, w której miało zginąć około 30 tys. rewolucyonistów. Ale rządy Justyniana i Teodory zostały utwierdzone, a z nimi i przyszłość dynastyi.

§ 34. PRAWODAWSTWO JUSTYNIANA I KOŚCIÓŁ WSCHODNI.

Panowanie Justyniana, wychowanego na kulturze starożytnej, było reakcyą rzymską przeciwko barbarzyństwu, którego moda zaczęła się pojawiać już nawet w ubiorze. Jakkolwiek osobiste rządy cesarza były despotyczne, cała administracya zaś przedajna, nie da się zaprzeczyć, iż Justynian pracował nad wewnętrznym odrodzeniem swego państwa. Do tego miało służyć zapewnienie wymiaru sprawiodliwości i ujednostajnienie norm prawa. Maszyna państwowa cesarstwa od czasów Dyoklecyana i Konstantyna pracowała bez przerwy i jednostajnie. Ten sam podatek gruntowy (capitatio) na utrzymanie wojska (annona)

---

rzymska? Jakie zasady administracyi wewnętrznej? Do czego miał służyć zbiór praw? Pod czyim kierunkiem on powstał, i jakie są jego rodzaje? Jaki jego wpływ

wyciskał grosz ostatni z obywateli, którzy nie mogąc odpowiadać żądaniom fiscusa, opuszczali ziemię. Justynian z tego powodu odnowił nawet prawo, pozwalające zabierać ziemię nieuprawną każdemu, kto chcę ją uprawiać. Najbardziej intratne gałęzie handlu przeszły w ręce państwa i stały się jego monopolem, jak handel jedwabiem; pociągnęło to za sobą nawet upadek takich centrów przemysłu jedwabnego, jak Tyr i Beryt. Aby regulować całą maszynę państwową, potrzeba było zebrać prawa dotychczasowe i ustalić normy ich funkcyonowania. Prace kondyfikacyjne prawodawcze zaczęły się już były za Teodozyusza II. Już wówczas był wydany t. zw. kodeks Teodozyański (Codex Theodosianus). Justynian zadanie utworzenia nowego kodeksu polecił dziesięciu jurystom z prefektem pretoryańskim na czele, Trebonianem (527). Był to człowiek wszechstronny, więcej dworak i administrator bez skrupułu, jak uczony prawnik lub mąż stanu. Komisya w ciągu półtora roku prace swe ukończyła. Rezultatem niej jest t. zw. kodeks Justyniana (529). Później Trebonianowi polecono zrobić wyciąg z pism prawników rzymskich, ogłoszony w r. 533 pod imieniem Digesta albo z grecka Pandekta. Na miesiąc przedtem wyszedł wyciąg do użytku szkół prawniczych, jakie istniały w Rzymie, w Konstantynopolu i Beyrucie, pod nazwą Instytucyi. Obydwie prace: Kodeks i Digesta, niezależnie od swej wartości naukowej, wywarły wpływ olbrzymi na prawo późniejsze europejskie, chociaż na zachodzie prawo rzymskie przyjęło się bardzo późno (we Francyi dopiero od XII w.,

---

na zachodzie i odkąd się datuje? Jak powstało prawo kościelne na wschodzie i pod jaką nazwą? Jaki kierunek polityki kościelnej za Justyniana? Co to jest król

a w Niemczech w XVI w. pod nazwą „heiliges römisches Recht“). Były one zredagowane w języku łacińskim, który był urzędowym językiem cesarstwa. Późniejsze prawa dodatkowe były wydawane przez cesarza pod imieniem Nowelle (niektóre z nich po grecku). Do tego prawa rzymskiego na wschodzie później stosowało się także i prawo kościelne (Nomokanon—połączenie νόμοι praw państwowych i κανόνες—praw kościelnych), albowiem pojęcie kościoła i państwa było jedno. Cesarz był głową kościoła: król i kapłan — βασιλεὺς καὶ ἱερεύς (pogląd do dziś dnia rozpowszechniony w cerkwi wschodniej), i odwrotnie kościół w niebie miał na ziemi swój równoważnik w państwie. Panowanie Justyniana pod tym względem jest okresem przełomowym w dziejach kościoła wschodniego. Justynian nie tylko utrzymuje swój charakter zwierzchnika kościoła, ale nawet przez synod r. 536 ogłasza, iż „bez woli cesarza nic się nie może dziać w kościele“. Prałaci byli dostojnikami dworskimi tak samo, jak urzędnicy świeccy, i tak samo rozpostarci u nóg cesarza. Na czele hierarchii duchownej stał biskup konstantynopolski, któremu sobór chalcedoński (451) przyznał godność patryarszą (w r. 558 przybiera on tytuł ekumenicznogo). Był on bezpośrednio zależny od cesarza. Ale ten ścisły stosunek kościoła do państwa miał wpływ ujemny na rozwój religii, albowiem dążenia, sprzeczne z interesami państwa — narodowościowe i prowincyonalne—szukały pokrywki w teoryach antykościelnych i antyprawowiernych. Stąd nadzwyczajna liczba herezyi i grunt podatny do ich przyszczepienia się na wschodzie. Naj-

---

i kapłan? Jakie stanowisko hierarchii duchownej na dworze? Co to był patryarchat konstantynopolitański?

bujniej krzewiła się nauka, przeprowadzająca rozdział między obydwiema naturami Chrystusa — boską i ludzką; odmawiała ona charakteru boskości Matce Boskiej (nie θεοτόκος lecz χριστοτόκος). Głosił ją Nestoryusz, biskup konstantynopolitański (428). Inny kapłan z tegoż miasta, Eutyches, nie uznawał w Chrystusie innej natury, prócz boskiej (t. zw. monofizytyzm). Obydwie herezye potępił sobór chalcedoński w r. 451, najliczniejszy ze wszystkich, bo przy udziale 630 członków. Ponieważ herezye w państwie były zakazane, przeto odszczepieńcy udawali się do państw sąsiednich i tworzyli tam kościoły, wrogie nie tylko ortodoksyi, ale i państwu prawowiernemu. I tak, nestoryanizm rozszerzył się szczególniej w Mezopotamii, popierany przez Persów. Na synodzie w Beth Lâpât (483 może 484) przyjął on nazwę kościoła chaldejskiego i z Mezopotamii przeniknął w głąb Azyi, a nawet do Chin i do Indyi. Monofizytyzm znalazł grunt na wschodzie, w Armenii, w Syryi, i na południu, w Egipcie—pod nazwą kościoła koptyjskiego oraz w Abissynii (kościół w Etyopii). W Syryi i w Mezopotamii wyznawcy jego otrzymali nazwę jakobitów od imienia Jakuba Baradai (541 — 578) wspólnego patryarchy, który się najwięcej zasłużył około rozpowszechnienia nauki w tych krajach (dziś ma dwuch patryarchów na wschodzie: jednego w Zafaran pod Bagdadem, drugiego w Eczmiadzen w Armenii rosyjskiej). Już później, za panowania cesarza Herakliusza (610 — 688), Sergiusz, patryarcha konstantynopolski, wystąpił z teoryą, która miała pogodzić wyznanie orto-

---

Jakie jego stanowisko w kościele wobec cesarza? Jakie skutki ujemne pomieszania kościoła z państwem? Jakie były główne herezye? Jak z nimi walczył kościół pań-

doksyjne z hereteckimi, przyjmując jedną energję boską i jedną wolę ludzką w Chrystusie, ale dało to powód tylko do powstania nowej herezyi (t. zw. monoteletyzmu), później potępionej i nowego kościoła (dzisiejsi t. zw. maronici na Libanie). Cesarzowa Teodora posługiwała się tymi sektami monofizyckimi dla celów politycznych w Syryi i na wschodzie. Powstanie tych kościołów wpływa też na układ stosunków z Persyą.

§ 35. POLITYKA JUSTYNIANA NA WSCHODZIE.

Z rozłamu religijnego pośród chrześcian korzystali królowie perscy. Chrześciaństwo na wschodzie rozpowszechniło się jeszcze przed oficyalnym uznaniem go ze strony państwa rzymskiego i było tutaj cierpiane. Ale od czasów Konstantyna W. zaszła radykalna zmiana. W państwie rzymskim urzeczywistniła się idea państwa chrześciańskiego. Odtąd nadzieja chrześcian zwraca się do Bizancyum. Stąd prześladowanie ich w państwie perskim i idące za nimi wojny z Bizancyum. Powód ten sam, co w cesarstwie rzymskim za Dyoklecyana i przed nim. Persowie obawiali się, że chrześcianie utworzą osobne państwo w państwie. Ale odkąd zaczął się pośród chrześcian rozłam na sekty, a dalej na kościoły prowincyonalne i narodowe, chrześciaństwo przestało być niebezpieczne dla Persów. Jeszcze wprzód, aniżeli kościół chaldejski, powstał na wschodzie kościół ormiański. Armeńczycy, zorganizowani w kościół autonomiczny za

---

stwowy? Gdzie usadowiły się główne herezye? Jakie powstały kościoły niezależne i narodowe na wschodzie? Jak nimi posługiwała się Teodora? Jakie było ich znaczenie w walkach Bizancyum z monarchią perską? Ja-

Jezdegerda I (410), wybierają sobie własną głowę kościoła—katholikosa i przestają być zależni

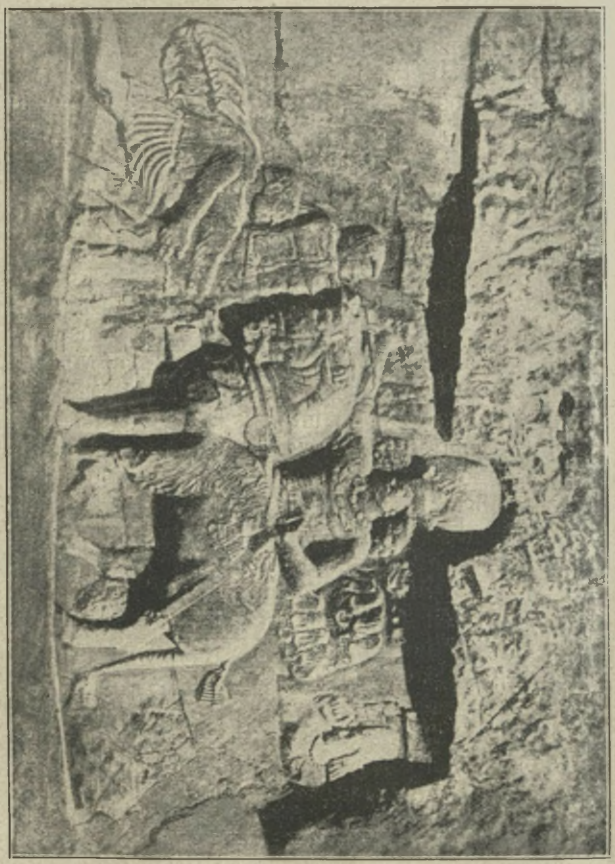
17. Król indyjski, Pulikesin II, przyjmuje poselstwo z Persyi. Malowidło ścienne na grocie w Adzunta.

od Bizancyum (później przyjmują monofizytyzm). W miarę, jak kościół ortodoksyjny, kościół państwowy, traci grunt pod nogami w Azyi, wzrasta siła przeciwników cesarstwa—Persów. Od r. 502 zaczyna się era walk stuletnia pomiędzy Persyą a Bizancyum o panowanie nad Azyą. Współzawodnikiem Justyniana był wielki monarcha perski Chosroes I (Chosrau) (531—579), przezwany Anoszarvan (Święty, Błogosławiony), dzielny wojownik, energiczny administrator, czciciel wielki cywilizacyi zachodu (przyjął filozofów nowo-platońskich w swoim państwie) i bardzo przychylny dla chrześcian. Za jego czasów kwitnie literatura narodowa perska (w języku t. zw. pahlevi, słynny uniwersytet, założony przez Chosroesa w Gundeszapurze), a na gruncie umysłowości perskiej krzyżują się idee—zachodnie (nowo-platonizm) z wyobrażeniami wschodnimi. Zajmując stanowisko na przejściu między Bizancyum a Indyami i Chinami, które wówczas doszły do swego najdalszego rozprzestrzenienia na zachodzie, monarchia Sasanidów spełnia rolę pośrednika między wschodem a zachodem, nie tylko idee platońskie i chrześciańskie rozszerzając na wschodzie, ale i Zachodowi przyszczepiając płody umysłowości bądź wyobraźni wschodniej. (Tak słynny zbiór bajek indyjskich, Panczatantra, został na rozkaz Chosroesa przetłumaczony na język pahlewijski, aby później w wersyi arabskiej przejść do skarbca poezyi ludowej wszystkich ludów świata). Z Chosroesem Justynian zawarł pokój wieczysty zapewniając sobie niektóre zamki w Lasistanie

---

kie było położenie chrześcian w państwie perskiem? Zaco byli prześladowani, i które kościoły cieszyły się opieką Persów? Jaki największy monarcha z pośród Sasanidów? Jakie jego zasługi dla rozwoju nauki i li-

(r. 532) (star. Kolchidzie). Zarówno na Persów, jak i na Bizancyum, napierali barbarzyńskie plemiona Turków i Słowian z północy i z północ-

72. Tryumf króla perskiego Szapura I nad ces. Waleryanem. Płaskorzeźba z Naksz-i-Rustam.

nego wschodu. Chosroes wzmocnił murem przejście Kaukazu pod Derbendem. Podobnież już po-

przednik Justyna I, cesarz Anastazy, ufortyfikował Konstantynopol od strony lądu t. zw. długim murem w odległości 50 *km* od fortyfikacyi stolicy na przestrzeni między m. Czarnym a m. Marmora, Justynian I zasłonił tak samo kolonie greckie i gockie na Krymie. Słowianie i Bułgarzy jednak za jego panowania przekraczają Dunaj. W r. 548 pustoszą Illiricum i dochodzą do samego Dyrrachium. W r. zaś 549 Hunny Kuturgury w sojuszu ze Słowianami podstępują pod mury Konstantynopola, i tylko Belizaryusz uratował stolicę. Odtąd na miejsce niebezpieczeństwa germańskiego występuje niebezpieczeństwo słowiańskie, które się skończyło dopiero z przesiedleniem się na grunt Bizancyum znacznej części Słowian. Polityka bizantyjska szukała takich samych środków obrony przeciwko nim w podjudzaniu wzajemnem wodzów i tępieniu się plemion, jak dawniej polityka cesarstwa rzymskiego wobec Germanów. Justynian na wschodzie wznosił fortyfikacye od strony barbarzyńców, jak w Theodosiopolis (Erzerum), i od strony Persów w Martyropolisie (Majfererta), w Darze i t. d Tutaj pokój rychło został zerwany (540), i walka rozszerzyła się na Syryę oraz na kraj zakaukaski, dopiero w r. 562 stanął pokój 50-letni, okupiony przez Justyniana haraczem rocznym w złocie. Ale Lasistan, główny kraj sporny między państwem greckim a Sasanidami, został przy Bizancyum. Justynianowi bardzo zależało na ujściu rz. Rionu (Fasis), którędy otwierała się droga północna na wschód niezależnie od drogi przez kraj Per-

---

teratury perskiej? Jaka była rola monarchii perskiej w dziejach cywilizacyi? Jakie niebezpieczeństwo zagraża wspólnie Bizancyum i Persyi? Jakie środki zapobiegawcze? Kiedy zaczynają się najazdy Słowian i Turków

sów. Tutaj właśnie w Azyi Środkowej około tego czasu powstało pierwsze państwo Turków (po chińsku Tu-kiu) pod wodzą naczelników swoich il-chanów. Wyszedszy ze stepów u podnóża gór Altajskich i okolic jeziora Bajkalskiego pobili oni sąsiadów swych, a właściwie Turków Ujgurów nad rz. Oxusem, t. zw. Nadbrzeżnych (Abtelitów lub Heftelitów—Hunnów Białych u pisarzy bizantyjskich); rozpostarszy się zaś od Wołgi aż po jezioro Bajkalskie i zatoką Liao, zapanowali nad drogami Azyi Środkowej, walcząc nad rz. Oxusem z państwem Persów. Z nimi w interesach politycznych i w interesach handlowych szukał zbliżenia Justyn II i wymieniał poselstwa z ich chanem Mokanem (Silzibulos po grecku lub Sindżibu w źródłach perskich i arabskich) (r. 560). Ale jak wszystkie formacye koczowników, tak samo i to państwo il-chanów okazało się nietrwałe. W handlu Bizancyum ze wschodem pośredniczą głównie Persowie. Drogi na wschód otwierały się albo m. Czerwonym albo lądem i przez zatokę Perską. Tej ostatniej drodze głównie zawdzięcza swe powstanie kwitnące emporyum Hiry, na pograniczu Mezopotamii, które w stosunkach między Bizancyum a państwem perskiem odgrywało taką samą rolę, jak niegdyś królestwo Palmiry między państwem Partów a cesarstwem rzymskiem.

§ 36. POLITYKA EKSPANZYWNA JUSTYNIANA NA ZACHODZIE.

Na wschodzie polityka Justyniana miała przeważnie charakter obronny, gdy tymczasem

---

na Bizancyum? Kto obronił Konstantynopol? Jaka była walka na wschodzie, i kiedy pokój zawarto z Chosroesem? Jakie sąsiedztwo nowe w Azyi Środkowej? Gdzie

całą energię swą zwrócił on ku zachodowi, gdzie prowadził politykę ekspanzyi i zjednoczenia na-

73. Cesarz Justynian i wódz jego Belizaryusz. Oprawa z kości słoniowej w zbiorze Barberini'ch.

powrót wszystkich części cesarstwa. Pomocnikiem w tym dziele Jusyniana, był wódz jego Beliza-

ryusz, wsławiony już w wojnach z Persami. Dodawszy mu wojsko przeważnie z barbarzyńców, Justynian wysłał go na podbój Afryki. Tutaj nienawiść prawowiernych chrześcian do heretyków Aryan podkopała panowanie Wandalów. Po zwycięzkiej wyprawie Belizaryusza, w której dostał się do niewoli wnuk Geizerika — Gelimer (534), Afryka, a nawet część Hiszpanii, zostały przywrócone do cesarstwa. Wyspy, jak Sardynia, Korsyka, Baleary, zmieniły tylko poprostu swoją załogę z barbarzyńskiej na bizantyjską. Po Afryce i państwie Wandalów przyszła kolej na państwo Ostrogotów, które obejmowało nie tylko Italię, Sycylię i południową Francyę, ale także Dalmacyę, część Illiricum, Pannonię, Noricum i Recyę. Umierając, Teodoryk W. zostawiał je wnukowi swemu, Atalarychowi, w czasie małoletności którego rządziła matka jego, Amalaswintha. Była to kobieta wyjątkowa na swe czasy i na swe otoczenie. Wykształcona—otrzymała staranne wychowanie — mówiła po grecku i po łacinie, po ojcu Teodoryku—z rodu Amalich—była spokrewniona także z królami franków (matka jej—siostra Chlodwiga). Chciała dać wykształcenie rzymskie synowi i przysposobić go na króla zarówno Rzymian, jak i Gotów. Ale barbarzyńcy pragnęli mieć królem wodza, nie uczonego, i pod pozorem wychowania niewieściego wyrwali młodzieńca z rąk matki. Atalarych umarł wkrótce z wyczerpania i nadużyć w wieku młodzieńczym. Wtedy Amalaswintha dobrała sobie za współrządcę swe-

---

i kiedy pojawiają się po raz pierwszy Turcy? Co to jest państwo il-chanów? Jakie były stosunki Justyniana z Turkami? Kto pośredniczy w handlu ze wschodem? Jakie są główne drogi na wschód? Jakie królestwo wyrasta na pograniczu państwa Persów i Rzymian? Jaki

go wuja Theodahada, który ją jednak kazał zamordować (535). To moderstwo Amalaswinthy, będącej w zażyłych stosunkach z dworem bizantyjskim, posłużyło Justynianowi za powód do wyprawy. Na jego rozkaz Belizaryusz zajął Sycylię prawie bez przeszkody, podczas gdy Dalmacya stała się również łupem oręża rzymskiego. Morderca Amalaswinthy, Theodahad, nie miał odwagi ani rozumu sprostać niebezpieczeństwu. Kiedy dowiedział się, że Gelimer, wnuk Geizeryka, w tryumfie prowadzony był przez Belizaryusza w Konstantynopolu, wolał uznać nad sobą zwierzchnictwo cesarza, a nawet za roczną pensyę odstąpił mu swych praw do Italii, ale na wieść o zwycięstwie Gotów w Dalmacyi cofnął swe obietnice. Wówczas Belizaryusz z flotą popłynął do Italii, zdobył Neapol, podczas gdy Rzym z radością otworzył mu swoje bramy, raczej jako sprzymierzeńcowi przeciw nienawistnemu panowaniu Gotów, aniżeli jak zdobywcy. Theodahad na wieść o zbliżeniu Greków ratował się ucieczką. Rzym odesłał klucze swe do Konstantynopola. Gotowie zaś, pogardziwszy niedołężnym wodzem, wynieśli na tarczy i okrzyknęli swym królem Vitigesa. Ale ten ostatni daremnie oblegał miasto przez rok cały. Belizaryusz zmusił go do odstąpienia od murów Rzymu, a nawet do oddania Rewenny (539). Król wizygocki ozdobił tryumf Belizaryusza w stolicy państwa, jak niegdyś Gelimer. Ale odmiana szczęścia, kiedy na czele Gotów stanął zręczny Totila, sprowadziła odwołanie Belizaryusza (legenda przypisuje Justynianowi oślepienie wodza,

---

był ogólny kierunek polityki zagranicznej Justyniana na zachodzie w przeciwieństwie do wschodu? Kto dokonał podboju państwa wandalskiego? Jaki był obszar państwa ostrogockiego? Kto nim rządzi po śmierci Teo-

który później miał żebrać na ulicach Konstantynopola). Na jego miejsce mianowany został powtórnie wodzem naczelnym enunch Narses, odważny i inteligientny, ale zaprawiony zarazem w intrygach pałacowych. On kończy podbój Italii w bitwie rozstrzygającej pod Taginami (553), gdzie zginął Totila. Italia wraca do cesarstwa, choć w stanie zupełnej ruiny. Ośmnastoletnia wojna (535—553) pozostawiła po sobie takie ślady, jakich nie zdołały już zatrzeć całe wieki. Za drugiego oblężenia miasta przez Gotów, głód tak dalece dał się we znaki ludności, że sceny ludożerstwa nie były rzadkością. Interwencya papieża Pelagiusza u Totili uratowała Rzym od zupełnej zagłady (wtedy napisał swój słynny list do nieprzyjaciela Belizaryusz, aby nie niszczono tego, co wieki poprzednie przekazały potomności, jako pomnik swej potęgi i wielkości). Ale miasto zostało zrabowane (546), większość zaś mieszkańców wygnano. Wprawdzie Totila za ponownym zajęciem miasta, a później Narses starają się go napowrót zaludnić. Ale odtąd zmienia się raz na zawsze charakter ludności rzymskiej, zwłaszcza arystokracyi, która występuje już później w nowym składzie. Także i dla cesarstwa wschodniego Rzym traci już dawne swoje znaczenie. Justynian w r. 554 daje nowy ustrój Italii, a na czele jego stawia swego zastępcę czyli wice-króla w Rawennie. Dzieje Italii pod rządami bizantyjskimi są już tylko dziejami ekzarchatu raweńskiego.

---

doryka? Kto była Amalaswintha, i jakie są jej losy? Jaki powód wmieszania się Justyniana w sprawy Italii? Ile lat trwa wojna o Italię? Jakie koleje w niej Rzymu? Kto podbił ostatecznie Italię? Jaka zmiana w dziejach miasta Rzymu? Jaki dał Justynian ustrój Italii? W czem

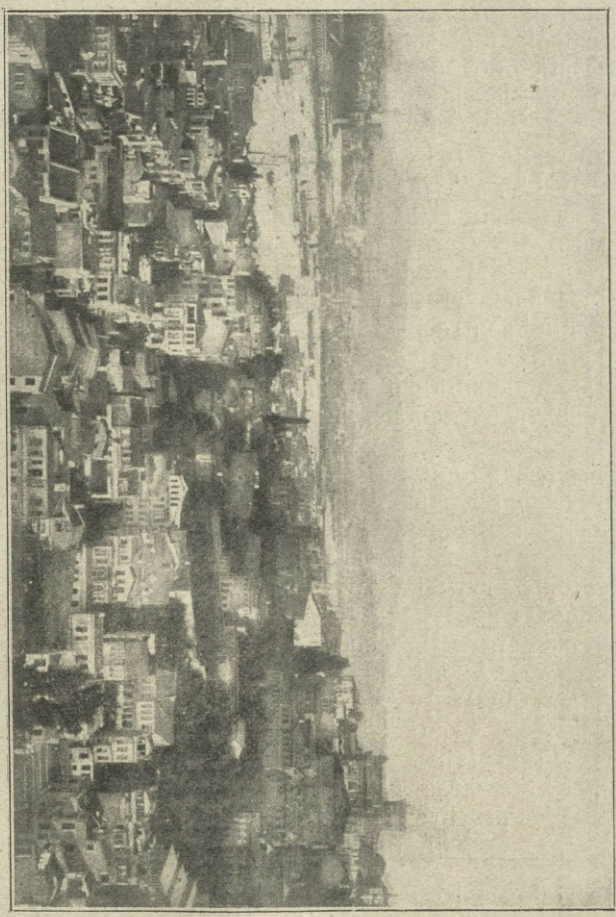
§ 37. KONSTANTYNOPOL—NOWA STOLICA ŚWIATA.

Teraz dopiero od czasów Justyniana podniósł się naprawdę do godności stolicy Konstantynopol. Położony na lądzie europejskim nad cieśniną Bosforu, posiada on wspaniałą zatokę, wciskającą się między miastem a przeciwległym wybrzeżem (dziś dzielnica Pera). Jestto t. zw. Złoty Róg (Chrysokeras), podczas gdy przeciwległy brzeg azyatycki wchodził także do obszaru miasta, jako Chrysopolis (dziś przedmieście Skutari). Od czasów Konstantyna drugim Rzymem zwany, rósł w bogactwa i znaczenie i stał się w wiekach średnich stolicą świata, ogniskiem handlu i centrem kapitalistycznym państwa. Handel m. Czarnego był całkowicie w jego posiadaniu; w handlu ze wschodem był pośrednikiem między państwem perskim a Europą; o ile zaś drogi lądowe na wschód, jak w czasie wojen z Persyą, były zamknięte, to ruch handlowy kierował się drogą morską, na Aleksandryę. Na morzu Śródziemnym Bizantyjczycy dzielili zyski kupieckie z Syryjczykami, których miasta, jak Antyochia i Aleppo, rywalizowały ze stolicą co do bogactw i sięgały swymi stosunkami aż po rynki Francyi i Brytanii na zachodzie. Ale Konstantynopol przewyższał je, jako emporium, położone na granicy świata wschodniego, wytwarzającego bogactwa, i świata barbarzyńców, którzy je spożywali. Tutaj wytworzyła się z biegiem czasu nowa arystokracya pieniężna, mieszanina Greków, Ormian i przybyszów Rzymian. Ona rezerwuje dla

---

zawierają się dzieje Italii za panowania bizantyjskiego? Jak wzrasta nowy Rzym? Jaki zakres obejmuje jego handel? Z kim dzielą się Bizantyjczycy w obrotach handlowych — na wschodzie i na zachodzie? Jaki cha-

siebie wszystkie miejsca w państwie i dochody; ona wybiera i strąca cesarzy; a dla obrony własnej,

74. Widok dzisiejszy Konstantynopola.

jak i dla bezpieczeństwa stolicy, posługuje się armią najemną z pośród barbarzyńców. Miarą bo-

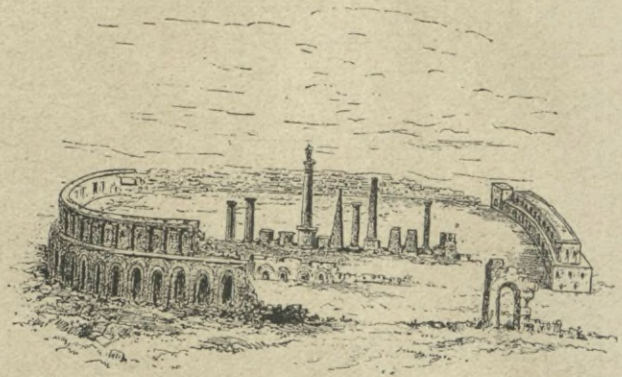
gactw, jakie nagromadziły się w Bizancyum, może posłużyć fakt, iż cesarz Anastazy zostawił po sobie

75. Miejsce dawnego cyrku w Konstantynopolu z dwoma obeliskami, z których przedni pochodzi z Heliopolisu.

skarb wagi 320 tys. funtów złota. Przez całe też wieki średnie jedno Bizancyum (także Arabowie)

biją monetę złotą (barbarzyńscy królowie jedynie z napisem cesarza, dopóki zapas złota na zachodzie nie został wyczerpany). Ten nowy pieniądz złoty od czasów Konstantyna jestto solidus albo po grecku nomisma (72 sztuki z jednego funta czystego złota), który wraz z handlem bizantyjskim pod nazwą byzantius dotarł aż do najdalszych krańców Europy (znajdujemy go i w Polsce), dopóki zachód nie powrócił w XIII i XIV w. do bicia złotej monety. Temu panowaniu wszechświatowe-

76. Hyppodrom w Konstantynopolu (według planu z czasów przed zdobyciem Konstantynopola przez Turków).

mu cesarstwu (cesarz — kosmokrator) odpowiada i charakter stolicy, która nosi w wiekach średnich nazwę kosmopolis—stolicy świata. Posiadała ona liczne place czyli fora: Augustaeon w pośrodku miasta, otoczone podcieniem i przyozdobione posągami, założone przez Konstantyna (tutaj znajdował się wizerunek cesarza i matki jego

---

rakter ludności Konstantynopola? Jakie jego znaczenie i skąd bogactwa? Jaki system pieniężny bizantyjski?

Heleny u stóp krzyża św., bardzo odtąd rozpowszechniony wyraz kultu chrześciańskiego); forum

77. Dobry Pasterz. Rzeźba z Lateranu w Rzymie.

okrągłe, zwane Konstantyna W., z fontanną i wyobrażeniem Dobrego Pasterza. Pałac cesarski, zbudowany przy Augustaeon, miał z jednej strony widok na forum, z drugiej na morze. Był to nie jeden budynek, lecz cały kompleks dworców, wielkich sal, krużganków i ogrodów, na które składały się całe wieki, a których przepych stał się przysłowiowy (u kronikarzy „nowy Eden“ lub „drugi raj“) wraz z pompą i przepychem ceremoniału dworskiego, nawpół religijnego, nawpół oryentalnego. Później przybywały jeszcze inne pałace, jak Bukoleon — rodzaj kastelu nad brzegiem m. Marmora, lub Magnaura ze sławną szkołą, lub pałac Blacherna u zewnętrznych murów, którego szczątki do dziś dnia dochowały się (Tefkur Serai). Również przy rynku mieścił się hippodrom, nie tylko miejsce igrzysk i zabaw ludowych, lecz zarazem ośrodek życia publicznego mieszkańców Konstantynopola. Tutaj zamykały się wszystkie ambicye tłumu, pospólstwa bizantyjskiego, ściśnięte w ramach despotyzmu, aby chwilami wylać się na zewnątrz zniszczeniem i pożogą, jak w słynnym buncie Nika. Po nim pamiątka pozostała w obelisku, sprowadzonym z Heliopolis (On) przez cesarza Juliana, a ustawionym za Teodozyusza II, którego to cesarza, w otoczeniu dworu biorącego udział w widowisku, przedstawia płaskorzeźba na podstawie marmurowej, oraz t. zw. kolumna wężowa, resztka trójnogu śpiżowego na pamiątkę zwycięstwa pod Platajami, odniesionego przez Greków nad Persami, ofiarowana Delfom z napisem 31 miast,

---

Co to jest byzantius? i na czem polega monopol handlowy Bizancyum? Jaki wygląd zewnętrzny Konstantynopola? Jakie fora? pałace? świątynie? Co ocalało po okresie bizantyjskim z miasta? Jakie są najstarsze bu-

biorących w nim udział, a sprowadzona przez Konstantyna (służyła tutaj za podstawę wodotrysku). Stamtąd również pochodzą konie (dziś na portalu świątyni Marka w Wenecyi), sprowadzone przez Teodozyusza II z wyspy Chios, które ogólnie są uważane za rzeźbę Lysipposa. W dzisiejszym Konstantynopolu z okresu wczesnego bizantyjskiego niewiele pozostało. Ani pałacu, ani Augustaeonu, ani pomników, które nie przetrwały czasów zdobycia Konstantynopola przez Turków. Ocalał jeden tylko kościół św. Zofii w tej formie, w jakiej go przebudował Justynian, dziś przerobiony na meczet turecki, a już wówczas uchodzący za arcydzieło sztuki i wyraz nowego stylu, t. zw. bizantyjskiego, który miał z Konstantynopola rozpowszechnić się i znaleźć zastosowanie zarówno na zachodzie, w świecie chrześciańskim, jak i na wschodzie — w świecie muzułmańskim—zwłaszcza przy budowie świątyń.

§ 38. PIERWSZE ŚWIĄTYNIE CHRZEŚCIAŃSKIE.

Pierwszymi świątyniami chrześciańskimi były katakumby. Osobnych budynków na świątynie chrześcianie nie znali, co najwyżej były to kaplice, wznoszone nad grobami męczenników. Kształt takiej kaplicy na zachodzie zachował się w znanym grobowcu Teodoryka w Rawennie. Jest on podobny do pomnika Cecylii Metelli na via Appia i do grobowca Hadryana. Ośmioboczny lub okrągły sklep służył za grobowiec (kryptę), a nad nim wznosiła się kaplica okrągła, przykryta jednolitą kupułą. Zwyczaj ten zachował się

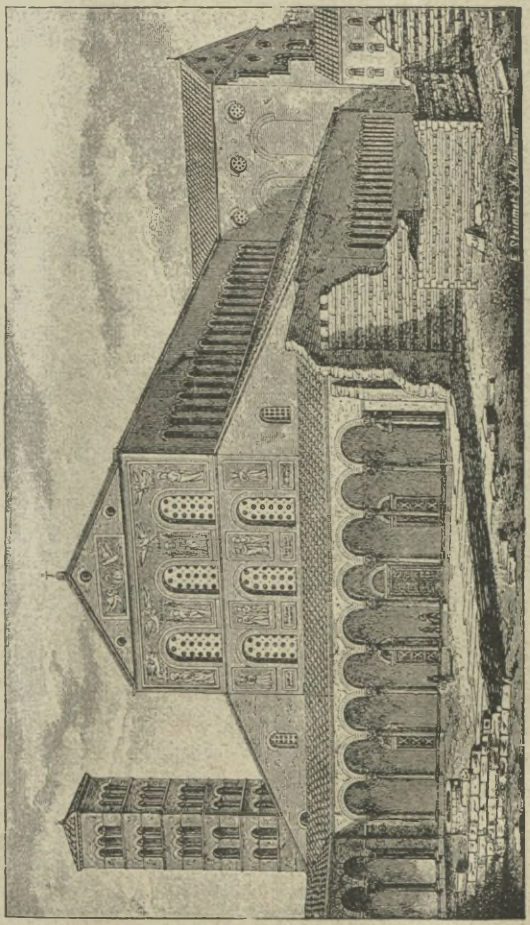
dynki chrześciańskie? Co zastępowało kościoły dla chrześcian pierwotnych? Kiedy powstały pierwsze budynki oficyalne? Jaki jest typ okrągły budynków chrze-

i później przy budowie świątyń chrześciańskich, których środek zajmował sklepiony grób męczennika lub patrona kościoła (confessio), zarazem ołtarz, przyozdobiony baldachimem (ciborium), około którego grupują się wszystkie części świątyni. Z powiększeniem się liczby chrześcian i z opublikowaniem kultu potrzeba zmusiła szukać miejsc obszerniejszych dla zbierania się chrześcian, i na ten cel użyto dawnych bazylik. Pierwsze też kościoły na zachodzie są to przeważnie bazyliki. Zachowały też one kształty oraz części dawnych bazylik, zbliżając się bardziej jednak do bazylik prywatnych, sal pałacowych, jakie służyły zarazem w okresie prześladowań za miejsce zebrań i odprawiania nabożeństw, jak do bazylik publicznych—hal targowych lub przybytków sądowych. Przystosowały się też one do potrzeb kultu. Z domów prywatnych przeszedł do świątyni chrześciańskiej obszerny dziedziniec—atrium — z małym zbiornikiem wody (impluvium) pośrodku — zaczątek kropielnicy (phiala lub cantharus). Otoczony krużgankiem, z którego wyrósł w wiekach średnich cmentarz (parvis — od wyrazu paradisus) lub dziedziniec klasztorny (chiostro). Wejście do świątyni zaczynało się od przedsionka (narthex), który, jako miejsce, przeznaczone dla przygotowujących się do przyjęcia chrześciaństwa—katechumenów—był oddzielony od reszty świątyni. Obok kościoła na zewnątrz znajdował się osobny budynek, przeznaczony na chrzcielnicę (baptisterium), zwykle kształtu okrągłego, jak nymfea lub mauzolea rzymskie

---

ściańskich? Na czem się on wzorował? Jaki typ grobowca starożytnego? Co to jest confessio? Jak weszła ona do świątyni? Jakie części bazylik prywatnych weszły do bazyliki chrześciańskich? Jakie są zewnętrzne

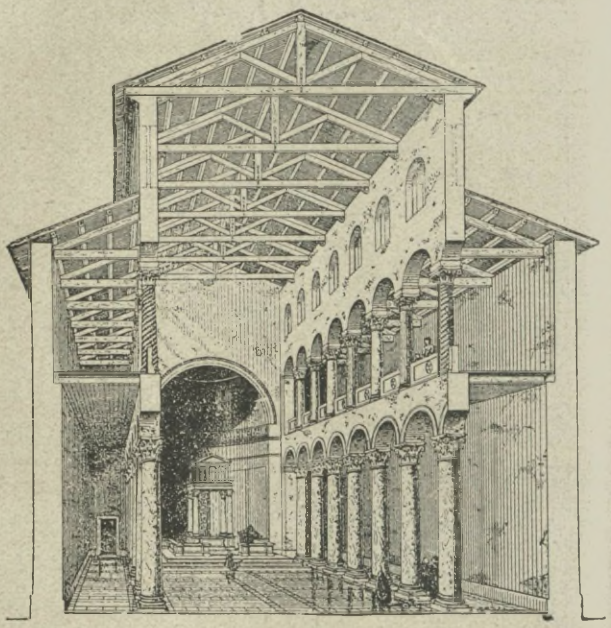
(takim jest baptisterium przy kościele laterańskim w Rzymie, do którego jest przywiązana

78. Bazylika św. Pawła za Murami. Widok zewnętrzny.

legenda chrztu Konstantyna W.). Osobny budynek — także po największej części okrągły — słu-

żył, jako pomieszczenie dzwonów, do zwoływania wiernych na modlitwie. Dzwonnica jednak z czasem w formie wieży została połączona z przedsionkiem kościoła (już w V w. przy kościele S. Maria Maggiore w Rzymie). Wnętrze bazyliki, przeznaczone dla wiernych, stanowiło budynek

79. Przekrój bazyliki św. Agnieszki w Rzymie.

czworoboczny, podzielony słupami lub kolumnami na części lub nawy, przytem nawa środkowa albo główna, przykryta dachem spadającym na dwie

części bazyliki, i jak kształtowały się? Jaki jest wewnętrzny układ bazyliki na zachodzie? W co się roz-

strony. ma elewacyę wyższą od naw bocznych i prześwietlona jest oknami u góry. Zakończenie jej półokrągłe stanowi t. zw. absyda — ołtarz i miejsce dla kleru. Między absydą a nawą główną wciska się niekiedy nawa poprzeczna, która daje świątyni kształt krzyża (na zachodzie już w V st. w kościele Santa Maria Maggiore i u św. Pawła

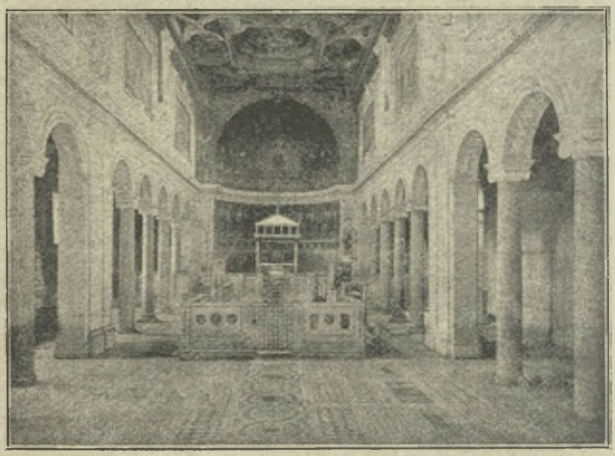
80. Wnętrze kościoła San Apollinare in Classe pod Rawenną (VI wiek).

za Murami w Rzymie). W środku absydy miejsce główne, niegdyś zajmowane przez prefekta, teraz służyło dla biskupa. Była to katedra, nieraz bardzo bogato rzeźbiona z marmuru i słoniowej kości; ławki po obydwuch jej stronach zajmowało duchowieństwo. Tutaj znajdował się też ołtarz

---

winął styl bazyliki pierwotnej na zachodzie? Gdzie zawiązki nowej sztuki chrześciańskiej, i odkąd się one

(confessio), przy którym odbywała się ofiara (msza), przyczem kapłan był zwrócony twarzą do wiernych. Część nawy głównej przed ołtarzem, oddzielona balustradą, była przeznaczona dla niższego duchowieństwa (schola cantorum). Z nią były połączone po obydwuch stronach dwa podwyższenia (ambony) dla czytania lekcyi i ewangielii. Reszta świątyni była przeznaczona dla wiernych: jedna połowa dla mężczyzn (andrion),

81. Wnętrze kościoła San Clemente w Rzymie.

druga dla kobiet (metronikion). Ten starożytny typ świątyni chrześciańskiej dochował się najlepiej do dziś dnia w bazylice św. Klemensa w Rzymie. Z tego stylu bazylik chrześciańskich wyłonił się późniejszy styl świątyń chrześciańskich na zachodzie — zarówno romański, jak i gotycki.

---

datują? Jaką nosi nazwę ta sztuka? Jaki jest stosunek tej sztuki do kościoła i do państwa? Jaka jest tradycya

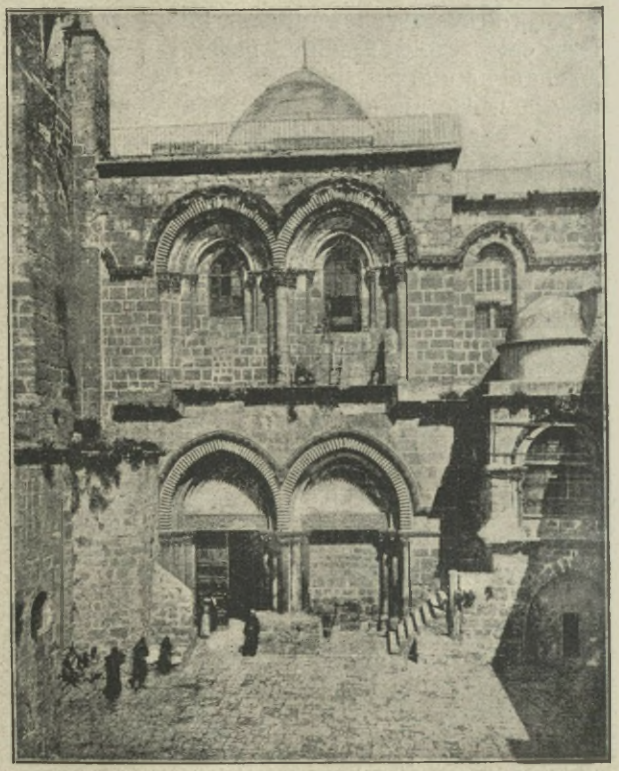
§ 39. SZTUKA BIZANTYJSKA.

Wschód, kolebka chrześciaństwa i nowego cesarstwa, stał się też kolebką i nowej sztuki. Cechy jej główne są: oparcie się na tradycyi helleńskiej i przechowanie stylów klasycznych przez całe wieki średnie, podczas gdy wpływ wschodni na niej przebija się w powadze hieratycznej i w barwności. Sztukę tą nazwano bizantyjską z tego powodu, że wyszedłszy z różnych stron Azyi—z Syryi i z Egiptu — między IV a V w., umiejscowiła się ona ostatecznie w Bizancyum, gdzie za Justyniana nabrała pełnego wyrazu i doszła do swego wieku złotego. W gruncie rzeczy jednak ani początki tej sztuki nie mają nic wspólnego z Bizancyum, ani też umiejscowienie jej nie ogranicza się na samym wschodzie. Obok Bizancyum odbłyski tej samej sztuki spotykamy w Italii za Teodoryka, w Gallii południowej, zwłaszcza zaś na południu, w Tunisie i w Algierze. W cesarstwie wschodnim charakterystyczny jest stosunek do tej sztuki panujących. Nowa sztuka służy przeważnie do uświetnienia i podniesienia kultu chrześciańskiego, ale

82. Kościół Grobu Pańskiego. Rzeźba ze słoniowej kości na sprzączce (w jednym z kościołów w Arles) według podania z pasa św. Cezaryusza (um. r. 542).

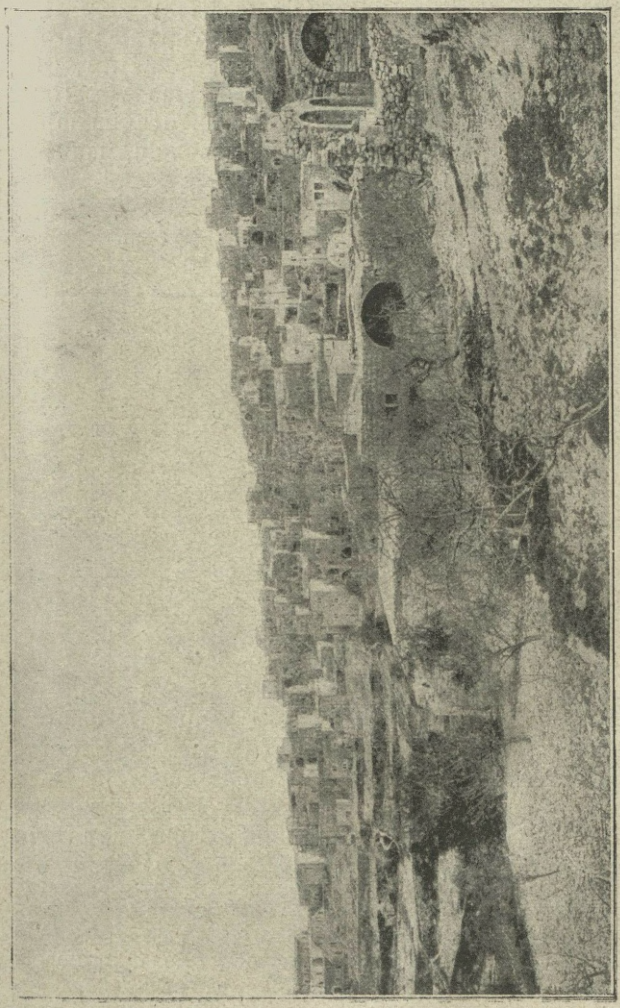
przez stosunek blizki kościoła do państwa stała się ona zarazem sztuką oficyalną pałacową. Protektorami jej są cesarze, jego krewni lub też dostojnicy. Już Konstantynowi W. przypisuje się

83. Świątynia Grobu Pańskiego w Jerozolimie.

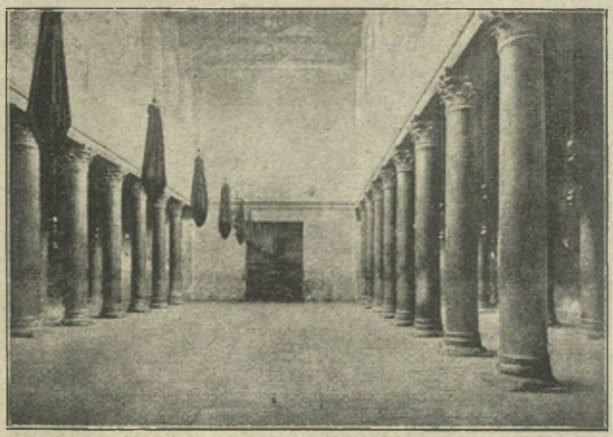
budowę pierwszych kościołow chrześciańskich. Konstantyn W. i jego matka w ciągu lat 7 mieli zbudować 21 kościołów. Z nich 3 najdawniejsze

w Palestynie: Konstantyn W. — świątynie Grobu Pańskiego i św. Męczeństwa (Martyrium na Gol-

84. Widok dzisiejszy Betleemu w Palestynie.

gocie) w Jerozolimie, cesarzowa zaś Helena — kościół Narodzenia Pańskiego w Betleem. Z nich jednak w dawnym ich kształcie niewiele pozostało. Świątynia Narodzenia Pańskiego w Betleem istnieje do dziś dnia. Świątynia Grobu Pańskiego, zrabowana przez Persów w r. 614, zburzona została przez kalifa Hakema w r. 1009. Kościół św. Jerzego w Salonikach, drugim mieście w cesarstwie po Konstantynopolu, ma być

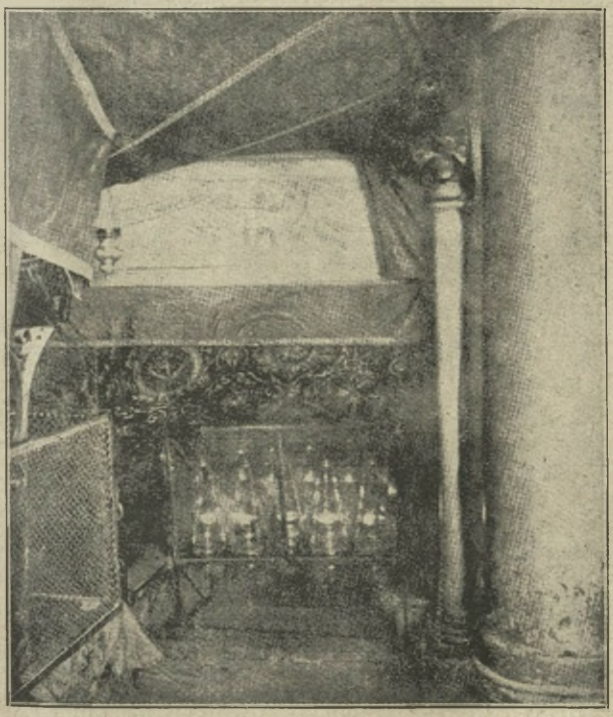
85. Kościół Narodzenia w Betleem.

powtórzeniem kościoła św. Apostołów budowy Konstantyna W. (dziś meczet Ortadżi). Naliczono od czasów Konstantyna do Justyniana 38 świątyń nowo-wzniesionych, po których nie pozostało ani śladu. Dopiero Justynian zrobił napowrót z Konstantynopola nietylko centr państwa, ale

---

najstarszych świątyń chrześciańskich na wschodzie? Co z nich pozostało? Kto uczynił z Konstantynopola

i sztuki. Prowadził on wielkie prace konstrukcyjne i restauracyjne w całym państwie za przykładem cesarzów rzymskich, mając do pomocy znakomitych architektów, Anthemiusa z Trallesu (miasta w Azyi Mniejszej) i dwuch Izydorów,

86. Miejsce Narodzenia Zbawiciela ze żłobkiem, który według podania cesarzowa Helena przenieść kazała do Rzymu.

obydwuch z Miletu. Po nim też pozostały dwa wspaniałe zabytki sztuki cesarstwa bizantyjskiego: kościół św. Zofii w Konstantynopolu i San Vitale w Rawennie.

§ 40. KOŚCIÓŁ ŚW. ZOFII I DZIEJE JEGO BUDOWY.

Kościół Mądrości Boskiej (Hagia Sofia) miał być w liczbie pierwszych bazylik zbudowany przez Konstantyna przy Augustaeon, lecz dwukrotnie ulegał zniszczeniu. Ostatni raz w czasie powstania Nika spłonął doszczętnie (532). Justynian postanowił go odbudować i powierzył to zadanie dwum architektom: Antemiuszowi z Tralles oraz

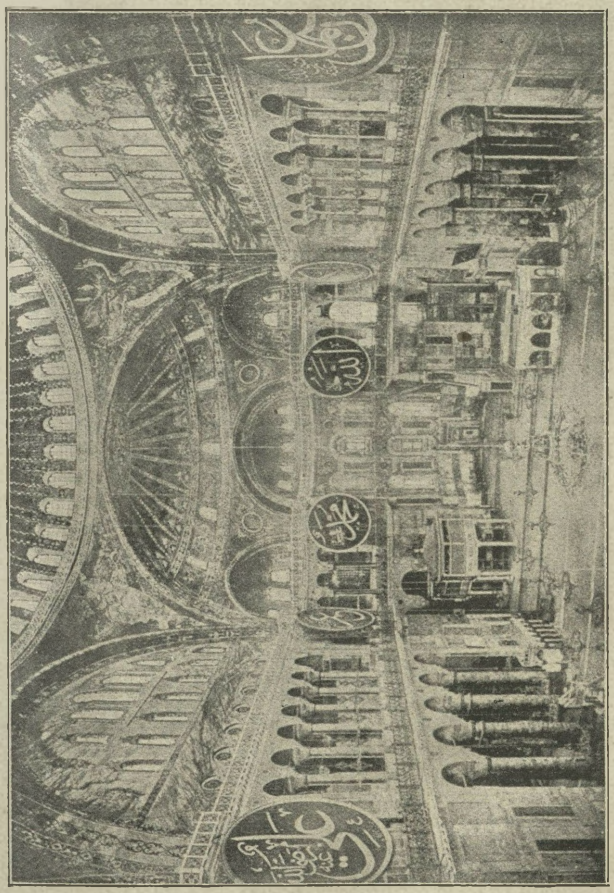
87. Widok dzisiejszy św. Zofii.

Izydorowi z Miletu. Mieli oni do pomocy 100 majstrów, z których każdy miał pod sobą 100 robotników. Tem tłumaczy się szybkość budowy (w ciągu lat pięciu). Na budowę kościoła był nołożony specyalny podatek, przy tem uprawiano zwykły system ograbiania z materyału wszystkie

---

siedzibę sztuki? Jakie są dwa największe zabytki budownictwa z okresu Justyniana? Jaka jest tradycya o naj-

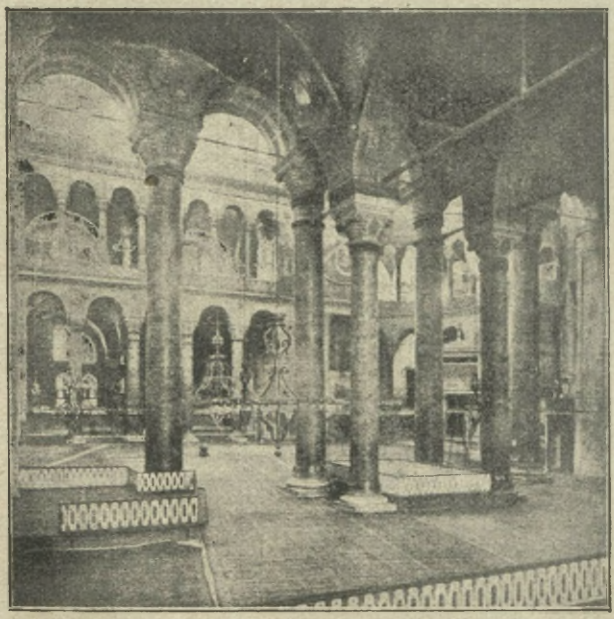
znane budowle starożytne. Przy ozdabianiu świątyni były użyte najdroższe materyały, jak złoto,

88. Wnętrze św. Zofii Kolumny pochodzą z Efezu i Baalbeku.

srebro, kość słoniowa. Koszta jednej ambony miały pochłonąć dochód roczny z Egiptu. To też

w dniu dedykacyi (27 grudnia 537 r.) sam Justynian zachwycony miał zawołać: „Chwała Bogu, który mi pozwolił dokonać tak wielkiego dzieła. Przewyższyłem cię Salomonie“. Lecz nie samym przepychem tylko zewnętrznym imponowała ta świątynia. Architekci pokusili się tutaj o rozwiązanie nowymi sposobami trudności konstruk-

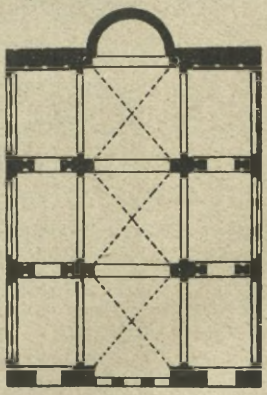
89. Kościół św. Zofii. Nawa boczna.

cyjnych, zwłaszcza kopuły, która w takich rozmiarach i na takich zasadach spotyka się tutaj zawieszona po raz pierwszy (i stąd nazwa kopuły bizantyjskiej). Kopuła ta zresztą w r. 558, w czasie trzęsienia ziemi, zawaliła się. Zawiesił i umoc-

nił ją dopiero Izydor Młodszy, i w tem stanie przetrwała do dnia dzisiejszego. Justynian kościół ten uważał za chlubę swego życia. Uposażył go majątkiem z 365 posiadłości w okolicach Konstantynopola; dał mu tysiące księży do usługi; 6 tys. kandelabrów złotych służyło do jego oświetlenia; a freski i mozaiki, dopiero dziś odsłonięte po zabieleniu ich przez Turków, dają ledwo wyobrażenie o przepysznej barwności ścian i wspaniałości dekoracyi wewnętrznych tej świątyni za czasów Justyniana.

§ 41. STYL ŚWIĄTYNI NA WSCHODZIE.

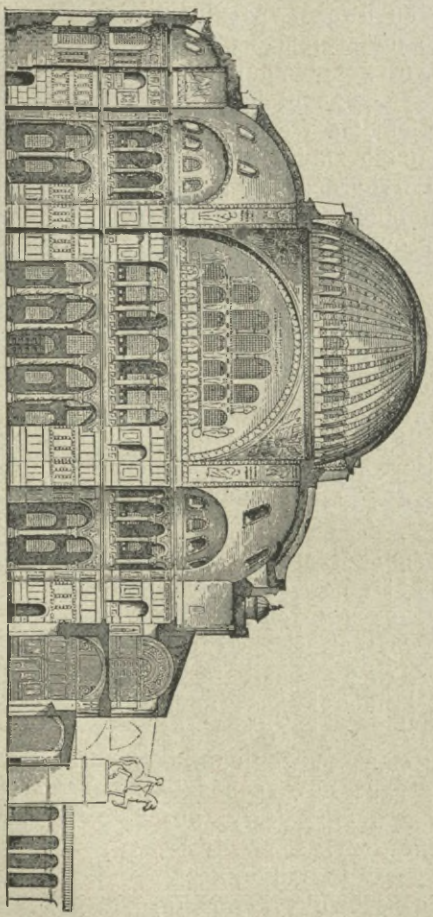
Bazylika na wschodzie jest wcześniejsza, jak na zachodzie. Tutaj też przyjęła ona kształty odmienne od kształtów rzymskich. Zamiast formy podłużnej i dachów płaskich miała ona także kształty okrągłe, czasem oktogonalne. Z ośmiobocznego kształtu bazyliki pewstała forma krzyża o równych ramionach, czyli t. zw. krzyża greckiego. Analogiczny krzyż zachodni ma ramię jedno wydłużone, i on też wszedł w zastosowanie w budownictwie na zachodzie przez dodanie nawy poprzecznej, czyli t. zw. transeptu. Lecz bazyliki na zachodzie, głównie rzymskie, są budowane prze-

90. Schemat bazyliki prostokątnej trójnawowej.

starszym kościele św. Zofii? Kiedy i jak długo trwała jego budowa za Justyniana? Jakie znaczenie tej świąty-

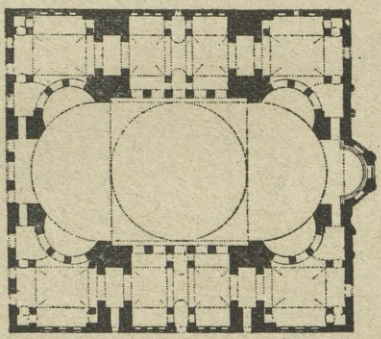
ważnie w stylu prostolinijnym (jedyna bazylika łukowa w Rzymie jestto bazylika Konstantyna

91 Kościół św. Zofii. Przekrój.

przy forum). Tymczasem na wschodzie zamiast belki prostej występuje łuk. Przedłużeniem

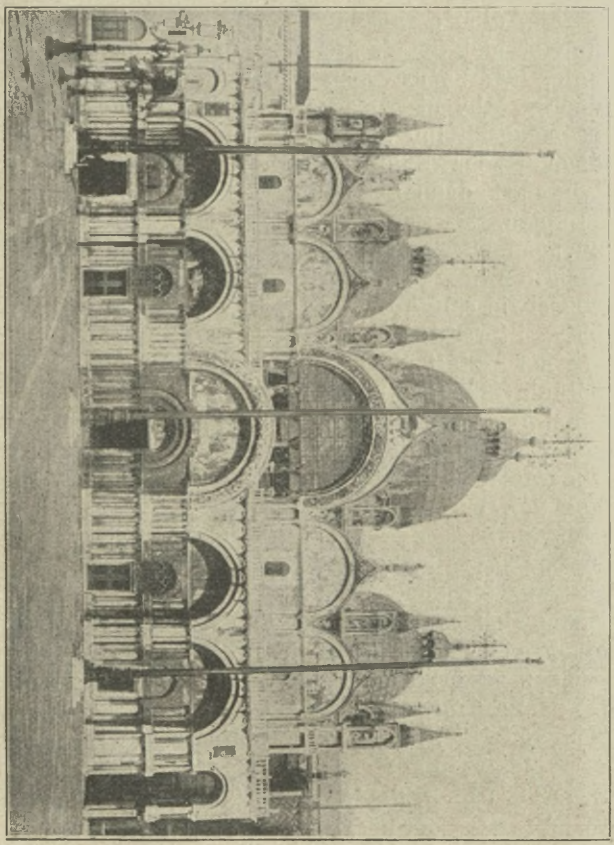
sklepienia okrągłego bywa kopuła. Taką jest kopuła na Panteonie rzymskiem. Inaczej jednak przedstawia się zadanie, jeżeli ściany budowli nie są okrągłe, lecz ośmioboczne, jak w San Vitale, albo czworoboczne, jak u św. Zofii. Tutaj kopuła jest oparta nie bezpośrednio na obwodzie koła, lecz na czterech lub ośmiu łukach (arkadach). Aby utrzymać ciężar kopuły, opartej nie na ścianach lub kolumnach wprost, lecz na arkadach, trzeba było wymyśleć połączenie między tymi arkadami a kopułą w formie sferycznych sklepień. Są to t. zw. pendantywy. Na nich to zwiesza się właściwie cała kopuła, która teraz ma już kształt nie półkola (jak w Panteonie), lecz segmentu o znacznie większej średnicy kołowej, a niżeli sam tambur czyli jej podstawa. Daje to złudzenie kopuły o powiększonych olbrzymio rozmiarach, zwłaszcza przy patrzeniu się na nią z dołu. Całość przedstawia się wówczas, jako jedna olbrzymia kula, gdyż oko w odległości nie odczuwa spłaszczenia sferycznego. Przyczem zamiast światła, padającego z góry (jak w Panteonie),

92. Plan poziomy św. Zofii. Schemat bazyliki greckiej.

ni pod względem architektonicznym? Kto ją budował? Jakie są początki bazylik chrześciańskich na wschodzie? Czem się różni plan bazyliki rzymskiej od greckiej? Jaki jest rzut poziomy bazyliki wschodniej? Co to jest krzyż grecki i czem się różni od łacińskiego? Jak po-

wnętrze kopuły bizantyjskiej jest prześwietlone całym szeregiem okien, umieszczonych nad tamburem. Taka kopuła jest w dosłownym znaczeniu

93. Kościół św. Marka w Wenecyi.

wisząca. Przy kształcie świątyni w formie krzyża greckiego rzut jej poziomy daje 5 równych pól, co pozwala na umieszczenie po nad świąty-

nią, zamiast jednej, 5 kopuł, każdej, opartej na pendantywach. Tej formy bizantyjskiej trzymał się także architekt kościoła św. Marka w Wenecyi, który miał powstać na wzór kościoła św. Apostołów w Konstantynopolu. Kościół San Vitale w Rawennie, którego budową kierował Julian Argentarius (526—546) opiera się na 8 słupach powiązanych arkadami, na których wznosi się przy pomocy pendantywów kopuła. Bazyliki

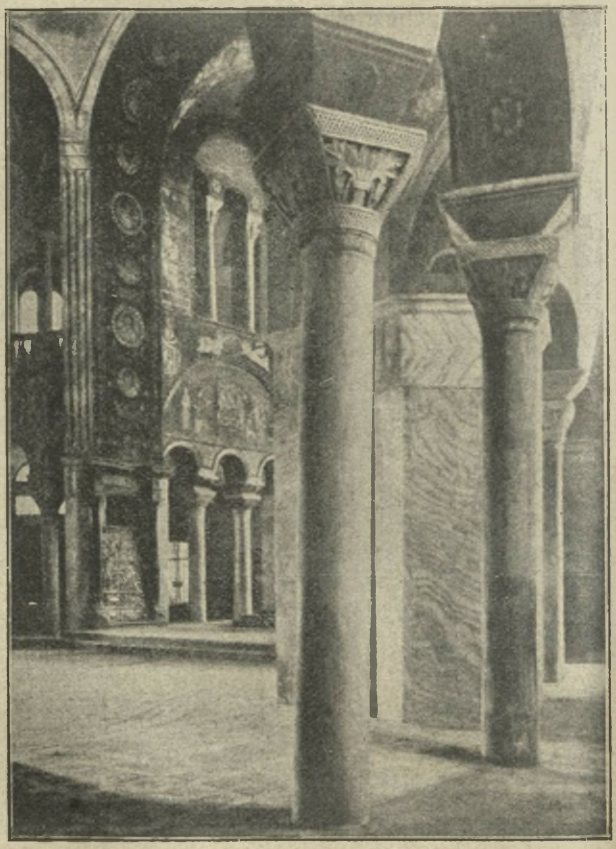
94. Wnętrze kościoła św. Marka w Wenecyi.

oktogonalne mają zazwyczaj jedną absydę, jak św. Zofia, czasem, jak w kościele św. Jerzego w Salonikach, każda ściana ma osobną absydę, służącą za kaplicę (razem 7). Obok tego jednak utrzymał się zwyczaj dodatkowych absyd, mniej-

---

wstał transept? Na czem wspiera się kopuła bizantyjska? Co to są arkady, tambur, pendantywy? Jaki kształt kopuły bizantyjskiej? Skąd się bierze mnogość kopuł? Jaki charakter absydy na wschodzie? Na ile części podzielone jest miejsce święte, i ile ołtarzy dla służby

szych bocznych (zakrystyi). Stąd w świątyniach na wschodzie miejsce święte jest potrójne, chociaż ołtarz jest jeden (w kościele bizantyjskim);

95. Wnętrze kościoła San Vitale w Rawennie VI w.

u koptów ołtarz jest potrójny, jak w świątyniach faraonów egipskich.

§ 42. BUDOWNICTWO CYWILNE.

Również uległo zmianie i budownictwo świeckie na wschodzie. W miastach syryjskich, później w Konstantynopolu wzdłuż ulic biegną podcienia. Fasady domów z początku ślepe z biegiem czasu dla oszczędzenia miejsca przysunęły się do tych podcieni. Tak powstały charakterystyczne dla krajów południowych i dla wieków średnich balkony czyli loggia, ozdobione kolumnami, łukami i posągami. To samo zacieśnienie domów w obrębie murów miasta nakazało znieść dziedzińce—atrium. Jego miejsce zajęła sala honorowa w środku domu, do której zwrócone były wszystkie pomieszkania; sala ta czasem jest kilkupiętrowa i wysokością sięga dachu, a przykryta jest kopułą wiszącą (Tefkur Seraj). Przedsionek (narthex), który teraz wyparł dawne atrium, odgrywa bardzo ważną rolę i biegnie w poprzek całego gmachu. Najstarszy typ tego budownictwa przedstawia pałac Dyoklecyana w Spalato. Kształtem swym przypomina on obóz rzymski tak samo, jak on, obronny, tak samo przerżnięty dwoma poprzecznymi ulicami, odpowiadającemi rzymskiemu cardo i decumanus. Co do wewnętrznych budynków te same podcienia, krużganki, sale okrągłe i oktogonalne, przykryte kopułami szklannemi. Pałac w Konstantynopolu składał się z trzech głównych części. U wejścia od strony Augustaeon pałac, zwany Chalce, z wielką salą konsystorza cesarskiego. Długa galerya łączyła go z częścią oficyalną, zw. Dafne. Tutaj sala tronowa — Augusteus—tworzyła centr gma-

---

religijnej? Jaka zmiana w budownictwie świeckim? Jaki jest typ ulic na wschodzie, i jak się kształtuje fasada domów? Jakie zmiany w ich rozkładzie wewnętrznym

chu, miejsce zebrań i przyjęć urzędowych. Wreszcie Święty Pałac, część wewnętrzna, wraz z mieszkaniami prywatnymi, salami i przyległościami, z których każda na swój sposób wyrażała przepych, jak słynne chrysotriclinium, kształtem swym ośmiobocznym, kopułą o 16 oknach z tyluż absydami przypominające świątynię; tutaj też w jednej z absyd po otwarciu drzwi srebrnych przedstawiał się oczom tłumu na tronie basileus, którego adorowano. Inna sala, wielkie triclinium Magnaury, służyła za miejsce przyjęć obcych ambasadorów. Pałac ten zresztą starożytny konstantynowski opustoszał jeszcze przed najazdem Turków od czasu, kiedy cesarzowie bizantyjscy czuli się bezpiecznymi w murach Blacherny. Nie pozostało się też z niego ani śladu, i znamy go tylko z opisu. Plan zresztą ogólny tego pałacu można dziś odszukać najlepiej w pałacach Kremlu w Moskwie. Obok pałacu cesarskiego w Konstantynopolu błyszczał świetnością także pałac Teodoryka w Rawennie. To samo zdobnictwo, co w świątyniach było stosowane również i do budynków świeckich, a więc: marmur, mozaika, stiuki, rzeźba, emalia i t. p.

§ 43. SZTUKA CHRZEŚCIAŃSKA.

Chrześciaństwo odnosiło się wrogo do sztuk plastycznych tak długo, dopóki sztuka była wyrazem pogaństwa. Św. Paweł nazywa sztukę pogańską wręcz grzeszną. Jednak już pierwsi chrześcianie używali malowideł dla wyrażenia swej wiary

---

Gdzie się podziewa atrium? Co to jest przedsionek? sala honorowa? Jaki jest najstarszy pałac cesarski na wschodzie? Z ilu części składał się pałac w Konstantynopolu? Gdzie sztuka bizantyjska ma odblask na zachodzie? Ja-

96. Dobry pasterz. Malowidło ściennne w katakumbach św. Domicylli w Rzymie.

97. Malowidło na suficie starochrześciańskie. Coemeterium maius w Rzymie (w środku Dobry Pasterz).

98. Wizerunek Chrystusa (III—VI w.) w katakumbach.

99. Cesarz bizantyjski, adorujący Chrystusa. Mozaika na głównym portalu przedsionka św. Zofii w Konstantynopolu.

najczęściej w formie alegoryi. W katakumbach spotykamy wyobrażenie ryby lub Dobrego Pasterza (symbol Chrystusa), gołębie—symbol duszy (egipskie bai), palmę—symbol zwycięstwa, pawia—symbol nieśmiertelności i t. p. Krzyż z początku przedstawiano bez męki. Później szukano sposobów dla odtworzenia postaci Chrystusa (dodano brodę na sposób grecki). Z czasem obok postaci Chrystusa wystąpili Apostołowie i Święci (najpóźniej symbole i sceny z męki). Ze zmianą po-

100. Mozaika w absydzie bazyliki św. Pudencyany w Rzymie (IV ? wiek).

litycznego stanowiska religii chrześciańskiej i pod wpływem nowej sztuki wyrażano te rzeczy święte w ten sam sposób, co i świeckie, a więc postać Chrystusa w majestacie na tronie z tym samym ceremoniałem, co i cesarza oraz dwór jego. Takim jest Chrystus na najstarszej mozaice rzymskiej w bazylice św. Pudencyany, wzniesionej w IV w. na miejscu mieszkania senatora Pudensa, u którego, według podania, nauczał św. Piotr,

---

ki stosunek chrześcian pierwotnych do malarstwa? Jakie sa wyobrażenia pierwotne malarskie katakumbowe?

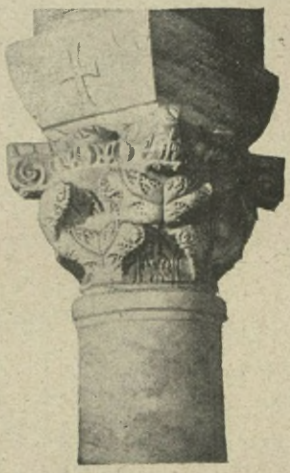
jako jego gość i przyjaciel. Jedną rękę wznosi on do błogosławieństwa świata, w drugiej trzyma księgę z napisem: „Pan, opiekun kościoła Pudencyany“ (Dominus Conservator Ecclesiae Pudentianae). Wzgórze z krzyżem, nań wzniesionem,

101. Dawid — pasterz, grający na harfie. Miniatura z psałterza greckiego (IX albo X w.). Biblioteka narodowa w Paryżu.

ma przedstawiać Jerozolimę niebieską według pojęć, że „kościół są to niebiosa na ziemi, gdzie mieszka Bóg“. Z czasem na miejsce symbolów lub postaci alegorycznych występują portrety histo-

ryczne świętych i męczenników, dochowane w pamięci wiernych, postacie fundatorów, traktowane realistycznie, jak w San Vitale—wejście procesyonalne Justyniana i Teodory, nawet portrety żyjących ludzi, zastępujące postacie świętych lub apostołów. Ubiory są tradycyjne antyczne z zastosowaniem mody współczesnej: tunika rzymska, dalmatyka z szerokimi rękawami, chlamyda, płaszcz spięty pod szyją lub przez ramię. Te wyobrażenia malarskie po kościołach są to mozaiki, ozdabiające kopułę (jak u św. Jerzego w Salonikach) albo absydę, nieraz bardzo bogate o kolorach żywych, na tle błękitnem albo złotem. Takie same wyobrażenia świętych dla celów prywatnych były przedstawiane na płótnie lub na drzewie (ikony).

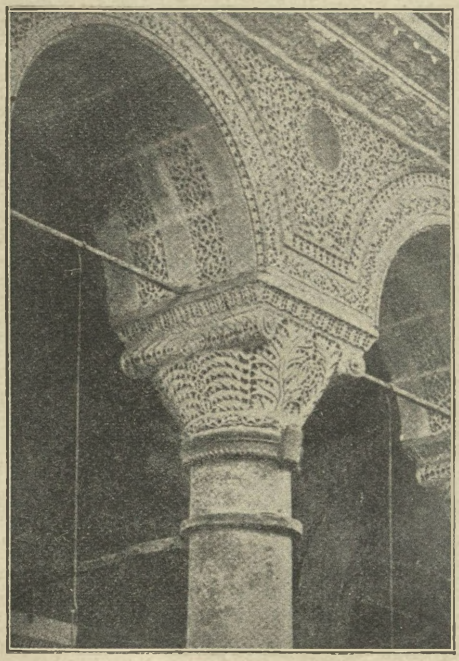
102. Kapitel VI w. San Apollinare z Rawenny.

Pod tym względem sztuka malarska pierwszych chrześcian zaczepiała bezpośrednio o sztukę helleńską, jaka się dochowała w Egipcie, na portretach, z których pewne rysy, jak wyraz twarzy, oczu i postawa u osób, bezpośrednio są przejęte przez malarzy bizantyjskich. Stamtąd też pochodził zwyczaj ozdabianie rękopisów malowidłami (miniatury), które Bizancyum przyszcze-

---

Jak się rozwijało wyobrażenie Chrystusa? Gdzie i kiedy zaznacza się pierwiastek historyczny w malarstwie? Jakie są antyczne tradycye w sztuce bizantyjskiej? Jakie

piło całym wiekom średnim, jako ulubiony system posiłkowy przedstawiania pojęć religijnych, naukowych i artystycznych, i zarazem jako sama przez się rozwijająca się nowa gałąź sztuki. Rzeźba, (jak na sarkofagach), była bardzo skromna, natomiast bogactwo i zamiłowanie w przepychu u Bi-

103. Ornament słupów u św. Zofii w Konstantynopolu.

zantyjczyków rozwinęło pewne jej rodzaje, jak rzeźbę na drzewie, ze słoniowej kości, w złocie lub srebrze. Obok tych dawnych rodzajów sztuki rozpowszechniły się i nowe, zapożyczone ze wscho-

du, jak emalia, inkrustacya czyli zdobienie przy pomocy nabijania metalów kamieniem (l'art cloisanné), chociaż dopiero później. Od czasu zaś

104. Męka Chrystusa na płaskorzeźbie sarkofagu starożytnego chrześciańskiego. Muzeum laterańskie w Rzymie.

wprowadzenia hodowli jedwabiu także i tkactwo stało się jedną z pierwszych gałęzi przemysłu

105. Sarkofag chrześciański z wizerunkiem zmarłych i scenami biblijnymi. Muzeum laterańskie w Rzymie.

oraz sztuki bizantyjskiej. Bogate tkaniny jedwabne lub złote, pochodzące z Konstantynopola,

---

nowe gałęzie sztuki, i skąd przybyły? W czem się przebija pierwiastek Wschodu? Jakie prowincye posiada cesarstwo bizantyjskie na wschodzie i jak nimi zarządza?

napełniały sobą prawie wszystkie skarbce kościelne i książęce w wiekach średnich. I tutaj jednak ornament chrześciański jest spleciony

105. Krzesło biskupa św. Maxymiana. Płaskorzeźby ze słoniowej kości w katedrze raweńskiej.

z ornamentem wschodnim, którego cechy także, jak i motywy—roślinne, zwierzęce i fantastyczne, stale przewijają się w rysunku tkanin bizantyjskich.

§ 44. USTRÓJ PROWINCYONALNY.

W Italii, odebranej Gotom, Justynian przywrócił ustrój rzymski, na zasadzie nowego prawa wydanego w r. 554 pod nazwą sankcyi pragmatycznej. Ale Italia, znów przyłączona, zeszła do roli zwykłej prowincyi, przynależnej do cesarstwa wschodniego. Przedewszystkiem nowa prowincya ograniczona została do rozmiarów samego półwyspu. Wyłączone z niej było już przedtem Illiricum (oddane Teodozyuszowi II przez cesarza Walentyniana III) i Dalmacya. Afryka tworzyła odrębną prefekturę wraz z wyspami Sardynią i Korsyką. Nawet Sycylia miała osobnego pretora, podwładnego kwestorowi św. pałacu w Konstantynopolu. W zarządzie wewnętrznym przeprowadzony był ścisły podział między władzą cywilną a wojskową. Władzę cywilną reprezentował prefekt pretoryański i dwaj wikaryusze. W miastach zaś przywrócono dawny ustrój municypalny, w którym jednak urzędnicy cesarscy, t. zw. curatores lub defensores, zastępcy interesów panującego, odgrywają główną rolę. Władza wojskowa była w rękach generałów — duków lub magistri militum na prowincyi, a po miastach w ręku trybunów. Ale ten stan rzeczy niebawem już, bo ku końcowi VI w., uległ radykalnej zmianie, a organizacya cywilna wszędzie, zarówno na prowincyi, jak i w miastach, została poddana admini-

---

Co to jest sankcya pragmatyczna Justyniana? Jaka zmiana nastąpiła po jego śmierci w administracji prowincyonalnej? Co to jest ekzarchat raweński? W jakich

stracyi wojskowej. Wówczas i na czele prowincyi Italii pojawia się nowy urzędnik cesarski z tytułem ekzarchy. (Była to pierwotnie nazwa ogólna oficerska w odróżnieniu od żołnierza, później odnosi się wyłącznie do oficerów najwyższego stopnia). Ów ekzarcha jest nietylko naczelnikiem siły zbrojnej, ale i głównym zarządcą kraju; jako zastępca cesarza (wice-król) z tytułem patrycyusza rzymskiego, rezyduje on w Rawennie i mieszka w dawnym pałacu Teodoryka. Ale zmiana ta dokonała się już po śmierci Justyniana pod wpływem nowego najazdu barbarzyńców (Langobardów) i ogólnej reorganizacyi prowincyonalnej cesarstwa na t. zw. temy.

§ 45. NAJAZD LONGOBARDÓW NA ITALIĘ.

Na miejsce Gotów nowy lud barbarzyński zjawił się na północy cesarstwa nad Dunajem. Byli to Longobardowie, ostatnie już szeregi wielkiej wędrówki Germanów na zachód, w granice cesarstwa. Tak samo, jak Gotów, cesarzowie używali ich do obrony przeciwko najeźdźcom Gepidom, którzy zajęli po odejściu Gotów Wschodnich obszar Dolnej Pannonii (okolice Sirmium), podczas gdy Longobardowie siedzieli w Górnej (nad Cisą). Między obydwoma tymi ludami germańskimi była długoletnia nienawiść i walka, podsycana przez dyplomacyę bizantyjską, aż Longbardowie w sojuszu z nowym ludem barbarzyńców turkskich — Awarami — rozbili Gepidów i zburzyli ich państwo (567). Na ich miejsce w Noricum i Pannonii usadowili się Awarowie; Longobardowie zaś posunęli się dalej aż do

---

warunkach się wytworzył? Kto byli Longobardowie? Skąd i kiedy przybyli do Italii? Kto był założycielem króle-

Włoch. W r. 568 przekroczyli Alpy i zajęli Friaul (Forum Julii), gdzie zimowali. Istrya z miastem Tergeste (późniejszy Tryest) uniknęła ich najazdu. Ale nizina Padu cała wpadła w ich ręce, gdzie też usadowili się na dobre. Odtąd północne Włochy zowią się Lombardyą. Na czele Longobardów stał dzielny wódz i mądry polityk Alboin, postać, przypominająca Teodoryka W. Koronował się on na króla w Medyolanie, następnie po trzechletniem oblężeniu zdobył Pawię, z której uczynił stolicę nowego królestwa lombardzkiego (573). Zginął on jednak jeszcze w tym samym roku z poduszczenia żony swej, Rozamundy, córki ostatniego króla Gepidów, z którego czaszki uczynił sobie puhar i kazał pić na uczcie własnej żonie. Śmierć jego spowodowała rozbicie pośród Longobardów i powstrzymała ich rozszerzanie się na półwyspie. Najważniejsze zamki pozostały w rękach Bizantyjczyków. Ale dla ludności Italii skutki najazdu były okropne. Mieszkańcy równiny Padu uciekali na wyspy przybrzeżne i na laguny. Tak z Akwileji przenieśli się na wyspę sąsiednią Gradus, która odtąd stała się siedzibą nowej metropolii kościelnej (później patryarchatu obok nowego patryarchatu akwilejskiego); z Italii środkowej chronili się do Rzymu; z Kampanii na wyspy; z Lukanii do Bizancyum i na Sycylię. Mnóstwo miast opustoszało; cała Italia była wyludniona. Najazd ten Longobardów zadał cios ostateczny cywilizacyi italskiej. Odtąd datuje się nie tylko koniec rzymskiej sztuki i nauki, ale zupełny rozkład oświaty i panowanie mroków barbarzyństwa na przeciąg kilku stuleci aż do czasów Odrodzenia.

---

stwa lombardzkiego? Kto był Alboin, i jakie skutki wywarła jego śmierć na dalszy podbój Italii? Jakie następstwa

§ 46. FEODALIZM BIZANTYJSKI.

Nie cała Italia jednak przeszła w ręce barbarzyńców. Bizantyjczycy utrzymali w znacznej części swe panowanie nad półwyspem wraz ze stolicą zarządu prowincyi, Rawenną. Cała Italia podzieliła się odtąd na przeciąg blizko lat 150 na dwie części: barbarzyńską i wschodnio-rzymską lub bizantyjską. Na wybrzeżu pozostały się w zależności od Bizancyum Friaul na straży od Awarów i od Słowian, Wenecya, która wyrosła na lagunach, ekzarchat reweński, t. zw. Pentapolis morski (pięć miast: Ankona, Sinigaglia, Fano, Pesaro, Rimini), Ligurya z miastem Genuą (zajęta przez Langobardów w r. 640). W Italii środkowej księstwo rzymskie ocalało od zalewu barbarzyńskiego. Bizantyjczycy potrafili nawet utrzymać komunikacyę między Rzymem a Rawenną, posiadając twierdzę Peruggię. Także Neapol pozostał się przy Grekach, ale Kapuę stracono (r. 663). Tu, w Kampanii, powstały lombardzkie księstwa, Spoletum i Beneventum. Wybrzeża Apulii i Kalabryi utrzymały się w posiadaniu Bizancyum do końca VII w., najdłużej Brutium, na które po zajęciu Apulii i Kalabryi przez Longobardów przeniesiona została nazwa Kalabryi. Tak wytworzyło się sztuczne rozczłonkowanie Italii na mnóstwo drobnych terytoryów, które utrzymało się już na przeciąg cały wieków średnich, a nawet i później, prawie do chwi-

---

podboju Italii przez Longobardów dla cywilizacji italskiej? Odkąd datuje się okres barbarzyński w dziejach Włoch współczesnych? Jakie pozostały posiadłości Bizantyjczyków obok Longobardów? Jaka zmiana w systemie administracyi? Jaka władza upada, i czyja rośnie? Jakie znaczenie władzy biskupiej? papieża? Odkąd początek juryzdykcyi duchownej? Jakie stanowisko ad-

li zjednoczenia Włoch w r. 1861. Obok rozdrobnienia terytoryalnego, które dał nowy podział historyczny Italii, wszędzie na miejsce dawnego ustroju rzymskiego występuje nowy, który zjawia się, jako skutek najazdu barbarzyńców. Dawny podział władzy na wojskową i cywilną jest już niemożliwy. Wszędzie na pierwszy plan występuje władza wojskowa. Jej podporządkowuje się władza cywilna. Na miejsce dawnych prefektów występują duki, na miejsce kuratorów i defensorów—trybuni. W Rzymie od r. 603 niema już mowy o senacie (ostatnie senatus consultum z r. 532). Jeszcze tylko jedna władza kościelna—biskupi—utrzymuje się w charakterze obrońców ludności, bierze udział w zarządzie i w sądownictwie, a dzięki bogactwu i moralnemu wpływowi znaczenie jej stale wzrasta (tak sądownictwo nad osobami duchownymi należy do niej wyłącznie już na schyłku VI w.). W Rzymie spełnia tę rolę obrońcy ludności papież, który dzieli rządy z urzędnikiem cesarskim. Władzę naczelną spełnia ekzarcha, który ma dwór swój w Rawennie, z jego ramienia zaś książęta (duki) w Rzymie, Neapolu, Wenecyi, mianowani przez cesarza. Ale i charakter tych godności wojskowych zmienia się także pod wpływem zmiany stosunków społecznych. Najczęściej godności te cesarskie idą w parze z siłą faktyczną materyalną. Nominatami na nie są wielcy właściciele ziemscy. I odwrotnie, urzędnicy cesarscy sami skupują majątki, nabywają ziemię i stają się wielkimi agraryuszami. Obok własności wielkiej prywatnej, prze-

---

ministracyi wojskowej? Jakie jej tytuły? Jak powstaje nowa arystokracya ziemska? Jak się wytwarza juryzdykcya patrymonialna? Jaki ustrój społeczny w Italii? Kto ocala narodowość włoską od barbarzyńców? Za czy-

ważna część ziemi jest własnością kościoła lub skarbu. Uprawiają ją kolonowie. Ponieważ władza cesarska jest daleko, przeto urzędnicy ci zarazem sami pełnią juryzdykcyę we własnych dobrach. Władza państwowa wkracza tylko na ich życzenie. Z czasem każdy właściciel ziemski chcę posiadać tytuł duka i juryzdykcyę w majątku swym tak samo, jak to czynią barbarzyńcy. W ogólności era centralizmu — władzy państwowej—słabnie, a na jej miejsce występuje władza patrymonialna—era feodalizmu — taka sama, jak na zachodzie we Francyi i w Hiszpanii. Jeżeli Italia nie stała się cała barbarzyńską i zachowała tradycye narodowe italskie, to zawdzięczała to w pierwszym rzędzie biskupom rzymskim, którzy ją po upływie 150 lat wyzwolili z pod zależności Langobardów.

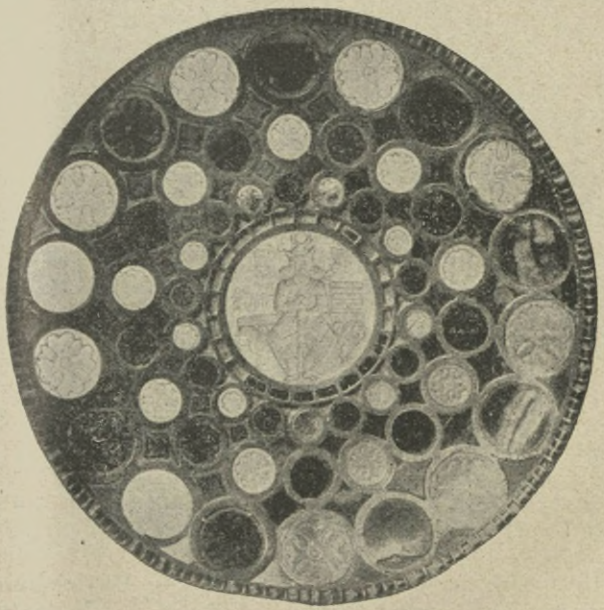
§ 47. OSŁABIENIE CESARSTWA NA WSCHODZIE. WALKA Z PERSAMI.

Na Justynianie kończy się polityka ekspansywna i restauracya cesarstwa wschodniego. Następcy jego trzymają się już polityki obronnej, i to nie tylko na zachodzie, wobec Longobardów, ale i na północy—wobec Awarów i Słowian, tudzież na wschodzie wobec Persów. Ruina dzieła Justyniana przypada już na panowanie siostrzeńca jego Justyna, który dobrał sobie za współrządcę i następcę po sobie gienerała Tyberyusza. Za ich panowania Awarowie rozszerzyli się od stóp Alp i Karpat aż do m. Czarnego, a król czyli chakan ich, Bajan, wstępuje w ślady Attyli. W ręce

---

jego panowania następuje ruina dzieła Justyniana? Jakie państwo Awarów na północy? Jak daleko sięgają najazdy Awarów? Jaka była rewolucja pałacowa w Bizancyum?

Awarów wpada Sirmium (582) i Singidunum (583) (dziś Belgrad). Awarowie stają się panami komunikacyi pannońskiej. Równocześnie Słowianie zalewają nie tylko półwysep bałkański, ale i Grecyę i slawizują nawet Peloponnez. Cesarz Maurycy (582—602), który z nimi głównie walczy, jestto wódz energiczny i polityk inteligientny.

107. Król perski Chosrau II na czarze z kryształu górskiego. Biblioteka narodowa w Paryżu.

Całą swą działalność koncentruje on na obronie państwa zarówno od Persów, jak i od Turków i Słowian. Ale obala go bunt w stolicy. Maurycy wraz z pięciu synami pada ofiarą jego — zamordowany (602); wojsko zaś wprowadza na tron

inicyatora buntu, nikczemnego centuryona, Fokasa, który zawiera haniebny pokój z Awarami (604). Równocześnie bowiem Persowie wypowiadają wojnę cesarstwu. Król ich Chosrau II zwany Parvez czyli Zwycięzca, zjawia się w charakterze mściciela śmierci Maurycego, który mu pomógł do odzyskania ojczystego tronu i którego uważał za swego drugiego ojca. Persowie robią

108. Tryumf ces. Herakliusza. Oryginał w królewskim gabinecie numizmatycznym w Berlinie.

olbrzymie zdobycze i dochodzą do Chalcedonu naprzeciw Konstantynopola. Fokas znienawidzony jest za swoje rządy. Ekzarcha afrykański podniósł przeciwko niemu bunt i przy poparciu Egiptu wysłał flotę ze swoim synem Herakliuszem na czele do stolicy. Fokas został zamordowany, a He-

---

i co ona powoduje na zewnątrz? Jakie podboje Persów za Chosroesa II? Kto był cesarz Herakliusz, i jakie jego za-

rakliusz obrany cesarzem (610). Jego zasługą było, iż uratował państwo od zagłady ze strony oręża perskiego. Postępów jego na razie nie zdołał powstrzymać. W pierwszych latach jego panowania Damaszek padł i obrócił się w gruzy, z których do dziś dnia nie powstał (613). Jerozolima została

109. Taca srebrna z okresu Sasanidów. Biblioteka narodowa w Paryżu.

zdobyta przez „czcicieli ognia“, drzewo zaś krzyża św., pochwycono ze świątyni pańskiej (614). Egipt podbity i znów Azya Mniejsza aż po Chalcedon spustoszona. Dwanaście lat z rzędu Persowie pustoszyli cesarstwo wschodnie od Eufratu aż po Bosfor i od Rionu aż po Nil, zanim He-

ralliusz nie zebrał środków, nie wyćwiczył swej armii i nie wystąpił na arenę wojenną, jako wódz pierwszorzędny. Wylądowawszy w Cylicyi, utrzymał on połączenie między wybrzeżami m. Czarnego a Śródziemnego i odciął wojska perskie wysunięte na zachód (w Angorze) (622); w na-

110. Król perski z okresu Sasanidów wraz z małżonką (Chosrau II i Szirin). Malowidło ścienne w świątyni podziemnej w Adżunta.

stępnym zaś roku przeniósł wojnę w głąb kraju nieprzyjacielskiego. W czasie tej wyprawy zburzył świątynię ognia w Gandżaku (niedaleko Urmii). Była to zemsta za znieważenie świą-

---

sługi? Kiedy było oblężenie Konstantynopola przez Awarów i Persów? Odkąd potęga Persów była złamana przez

tyń chrześciańskich w Jerozolimie. W roku 626 Persowie podstąpili pod Konstantynopol, gdy z przeciwnego brzegu oblegali go Awarowie. Ale flota bizantyjska czuwała nad tem, aby obydwie armie nie mogły się połączyć. Oblężenie więc spełzło na niczem. W następnym zaś roku powetował je sobie Herakliusz wyprawą w głąb państwa perskiego, przyczem forsownym marszem dotarł prawie do samego Ktezyfonu i zajął rezydencyę króla perskiego Dastagerd (w trzech dniach drogi od stolicy). Ucieczka stamtąd Chosroesa II stała się sygnałem do zamieszek i wojen domowych w państwie perskim, z których już nigdy więcej nie miało się ono podnieść. Herakliusz znów stał się panem położenia i odzyskał utracone prowincye na wschodzie. Już w r. 629 drzewo krzyża św. zostało powrócone z pozwolenia Ardaszira III przez Nestoryan i uroczyście utwierdzone na swoim dawnem miejscu w Jerozolimie. Na pamiątkę tego ustanowiono święto Podwyższenia św. krzyża w kościele chrześciańskim (14 września). Ale walki przeszło stuletnie Bizancyum z Persami o panowanie w Azyi osłabiły siły wzajemnie obydwuch tych państw i ułatwiły w następstwie zadanie ich podboju nowemu ludowi — Arabom.

§ 48. ROZSTRÓJ RELIGIJNY NA WSCHODZIE.

Na wschodzie stolica cesarstwa Konstantynopol stała się z biegiem czasu stolicą patryarchy i stolicą kościoła, a chociaż obok niej istniały trzy jeszcze wielkie metropolie: w Jerozo-

---

Herakliusza? Jaki koniec państwa Persów? Jaki rezultat współzawodnictwa Persyi i Bizancyum o panowanie nad Azyą? Co to jest kościół wschodni, i jakie są jego po-

limie, Antyochii i Aleksandryi, i niezależne biskupstwo na Cyprze, to przecież pierwszeństwo nad nimi kościoła bizantyjskiego było uznane, i wyraziło się w tytule patryarchy konstantynopolskiego—ekumeniczny czyli powszechny. Kościół bizantyjski odrazu wszedł w stosunek zależności od państwa. Na zachodzie ta zależność opierała się na uznaniu zwierzchnictwa cesarza nad biskupem rzymskim w zakresie spraw politycznych, przyczem kościół rzymski bronił swej niezależności w rzeczach religijnych. Na wschodzie zaś pod skrzydłami władzy cesarskiej kościół był uważany za równoważnik państwa, a władza duchowna miesza się z władzą świecką. Ten kierunek oficyalny religii chrześciańskiej podnosił jej znaczenie na zewnątrz, ale zarazem osłabiał jej powagę na wewnątrz. Zasada, że kościół i państwo— to jedno, konsolidowała stosunki polityczne przy pomocy religii, lecz zarazem rozbijała jedność religijną skutkiem rozbieżności interesów państwowych. Cesarstwo wschodnie, mimo tytułu rzymskiego, a miasta stołecznego greckiego, nie było ani rzymskiem, ani greckim. W skład jego wchodziło mnóstwo ludów (do dwudziestu) rozmaitego pochodzenia, mieszanina języków: romańskiego, grecko-słowiańskiego, armeńskiego, syryjskiego, koptyjskiego i t. p. Żywioł grecki okazał się jednak najsilniejszym, najżywotniejszym i najkulturalniejszych, i on też uzyskał z biegiem czasu przewagę. Ale grecyzacya państwa była stopniową (za Herakliusza dopiero zaczyna się; zupełna za Komnenów w drugiej poło-

---

czątki? Jak zdobył zwierzchnictwo na wschodzie patryarcha konstantynopolski? Jaki był stosunek kościoła do państwa na wschodzie i na zachodzie? Jakie znaczenie ma kościół na wschodzie dla państwa? Jakie straty kościoła dla polityki? Jaki charakter językowy

wie XI w.). Kościół oficyalny na wschodzie oznaczał panowanie Greków. Stąd też ludność w prowincyach, jak w Egipcie, Mezopotamii, Syryi, Armenii, przykryta lekką warstwą hellenizmu — zwłaszcza po miastach — w masie swej mu obca, widziała w nim wroga. Nienawiść do rządu miała swój podkład narodowościowy, ale z opozycyi do rządu nienawiść ta przenosiła się na kościół oficyalny. Stąd rozkwit sekt i herezyi na wschodzie. Znajdują one oparcie w dążeniach narodowych i pomagają do wyzwolenia się kościołów samoistnych narodowych. Aryanizmem posługiwali się w celach niezawisłości Goci, później kościołami narodowymi Bułgaro-serbowie i Włocho-bułgarzy. Nestoryanizm pomógł do wyzwolenia się kościoła narodowego w Syryi i Mezopotamii, tak samo jak monofizytyzm do utworzenia się kościoła koptyjskiego. Ostatnią próbę pojednania sekt walczących na wschodzie podjął Herakliusz zaraz po zakończeniu wojny z Persami (633). Była to jedyna droga do zjednoczenia prowincyi wschodnich, odebranych Persom, Armenii, Mezopotamii, Syryi, Egiptu i utwierdzenia w nich panowania bizantyjskiego. Ale próba ta za pośrednictwem patryarchy konstantynopolskiego Sergiusza dokonana chybiła i skończyła się powstaniem nowej sekty (monoteletyzmu). Zamiast jedności więc w państwie i w Kościele Herakliusz, umierając (641), zostawił taki sam rozstrój religijno-kościelny i taką samą nienawiść między narodami, zamieszkującymi cesarstwo na wschodzie, jaką był zastał przy wstąpieniu na tron. Obok jednak fermentów włas-

---

i narodowościowy ma państwo? a kościół? Jaką rolę odgrywają kościoły niezależne na wschodzie w tworzeniu się narodowości? Jaką drogę upatrzył Herakliusz do zjednoczenia ludów w jedno państwo? Jaki był re-

nych w łonie kościoła na chrześcian wschodnich wywierało także wpływ duży sąsiedztwo ludów azyatyckich—Syryjczyków, Arabów, zwłaszcza Persów i ich poglądy religijne. Mazdeizm w Persyi był w takim samym stosunku oficyalnym do państwa, jak chrześciaństwo w Bizancyum. I tutaj były sekty, jak gnostyków (założyciel Mani, który działał i nauczał za Szapura I, umęczony za panowania Bahrama I), która pod nazwą manichejczyków dostała się także do kościoła chrześciańskiego, równie prześladowana przez chrześcian, jak przez wyznawców Zarathustry. Z tego widać, że wrzenie religijne na wschodzie jeszcze nie ustawało. Wpływy zarówno chrześciańskie, jak żydowskie, perskie, krzyżowały się ze sobą. Punktem ich zaczepiania był półwysep arabski. Z Abisynii, dokąd chrześciaństwo za pośrednictwem niewolników syryjskich przedostało się już za Konstantyna W., przenika ono do południowej Arabii, a chociaż kościół etyopski skutkiem sąsiedztwa z Egiptem różni się od wyznania oficyalnego, przecież w rozkrzewieniu swem dalszem jest popierany przez cesarzy. Jeden z książąt czyli negusów Abissynii podbija Jemen i obala królestwo himiaryckie przy pomocy cesarza Justyniana (525). Ale dało to tylko powód do wmieszania się w sprawy półwyspu Persyi. W czasie wojen Bizancyum z Persami jeden z książąt tuziemnych prosił o pomoc Chosroesa I w celu wypędzenia czarnych z Jemenu (570). Król perski istotnie wysłał swoje wojsko, które złamało słabe panowanie abissyńskich książąt Axumu i dokonało przewrotu na korzyść Persyi. Ta-

---

zultat reformy kościelnej Herakliusza? Jaki miała wpływ na chrześcian wschodnich religia perska? Kto był Mani, i jaka od niego wywodzi się sekta w kościele chrze-

ki był zawiązek stosunków politycznych między dwoma największymi monarchiami ówczesnymi świata, perską i bizantyjską, a tem krajem, skąd miało wyjść niebawem największe wstrząśnienie. Zapoczątkował je nowy prąd odrodzenia narodowego na wschodzie i zarazem nowa religia, która dała możność ludom wschodu otrząśnięcia się z pod przewagi politycznej i wyznaniowej zarówno Persów, jak i Bizancyum.

§ 49. PÓŁWYSEP ARABII I ARABOWIE.

Półwysep Arabii ma kształt prostokąta, z trzech stron omytego morzami (m. Czarnem, zatoką Perską i zatoką Arabską albo m. Oman). Od północy wyż arabski łączy się z takim samym wyżem syryjsko-palestyńskim. Z wyżami środkowo-azyatyckimi półwysep Arabii ma tę wspólną cechę, iż wnętrze jego przedstawia pustynię, otoczoną górami nakrawędnymi. Góry te są to przeważnie pagórki, przeciętnie 300 *m* wysokie, niekiedy, jak w krainie Oman na wschodzie, dochodzące wysokości 2 tys. metrów. Tutaj, nad brzegami morza, rozłożyły się najurodzajniejsze części Arabii, jak Jemen albo Arabia Szczęśliwa od południowego zachodu, Hadramaut na samym krańcu południowym i Oman w stronie południowo-wschodniej półwyspu. Wszystko to są kraje bardzo urodzajne, gęsto zaludnione i z licznymi miastami. Wnętrze półwyspu mimo charakteru pustynnego jest dosyć urozmaicone. Środek jego—wyżyna Nedżid—posiada liczne oazy i przy sztucznem nawodnieniu daje możność utrzymania się rolnictwu. Na

---

ściańskim? Gdzie się krzyżowały wpływy religii? Skąd przeniknęło chrześciaństwo na półwysep arabski? i za czyim pośrednictwem? Jaki był udział w życiu Ara-

około tego kraju wyżynnego biegnie pas pustyń: na północy Hammod, pustynia kamienista (stąd nazwa Arabii Skalistej—Arabia Petrosa), na południe Dahna, albo wielka pustynia Czerwona, znane li tylko, jako drogi karawanowe do Syryi lub do kraju Oman. Od wschodu i zachodu pustynia Nefud ma charakter stepowy i jest miejscem pobytu plemion koczowniczych pasterskich. Na jesieni, kiedy spadną pierwsze deszcze, pokrywa się ona soczystą trawą, służącą za pożywienie licz-

111. Wielbłądy. Miniatura do Haririego Makamen. Rękopis w Kairze.

nym stadom. Ku końcowi zaś wiosny, z nastąpieniem pory suchej, cofają się one w głąb wyżu w głębokie doliny, które utrzymują wilgoć i roślinność. Pomiędzy tym stepem a wyżyną obraca się żywot koczownika. Natura sama troszczy się o jego wyżywienie. Klimat jest jeden z najzdrowszych na świecie. Niebo jasne, powietrze prze-

bów panowania perskiego? Jakie znaczenie miało powstanie nowej religii dla ludów, uciskanych przez Per-

zroczyste. Stąd usposobienie ludności jest pogodne i wesołe. Arabowie przedstawiają jeden z najpiękniejszych pod względem budowy ciała i budowy czaszki typów ludzkich. Arab odznacza się zdrowym rozsądkiem i głębokim zmysłem ob-

112. Jeździec arabski. Według papyrusa arabskiego z X w. Zbiór arcyks. Rainera w Wiedniu.

serwacyjnym. Ludność Arabii, zarówno rolnicza osiadła, jak i pasterska koczownicza, jest semickiego pochodzenia. Jest ona tubylczą. Arabia

uchodzi za kolebkę rasy semickiej. Stamtąd rozszerzała się ona na północ w kierunku Syryi i Mezopotamii i na południowy zachód, w kierunku Abissynii. Istnieje wspólność językowa między Arabami i Abisyńczykami, a narzecze południowej Arabii (Jemenu) opiera się na podkładzie etyopskim lub kuszyckim. Przeciwnie, narzecze północne jest czysto semickie. Arabski też język północny (narzecza Hedżasu) wziął górę nad narzeczem południowym (Jemenu) i stał się językiem literackim. Do tych odmian narzeczy dostosowuje się także i wywód plemienny Arabów grupy północnej t. zw. Kahtanidów, rzekomych potomków biblijnego Izmaela, i grupy południowej Maaditów — potomków Maada.

§ 50. STOSUNKI POLITYCZNE ARABII PRZED MAHOMETEM.

Skutkiem położenia swego na drodze do Indyi Arabia już w czasach rzymskich była wciągnięta w zakres życia politycznego świata starożytnego. Ale wpływ polityczny Rzymian ograniczał się tylko na północy do Arabii Skalistej. Natomiast na południu kwitło życie narodowe, niezależne, zwłaszcza w Jemenie. Tutaj istniało królestwo arabskie (spadkobierca sławnego ongi królestwa sabejskiego) pod rządami dynastyi Tobba lub Himiarytów, któremu cios zadał negus Abissynii, popierany przez Bizantyjczyków (525). Wpływ tych ostatnich pod koniec VI w. ustąpił przed panowaniem Persów w Jemenie, Omanie i Hadramaucie. Wówczas ośrodek życia narodo-

---

sów i Bizantyjczyków? Jaka gieografia półwyspu arabskiego? części nadmorskie? wyżynne? Jaka różnica między częściami wyżynnymi a nadbrzeżnymi? Jaki cha-

wego Arabów przesunął się wraz z emigracyą niektórych plemion południowych ku północy: do Iraku, Syryi i Hedżasu. Centrum jego stała się Mekka.

§ 61. USTRÓJ SPOŁECZNY I RELIGIJNY ARABÓW PRZED MAHOMETEM.

Wierzenia Arabów, podobnie jak i innych ludów semickich, stały na stopniu religii naturalistycznej (fetyszyzm i wiara w ciała niebieskie). Przenikały już jednak do Arabii poglądy monoteistyczne, a to zarówno od chrześcian, jak zwłaszcza od Żydów, którzy po wygnaniu z Palestyny szukali schronienia w Arabii, a których tradycyę religijną Arabowie uważali za własność wspólną narodową. Pod panowaniem dynastyi Tobba judaizm był przez czas niejaki religią panującą w Jemenie, a z upadkiem Himiarytów dostał się tutaj chrystyanizm. Już przed Mahometem było wielu wśród Arabów ludzi, nie wierzących w siły przyrodzone i skłaniających się albo ku chrystyanizmowi albo ku judaizmowi (t. zw. hanyf czyli dysydentów). Wpływ jednak tych wierzeń ograniczał się jedynie do garści inteligiencyi. Masa ludowa w Arabii tak samo ongi, jak zresztą w znacznej mierze jeszcze dzisiaj, oddawała cześć drzewom, kamieniom, gwiazdom. W Hedżas między innymi był słynny kamień czarny (meteoryt) w starożytnej świątyni, od kształtu swego kostkowego przezwany Kaaba. Stanowił on cel pielgrzymek dla Arabów z całego prawie pół-

---

rakter ma wnętrze półwyspu? Jaki pas pustyń? Gdzie i w jakich warunkach obraca się żywot koczownika pasterza? Jaki jest typ fizyczny i umysłowy ludności Arabii? Jakie jej pochodzenie? Jakie stanowisko zajmuje półwysep arabski w rozwoju rasy semickiej? Jaki

wyspu. Świątynia Kaaba, na podobieństwo zresztą dawnej świątyni el-Gebel w Fenicyi zbudowana, mieściła jeszcze 360 innych idołów. Kamień czarny według podania miał być z nieba sprowadzony przez archanioła Gabryela, a samą świątynię

113. Kaaba. Według starożytnego rysunku arabskiego.

mieli zbudować Abraham wraz z bratem swym Izmaelem. Obok tej wspólnej świątyni była także wspólność tradycyi, życia i legend pośród Arabów, a podtrzymywali ją poeci, którzy na wzór zachodnio-europejskich trubadurów opiewali

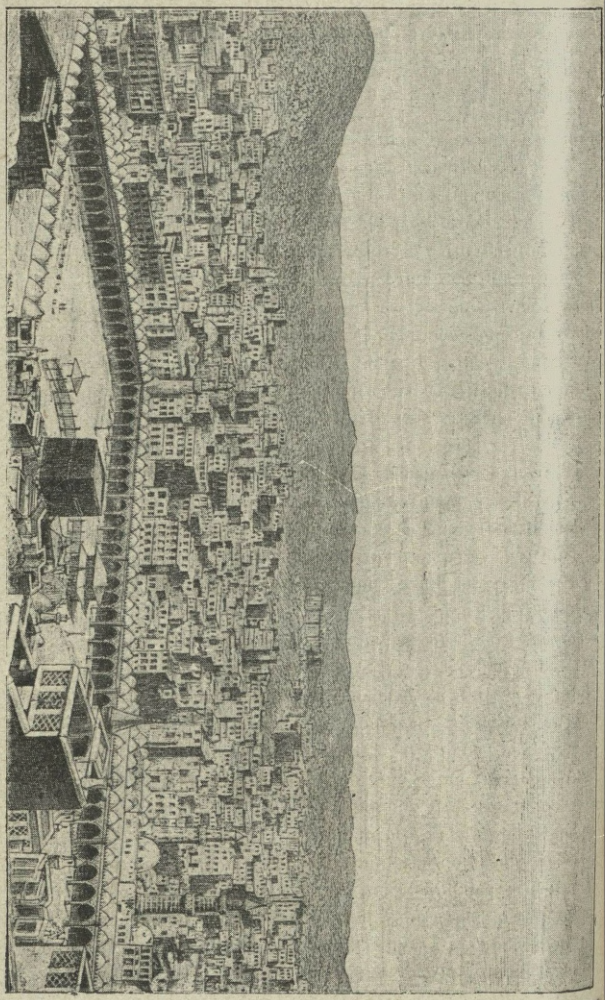
przygody wojenne, miłosne, walki rodowe szczepów arabskich, a oddziaływując na fantazyę Arabów, bardzo rozmiłowanych w poezyi i szanujących w poetach—wieszczów, przygotowywali tem samem wśród nich grunt pod jedność narodową i religijną.

§ 52. MEKKA I KOREJSZYCI.

Świątynia Kaaby wpadła w ręce przybyszów z południa. Ale wydarł ją z ich rąk niejaki Kassoi, pochodzący ze starożytnego rodu tuziemnego, wywodzącego się od Korajszy (Korajszytów). On to był założycielem miasta Mekki (w połowie V-go w.), położonego na drodze między Syryą a południową Arabią. Przez to podniosła się powaga świątyni, zarówno jak i wzrosło znaczenie rodu panującego Korajszytów. Tędy handel karawanowy sprowadzał z cesarstwa drogie tkaniny, jak jedwabie lub wełny wzorzyste z Tyru i Bejrutu, mięcze z Damaszku; i naodwrót tędy z Jemenu szły na zachód skóry i słynne wonności (kadzidło) z Arabii, korzenie z Indyi. kość słoniowa i piasek złoty z wnętrza Afryki. Karawany, przechodzące przez Hedżas, dochodziły wartości 50 tys. złotych mitkalów—co stanowi dziesięć krotnie tyleż dyrrhem (dyrrhema ma wartość prawie jednego franka). Nic dziwnego, że Mekka stała się pierwszym miastem w Arabii, a pielgrzymka do Kaaby była chwilą ogłoszenia zawieszenia broni na przeciąg czterech miesięcy.

---

podział na szczepy? Jaki charakter Arabów północnych w przeciwieństwie do południowych? Gdzie najstarsze królestwo arabskie? Kto mu cios zadał? Jaka wędrówka Arabów na północ? Gdzie nowy ośrodek życia narodowego? Jaki był stopień religii Arabów? Co ją zmieniało? Kto byli różnowiercy? Jak silny był wpływ judaizmu? chrystyanizmu? Jaka była wiara? Co to była Kaaba?

114. Widok Mekki dzisiejszy.

Chociaż cel jego był religijny, to przecież zawieszenie to broni pomagało rozwojowi tranzakcyi handlowych na sąsiednich targach, w Hirze i w Okazh, w trzech dniach drogi od Mekki położonej. Tenże Kassoi nałożył podatek na rzecz biednych pielgrzymów, t. zw. r i f a d ę; już wówczas był znany święty sztandar, t. zw. l i n a, a Mekka pod panowaniem Korajszytów zajęła takie same stanowisko w środkowej Arabii, jakie zajmowało niegdyś królestwo Himiarytów na południu. Zwłaszcza, odkąd Korajszyci odparli Abissyńczyków i uratowali niezależność swego plemienia, znaczenie ich polityczne niezmiernie wzrosło. Odtąd przyjęli oni tytuł el-hums czyli „bohaterów“. Z tego rodu wyszedł twórca religii i narodowości Arabów — Mahomet.

§ 53. MAHOMET I POCZĄTKI ISLAMU.

Mahomet, po arabsku Mohammed, co oznacza Chwalebny (pełne imię jego brzmi Mohammed ibn Abdallah ibn Abd-el-Muttalib — t. j. syn Abdallaha i wnuk Abd-el-Muttaliba) urodził się w Mekce (20 kwietnia 571 r.). Legenda późniejsza upiększyła przyjście jego na świat cudownymi zjawiskami, jak to: że matka jego widziała światło, wychodzące ze swego łona, albo że w noc jego urodzenia zawaliło się 40 wież na pałacu króla perskiego Chosroesa (który wówczas jeszcze nie

---

Jakie jej znaczenie dla jedności Arabów, religijnej i narodowej? Jaką rolę odgrywali poeci w życiu Arabów? W czyim posiadaniu była Kaaba i odkąd? Kto założył Mekkę? Jaka była jej pozycya gieograficzna? Jakie znaczenie handlowe? Jaka rola pielgrzymek do Kaaby w życiu Arabów? Jakie pierwsze urządzenie społeczne Korajszytów? Jaką rolę odgrywał ich ród w środkowej Arabii? Kto wywodził się z tego rodu? Kim był Maho-

panował). Naprawdę początki Mahometa były bardzo skromne. Ojciec jego wywodził się wprawdzie z rodu Korajszytów, ale z najuboższej jego gałęzi Haszim. Cały majątek, jaki pozostawił swemu synowi, składał się z domku, pięciu wielbłądów, stada owiec i czarnej niewolnicy. Osierocony bardzo wcześnie przez rodziców pozostał się Mahomet na opiece swoich krewnych, naprzód dziadka, a później stryja (Abu-Taliba). Młodziutkiego Mahometa spotykamy raz, jako pasterza w okolicach Mekki, to znów jako biorącego udział w wyprawach rozbójniczych w towarzystwie stryjów lub odbywającego podróż w karawanach do Syryi i południowej Arabii. Małżeństwo z Chadidżą, bogatą wdową, o 15 lat starszą od niego, u której był w służbie, dało 25-letniemu mężczyźnie majątek i niezależność socyalną. Wówczas dopiero Mahomet mógł wejść na drogę właściwą kontemplacyjną swego życia, która czyniła zadosyć jego powołaniu, jako twórcy religii. W 35-ym roku życia opisują go nam, jako mężczyznę wzrostu średniego, o silnej budowie ciała, szerokich

115. Mahomet. Rysunek według starej miniatury perskiej z XIV w. Rys. F. Jabłczyński.

met? jego ród? rodzice? Jakie jego położenie majątkowe? młodość? Jaka jego powierzchowność? Jakie było jego wykształcenie? Kto byli nauczyciele jego w rzeczach wiary? Kiedy zaczyna się okres objawień? i kto są pierwsi jego wyznawcy? Skąd pochodziło wizyonerstwo

barkach, klatce piersiowej rozwiniętej, z głową śmiałą, twarzą owalną o kolorze zlekka zaróżowionym, z brodą gęstą i z włosami czarnymi, spadającymi w puklach na jego ramiona. Był dbały bardzo o swoją powierzchowność, ale równocześnie posiadał wielkie zalety charakteru: był prosty w obejściu i uczciwy, a wśród otoczenia potrafił sobie zyskać takie zaufanie, iż stały jego przydomek był el-Amin (Zawisza). Nie był wykształcony (sam Mahomet nie umiał pisać, chociaż czytał), ale w podróżach swych poznał świat i ludzi, stykał się z Żydami i Chrześcianami i oceniał wyższość ich religii, znał Nowy i Stary Testament. Wiara w bóstwa Hobal (księżyc) i Ozza (gwiazda Wenus) Korajszytów w Mekce nie wystarczała mu. Z drugiej strony pośród samych Arabów byli różnowiercy, odrzucający wielobóstwo (hanyf), którzy byli jego nauczycielami, jak Waraka i Zajd. Zajęty problematami religijnymi uciekał często z miasta i przebywał na pustyni (na górze Hira), pędząc czas na modlitwie i na rozmyślaniu. Tu miewał wizye i objawienia. W czasie jednego pobytu (r. 614) zdawało mu się, że archanioł Gabryel zwraca się do niego ze słowami: „Wstań ty, który jesteś spowinięty w płaszcz“ i każe mu iść „uświadamiać ludzi oraz wzywać ich do Boga“ (surat koranu). Z temi wizyami swymi zaznajomił Mahomet swoje najbliższe otoczenie. Uwierzono mu: pierwsza żona jego Chadidża, młody Ali, syn stryja Abu-Taleba, wyzwoleniec jego własny Said oraz przyjaciele Abu-Bekr, O-

---

Mahometa? Co to są duchy (dżin) i jakie pojęcie Boga-Allaha? Na czem opiera się islam? Jaka w nim jest rola Mahometa? Kiedy okres jego działania i prześladowań? Co to jest hedżra, i kiedy wypada era mahometan? Jaki stosunek Mekki do Medyny? Jaką rolę odgrywa Medyna w rozwoju islamu? Jaki podział mosle-

mar i Othman. Sam Mahomet działał niewątpliwie w dobrej wierze i z całym przekonaniem o swym posłannictwie religijnym. Był z natury kompleksyi nerwowej i chorował na epilepsyę. Przypadki jej tłumaczono napaściami duchów (dżin), czasem dobrotliwych, czasem złośliwych. I do dziś dnia na wschodzie ludzie chorzy umysłowo uważani są nawpół za świętych. Mahomet uwierzył w swoją czystość duchową i w swój wybór przez Boga na proroka. Podnieść głos w imieniu Allaha i wyprowadzić Arabów ze stanu barbarzyństwa (dżahiliia), w jakim się dotychczas znajdowali—oto, co uznał za swe powołanie. Doktryną jego religijną był to islam czyli spuszczenie się absolutne na wolę Boga Wszechmogącego, który powołał proroków, ostatniego Mahometa, dla ogłoszenia swej woli. Odtąd rozpoczęło się krzewienie islamu w łonie mieszkańców Mekki, zanim wypadki polityczne nie rozniosły tej nowej wiary po całej Arabii, a nawet po całym świecie.

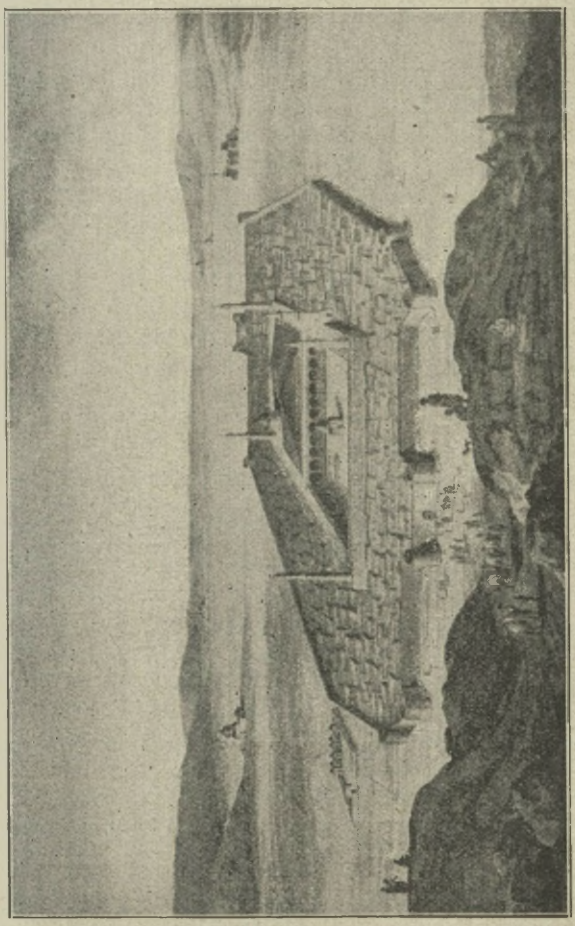
§ 54. HEDŻRA I PIERWSZA WOJNA ŚWIĘTA.

Powodzenie religii Mahometa było nadspodziewane; zarazem wywołało ono zaniepokojenie w sferze Korajszytów i obawę o podkopanie kultu Kaaby, którego byli opiekunami i zarazem panami. Mahomet z początku był przedmiotem tylko szyderstw i naigrawań, ale później zaczął się obawiać o swoje życie, zwłaszcza od śmierci Chadidży i stryja Abu-Taleba, którzy mu gwa-

---

minów? Jaka pierwotna organizacya? Jaki stosunek do judaizmu, obrzędowy i dogmatyczny? Kiedy zwrot do religii arabskiej? Jaki zawiązek organizacyi politycznej? Co jest źródłem rozwoju islamu? Jaki charakter pierwszych wojen z Korajszytami? Co to jest wojna święta?

rantowali opiekę rodu. Sąsiednie miasto Yatreb, zamieszkałe przez plemiona południowo - arab-

116. Widok Medyny.

skie, będąc we wróżdzie plemiennej z Korajszytami, zachęcało go do osiedlenia się wśród

jego mieszkańców, w liczbie których było wielu Żydów. W r. 622 było wszystko przygotowane do ucieczki: Abu-Bekr dostarczył pieniędzy, przewodnika i dwuch wielbłądów. Gdy mordercy czyhali na życie proroka, on sam, pozostawiając na swym miejscu w przebraniu Alego, wymknął się potajemnie z miasta i, przeczekawszy przez trzy dni pościg w skalistej pieczarze (do dziś dnia jeszcze pokazywanej), umknął do Yatrebu. Ta ucieczka (po arabsku hedżra) w r. 622 jest faktem pierwszorzędnej doniosłości w rozwoju islamu i od niej rozpoczynają Mahometanie swoją erę (dzień 16 lipca, chociaż datę różnie wskazują). Odtąd Yatreb, które przyjęło proroka, zowie się Medyną czyli poprostu „miastem“. Z konkurentki Mekki zamieniła się w ognisko nowej religii islamu. Tu począł się on organizować. Wyznawcy nowej wiary—moslemini (od islamu) czyli poprostu wierzący albo poddający się—dzielili się na Mohadżir, towarzyszy ucieczki, emigrantów z Mekki, i Anszar, nowych adeptów z pośród Medyńczyków, czyli towarzyszy lub obrońców. Mahomet zresztą zbratał ich ze sobą i zaprowadził nawet dziedziczenie między nimi majątku poza, naturalnie, pokrewieństwem rodowym. Tutaj też powstał pierwszy dom modlitwy (el medżid — meczet), a pierwszym zwołującym na modlitwę (mueddhin — muezzinem) był jeden z pierwszych nawróconych mulat Bilat, którego wykupiła z niewoli szczodrobliwość Abu-Bekra. Na wszystkich mosleminów czyli muzułmanów nałożył Mahomet podatek, wypływający z obowiązku jałmużny

---

Jakie hasło nazewnątrz religii islamu? Jak oczyścił Mahomet wiarę Arabów? Kiedy i jak zjednoczył Arabię w jedno państwo? Jaki cel wytknął Arabom na zewnątrz? Jaki był stosunek Mahometa do sąsiednich mocarstw?

(zakkat)—w części na potrzeby ubogich, w części na pokrycie kosztów nowej organizacyi religijnej, która miała z czasem wyrosnąć w państwo. Sama religia w swych formach obrzędowych i dogmatycznych była jeszcze w okresie tworzenia się. Dogmatami były orzeczenia proroka (surat), często zmieniające się, a nawet niejednokrotnie sprzeczne między sobą, przed czem Mahomet zresztą nie wzdragał się, stosując się do potrzeb chwilowych. W obrzędach swych nachylał się islam z początku do judaizmu (posty tygodniowe, modlitwa z twarzą, zwróconą do Jerozolimy). Już w Medynie jednak, przekonawszy się o wrogim stosunku do swej religii Żydów, Mahomet zaczął oczyszczać religię od judaizmu, a nawet prześladował Żydów. Zamiast w stronę Jerozolimy modlono się teraz z twarzą, zwróconą ku Mekce (ten punkt w meczetach zowie się kibla), zamiast postu tygodniowego przeznaczono na post osobny miesiąc r a m a d a n. Nad względami religijnymi coraz większą przewagę brały względy polityczno-organizacyjne, wynikające z potrzeby obrony wiary przed jej wrogami, zwłaszcza Korajszytami z Mekki, oraz jej dalszego rozszerzania. Istotnym źródłem dla rozwoju islamu stała się w o j n a. Z początku była to właściwie nie wojna, ale wyprawy zbójeckie, dokonywane w celach grabieży na karawany, ciągnące z Syryi lub Jemenu do Mekki, a brali w nich udział nie wszyscy Medynianie, lecz ta tylko ich część, która wierzyła w Mahometa. Ale niebawem liczba wyznawców i cel wypraw znacznie się rozszerzy-

---

Jaką przygotowywał wyprawę przed śmiercią? Jaka jest strona dogmatyczna i obrzędowa islamu? Z jakich pierwiastków obcych i własnych składa się jego religia? Jaka główna zasługa Mahometa, jako twórcy religii?

ły. Pomiędzy Mekką a Medyną była przedtem rywalizacya sąsiedzka. Teraz przyłączyła się do niej zwada religijna. Mahomet podsycał ją swym fanatyzmem wyznaniowym. Tak w bitwie pod studnią Badr przyrzekł każdemu, kto polegnie od rany, zadanej z czoła, raj po śmierci. To tak zachęciło jego wyznawców do walki, iż bitwa z Korajszytami została wygrana (624). Później znów pod górą Ohod muzułmanie ponieśli ciężką klęskę od Korajszytów. Z czasem wojna zmieniła Mahometa: z łagodnego i dobrotliwego stał się zapalczywym i okrutnym. Wówczas to rzucił on hasło, które miało się stać głównym impulsem do rozszerzania się islamu: „zabijajcie niewiernych, gdzie tylko ich znajdziecie“. Wojna z niewiernymi stała się „wojną świętą“ (dżihad). Mekka w końcu w tej walki uległa i otworzyła swoje bramy Mahometowi (630). Wracał on do niej już na czele 11 tys. armii. Siedmiokrotnie objechał na czarnej wielbłądzicy w czarnym zawoju na głowie wokół Kaabę, siedmiokrotnie dotknął laską swoją czarnego kamienia i zarządził oczyszczenie kultu, czyli wyrzucenie ze świątyni bałwanów. Ale sam kamień i świątynia utrzymały się i nadal, jako centr nowej religii islamu już nie pogańskiej, lecz monoteistycznej. Tym samym pogodził ze sobą Korajszytów, na których, jak i na gniazdo ich Mekkę, spadły wszystkie korzyści tej zamiany. Odtąd nawrócenie Arabii stało się ogólne. Za Mekką poszły Hedżas, Jemen, Oman, Nedżid. Wkrótce cała Arabia była zjednoczona w nowej wierze; wszyscy zaś Arabowie musieli płacić zakkat i utworzyli tym samym jedno państwo pod wodzą Mahometa.

Jakie znaczenie moralne islamu? Jaki nowy sposób propagandy i jak on oddziałał na dawne religie? Jaki

Sam Mahomet do końca życia pozostał tym, czem był przedtem:—w życiu prywatnym, prosty uczynny i skromny: sam chodził na targ po zakupno

117. Mahomet przed oblężonym miastem. Miniatura perska z XIV w.

żywności, sam zamiatał swą izbę, doił kozy i cerował swój płaszcz; — w życiu publicznym był obrońcą słabych; zato jako polityk, względem

swoich wrogów bezwzględny aż do okrucieństwa. Został twórcą nie tylko religii narodowej, ale i państwa Arabów. Ażeby zaś nie zostawić ich jedności na pastwę zwad wzajemnych i niechybnej anarchii rodowej w razie pokoju, wytknął dla swych wyznawców cel w krzewieniu religii z bronią w ręku. Tym samym skierował upływ sił ich i energii na zewnątrz i przygotował przyszły podbój świata. Już w r. 629 wysłał był

118. Rodzina święta. Mahomet, Ali, Hasan, Husain—w raju. Miniatura z rękopisu perskiego. Oryginał w muzeum etnograficznem w Amsterdamie.

listy do cesarza bizantyjskiego, króla Persów i innych książąt panujących z wezwaniem, aby go uznali za proroka. Sam zaprzątał się myślą o podboju Syryi i Egiptu; ale umarł w trakcie przygotowań do wyprawy przeciwko cesarstwu w 12-ym roku hedżry (632 r.).

---

był system utrwalenia nauki Mahometa? Co to jest koran? Z ilu i jakich składa się części? Jaki jest styl i język Mahometa? Jaki jest układ wewnętrzny i chro-

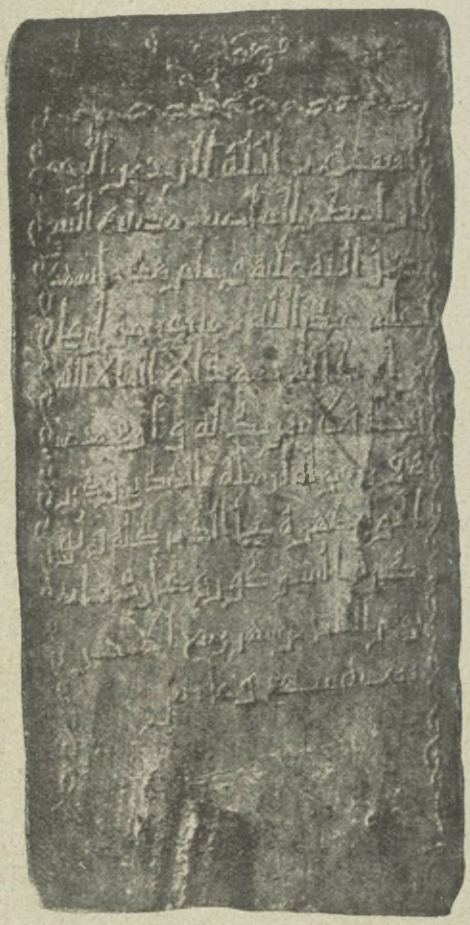
§ 55. ISLAM I JEGO NAUKA.

Islam była to nowa religia monoteistyczna, która na wschodzie miała odegrać, a poniekąd odgrywa do dziś dnia taką samą rolę, jak chrześciaństwo na zachodzie. Zalety tej religii polegają na tem, że jest ona nadzwyczaj prosta. Wiara w Boga jedynego i w Mahometa, jego proroka, przeświadczenie o życiu pośmiertnem i o nagrodzie lub karze po śmierci — oto jest cała jej strona dogmatyczna. Również proste i nieskomplikowane są jej przepisy religijne; do nich należy pięciokrotna modlitwa i takaż abluicya w ciągu dnia, post w miesiącu ramadanie, jałmużna i pielgrzymka do Kaaby. Tak, jak się ona przedstawia, zarówno ze strony swej dogmatycznej, jak i obrzędowej—jest ona mało oryginalna. Od Chrześcian i Żydów Mahomet zapożyczył wiarę w Boga jedynego, a przedewszystkiem naukę eschatologiczną—wiarę w sąd ostateczny, w nagrodę i karę po śmierci. Od mazdeizmu zapożyczył dualizm, przyjmując obok Allaha także wiarę w Szatana (iblis—diabolus), w aniołów oraz demonów, także przepisy rytualne oczyszczenia. Nawet ze starożytnej religii, a właściwie z przesądów Arabów zachował wiele — przedewszystkiem kult Kaaby. Słowem Mahomet nie wynalazł nic nowego, ale zasługą jego będzie zawsze to, że wiarę w jednego Boga i nieśmiertelność duszy uprzystępnił i utrwalił w milionach sumień swoich wyznawców. Przepisy jego religijne tworzą wysoką dyscyplinę moralną: jedność i karność, z jaką każdy muzułmanin na wezwanie

---

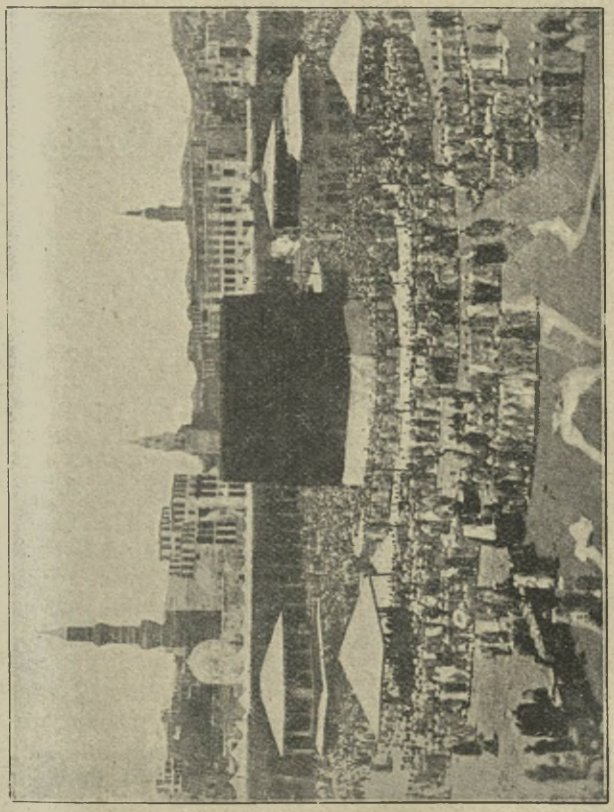
nologia pojedyńczych części koranu? Na czem opiera się teologia i jurysprudencya muzułmańska? Co to jest sunna? idżma? Jaka różnica między sunnitami a szyi-

muezzina udaje się na modlitwę, powściągliwość zupełna od użycia alkoholu, wina i gier hazardowych — dwuch plag, trapiących ludność pier-

119. Nagrobek arabski z r. 822.

wotną, a nawet umartwienia dobrowolne, jakim każdy muzułmanin poddaje się, w ciągu miesiąca ramadanu, wstrzymując się w ciągu dnia do zachodu słońca nie tylko od jedzenia, ale

120. Świątynia Kaaby w Mekce.

i od picia kropli wody i to w klimacie gorącym. Nową i oryginalną stroną islamu była wojna święta — i to stanowi jego istotną cechę, na-

śladowaną później przez chrześcian w formie wypraw krzyżowych. W każdym razie Mahomet jako twórca, nowej religii, dał początek ewangielizacyi mieczem, wbrew judaizmowi i chrześciaństwu, które głosiły wiarę dotychczas jedynie słowem i przykładem.

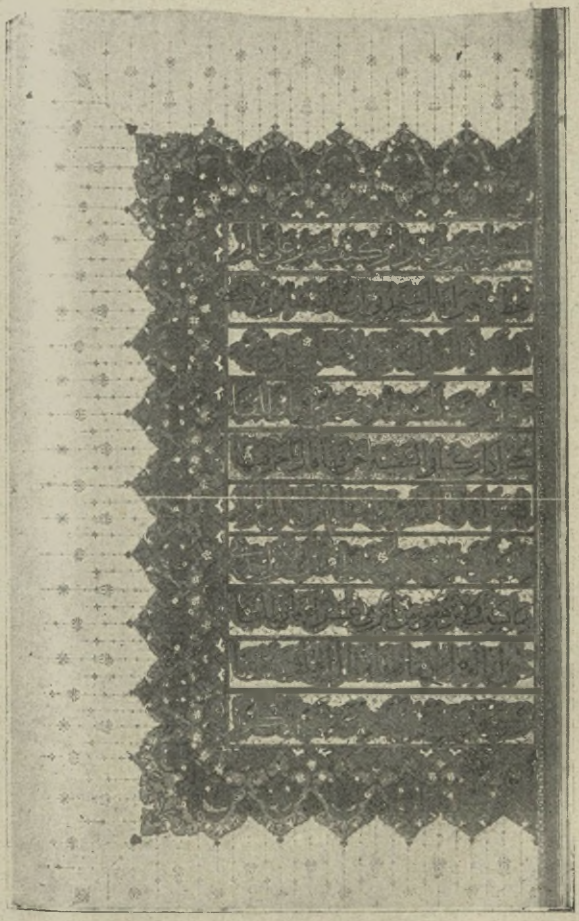
§ 56. KORAN — ŚWIĘTA KSIĘGA ISLAMU.

Mahomet nie umiał pisać; właściwie też nie pozostawił po sobie żadnej nauki spisanej. Jak każdy Arab jednak, posiadał nadzwyczajną biegłość słowa i pamięć znakomitą. Jego wizye albo objawienia były spisywane przez wyznawców na pergaminie, na liściach palmowych, kawałkach drzewa lub kamieniu. Chociaż zaczęto tę pracę już w Mekce, a za życia Mahometa całość była utrwalona na piśmie, jednak zebrano je razem dopiero po jego śmierci, za panowania Abu-Bekra, a za trzeciego z kolei kalifa, Othmana, ułożono je w tym kształcie, jaki się dochował do dziś dnia. Tak powstał Koran czyli święta księga Muzułmanów. Koran, po polsku znaczy właściwie czytanie albo recytacyę (Mahomet używał stylu rytmicznego poezyi niewierszowanej). Dzieli się on na 114 surat lub rozdziałów, podzielonych na wiersze lub wersety bardzo nierównomiernie tak, że jedne z surat mają ich 278, inne tylko 3 (siedm wersetów pierwszej surat mają dla muzułmanów takie same znaczenie, jest dla chrześcian „Ojcze nasz“). Koran nie jestto ani żywot Mahometa, ani jego objawienie, ani nawet księga przepisów moralnych i religijnych,

---

tami? Kiedy powstała ta druga sekta i na jakim tle? Jaki był jej rozwój? Jaki wpływ koranu pod względem prawa? na zemstę rodową? na wymiar sprawiedliwości? Jaki

lecz wszystko razem, pomieszane bez chronologii i bez porządku rzeczowego — mieszanina modlitw,

121. Koran (18 surat, 66—73 werset). Z rękopisu w król. bibliotece w Berlinie.

hymnów, kazań, opowieści, legend, dogmatów i rozkazów dziennych. Z niego jednak wypływa

cały tryb życia muzułmanina, tudzież cały ustrój religijny, społeczny i państwowy muzułmański. Później stał się on przedmiotem studyów nie tylko religijnych, ale i prawniczych. Na nim opiera się cała teologia oraz jurysprudencya muzułmańska. W zakresie teologii potworzyły się liczne szkoły oraz sekty. Ale wszystkie opierają się obok Koranu także na tradycyi (sunna) i na zgodzie powszechnej (consensus ecclesiae). („Moje społeczeństwo nigdy nie zejdzie się w fałszywej nauce“ według wyrażenia Mahometa). Ta zgoda zowie się po arabsku i d ż m a. Odstępstwo następców proroka od zasady sunnickiej kalifatu, także na idżmie opartego, stworzyła sektę religijną szyitów, której grunt był polityczny (walka o następstwo w rodzinie Mahometa potomków Alego), ale która podkopywała także i dogmatyczny charakter islamu przez swą naukę o imamie, wcieleniu proroka (także Mahdi). W zakresie jurysprudencyi Koran nie wprowadził dużych zmian w życiu społeczeństw arabskich. Utrzymał nawet zemstę rodową, ale regulowaną przez państwo, które upoważnia ród do wykonania zemsty, a także zastępuje wróżdę rodową przez okup. Zasługą koranu pod względem obyczajowym jest złagodzenie form surowych życia pierwotnego. I tak, w prawodawstwie kryminalnym kara śmierci jest utrzymana jedynie za mord i sodomię, i to z prawem okupu. Własność jest strzeżona natomiast surowymi karami. Kradzież jest karana odrąbaniem ręki. Koran przyczynił się też — jakkolwiek na pozór dziwne to wydałoby się — do podniesienia stanowiska kobiety

---

wpływ pod względem obyczajowym? na stanowisko kobiet, niewolników? Jaki był charakter godności Mahometa? Dla czego nie miał następców? Jaka była władza

w społeczeństwie arabskim. Wprawdzie poligamia została utrzymana, ale zastrzeżona takimi warunkami, iż są one trudne do wykonania dla masy. Natomiast, prawo żony i stanowisko jej w rodzinie są silnie zabezpieczone. (Ustał też barbarzyński zwyczaj zabijania małych dziewcząt). Co do niewolników, to nie tylko traktowano ich, jak w społeczeństwach patryarchalnych, ale Koran zalicza nawet do dobrych uczynków obdarzanie swobodą niewolnika.

§ 57. KALIFAT I PIERWSZE PODBOJE ISLAMU.

Mahomet, umierając, nie wyznaczył po sobie następcy. Z drugiej strony ze śmiercią jego władza jedyna proroka wygasła. Był on bowiem ostatnim posłańcem Allaha na ziemi, i nikt po nim nie mógł odziedziczyć jego godności. Pozostawała jednak godność władcy świeckiego i religijnego—imama (ten, który w świątyni w piątek, dzień świąteczny, intonuje modły), i na nią muzułmanie powołali z wyboru jednego z przyjaciół proroka, którego córkę Mahomet miał w liczbie swych żon—Abu-Bekra. Przyjął on tytuł kalifa, czyli zastępcy proroka boskiego (Khalifa rassul Allah). Tak powstał kalifat, godność naczelna u Muzułmanów, powstała na zasadzie wyboru i hołdu, składanego mu przez wszystkich wiernych. Wybór pierwszego kalifa był jaknajszczęśliwszy. Przy objęciu władzy zastał on Arabię zbuntowaną. Organizacya polityczna była jeszcze zbyt młoda, wiara w islam zbyt nie wypróbowana. Bogate okręgi Arabii—

---

zwierzchnia w islamie? Kto był pierwszym kalifem, i co oznacza ten tytuł? Jaki spadek polityczny Mahometa? Kto go utrzymał? Kto go rozszerzył? Kto był właściwym

centralne, wschodnie i południowe — zbuntowały się; zamożni rolnicy nie chcieli płacić dziesięciny na rzecz koczowników-pasterzy. Abu-Bekr w tym rozprzężeniu okazał zimną krew i zdecydowanie. Rozkazał on ogniem i mieczem tępić buntowników. W krótkim czasie przywrócił on porządek w całej Arabii. Aby zapobiec rozkładowi wewnętrznemu rzucił on siły islamu na zewnątrz. Już Mahomet zostawił po sobie testament polityczny w formie rozkazu: „Po mnie podbijecie Persyę i Syryę“, i wysłał na podbój państwa bizantyjskiego gienerała Chalida, który od niego otrzymał przydomek „Miecza Bożego“. Abu-Bekr zaatakował obydwa państwa — Bizancyum i Persyę, ale w trakcie tego umarł po dwuch latach i paru miesiącach panowania (634), przygotowawszy wybór swego następcy, Omara. Po Abu-Bekrze, człowieku wiary, z Omarem (634—644) wchodzi na scenę człowiek czynu, prawdziwy twórca państwa Arabów. Osobiście, człowiek prostej wiary i skromnego życia—posiadał tylko dwa ubrania, letnie i zimowe, żywił się kawałkiem chleba jęczmiennego i oliwkami, spał w obozie na worku, napełnionym liśćmi palmowymi, i jeździł zawsze na wielbłądzie—tę samą prostotę życia wpajał w swoich podwładnych Zasada polityczna koranu głosiła: „Strzec prawdziwej wiary, utrzymywać siłę wojenną i przy jej pomocy utwierdzać i rozszerzać wiarę“. Ta zasada z armii czyniła główną podstawę państwa. Armia muzułmanów składała się z fanatyków i łupieżców. Ale w tej armii karność i dyscyplina były wzorowe. Dzieliła się ona na kawaleryę

---

twórcą państwa arabskiego? Jaka jego organizacya wojskowa? społeczna? Jaki zakres podbojów Omara? Gdzie i kiedy cesarstwo wschodnie utraciło Syryę? Kiedy

i na łuczników. Miała ścisłą organizacyę na dywizyę, poddywizyę, czyli brygady, na kompanię i oddziały, najmniej po 10 ludzi. Oficerami w niej byli ludzie wypróbowanej wiary w islam; generałowie przeważnie z pośród Korajszytów, którzy nauczyli się już cenić korzyści, płynące z islamu. Przy tej organizacyi wojennej ustrój wewnętrzny społeczeństwa był niemal socyalistyczny. Zdobycz każdej wojny była łupem, który dzielono się między wszystkich wiernych po odtrąceniu $^1/_5$ części na rzecz państwa. Jakie dawało to korzyści, widać stąd, iż dochód z łupu już w pierwszym roku panowania Abu-Bekra wypadł po 10 dyrrhem (prawie tyleż franków) na głowę, w drugim po 20; przyczem obdzielano łupem porównu każdego, nie wyjmując nawet niewolników. Z taką armią, napoły fanatyczną, napoły łupieżczą, Omar przeprowadzadził dzieło, zamierzone przez Mahometa, a rozpoczęte przez Abu-Bekra — podboju prawie całego Wschodu, przy tem w przeciągu lat dziesięciu zostały starte w proch dwie dotychczasowe potęgi — Bizancyum i Persya.

§ 58. BIZANCYUM I PERSYA WOBEC ISLAMU.

Dwa państwa, dotychczas rywalizujące ze sobą na wschodzie, wobec wspólnego niebezpieczeństwa zbliżyły się do siebie. Arabowie równocześnie prawie napadli na Syryę i na Mezopotamię. Po stosunkowo łatwym i szybkim podboju południowej Babilonii (m. Hira) w r. 634 pada Damaszek. Nad Jarmukiem (dopływem Jordanu)

---

i gdzie Arabowie zburzyli państwo perskie? Jak daleko sięgnęły podboje Arabów na wschodzie? Jaki był trwały rezultat podboju arabskiego? Czyj wpływ kulturalny

w dwa lata później wojsko bizantyjskie starało się zagrodzić muzułmanom drogę w głąb Syryi. Mimo zaciętego oporu, rdzeń armii bizantyjskiej, piechota cesarska, legła, wycięta w pień. Herakliusz wracał do stolicy już bez armii. W roku 638 Jerozolima poddała się Arabom. Do Iraku już od roku 633 sięgały oddziały łupieżcze Arabów, zawsze rozpędzane. W Persyi po zamordowaniu Chosroesa II trwa anarchia i wprowadzanie na tron małoletnich pretendentów przez możne rody. Teraz na wieść o pogromie Herakliusza, zwycięzcy Persyi przez Arabów, Persowie skupiają się około małoletniego króla, wnuka Chosroesa II, Jezdegerda (III). Następuje pogodzenie dwuch rywalizujących ze sobą dotychczas wodzów: Rustama i Firusana. Pod Kadisiah, (na południu lub południo - wschodzie od Hiry) na skraju pustyni, zetknęły się wojska perskie z arabskimi, stojąc kilka miesięcy naprzeciwko siebie, zanim pokusiły się o walkę parodniową, Rustam zginął, Arabowie zdobyli sztandar narodowy perski — skórzany fartuch (dirafszi kavijan). Bitwa pod Kadisiah rozstrzygnęła losy państwa perskiego. Arabowie przekroczyli Tygrys, zajęli Ktezyfon i dla utwierdzenia się tutaj zbudowali dwa nowe miasta, Kufę i Bassorę. Pozostawał się jeszcze Iran, starożytna kolebka Persów, dokąd wstępu bronili Persowie. Pod Nehavend, na drodze starożytnej z Babilonu do Ekbatany, stanęło jeszcze raz wojsko perskie do walki z Arabami (643). Tutaj miała miejsce ostateczna rozprawa, w której bohaterem po stronie perskiej był Firusan, „mąż o zrośniętych brwiach“.

---

zwyciężył? Co przygotowało podbój wschodu bizantyjskiego? W ile lat zdobyta Syrya? Jak podbili Arabowie Egipt? Jaki stosunek chrześcian do Arabów w krajach

Nastąpił pogrom zupełny Persów i koniec państwa Sasanidów. Słusznie Arabowie zowią tę bitwę

122. Widok Jerozolimy. Według malowidła arabskiego.

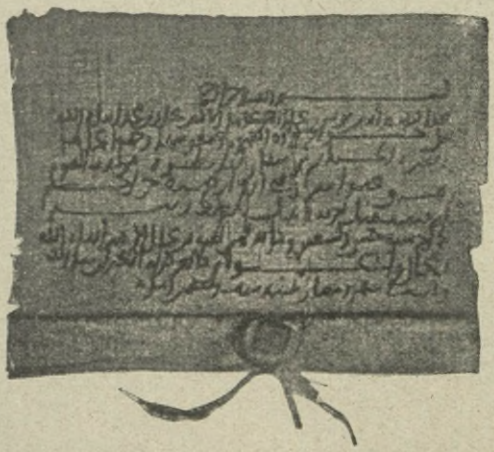
„zwycięstwem nad zwycięstwami“. Cała Persya, jak niegdyś po bitwie pod Gaugamelą, stała

się łupem Arabów. Także i ostatni król perski, Jezdegerd III, podzielił los Daryusza Ochosa. Zginął on w ucieczce na krańcu północno-wschodnim swych posiadłości, prawdopodobnie za sprawą jednego ze swoich satrapów (w Merwie). W ciągu tegoż samego stulecia najazd Arabów sięgnął z jednej strony po Kaukaz i po Oxus (Herat, Merw), z drugiej do Indyi czyli po Sind (Kandahar). Utrwalił on nie tylko panowanie Arabów, ale i nową religię islamu w tych krajach, tę ostatnią na zawsze, przez co wpływ Arabów okazał się silniejszym na wschodzie od hellenizmu. Ale tylko na punkcie wiary, bo w zakresie sztuki i nauki żywioł perski odzyskał niebawem swoją przewagę i okazał się nawet silniejszym, zmieniając od chwili usadowienia się nowej dynastyi (Abbasydów w Bagdadzie) nawet naturę islamu. Zupełnie odmienne były losy islamu w granicach dawnego cesarstwa wschodniego. Mylne jest mniemanie, jakoby islam był wrogiem chrześciaństwa. Przeciwnie, w Koranie jest oddawana cześć Jezusowi tak samo, jak innym prorokom, i wiara chrześciańska w Boga jest uznawana za wspólną z islamem, o ile nie została popsuta przez późniejszych nauczycieli. Tą wiarą fałszywą chrześcian był kościół oficyalny (ortodoksyjny) na wschodzie, którego wyznawców muzułmanie do dziś dnia nazywają melchitami (od malek — król, nazwa arabska basileusa rzymskiego). W cesarstwie wschodnim poza Grekami Arabowie wszędzie znajdowali żywy odgłos sympatyi, czem się tłumaczy łatwość i szybkość ich podbojów — przedewszystkiem pośród sekt, prześladowanych przez

---

islamu? Jak się zmienia rola cesarstwa od chwili pojawienia się Arabów? Jaki kryzys w łonie islamu? Jakie

państwo. Monofizyci w Syryi, zwani inaczej jakobitami, byli już za życia Mahometa w porozumieniu z Arabami i czekali ich przyjścia, jako zbawców od jarzma bizantyjskiego. Egipt został zdobyty przez Amra (634), przyczem ludność miejscowa chrześciańska radośnie przyjęła Arabów. Jedna Aleksandrya broniła się mężnie i została poddana przez kapitulacyę (643 r.). Stamtąd Arabowie zapuścili się aż do Trypolisu, chociaż dalej na

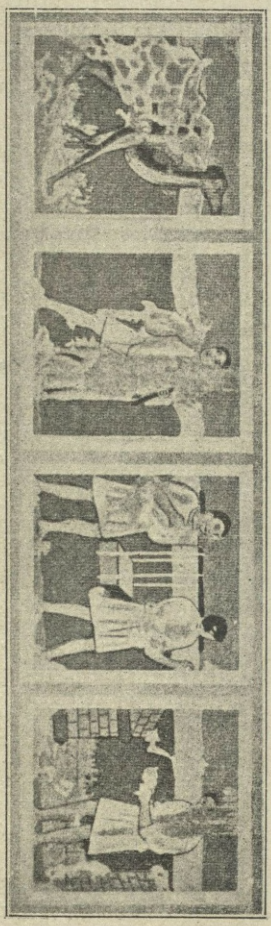
123. Pokwitowanie arabskie z podatku, opłaconego przez chrześcianina w Egipcie z r. 812. Zbiór arcyks. Rajnera w Wiedniu.

zachód, w głąb kraju niewiernego Maghrebu, zabronił im zapuszczać się Omar. W krajach, zdobytych na chrześcianach, była zupełna tolerancya religijna ze strony islamu. Prozelityzm był słaby, aczkolwiek wielu z pośród świeżo nawróconych chrześcian płaciła podatek od ziemi, która była zabrana na rzecz państwa i dana im w używanie (haracz), a prócz tego pogłówne (dżizieh)

w odróżnieniu od muzułmanów, będących wolnymi od podatku. Nawet jednak te ciężary mu-

124. Zajęcia rolników z okresu Umajadów. Malowidło ścienne na zamku w Kussair-Amra.

125. Ubiór włościan z okresu Umajadów. Malowidło ścienne na zamku w Kussair-Amra.

siały uchodzić za lekkie w porównaniu do ucisku fiskalnego za czasów cesarstwa, skoro po zdoby-

ciu wyspy Cypru (647/8 r.) suma podatków, nałożonych przez Arabów, wynosiła zaledwo połowę tego, co płacono przedtem na rzecz skarbu. Po Cyprze przyszła kolej na wyspę Rhodos (653/4). Bizancyum jest zagrożone od strony Azyi Mniejszej, a wkrótce przychodzi czas, kiedy Arabowie i od strony lądu, i od strony morza otaczają Konstantynopol i grożą zagładą całemu państwu bizantyjskiemu (717 r.). Mimo, że uratowało ono swą niepodległość, schodzi odtąd jednak z roli cesarstwa rzymskiego na stanowisko państwa greckiego na pograniczu Azyi i Europy, i w tym charakterze występuje już ono przez całe wieki średnie aż do zdobycia Konstantynopola przez Turków (1453 r.).

§ 60. WALKI O KALIFAT, ROZŁAM WE WEWNĘTRZU ISLAMU. DYNASTYE OMAJADÓW I ABBASSYDÓW.

Po dwuch dzielnych kalifach, Abu - Bekrze i Omarze, nastąpiło panowanie Othmana, również towarzysza Mahometa, ale starego i niedołężnego, wybranego przez współzawodniczących wodzów, jedynie w tym celu, aby kierować sprawami państwa w jego imieniu. Wybór ten dał powód do licznych walk a nawet, do rozszczepienia w łonie samego islamu. Z poduszczenia Alego, siostrzeńca Mahometa, Othman został wkrótce po swym wyborze zamordowany (646). Już wówczas było rozpowszechnione mniemanie iż Ali, którego Mahomet uważał za najodpowiedniejszego po sobie następcę, powinien po nim panować. Był to zaród nowej sekty islamu t. zw. szyityzmu, która się opierała na tem, że

---

walki o kalifat? Jaki zaród szyityzmu? Jak się w nim zmieniło pojęcie kalifatu? Która zasada zwyciężyła?

władza imama należy się dziedzicznie Alemu i jego potomstwu, jako wywodzącym się z rodu Mahometa (był ożeniony z córką Mahometa Fatymą), i że ciało i dusza imama posiadają substancyę wyższą, przekazaną im dziedzicznie przez proroka (t. zw. „światło proroka“). Dyktrynie tej przeciwstawia się zwykła nauka sunny, która opiera władzę kalifa, a później nawet dziedziczność w jego rodzie na zgodzie powszechnej muzułmanów — idżmie — bez której niema prawdy w nauce islamu. Ali po zabójstwie Othmana istotnie został okrzyknięty kalifem. Ale zamordowaniem Othmana czuł się dotkniętym możny ród Korajszytów, wywodzący się od Umaji, do którego należał i Othman, a niegdyś Abu-Sufian, główny wróg Mahometa z czasów jego prześladowania w Mekce, później żarliwy prozelita. W walce więc Umajadów, potomków Umaji, z Alim odżyła stara walka Abu Sufiana z Mahometem. Była to walka także możnych Korajszytów z Anszarami i Mohadżirami, mieszkańców Mekki i mieszkańców nowej stolicy Medyny — tudzież walka dwuch plemion arabskich Kahtanidów z Maaditami. Umajadzi znaleźli zastępcę i protektora w osobie namiestnika Syryi Muawii, za którym stanęła cała Azya, gdy tymczasem partya Alego rekrutowała się głównie z muzułmanów w Egipcie. Walki, jakie się z tego powodu rozwinęły, wstrząsnęły głęboko nie tylko religię, ale i ustrojem islamu. Przedewszystkiem wpłynęły na przeobrażenie samego pojęcia kalifatu. Z Alim występuje zasada dziedziczenia godności proroka, skutkiem czego sam tytuł imama ma charakter prawie świętego, w przeci-

---

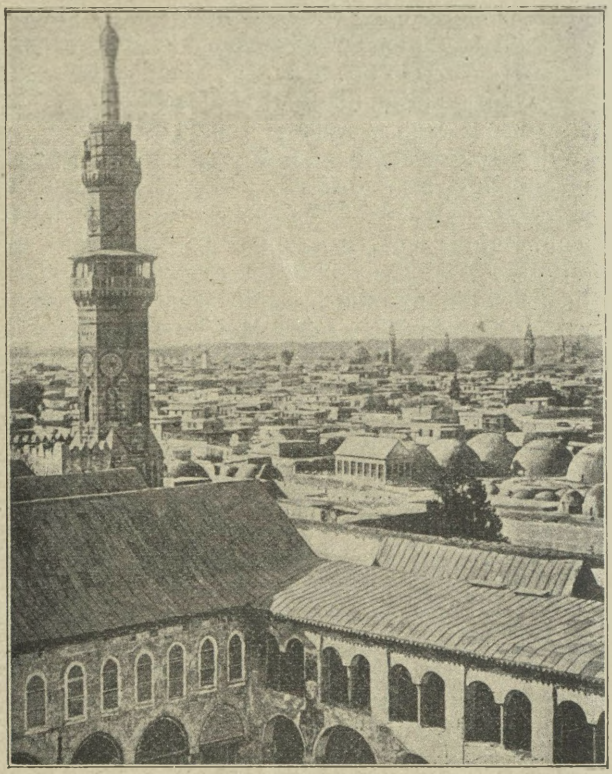
Jaki był początek dynastyi Umajadów? Jaka zmiana formy rządu? Jakie podboje? Kiedy był okres najdalszego rozszerzenia się Arabów? Jakie pomniki architekto-

wieństwie do dawnej zasady kalifatu z wyboru. Była to też walka dawnej arystokracyi arabskiej z nowym żywiołem demokratycznym, przeważnie obcym, którą rozbudził islam. W walce tej Ali uległ zamordowany (661). Muawija ostał się zwycięzcą i skupił w swych rękach kalifat. Ale z jego zwycięstwem upada stara zasada patryarchalna wyboru kalifa, a na jej miejsce godność staje się dziedziczna w rodzie Umajadów, dziedzicznych wrogów Mahometa. Ze zmianą zasady zmienia się i forma kalifatu: — z kościoła muzułmańskiego ze swym szefem na czele w dziedziczną monarchię, rządzoną na sposób despotyczny orientalny. Z Medyny, miejsca grobu proroka, stolica została przeniesiona do środka bogatej Syryi, do Damaszku, a sama Mekka dwukrotnie była zdobywana, przyczem nie obeszło się bez uszkodzenia murów Kaaby. Pomimo, to przez cały wiek panowania tej dynastyi islam się rozszerza. Arabowie zagarniają północną Afrykę pod wodzą Tarika przeprawiają się przez cieśninę gibraltarską i zwyciężają ostatniego króla wizygockiego Roderiga w bitwie pod Xeres de la Frontera, a właściwie nad rzeczką Wad Bekko, wpadającą do morza w pobliżu Trafalgaru (710); później przerzucają się do Francyi południowej, skąd dalszemu ich rozszerzaniu się kładzie kres dopiero zwycięstwo Karola Martela pod Poitiers (732). W tym samym czasie, gdy Taryk przeprawia się przez cieśninę Gibraltaru, Kutaiba przechodzi Oxus i niesie islam w głąb Azyi Środkowej między Turków aż po prowincyę chińską Kan-su, gdy na południe Kazim rozszerza wiarę islamu w do-

---

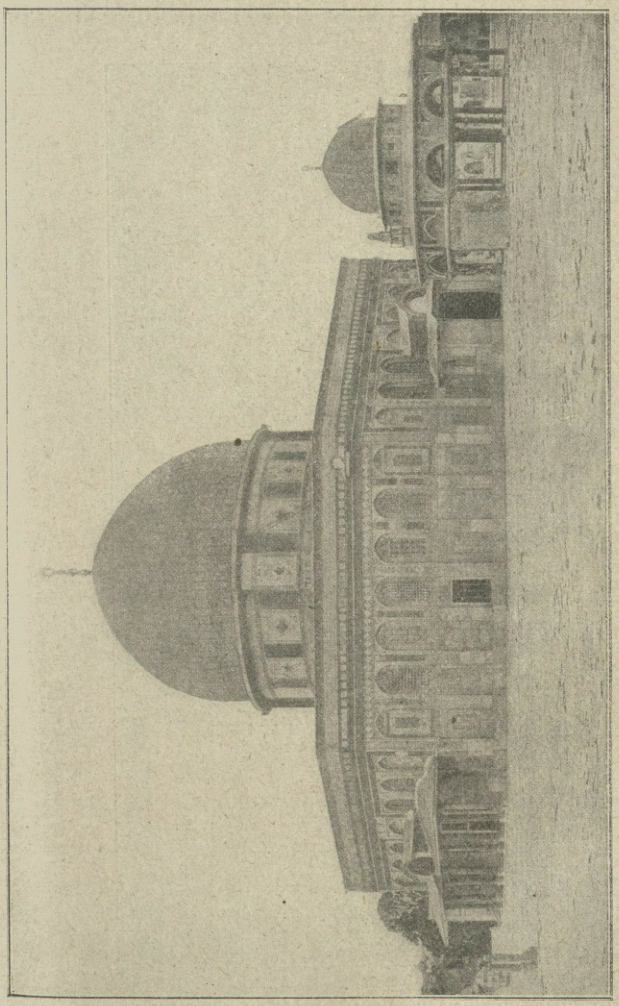
niczne pozostały po Umajadach? Kto obalił tę dynastyę? Jaki rozłam w łonie islamu? Odkąd datuje się rozkwit prawdziwy kultury arabskiej? Jakie niebezpieczeństwo

linie Gangesu i przyłącza Sind, wprawdzie nie na długo, bo już w r. 750, z upadkiem Umajadów, powracają tutaj rządy rodzime radżputów.

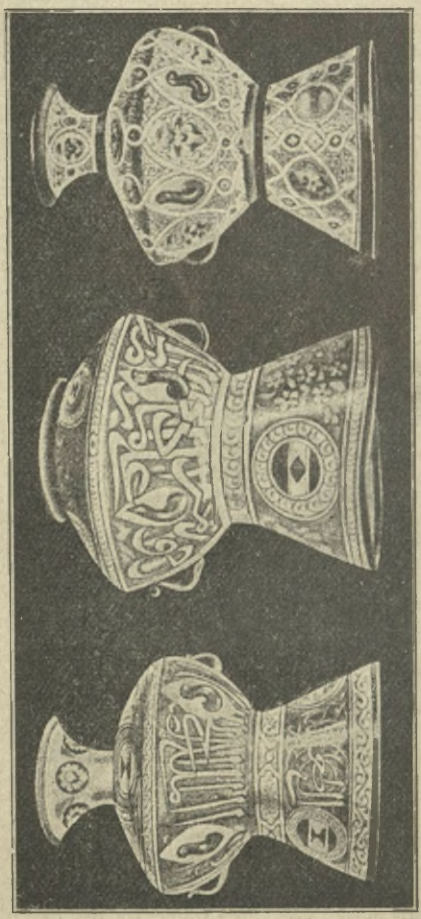
126. Widok Damaszku w Syryi.

Na wewnątrz blask kalifatu Umajadów pozostawił po sobie świadectwo we wspaniałych meczetach w Jerozolimie (na górze Morja mylnie zwa-

127. Meczet Omara w Jerozolimie.

ny meczetem Omara) i w Damaszku, (przerobionym z kościoła chrześciańskiego)—dwuch naj-

128. Lampy z meczetów arabskich. Szkło emaliowane.

starszych pomnikach architektury muzułmańskiej, zawdzięczających swe powstanie kalifom, Abdel

Melikowi (687—705) i Walidowi (705—715). Ale te same walki, które wyniosły na tron kalifów Umajadów, „wrogów Mahometa“, doprowadziły ich do upadku, jako uzurpatorów. Właściwie jednak te walki wewnętrzne w łonie islamu, jakie wybuchały nieustannie w Afryce i w Azyi, powstrzymały jego pochód zwycięzki w Europie bardziej, aniżeli oręż chrześciański. Dynastya Umajadów została obalona w r. 750. Na jej miejsce przychodzą Abbassydzi, wywodzący się od proroka. Z ogólnego pogromu i masakry rodziny panującej ocalał jeden Abd-er-rahman, który założył nowy kalifat Umajadów na zachodzie, w Hiszpanii. Islam dzieli się odtąd na dwa kalifaty — zachodni z siedzibą w Kordubie i wschodni, który zmienił stolicę z Damaszku na Bagdad. Ale wówczas to dopiero na podłożu kultury starożytnej grecko-rzymskiej w Hiszpanii i perskiej w Iranie zaczyna się okres jego rozkwitu kulturalnego, który blaskiem swoim na polu zarówno przemysłu i handlu, jak i sztuki oraz nauki, przysłonił cały dotychczasowy rozwój narodowy arabski, a nawet zaćmił kulturę zachodnią chrześciańską średniowiecza.

§ 61. ANARCHIA W CESARSTWIE WSCHODNIM. ZALEW JEGO PRZEZ ARABÓW I BARBARZYŃCÓW.

Chrześciaństwu groziła zagłada ze strony islamu. Na zachodzie uratowali je Frankowie. Na wschodzie ratunek jeszcze raz przyszedł ze strony dynastyi, która w VIII w. przywróciła świetne czasy cesarstwa. Była to dynastya i z a u-

---

od strony islamu na zachodzie i na wschodzie? Jaki okres zaczyna się w dziejach cesarstwa od śmierci Herakliusza? Skąd zalew? Jaki stan prowincyi bizantyjskich

ryjska. Przez cały prawie wiek, który ją poprzedza, od śmierci Herakliusza (641—717), cesarstwo było w zupełnym rozkładzie: walki przy każdej zmianie tronu, anarchia militarna, utrata prowincyi w Azyi i Afryce na rzecz Arabów, zalew barbarzyńców w Europie. Od północy napierali na cesarstwo Awarowie. Ażeby ich szachować, cesarzowie wschodni szukali sprzymierzeńców pośród Słowian. Za czasów Herakliusza osiedlają się Chorwaci i Serbowie w Dalmacyi i w Illiryi. Chorwaci szybko zostali ochrzczeni, Serbowie przyjęli chrześciaństwo później, ale pozostawali w zawisłości od cesarstwa. Przeciwko tymże Awarom Herakliusz znalazł sprzymierzeńca w innym ludzie turkskim, który w r. 638 wtargnęli za Dunaj do Mezyi. Byli to Bułgarzy Chakan ich, Kurwat, przyjął chrzest i otrzymał przydomek patrycyusza. Odtąd Awarowie znikają z bezpośredniego sąsiedztwa z Bizancyum, lecz naodwrót za Justyniana II (685—695) ci sami Bułgarowie stają się groźnymi sąsiadami cesarstwa, a Justynian II uznaje niepodległość ich państwa. Wódz Bułgarów Asparuch (trzeci z pięciu synów Kurwata) jest założycielem państwa Bułgarów w Mezyi Dolnej (między Dunajem a Bałkanami), które panuje już przeważnie nad Słowianami i z biegiem czasu samo ulega zesłowiańszczeniu. W Grecyi mimo zalewu słowiańskiego żywioł helleński okazał się silniejszym i po paru wiekach odzyskał przewagę nawet w mowie. Ślady zalewu słowiańskiego przetrwały do dziś dnia tylko w nazwach miejscowych (wówczas też zatarły się imiona historyczne krajów helleńskich). Zresztą cała uwaga cesarzy była skierowana na Arabów, którzy

---

w Europie? Jacy nowi sąsiedzi i ludy podwładne? Kiedy niebezpieczeństwo zagraża stolicy państwa? Kto ją ura-

w r. 717 zagrażali już bezpośrednio stolicy państwa od strony Azyi Mniejszej, jak i Tracyi, dokąd część ich przeprawiła się.

§ 62. DYNASTYA IZAURYJSKA I WALKA Z OBRAZAMI.

Uratował stolicę państwa i zarazem cesarstwo wschodnie od Arabów Leon III (717—741), za co zyskał sobie sławę na wschodzie nie mniejszą od późniejszej Karola Martela na zachodzie. Był on pochodzenia niskiego i dostał się na tron jedynie dzięki zasługom wojskowym. Pochodzenie jego izauryjskie nie przeszkadzało mu być Grekiem i przejąć się tradycyę cesarstwa bizantyjskiego na tronie. Dynastya, której dał początek odnowiła świetność tradycyi rządów Justyniana. Uratowawszy od zguby państwo nazewnątrz, Leon III pragnął wzmocnić stanowisko jego nawewnątrz. Rozkrzewienie się gwałtowne islamu i niemniej nagłe odpadnięcie od państwa większej części prowincyi z powodu rozterek religijnych musiało zwrócić jego uwagę na zatrważający stan religijny w państwie bizantyjskim. Leon III wziął się do jego naprawy; wkroczył on jednak na niecałkiem właściwą drogą walki ze stroną obrzędową chrześciaństwa, i mimo wielkiej konsekwencyi i wytrwałości, z jaką dzieło to reformy on i jego następcy prowadzili, z tej walki jednak z wierzeniami religijnymi chrześcian zarówno on, jak i jego następcy wyszli pokonani. W kościele chrześciańskim od czasów Konstantyna wraz z zewnętrzną okazałością kultu zaczął się krzewić silnie także kult Matki Boskiej, świętych, przed-

tował? Jakie pochodzenie dynastyi izauryjskiej? Kto był jej założycielem? Jaki punkt wyjścia reform wewnętrznych i religijnych Leona III? Co to jest kult relikwij

stawianych na obrazach, tudzież relikwii. Sztuka bizantyjska zaś urzędowa i prawowierna szukała wyrazu dlań w ceremoniale dworskim i w przepychu pałacowym. Nie ulega wątpliwości, że w wyobrażeniach zewnętrznych tego kultu było wiele reminiscencyi pogaństwa, z których mu-

129. Madonna z dzieciątkiem Jezus na kolanach. Malowidło ścienne w coemeterium maius w Rzymie.

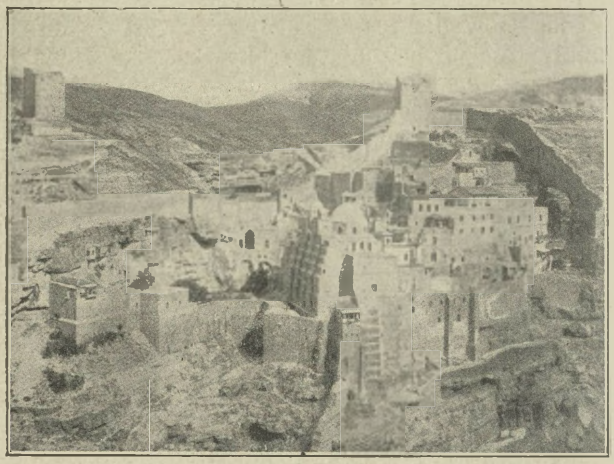
zułmanie czynili zarzut samej nauce chrześciańskiej, sami będąc w ścisłym monoteizmie skupieni i uważając wszelki wizerunek za oznaką pogaństwa. Sekta paulinów, głównie w Azyi

Mniejszej rozpowszechniona, skąd i sam cesarz pochodził, potępiała również te zwyczaje i głosiła nawrót do tradycyi pierwotnych chrześcian. Do sekty tej należało wielu biskupów, także miała ona swoich zwolenników wśród żołnierzy, oddanych Leonowi. Rozpoczął się ruch przeciwko obrazom (obrazoburstwo — ikonoklaści), do którego i cesarz przystąpił. Pierwsze zarządzenia miały charakter tylko ograniczający. W r. 726 Leon III wydał edykt, na mocy którego obrazy miały być zawieszone wysoko, aby nie służyły za przedmiot bezpośredniej czci i adoracyi. Edykt zaś z r. 728 ogłosił skasowanie zupełne tych oznak czci chrześciańskiej. Już pierwsze jednak zarządzenia wywołały opór i zaburzenia ludu, które trzeba było uśmierzać przez rozlew krwi. Wypadek podobny zaszedł przy zdejmowaniu obrazu Zbawiciela, zawieszonego nad wrotami pałacu cesarskiego. Kler wyższy, przeważnie z paulinistów złożony, był za reformą, tylko patryarcha konstantynopolski odmówił przystąpienia do tej uchwały. Ale przeciwnikami jej i fanatycznymi zwolennikami czci obrazów (ikonodule) byli mnisi. Monachizm na wschodzie, który tutaj miał swoją kolebkę z początku, jako pustelnictwo—anachoretyzm (św. Paweł Tebańczyk, św. Antoni), później jako cenobityzm lub współżycie (κοινὸς βίος) (św. Pachoncyusz) — rozkrzewił się bardzo bujnie (głównie za sprawą św. Bazylego 379, który dał mu regułę podwójną: wielką i małą). Natomiast na wschodzie nigdy nie rozwinął się w siłę kulturalną, jak na zachodzie (za

---

i obrazów? Kto z nim walczył? Jakie były dekrety Leona III ikonoburcze? Na kim się opierał i przeciwko komu? Jaka rola monachizmu na wschodzie? Który sobór potępił cześć obrazów? Jaki był interes państwa

sprawą św. Benedykta z Nurcyi) i pozostał na poziomie ascetyzmu (współżycie w celach odosobnionych na jednym miejscu pod kierunkiem jednego przełożonego, hegumena, czyli t. zw. Laury), prawdziwego lub częściej fikcyjnego. Czerpał on przy tem główne swe siły z fanatyzmu tłumu, często mieszając się w sprawy polityczne i poduszczając ten tłum do walki i zaburzeń

130. Klasztor Mar-Saba w Palestynie, założony przez św. Sabę w roku 483.

Stąd walka Izauryjczyków (Leona III i jego następców) z obrazami przerodziła się szybko w walkę z monachizmem, burzliwym, fanatycznym i rewolterskim. Zamykano klasztory, zmieniając je na gmachy publiczne, wypędzano z nich mnichów, więziono ich i karano za opór, co tworzyło nie-

w tej walce? Dla czego państwo przegrało? Jaki był wpływ ujemny polityczny walki ikonoburczej na zacho-

potrzebnie męczenników i wywoływało kontrakcyę w sferach oświeconych. Próbowano dzisiaj przedstawić ten ruch obrazoburczy, jako pierwszą walkę państwa z kościołem, czem nigdy nie był wobec zależności kościoła od państwa i niewątpliwego współudziału z cesarzem znacznej ilości kleru. Walka ta dosięgła niezmiernego natężenia za panowania syna i następcy Leona III, Konstantyna V, osławionego później przez zwycięską partyą ikonodulów pogarliwym przydomkiem Kopronima. Z jego to inicyatywy sobór zwołany w r. 754, potępił cześć obrazów z powodu, że obrazy mieszają naturę boską i ludzką, i że stanowią szczątki kultu pogańskiego. Raczej dla zbytniej łączności kościoła panującego z interesami państwa dynastya izauryjska walkę z czcią obrazów przegrała. Na zachodzie sprzeciwili się tej nauce papieże. Grzegoż II w liście do Leona III odmówił mu nawet tytułu zwierzchnika kościoła i prawa decyzyi w rzeczach wiary (zresztą pismo to, które się dochowało, zdaje się być sfałszowane). Sobór zaś laterański (769) uchwałę poprzedniego soboru konstantynopolskiego potępił. Dzięki temu rewolucya obrazoburcza nie przekroczyła granic państwa wschodniego. W rezultatach swych przyniosła utratę posiadłości cesarstwa w Italii. Między cesarzem a papieżem wskutek walk o obrazy tworzy się rozłam, który zmusił tego ostatniego z czasem do szukania pomocy i opieki dla kościoła w państwie Franków na zachodzie. Pod względem religijnym cesarstwo wschodnie musiało cofnąć się na to sa-

---

dzie? Jakie stanowisko zajął od początku Rzym? Kiedy przywrócono cześć obrazów na wschodzie? Jakie ma znaczenie dynastya izauryjska na wewnątrz w dziejach cesarstwa? Dla czego nastąpiła konsolidacya narodowa?

mo stanowisko, jakie zajął Rzym. Już za panowania małoletniego wnuka Kopronima, Konstantyna VI, matka jego Irena przywraca cześć obrazów, a drugi sobór w Nicei (787) wyraża zgodność zapatrywań na tę kwestyę z Rzymem. Ostatecznie jednak cześć obrazów na wschodzie została utrwalona dopiero od czasów Michała III, za sprawą matki jego Heleny.

§ 63. GRECYZACYA CESARSTWA WSCHODNIEGO. POCZĄTKI BIZANTYNIZMU.

Rewolucya obrazowa była, jakby epilogiem tych walk i wstrząśnień, jakie przechodziło cesarstwo wschodnio-rzymskie i kościół chrześciański, w nim zamknięty. To też skutki jej naprzód okazały się w formie wyzwolenia kościoła na zachodzie, do czego przyłączyło się utworzenie fikcyjnego cesarstwa zachodniego. Kwestya rozdziału chrześciaństwa na kościół wschodni i zachodni była tym samym już otwarta. Na wewnątrz jednak to zerwanie z dawnymi węzłami z zachodem i z dawnym pojęciem rzymskości czyli powszechności cesarstwa, okazało skutki dodatnie w konsolidacyi narodowej cesarstwa wschodniego. Teraz dopiero od Izauryjczyków zaczyna się okres właściwy grecki cesarstwa wschodniego, który w odróżnieniu od dawnego helleno-rzymskiego nazywa się bizantyjski (niesłusznie niekiedy zaczynany już od Justyniana). Dopiero w VIII w. zaczyna się naprawdę bizantynizm, pomimo nazwy urzędowej Greków—Romejczycy (οἱ Ῥωμαῖοι). (Ostatnio cesarz Konstans II, znienawidzony

---

Jaki odtąd przybiera charakter cesarstwo wschodnie? Co to jest bizantynizm i jak się on wyraża: w dekretach, tytułach, na monecie? Jaki nowy ustrów prowincyonalny? Co to są temy? Jaka ich gieneza? Jaka zmia-

w Konstantynopolu, chciał przenieść swą stolicę do Rzymu i stąd walczyć z Longobardami i Arabami, ale został na Sycylii zamordowany 668 r.). Wprawdzie kodeks Justyniana urzędowy pozostał się w wydaniu łacińskim, ale wszystkie edykty państwowe od cesarza Maurycego są ogłaszane już w języku greckim. Pierwsza moneta z napisem greckim pojawia się za Herakliusza. Jest to moneta miedziana zdawkowa, bita dla wojska i prowincyałów z napisem ἐν τούτῳ νίκα. W IX w. napis grecki pojawia się już na różnych typach monet (napisy łacińskie przetrwały jednak do XI w.). Dopiero w VIII w. cesarzowie bizantyjscy zamiast dawnych tytułów łacińskich, Augustus, Imperator, Caesar, przybierają tytuł grecki basileusa, despotes lub autokrator. Upada dawny podział państwa na dyecezye i wikaryaty. Na jego miejsce występuje nowy na t. zw. t e m y. Pojęcie to greckie odpowiada pojęciu legionu rzymskiego—jednostki bojowej, którą rozmieszczano w różnych stronach państwa. Nazwa ta legionu lub temy z czasem zastąpiła nazwę jednostki danej terytoryalnej, tem bardziej, że wzgląd na bezpieczeństwo państwa nakazywał z reguły administracyę cywilną połączyć z władzą wojskową. Tak wyrosła organizacya temowa, której początki datują się od cesarza Herakliusza, a wykończenie przypada na okres Leona III. Na czele każdej temy stoi gienerał (strategos), który spełnia zarazem władzę cywilną i wojskową. Tytuł grecki strategosa zastępuje tytuł łaciński comesa, tak jak chiliarchos — longinusa.

---

na w tytułach urzędników i w charakterze ich władzy? Jaki postęp na polu prawoznawstwa? Kiedy i jak powstał nowy kodeks? Jakie jego znaczenie obyczajowe? socyalne? Jaka jest najważniejsza reforma agrarna

Pozostała się jeszcze nazwa zarządcy prowincyi anthypatos, która jest tłumaczeniem dosłownym na język grecki nazwy łacińskiej proconsul, chociaż między jedną a drugą władzą niema żadnego związku. Cesarzowie izauryjscy uporządkowali także administracyę wewnętrzną i stosunki prawne. Zwłaszcza kodeks nowy grecki, t. zw. Ekloga, wydany za panowania Leona III pod redakcyą jego ministra sprawiedliwości Nicetesa (740) wykazuje znaczny postęp w porównaniu do kodeksu Justyniana w zakresie prawa małżeńskiego i familijnego (zniesienie konkubinatu), a zwłaszcza stosunków agrarnych. Na tym ostatnim polu prawodawstwo Leona III kierowało się przedewszystkiem względami skarbowymi, ale czując wagę dla państwa kwestyi finansowej, która była zarazem takim ciężarem dla ludności, kodeks stara się jej przyjść z pomocą na drodze reform prawnych i socyalnych. Do takich należy w pierwszym rzędzie zniesienie prawa patronatu czyli obowiązku płacenia danin, oprócz państwu, także właścicielowi ziemskiemu przez chłopa. Temu ostatniemu zagwarantował on prawo wolności osobistej, a przedewszystkiem przenoszenia się z miejsca na miejsce, tak że na polu stosunków socyalnych w wiekach średnich prawodawstwo bizantyjskie zrobiło pierwszy krok od kolonatu do uwolnienia włościan i zniesienia ich stosunku przypisanego do gleby. Także i na polu sztuki wiek VIII zaznaczył się rezultatami dodatnimi. Wprawdzie obrazoburstwo wypowiedziało walkę obrazom — pośrednio zatem

---

z czasów Leona III? Jaki kierunek ma jego prawodawstwo w stosunku do chłopów? Jaki był wpływ walki z obrazoburstwem na sztukę? Czemu zawdzięcza sztuka bizantyjska swój renesans?

sztuce religijnej, ale na sztukę świecką oddziałało pod niektórymi względami nawet korzystnie, wprowadzając niektóre nowe motywy, jak naprzykład ornament roślinny. Z drugiej strony walka z obrazami powodowała także i na polu sztuki religijnej skutek wręcz przeciwny—a mianowicie pobudzała do ożywionej i wytężonej twórczości na tym polu egzaltowańsze jednostki. Tym dwum rozbieżnym prądom sztuka bizantyjska ma do zawdzięczenia, iż w następnym stuleciu przyszedł jej nowy renesans, w którym naprawdę nabrała ona charakteru sztuki narodowej.

BIBLIOGRAFIA.

Do dziejów Wschodu za cesarstwa:

Mommsen: *Römische Geschichte.* T. V.

Duruy: *Histoire des Romains.* T. IV—VII.

R. Pöhlman: *Die Übervölkerung der antiken Grossstädte* (Preisschriften der Jablonowskischen Gesellschaft, 1884).

Th. Nöldecke: *Aufsätze zur persischen Geschichte.* 1887.

— *Mommsen's Darstellung der römischen Herrschaft und römischen Politik im Orient* (Zschft. der deutschen morgenländischen Gesellschaft. t. 39).

James Darmestetter: *Coup d'oeil sur l'histoire de la Persie.* 1885.

J. Wellhausen: *Israelitische und jüdische Geschichte.* 5 wyd. 1904.

Do dziejów kultów za cesarstwa i religii Wschodu:

Fr. Cumont: *Les mystères de Mithra* (tłum. niem. *G. Gehrich, Die Mysterien des Mithra. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte der römischen Kaiserzeit.* 1903).

— *Les religions orientales dans le paganisme moderne.* 1907.

G. Boissier: *La religion romaine d'Auguste aux Antonins.* 2 t. VII wyd. 1909.

V. Schultze: *Geschichte des Untergangs des griechisch-römischen Heidentums.* 2 t. 1887—1892.

Do dziejów chrześciaństwa i kościoła chrześciańskiego:

A. Réville: *Jésus de Nazareth. Etudes critiques sur les antecedents de l'histoire évangélique et la vie de Jesus.* 2 wyd. 2 t. 1906.

A. Loisy: *L'evangile et l'église.* IV wyd. 1908.

A. Harnack: *Militia Christi. Die christliche Religion und das Soldatenstand in den ersten drei Jahrhunderten.* 1905.

— *Kirche und Staat bis zur Gründung der Staatskirche* (Die Kultur der Gegenwart, cz. I, oddział IV). wyd. II. 1909.

Adolf Jülicher: *Die Religion Jesu und die Anfänge des Christentums bis zum Nicaenum* (tamże).

L. Duchesne: *Histoire ancieone de l'eglise.* II wyd. T. I. 1906.

— *Origines du culte chrétien. Étude sur la liturgie latine avant Charlemagne.* 2 wyd. 1898.

J. Tixeront: *Histoire des dogmes.* T. I. *La théologie anténicénienne.* V wyd. 1909. T. II. *De St. Athanasa à St. Augustus.* 1909.

P. Allard: *Le christianisme et l'empire romaine de Neron à Theodose.* 1897.

A. F. Gfrörer: *Geschichte der christlichen Kirche in den drei ersten Jahrhunderten* (Allgemeine Kirchengeschichte. t. 1. 1841).

H. Ritter: *Die christliche Philosophie nach ihrem Begriff, ihren äusseren Verhältnissen und in ihrer Geschichte bis auf die neuesten Zeit.* 2 t. 1858—1859.

J. Hergenröther: *Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte.* III wyd. T. I. 1884.

F. X. Funk: *Lehrbuch der Kirchengeschichte.* III wyd. 1898.

Do dziejów cesarstwa od Dyoklecyana do Justyniana:

Th. Mommsen: *Römisches Staatsrecht.* T. 2, cz. II. 1875.

J. B. Mispoulet: *Les institutions politiques des Romains.* 2 t. (1882—1883).

H. Schiller: *Geschichte der römischen Kaiserzeit.* T. 2. *Von Diokletian bis zum Tade Theodosius des Grossen.* 1887.

G. R. Sievers: *Studien zur Geschichte der römischen Kaiser.* 1879.

O. Seeck: *Geschichte des Untergangs der antiken Welt.* 3 t. 1895—1909.

J. Burckhard: *Die Zeit Constantin's des Grossen.* II wyd. 1880.

A. Göldenpenning und I. Ifland: *Der Kaiser Theodosius der Grosse. Ein Beitrag zur römischen Kaisergeschichte.* 1887.

B. Niese: *Grundriss der römischen Geschichte.* Art. o Konstantynie W. i Konstantynopolu w Pauly—Wissowa. *Real. encyclopädie.* T. IV, X.

Do dziejów cesarstwa wschodniego i kościoła bizantyjskiego:

E. Gibbon: *The history of the decline and fall of the Roman Empire.* 12 t. 1879.

G. Finlay: *Griechenland unter den Römern*, tłum. niem. 1861.

G. F. Hertzberg: *Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches* (Oncken. Allgemeine Geschichte). 1883.

— *Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart.* T. I. 1876.

Diehl Ch.: *Justinien et la civilisation byzantine, au VI siècle.* 1901.

— *Figures byzantines.* 2 t. IV wyd. 1909.

— *Etude sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne.* (568—751). (Bibliothèque des écoles français d'Athènes et de Rome, t. 53). 1888.

M. C. Bayet: *L'empire romain d'Orient* (395—717); *L'empire byzantin du VIII siècle an IX siècle* (w Lavisse i Rambaud. Histoire génerale du IV siècle à nos jours. T. I. wyd. II. 1905).

H. Gelzer: *Ansgewählte kleine Schriften.* 1907.

A. F. Gfrörer: *Bysantinische Geschichten.* 2 t. 1872—1873.

J. Pargoire: *L'église byzantine de 527 à 847.* II wyd. 1905.

K. Krumbacher: *Geschichte der byzantinschen Literatur von Justinian bis zum Ende des altrömischen Reichs.* 1891.

— *Populäre Aufsätze.* 1909.

Do dziejów Rzymu i barbarzyńców:

R. Gregorovius: *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter.* T. I—III. (1859—1860).

H. Grisar: *Geschichte Roms und der Päpste im Mittelalter.* T. I. *Rom beim Ausgang der antiken Welt.* 1901.

E. Lavisse: *Formation du pouvoir pontifical. L'Italie byzantine, Lombarde papale, La propagande chez les Barbares* (Lavisse i Rambaud: Hist. gén. T. I.).

F. Dahn: *Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker.* (Zbiór Onckena. Allgemeine Geschichte) T. 4. (1881—1889).

K. Zeuss: *Die Deutschen und die Nachbarstämme.* (1837).

L. Schmidt: *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung* (W. Sieglin: Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie. T. 7, 10, 12, 24).

Do dziejów sztuki pogańskiej, początków sztuki chrześciańskiej i sztuki bizantyjskiej:

P. Allard: *L'art paien sous les empereurs chrétiens.* 1879.

J. Strzygowski: *Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte.* (1903).

O. Marucchi: *Epigrafia christiana.* (1910).

A. Michel: *Histoire de l'art depuis les premièrs temps chrétiens jusqu'à nos jours.* T. I, cz. I. (1905).

C. Bayet: *L'art byzantin*, wyd. III. (1904).

Do dziejów Arabów i religii islamu:

Fr. Hommel: *Die Semiten und ihre Bedeutung für die Kulturgeschichte.* 1881.

G. Weil: *Geschichte der islamitischen Völker von Mohammed bis zur Zeit des Sultan Selim.* (1866).

— *Historisch-kritische Einleitung in den Koran.* (1844).

A. Müller: *Der Islam in Morgen. und Abendland* (Oncken'a: Allgemeine Geschichte). 2 t. 1885—1887.

M. Wahl: *Mohammed et l'islamisme.* (Lavisse et Rambaud: Histoire génerale. T. I).

E. A. Freeman: *The history and conquests of the Saracens. Six lectures.* (1856).

A. Kremer: *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen.* 2 t. (1875–1877).

S. Goldziher: *Die Religion des Islams* (Kultur der Gegenwart, cz. I, oddział III; I). 1906.

M. J. de Goeje: *Die arabische Literatur* (tamże cz. I, oddział VII). 1906.

E. Brockelmann: *Der Islam von seinen Anfängen bis auf die Gegenwart* (Ullsteins Weltgeschichte: Geschichte des Orients).

P. D. Chantepie de la Saussaye: *Historya religii.* Oprac. polskie A. L. 1917 r.

GENEZA SPOŁECZEŃSTWA NA ZACHODZIE.

§ 1. BRZASK ZACHODU WSPÓŁCZESNEGO.

Początek społeczeństwa zachodniego, ściślej mówiąc Europy współczesnej, datuje się od śmierci starożytnej Romy. Na tem jednak nie kończy się ani historya, ani duch dziejów rzymskich. Rzymu nie obalił ani najazd barbarzyńców, ani upadek zachodniego cesarstwa. Rzym starożytny, który przeobraził się z miasta, władcy całego świata, w osobę cesarza, jedynowładcy, istniał jeszcze i nadal. Zmiana ta, mówiąc terminami prawniczymi, rzymskiego pryncypatu, jakim była pierwotnie godność cesarza w Rzymie, w absolutyzm monarchiczny dokonała się za Dyoklecyana i utrwaliła za jego następców, głównie Konstantyna W. A ponieważ wypadła ona równocześnie prawie z podziałem imperyum rzymskiego na dwie połowy — na Wschód i na Zachód, przeto co upadło na zachodzie, odżyło w nowej formie na wschodzie. Tylko, że dzieje tego nowego cesarstwa rzym-

---

Kiedy jest początek społeczeństwa zachodniego? Jaki jego związek z historyą Rzymu? Dla czego Zachód zrywa związki ze Wschodem? Kiedy przypadają dzieje

skiego są to dzieje przeważnie Bizancyum, które jest przez długi czas formalnie kontynuatorem Rzymu i polityki rzymskiej. Zachód, a nawet sam Rzym, mimo zasady: „unanimitas imperii“, nie przyjmuje tej nowej formy rządu i odłącza się stopniowo od Bizancyum i od no-

131. Basileus bizantyjski w majestacie na tronie. Medalion pochodzenia z Konstantynopola (X lub XI w.), wmurowany w ścianę domu na Campo Angaran w Wenecyi.

wej formy cezaryzmu. Dzieje tego odłączenia, poczynając od Dyoklecyana albo Konstancyusza Chlora aż do Karola W., który dał jakby parafrazę tego cezaryzmu na Zachodzie, są to dzieje zaczątków albo brzasku nowego społeczeństwa za-

chodnio-europejskiego, które do dziś dnia żyje, którego wszelkie pierwiastki przechowały się w teraźniejszości, w składzie społeczeństw współczesnych europejskich, ale którego cała cywilizacya dotychczasowa wyrosła z ziarna cywilizacyi rzymskiej, ściślej mówiąc klasycznej, na tem jej stopniu rozwoju, kiedy ta cywilizacya ogarnęła już razem cały Wschód i Zachód i stopiła w sobie oraz przerobiła na jeden metal składniki najróżnorodniejszych kultur starożytnych.

§ 2. GALLIA—OŚRODEK ZACHODU NOWOCZESNEGO.

Idąc za rozwojem cywilizacyi z góry, t. j. od świata klasycznego do współczesnego, (a nie z dołu — od barbarzyńców do współczesnego postępu), stwierdzić musimy przedewszystkiem, iż pierwszym historycznie, a właściwie mówiąc klasycznym krajem Zachodu jest Gallia, owa Ameryka I-go w. przed Chr., odkryta przez starożytnego Kolumba—Juliusza Cezara, ów pierwszy kraj, otwarty dla kolonizacyi rzymskiej, gdy w dotychczasowych zaborach i postępach nad m. Śródziemnem Rzymianie odgrywali właściwie rolę barbarzyńców i łupieżców, — owa zdobycz, która Rzymowi wytknęła po raz pierwszy zadania cywilizacyjne wobec nowych ludów: Gallów, Germanów, a nienajmniej i Słowian, gdy przedtem Rzym, wyczerpany walkami wewnętrznymi i wojnami zagranicznymi, już był gotów rozpłynąć się w cywilizacyi Wschodu, jak przeciwnik Cezara Antoniusz rzucił się był w objęcia wyrafinowanej

---

tego odłączenia? Jaki jest klasyczny teren współczesnego Zachodu? Kto i odkąd dziejom Rzymu wytknął kierunek zachodni? Jaka była rola Gallii za cesarstwa? Kiedy i jak dokonało się przeobrażenie Gallii celtyckiej w łacińską? Jaki był ustrój prowincyonalny Gallii? Ja-

kultury aleksandryjskiej Egiptu. Tym sposobem podbój Gallii określił w znacznej mierze kierunek przyszłej cywilizacyi Rzymu zachodni, ale i odwrotnie, Rzym najbardziej użyźnił swą kulturą Gallię i zasymilował Gallów do charakteru prawie łacinników.

§ 3. USTRÓJ ŁACIŃSKI W GALLII.

Za cesarstwa Gallia jest po Hiszpanii drugim ogniskiem ruchu narodowego łacińskiego. Szkoły jej znajdują się w stanie kwitnącym, i długo literaturę rzymską podtrzymywać będą pracą i twórczością swą obywatele Gallii. Cywilizacya ta idzie z góry, ale stopniowo dochodzi do warstw ludowych tak, że język łaciński wypiera prawie wszędzie język celtycki. Gdy zaś edykt Karakalli (212—217) wciąga prowincyałów do liczby 35 trybun rzymskich czyli nadaje im prawo obywatelstwa rzymskiego, wtedy nawet nazwa Gallów zostaje zastąpiona i wyparta przez nazwę Rzymian. Gallia po przyłączeniu przez Cezara, jako prowincya rzymska, zwana Gallia transalpina albo po prostu Gallia (nieurzędowa nazwa jej Gallia comata od charakterystycznego ubioru głowy — dwuch warkoczów, noszonych przez mężczyzn), otrzymała rządy rzymskie przy udziale znakomitych krajowców. Tworzyli oni rodzaj dworu albo rady przybocznej (consilium) przy zarządcach rzymskich i nosili tytuł amici lub comites (także assesores i consillarii). Ale władza ich była raz

---

ki był wpływ prawa rzymskiego na rozkład dawnych stosunków w Gallii? Jaka była różnica między typem cywilizacyi rzymskiej, a gallijskiej? Jakie zmiany przeszło pojęcie miasta — państwa na gruncie gallijskim?

na zawsze podkopana, odkąd zwłaszcza dawny ustrój klanowy rozluźnił się, na miejsce zaś ucisku dawnego panowania religijnego druidów Rzymianie zaprowadzili swoje prawo, przy pomocy którego wywierali głównie wpływ na mieszkańców. Jurysdykcyę pełnił zarządca prowincyi, zarówno karną (jus gladii czyli imperium merum), jak i cywilną (imperium mixtum). Sądy sprawowano na zjazdach (conventus). W tym prawie rzymskiem mamy pierwsze przystosowanie się stosunków starożytnych, wyrosłych na cywilizacyi miejskiej, do stosunków nowoczesnych, których źródłem jest ustrój ludowy. Nie trzeba zapominać, że państwo rzymskie jest to civitas — miasto. Otóż Rzymianie w Gallii konkretnych faktów, odpowiadających temu pojęciu civitas wcale nie zastali, przenieśli je natomiast na stosunki tamtejsze terytoryalne lub ludowe. Podział Gallii już według Cezara polegał na krajach albo ludach, zamieszkujących pewne obwody. Było ich 80. Tyle też według niego istniało państw czyli miast (civitates) w Gallii. Natomiast Rzymianie nie znają tego, co było wsią (vicus) u Gallów. Stąd w późniejszej nomenklaturze bardzo często nazwa ludu zastępuje nazwę miasta (typowy przykład miasta Paryża—Parisii), albo też odwrotnie nazwa grodu wypiera nazwę ludu (Viennenses zastępuje dawnych Allobrogów). Nie znaczy to wcale, aby miast nie było, ale powstają one i rozwijają się później, głównie za przykładem Rzymu. Dawny z przed Cezara podział Gallii na 4 części: Narbońską, Akwitanię, Belgię i środkową Gallię, czyli t. zw. Gallia celtica, sta-

---

Skąd pochodzi nazwa Paryża? Jaki był nowy podział Gallii za cesarstwa? Jakie nowe miasta wyrastają? Kiedy założono Lugdun? Jakie zmiany w prawie ziemskim

je się historycznym, odkąd pojawia się Lyon (Lugdunum), założony przez Munatiusa Plancusa w r. 43 przed Chr, do którego ciążą i około którego skupiają się wszystkie powyższe ziemie. Odtąd i Gallia celtica staje się przedewszystkiem Gallią Lugduńską (Lyonnaise). Tutaj wznosi się ołtarz Romy i Augusta, symbol panowania rzymskiego, dokąd śpieszą na zebrania corocznie przedstawiciele zarówno Gallii Lugduńskiej, jak Akwitańskiej, tudzież Belgii (1 sierpnia). Jakoż Lugdun staje się pierwszym miastem Gallii i najbardziej zaludnionym po Rzymie i Antyochii miastem cesarstwa rzymskiego. Ale w III st. poczynają z nim rywalizować już Trewir i Arles tudzież Autun (Augustodunum w kraju Eduów). Na pograniczu zaś wschodnim, nad Renem, gdzie taki sam ołtarz na cześć Romy wznieśli Ubiowie, przesiedleni przez Agryppę, powstaje miasto Colonia, na cześć Agryppiny przezwana Colonia Agrippensis, ośrodek przyszłej Germanii Dolnej (Germania inferior), gdy taka sama Germania Górna (G. superior) organizuje się wokoło Moguncyi nad Menem (Moguntiacum).

§4. ORGANIZACYA SPOŁECZEŃSTWA ZACHODNIEGO.

Rzym wszędzie, a więc i na zachodzie, występował w charakterze zdobywcy. Jedną z oznak tego podboju kraju było prawo ziemskie. Wobec faktu podboju cała ziemia uważana była za własność rzymską, stąd jedyne prawo ziemskie mieszkańców było to prawo posiadania (possesio), które jednak w praktyce niewiele

---

przyniosło panowanie rzymskie? Jaka jest różnica między własnością a posiadaniem? Co to jest kataster

różniło się od prawa władania, ale różnica prawna pociągała za sobą konsekwencye natury fiskalnej. Własność bowiem zupełna czyli kwirycka uwalniała od podatków (sol italicus), podczas gdy prowincye z tytułu posiadania ziemi (sol provincialis) płaciły podatek gruntowy. Opierał się on na spisie (census), co 15 lat przeprowadzanym. Ziemia była nietylko mierzona (miara, iugerum rzymskie—25 arów, 240×120 łokci), ale i gatunkowana według stopnia urodzajności, sposobu uprawy, charakteru zasiewów, płodów i t. p. Tworzyło to kataster, zwany po łacinie „libri censuales“, później z grecka polyptyk. Prócz podatku gruntowego płacono i pogłówny (tributum capitis). Tylko trzy miasta gallijskie posiadały prawo italskie czyli były wolne od podatku: Lugdun, Vienna i Kolonia. W miastach też zaczyna się budzić nowe życie polityczne. Posiadają one samorząd. Urzędniczy ziemscy, t. zw. decuriones, tworzą tutaj stan senatorski. Obok nich pojawia się zaczątek stanu trzeciego, rekrutujący się głównie z wyzwoleńców, którzy starają się wypłynąć za pomocą igrzysk i uroczystości, urządzanych wspólnym kosztem na cześć Rzymu i Cezara Augusta. Stąd ich nazwa servi Augustales. Tak więc kult Cezara albo Romy był jakby zawiązkiem praw politycznych stanu trzeciego. Ale są ślady, że ten sam kult był również zaczątkiem organizacyi nowej formy reprezentacyjnej w społeczeństwie zachodniem. Był mianowicie zwyczaj, że na uroczystość ku czci Romy i Augusta krajowcy wysyłali swoich

---

i księgi katastralne (polyptyk)? Jaka różnica między prawem wolnym a podatkowym? Jakie są pierwsze swobody miast, i gdzie są zaczątki samorządu na zachodzie?

delegatów z trzech prowincyi. Delegaci ci, prócz ofiar składanych, mieli sposobność naradzania się nad sprawami ogólnymi. Często

132. Koronacya Dawida według ceremoniału bizantyjskiego: basileus, na tarczy podniesiony w chwili przedstawienia go wojsku. Z psałterza bizantyjskiego X w. Biblioteka Narodowa w Paryżu.

też wysyłali z tych zgromadzeń petycye do cesarza. Tak więc zebrania te o charakterze

religijnym przybierają z czasem charakter polityczny, a chociaż reprezentacyą w ścisłym znaczeniu tego wyrazu nie były i nie miały wpływu bezpośredniego na zarząd prowincyi, to jednak w późniejszych czasach, jak w IV st., wobec zalewu kraju przez barbarzyńców, cesarze starają się podnieść ich znaczenie i stworzyć z nich lokalny organ władzy—przeciwwagę zbyt wybujałej, na sile żołnierskiej opartej władzy naczelników band barbarzyńskich.

§ 5. PREFEKTURA ZACHODNIA.

Podział państwa przez Dyoklecyana na dwie połowy nie tylko nie był rzeczą dowolną i sztuczną, ale w znacznej mierze uprzedziły go już faktyczne stosunki. Jak organizacya Wschodu była wywołana potrzebą obrony przed odradzającą się monarchią perską Sasanidów, tak znów do organizacyi Zachodu naglił najazd barbarzyńskich Germanów. Germania budzi się w tym samym mniej więcej czasie, co niebezpieczeństwo perskie (227 r.). Ci, którzy się pojawiają na zachodzie, są to Allemannowie i Frankowie. Pierwsi między Menem i Alpami. Jak wiadomo nazwa ich do dziś dnia przetrwała w nazwie Germanów na zachodzie (Allemandes), co właściwie oznacza ludzi z różnych stron. Zjawiają się oni za Karakalli na zachodzie równocześnie z Gotami na wschodzie (około r. 213). Drudzy—Frankowie rozszerzają się na prawym brzegu Renu od okolic Moguncyi aż do morza. Z tego niebezpieczeństwa wyni-

---

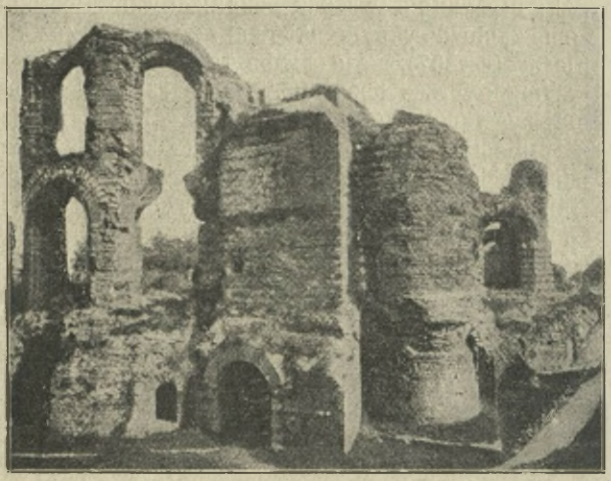
Gdzie są początki stanu trzeciego? W czem były zawiązki przedstawicielstwa prowincyonalnego? Jaki wpływ na organizacyę prowincyj wywiera najazd barbarzyńców? Gdzie i kiedy po raz pierwszy pojawiają się ludy germańskie—Allemannów i Franków na zachodzie? Jaka

kała potrzeba nowej organizacyi. Wyrosła ona samorzutnie, zanim pomyśleli o niej cesarze rzymscy. W czasach rozkładu państwa rzymskiego, t. zw. panowania 30 tyranów, kiedy na wschodzie oderwała się Palmyra, na zachodzie niejaki Postumus zorganizował pierwsze państwo gallijskie dla obrony od najazdu Franków i Allemanów (r. 257). Wciągnęło ono w swój zakres Hiszpanię i Brytanię i przetrwało lat 10, póki nie runęło wraz z organizatorem Postumusem, zamordowanym narówni z synem przez żołnierzy (r. 267). Ale próba ta musiała być podtrzymana przez późniejszych cesarzy. Jakoż późniejszy współregent Dyoklecyana—Konstancyusz, z tytułem Cezara, panuje także nad Gallią, Hiszpanią i Brytanią. Ten pierwszy rzymski władca Gallii był istotnie jej obrońcą i reorganizatorem. On wskrzesił świetność szkoły rzymskiej w Autun. Rezyduje w Trewirze (Colonia Augusta Trevirorum), a umiera w Yorku (Eboracum). Syn jego Konstantyn W. utwierdza nową monarchię rzymską na Wschodzie, ale już bratanek Konstantyna W., Julian, ów zw. niesłusznie Apostata, zaprawia się do przyszłych rządów cesarskich w Gallii, gdzie zyskuje zachwyt żołnierzy i wdzięczność poddanych. Jakoż Gallia ówczesna jest ziemią jakby stworzoną dla tego wielbiciela kultury klasycznej. Z imieniem Juliana zrosło się w tradycyi starożytnej imię Paryża, „drogiej Lutecyi“, ulubionego miejsca jego pobytu. Tutaj ślad rzymski przetrwał w postaci Termów (zbu-

---

nowa organizacya obronna samorzutna? Co to jest państwo Postumusa? Jakie części cesarstwa ono obejmowało, i jaki był jego koniec? W czem jest kontynuacya tej organizacyi za Dyoklecyana i jego następców? Jakie są centra nowej organizacyi, i jakich ona miała naj-

dował je, zdaje się, już Konstancyusz Chlorus; późniejsza własność królów merowingskich, odkupiona przez opata klunjackiego, Piotra de Chalus w r. 1330, dziś muzeum, własność miasta) i w nazwie góry Montmartre (Mons Martis). Gród rybaków, znanych i później pod nazwą kupców wodnych (mercatores aquae), po raz pierwszy w dziejach występuje, jako stolica. Tutaj też

133. Ruiny pałacu cesarskiego w Trewirze.

wojsko w r. 360 proklamowało Juliana cesarzem. Chociaż mniej wybitną rolę odgrywając później, Gallia na schyłku cesarstwa zajmuje stanowisko jednej z prowincyi na zachodzie (prefektur), mając na czele swem prefekta (praefectus Galliarum) z tytułem vir illustris. Po-

---

wybitniejszych przedstawicieli? Jaką była rola Konstancyusza Chlorusa i ces. Juliana na zachodzie? Co

dzielona jest według ogólnego schematu państwowego na dyecezye, których było dwie: południowa (Gallia Narbońska z Akwitanią), tudzież północna (Gallia Lugduńska, Belgia i dwie Germanie). Ma swoje życie umysłowe i handlowe, a miasto Arles na południu, dokąd przeniosła się rezydencya prefekta od początku V-go w., jest Rzymem gallijskim i jednym z największych miast nad m. Śródziemnem, prowadzącem handel między Wschodem a Zachodem. Zresztą nietylko Arles, ale i inne miasta południa francuskiego, jak Nimes, Vienna, swemi zabytkami architektonicznymi do dziś dnia świadczą o wielkiem przejęciu się Gallów kulturą klasyczną.

§ 6. NAJAZD BARBARZYŃCÓW I JEGO SKUTKI.

Nasiona cywilizacyi łacińskiej, rzucone na grunt gallijski, przyczyniły się do powstania nowej cywilizacyi i nowego społeczeństwa Franków. Nie są to więc skutki inwazyi barbarzyńskiej albo nowego życia, które barbarzyńcy ze sobą wnieśli do historyi. Mówi się zwykle, że barbarzyńcy zburzyli cywilizacyę starożytną. W gruncie rzeczy oni jej nie burzyli. Cywilizacya ta sama się już rozkładała. Barbarzyńcy odgrywali jedynie rolę nowego materyału przy odbudowie dawnego gmachu, który się rozsypywał. Na wschodzie nie było barbarzyńców, jedynie wysoka kultura perska. Tu była główna obrona państwa, a przecież i tutaj cesarstwo się kruszyło. Na zachodzie obrońcami cesarstwa byli sami

---

stanowi prefekturę gallijską w ostatnich latach cesarstwa zachodniego? jakie są jej części? jakie centra, handlowe i umysłowe? Jak wyrosły nasiona cywilizacyi łacińskiej na gruncie gallijskim? Co było glebą do ich przyjęcia? Jak zastępowali barbarzyńcy dawny element

barbarzyńcy. Już od czasów Honoryusza niema prawie innej armii w państwie prócz barbarzyńców. Jednak wszędzie mamy ten sam prawie obraz: rozkład państwa z idącym wraz z tym upadkiem dawnej władzy i wytwarzaniem się nowej. Barbarzyńcy przytem odgrywają rolę bardzo podrzędną. To społeczeństwo rzymskie samo przeobraża się. Hierarchię urzędniczą i połączone

134. Cesarz bizantyjski (Teodozyusz) w otoczeniu oficerów i dygnitarzy kościoła. W głębi tron. Miniatura z rękopisu bizantyjskiego. (X w.).

z nim tytulatury wprowadziło samo cesarstwo później. Ono też w stosunkach społecznych okazuje tendencyę do utrwalenia pewnej kastowości nietylko w piastowaniu urzędów, ale też i zajęć (obowiązek dziedziczenia). Dawne dwie

---

w państwie rzymskim? W jakim stanie zastali społeczeństwo rzymskie? jaki podział na klasy? jaki ustrój społecz-

klasy ludności—honestiores i humiliores—dzielą się coraz bardziej. Pomiędzy nimi nie pośredniczy naczelna władza państwowa, która coraz bardziej słabnie. Dawne stosunki rzymskie nie znały wsi. Senatorowie byli obywatelami Rzymu. Teraz, na odwrót, wieś staje się podstawą do wytworzenia nowej arystokracyi. Stan senatorski są to posiadacze fundi, do którego wchodzą: dom (villa), ogród (cortis), pole (ager) etc. Taka posiadłość nosi nazwę od imienia właściciela. Rolnik (colonus) z wolnego, stał się czynszownikiem, przywiązanym wzamian za to do gleby. Skutkiem oddalenia ośrodków władzy właściciel ziemski skupia w swym ręku administracyę, sądownictwo i ściąganie podatków. Zamiast jednolitej władzy państwowej wytwarza się władza pańska. Wielka własność staje się rodzajem państwa—civitas—i de facto przenosi wszystkie prawa państwowe na siebie. Tak obok wielkich właścicieli (clarissimi, illustres, spectabiles) wytwarza się klasa poddanych. Różnica między tymi dwoma klasami pogłębia się coraz bardziej, ponieważ stan senatorski ma swoje przywileje. Tak, naprzykład, senatorowie mogli być sądzeni tylko przez prefekta. Tym sposobem, straciwszy opiekę państwa, słabi, będąc zdani na własne siły, musieli sami oddawać się w opiekę możnych. Rozszerza się zwyczaj rekomendacyi, zjawisko powszechne w wiekach średnich, zresztą formą swą przypominające klientelę, bardzo rozpowszechnioną w prawie rzymskiem. Ta rekomendacya, osłabiając wartość swobody oso-

---

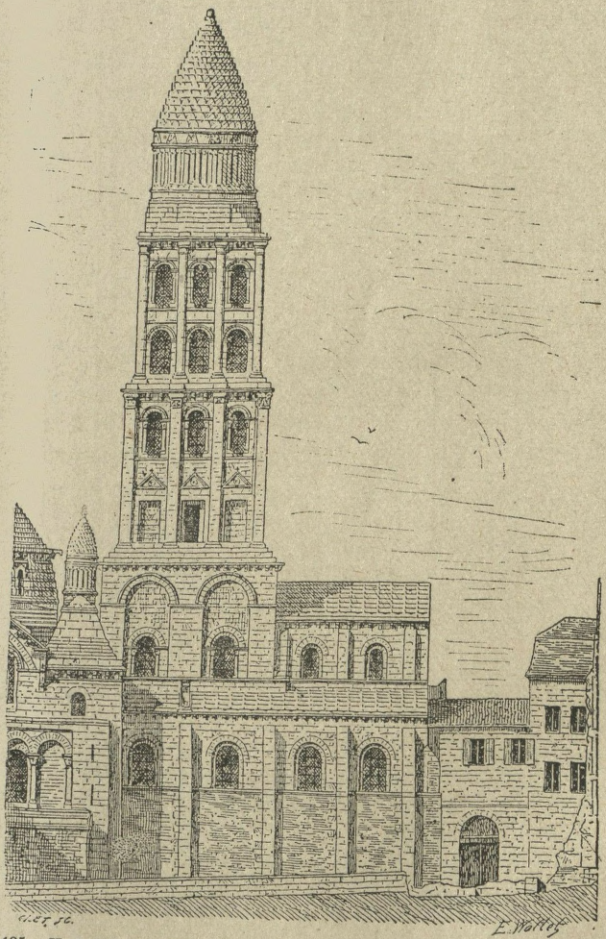
ny? stosunki ziemskie i rolne? Jak przeobraża się ustrój agrarny? Co to jest wieś? kolon? Jak powstaje władza pańska? klasa poddanych? Co to jest zwyczaj rekomendacyi? Na czem się on opiera i skutkiem czego się

bistej, podkopywała również prawo własności do ziemi ludzi słabych. Prócz osoby swej oddawano często także i majątek swój w opiekę. Taka własność zwała się precarium (czyli własność, oddawana na prośbę). W zasadzie prawo właściciela pozostawało nietykalne, i z takiego precarium nie wolno było opiekunowi niczego żądać od poddanego, ani mu własności odbierać. Tymczasem arystokracya z czasem zrównała tę ziemię z dzierżawą i pobierała za nią czynsz. Zwykle własność prekaryjna tworzyła się z zastawu, i dopiero gdy zastaw nie był wykupiony, stawała się ziemią czynszową. Nietylko jednak stosunki prawne zmieniają się i przystosowują do interesu silniejszego — warstwy ludzi możnych. Także stosunki kulturalne życia codziennego tracą cechy ogólne państwowe, a staje się lokalne i prowincyonalne. Coraz trudniej żyć w miastach, a zwłaszcza w willach i pałacach na wzór rzymski. Bezpieczeństwo wymaga zamków i murów obronnych. Nietylko Rzym otoczył się murami za Honoryusza; takie same zjawisko spotykamy wszędzie na prowincyi. Z konieczności miasta musiały się zacieśnić do małych obwodów. Takie miasta głośne historyczne, jak Poitiers, Bordeaux, Sens, Bourges, do obrębu 2—2,600 m., a Périgueux nawet tylko do obrębu tysiąca. Mury te wznoszono albo ze zburzonych świątyń, term, pałaców, amfiteatrów, albo nawet same te budowle zużytkowywano na ten cel, jak w Rzymie częściowo akwodukty. Na wzór tego i możni panowie budowali sobie zamki

---

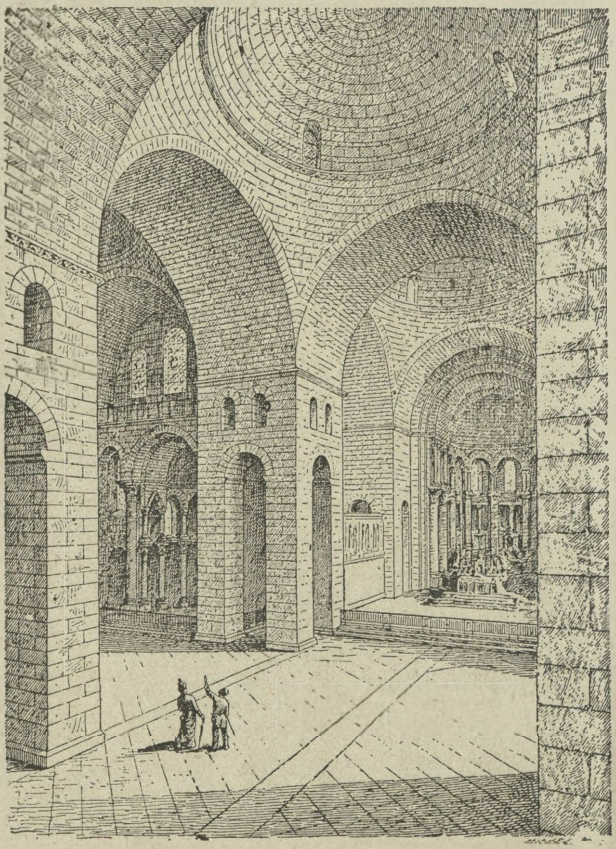
rozwija? Jaka własność jest jego skutkiem? Na czem polega własność prekaryjna? jakie są w niej prawa właściciela i poddanego? Jaka nastąpiła zmiana w warunkach życia kulturalnego? Jak powstają nowe miasta? zamki? Czem odznacza się charakter życia kulturalne-

(castella) lub burgi. Dla ludności zaczyna się okres średnich wieków. Zamknięta w cias-

135. Kościół Saint Front w Périgueux. Jeden z najstarszych kościołów budowy pierwotnej łacińskiej we Francyi (VI w.).

nych murach żyje w zacieśnionym horyzoncie życia umysłowego i politycznego. Na pierwszy

136. Wnętrze kościoła Saint Front w Périgueux. Przebudowa w XI w. z kopułą bizantyjską.

plan występują sprawy lokalne, także polityka staje się lokalną. Społeczeństwo wraca do tegoż

prawie stanu, w jakim pozostawało przed czasami Rzymu, i w jakim do dziś dnia znajduje się w wielu punktach na Wschodzie. Stąd wniosek, że cywilizacya nie jest jakiemś dobrem wiecznie trwałem, nieznikomem i samą siebie utrzymującem. Przeciwnie, gdy zbraknie warunków, odpowiednich dla jej podtrzymania, następuje zwrot ku stosunkom, gdzie zamiast jedności panuje rozbicie, zamiast swobody—niewola, a zamiast rozszerzonych horyzontów—zaciśnienie spraw politycznych i kulturalnych do interesów obwodu miasta, a czasem nawet wsi. Te zmiany są to też cechy główne społeczeństw średniowiecznych z tym zastrzeżeniem, iż wyrosły one na niwie pierwotnego barbarzyństwa, a rozszerzyły się z czasem i na kraje wymarłe dawnej wysokiej kultury i cywilizacyi.

§ 7. ROLA BARBARZYŃCÓW W PAŃSTWIE RZYMSKIEM.

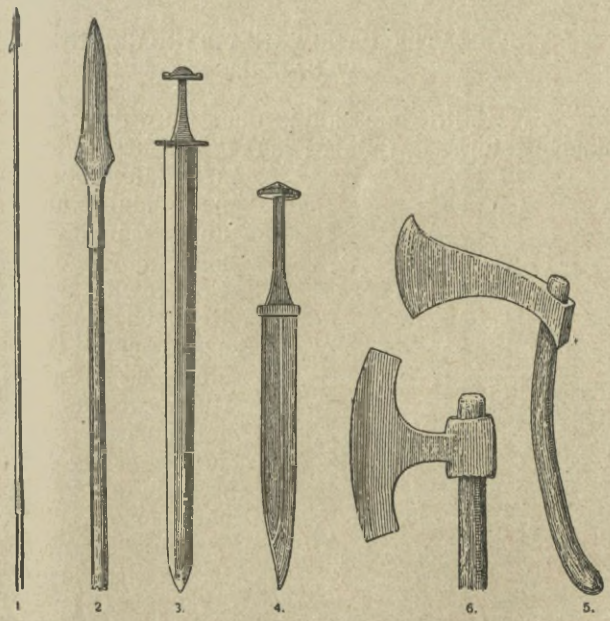
Wieki średnie są to czasy panowania *grubej siły fizycznej*. To było jedno jedyne, co przynieśli ze sobą barbarzyńcy. Nic więc dziwnego, że powaga ich wzrastała. Mówi się o Germanach, jako o wyrazicielach pewnego charakteru narodowego, dziś wyraźnie sformułowanego. Naprawdę ten charakter jest rezultatem procesu dziejowego i kulturalnego w ciągu przeszło półtora tysiąca lat. W oczach Rzymian i w oczach cywilizacyi ci Germanowie byli mniej jednostkami etnicznymi, jak organizacyami wojowniczymi. Są to poprostu *bandy zbójeckie*,

go? W czem się wyraża osłabienie siły i upadek cywilizacyi? Gdzie się on zaczyna i kiedy, i jak daleko się rozszerza? Co jest główną siłą w wiekach średnich? Kto przyniósł ze sobą zasadę brutalnej mocy fizycznej? Jaki był charakter pierwotnych organizacyi Germanów?

z różnych plemion złożone, których spoistość i trwałość jest najczęściej zależna od charakteru wodza. Napróżno w nazwach tych drużyn szukalibyśmy pierwiastku etnicznego. Imię Allemannów bezpośrednio jest wzięte od składu różnorodnego plemiennego tego ludu. To samo i druga nazwa, od której poszło imię dzisiejszego kraju i ludu — nazwa Franków, najmniej oznacza lud jakiś pierwotnie. Nazwę tę dziś wywodzą od wyrazu germańskiego warg, wrang (niezawodnie to samo, co na Wschodzie i na Rusi warjag), co oznacza „szukającego przygód, włóczęgę". Co prawda, ciągnęli oni ze sobą kobiety i dzieci, starców i niewolników, tudzież półwolnych czyli t. zw. litów i z biegiem czasu z organizacyi wojennej przetwarzali się w jednostkę etniczną. Ale nie należy ich brać, jako siłę militarną, występującą do walki z równą sobie czy też niższą od siebie potęgą wojenną, jaką było cesarstwo. Uzbrojenie Franków składało się z topora dwusiecznego, który od nich wziął nazwę („frankisk"), i piki średniej długości, przy ostrzu której był hak do zaczepiania, a rękojeść, żelazem obita, ze sznurem czyniła z niej rodzaj harpuna. Tylko gwardya była na koniu, reszta walczyła pieszo i z gołą głową. Prawda, że barbarzyńcy ci walczyli dzielnie, ale o tyle tylko, o ile byli głodni, albo pożądali łupu, co najmniej ziemi. A ponieważ cesarstwo potrzebowało wówczas rąk do pracy, przeto ostatniemu ich żądaniu chętnie czyniono zadosyć. Masa barbarzyńców była obdzielana ziemią w różnych prowincyach i, jako kolonowie, wsiąkała w ludność

Jaką rolę w nich odgrywa pierwiastek wojskowy a etniczny? Co oznaczają nazwy plemion Allemannów? Franków? Jaka była siła militarna tych drużyn? Jakie

chłopską cesarstwa. Gorzej, że i obronę, nietylko wyżywienie, musiało powierzyć państwo rzymskie barbarzyńcom. Tak Frankowie byli rozproszeni po garnizonach nietylko w Gallii, ale w Hiszpanii, we Włoszech, nawet w Egipcie i w Mezopotamii. Nie była więc to inwazya wo-

137. Zbroja starożytna żelazna Germanów. 1. Dzida (ango). 2. Oszczep. 3. Dwusieczny długi miecz (spatha). 4. Krótki nóż o jednym ostrzu (scramasax). 5. Topor do rzucania (francisca). 6. Topór bojowy (hiltbarte).

jenna w znaczeniu właściwem tego wyrazu, lecz pokojowe przenikanie barbarzyńców w głąb cesarstwa. W Gallii osiedleni, jako żołnierze, Frankowie, Wandalowie i Burgundowie, korzystają z prawa hospitalitatis, na mocy któ-

rego należy im się trzecia część domu i pewna część ziemi na wyżywienie. Barbarzyńcy więc nie byli zdobywcami, lecz poddanymi cesarstwa. Dopiero z czasem odwróciła się karta dziejów w ich stronę tak, że z podwładnych sami stali się w niem panami.

§ 8. POCZĄTEK PANOWANIA BARBARZYŃCÓW W GALLII.

W Gallii mieszkają, obok dawnych mieszkańców, teraz Rzymian, Frankowie, Burgundowie i Wandale. Ci ostatni na południu, Burgundowie między Renem a Wogezami, Frankowie wzdłuż Renu od Moguncyi aż po morze. Ci ostatni są zwani Salijscy (Sala — Yssel, po celt. sal oznacza morze). Tutaj, nad dolnym Renem, już w III w. znajduje się obwód Francia. Między Renem a Alpami rozsiedlili się Allemanowie, którzy mieszają się później ze Szwabami. W drugiej linii po za Renem mieszkają: nad morzem we Fryzyi — Fryzowie, poniżej Turyngowie (Her-

138. Medal ołowiany z czasów Walentyniana I. Znaleziony w Saonie pokazuje fortyfikacye nad Renem. Moguntiacum — Castellum i most na Renie. Oryginał w Paryżu.

uzbrojenie Franków? Jaki cel ich walki? Jak przystosowywał i naginał barbarzyńców do swego celu ustrój

mandury, czyli wielkie Dury u Tacyta), którzy wchłaniają w siebie Anglów i Warinów. Na północ od nich Saxowie, którzy dzielą się na Westfalów, Angaryów i Ostfalów. Jeszcze dalej na wschód od rz. Lechu — Markomanowie, później Bawarowie. Ludy barbarzyńskie po za obrębem cesarstwa napierają na jego granicę—naturalnie, zarówno na Rzymian, jak na ich poddanych, Germanów. Prowincje zagrożone daremnie proszą o pomoc u cesarza. Tak na Brytyjczyków napierają z północy od strony lądu Piktowie i Szkoci, a od strony morza Anglowie i Sasowie. Prefekt rzymski Aecyusz (446 r.) nie mógł przybyć im z pomocą. Wobec tego prowincya Brytania odpadła raz na zawsze od Rzymu. Z tego czasu pod wpływem obcej inwazyi datuje się zaludnienie półwyspu Armoriki z wyspy Brytanii przez Bretończyków, ludność celtycką, gdyż dawna ludność celtycka w Gallii była już zromanizowana. Część ich dotarła aż do Hiszpanii. Rolę obrońców i opiekunów ludności, pozbawionej opieki, wzięli na siebie królowie frankońscy, którzy też tworzą najstarszą dynastyę królów rasy starożytnej z Chlodwigiem na czele.

§ 9. WŁADZA CESARSKA I WODZOWIE BARBARZYŃSCY.

Nie trzeba wyobrażać sobie władzy królewskiej u barbarzyńców na równi z władzą dzisiejszą monarchiczną. Królowie byli to zwy-

państwowy rzymski? W jakiem charakterze pokojowem występowali barbarzyńcy w cesarstwie? Jaka była ich rola wojskowa? Na mocy jakiego prawa byli osiedleni i przyjmowani barbarzyńcy w obrębie państwa rzym-

czajni naczelnicy band, wybierani i składani przez żołnierzy. Zawdzięczali oni posłuch swej sile wojskowej i swym zwycięstwom. Tak u Burgundów królowie, zwani Hendinoi, byli składani, jeżeli nie mieli powodzenia wojskowego. Była to władza bez sankcyi i bez rodowodu. Ale też królowie, którym się powodzi, starają się o tę sankcyę i o to uznanie—przedewszystkiem w Rzymie u cesarza. Cesarze rzymscy na Zachodzie, poczynając od Honoryusza do Walentyniana III, starają się mieć wpływ na naczelników barbarzyńskich. Ale wynik tych zabiegów jest niefortunny. Przedewszystkiem dla tego, że nie mają nad nimi żadnej egzekutywy. Naturalnie, wodzowie barbarzyńscy uznają nad sobą władzę cesarską, ale faktycznie są niepodlegli, ponieważ rozporządzają sami siłą wojskową. Jedyne przeto wyjście dla władzy cesarskiej było manewrować tak, ażeby trzymać między sobą w niezgodzie różnych wodzów i mieć w jednym postrach dla drugiego. Jakoż polityka ta długi czas była prowadzona przez cesarstwo z powodzeniem. Istotnie barbarzyńcy między sobą zwalczają się zaciekle, ale przed cesarzem schylają głowy. Cesarz rozdawał tytuły, które były usankcyonowaniem ich władzy, opartej na sile. Jakoż tytuł króla jest niczem pod względem prawnym. Natomiast królowie barbarzyńscy starali się o tytuł patrycyusza, magistra militiae albo comesa. Wówczas do władzy wojskowej przybywała im władza cywilna z ramienia cesa-

---

skiego? Jakie plemiona germańskie osiedlają się w obrębie Galliі? Gdzie jest początek nazwy „Francia“, i co to są Frankowie? Jakie są plemiona barbarzyńców poza Gallią? Kiedy zaczyna się ich napór na zachód? Jak i kiedy odpada od cesarstwa Brytania? Skąd pochodzi ludność celtycka dzisiejsza wybrzeży francuskich? Kto

rza — zarządzali prowincyą, pełnili sądownictwo, nakładali podatki zarówno na barbarzyńców, jak i na Rzymian. Wtedy następowało faktyczne przelanie władzy cesarskiej podwójnej, bo wojskowej i cywilnej, na królów barbarzyńskich. Nie inaczej też wyrosła i władza królewska u Franków.

§ 10. CHLODWIG I KRÓLOWIE RASY STAROŻYTNEJ.

Takim królem czyli wodzem barbarzyńców był Chlodwig (Chludwig), syn Childeryka I, założyciel nowego państwa Franków w Gallii i przedstawiciel najstarszej dynastyi francuskiej Merowingów (wywodzącej się od mitycznego Merovechusa, co oznacza syna morza — wywód filologiczny). Właściwie imię Chlodwig (Chlodo=sławny i vechus=wojownik i kapłan) jest przydomkiem. Zaczyna panować wówczas, kiedy armia barbarzyńców po śmierci ojca obrała go swym wodzem (481 r.). Nie ma zatem nic tajemniczego w pochodzeniu jego dynastyi. Obok armii Franków były jeszcze dwie inne armie barbarzyńskie w Gallii: Wizygotów i Burgundów, a oprócz tego czwarta, rzymska. Król Wizygotów panował na południe od Loary; król Burgundów w dolinie Rodanu; wódz rzymski Syagryusz, który się tytułuje także Rex Romanorum (widoczny

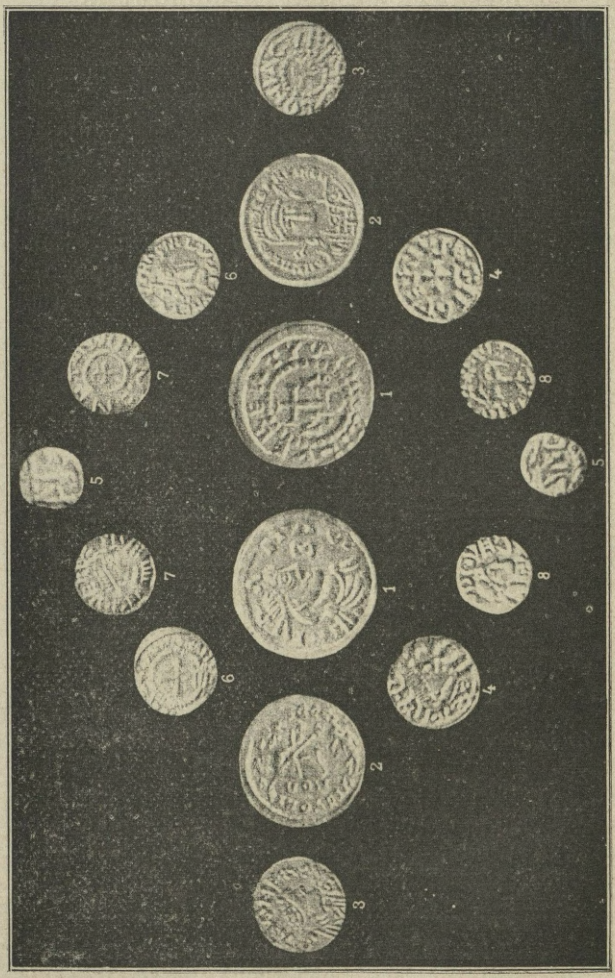

139. Pieczęć złota Childeryka I († 481) z grobowca w Downick (Tournoy).

podejmuje rolę obrońców ludów Gallii od najazdów barbarzyńców? Co to są królowie francuscw rasy starożytnej? Jakie jest znaczenie władzy królewskiej u barbarzyńców? Jaka jest polityka względem nich cesarzy?

wpływ obyczajów barbarzyńskich), ograniczony jest w swej władzy do obszaru między Loarą a Somną. Na północ od niego panował nad Skaldą król Franków, najsłabszy i najbiedniejszy. Napadł on na Syagryusza i rozbił go (486 r.), a w ciągu lat dziesięciu następnych tak skutecznie prowadził podbój, że stanął układ, iż odtąd „Gallowie i Frankowie mają tworzyć jeden naród". Później Chlodwig wziął się do Burgundów i Wizygotów i zwyciężył ich, czyli dokonał zjednoczenia całej Gallii. Naturalnie działał w tem z myślą o sobie, ale nie przeciw cesarstwu. Jakoż cesarz Anastazy zaraz daje mu tytuł patrycyusza i magistra militiae, czyli Chlodwig staje się urzędnikiem cesarskim i podwładnym imperium. W r. 509 objął uroczyście nawet godność konsula. Przez cały też czas panowania jego, a i później przez wiek cały moneta, bita w Gallii, nosi popiersie cesarza, czyli że Chlodwig i jego następcy przez lat 130 (do r. 639) rządzą w imieniu cesarza. Ale różnica między dawną władzą cesarską a nową jest bardzo znaczna. Dawna władza cesarska utrzymywała równowagę w zarządzie prowincyi, oddzielając władzę cywilną od wojskowej. Obecnie obydwie te władze połączyły się w jedną. Chlodwig pełnił swój urząd z ramienia cesarza, ale oczywiście pozbawić go tego urzędu cesarz nie miał siły. Oprócz zjednoczenia Gallii Chlodwig dokonał drugiego wielkiego czynu, który utrwalił jego panowanie i panowanie jego następców, a tym był chrzest Franków.

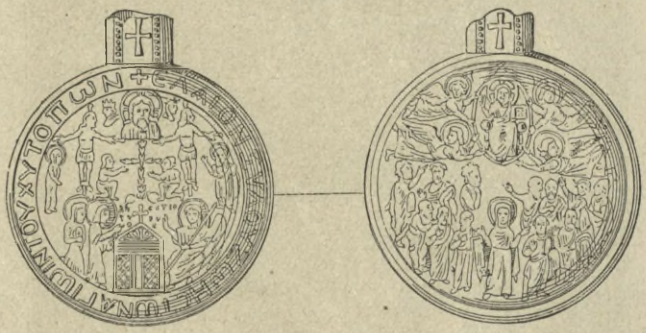
Kto dawał sankcyę i tytuł władzy królom barbarzyńskim? Jakie były atrybuty ich władzy? Kto był Chlodwig? i z jakiej dynastyi on się wywodził? Ilu było władców w Gallii? Jaki był szczątek władzy rzymskiej — zbarbaryzowany? Kto dał podwaliny narodowości francuskiej w Gallii? W imieniu kogo panowali królowie

140. Monety z czasów Merowingów. Gabinet numizmatyczny królewski w Berlinie.

§ 10. CHRZEST CHLODWIGA I FRANKÓW. KOŚCIÓŁ GALLIKAŃSKI. WALKA KATOLICYZMU Z ARYANIZMEM.

Chlodwig nie był pierwszym z wodzów barbarzyńskich, którzy przyjęli chrześciaństwo, ani też od niego datuje się, ściśle biorąc, kościół francuski. Początki kościoła w Gallii są bardzo dawne i pochodzą od stosunków między miastami gallijskimi a Wschodem. Prześladowanie chrześcian w państwie rzymskim pociągnęło za sobą także pierwsze ofiary na Zachodzie (mę-

141. Ampułki z Monzy Emalia na metalu bizantyjska (VII w.).

czennicy lugduńscy z r. 177). W miastach też zakwitły pierwsze stowarzyszenia chrześciańskie. Stąd ustala się w IV st. nazwa dla niechrześcian—poganie (od pagus—wieś) czyli mieszkańcy wsi. W końcu IV w. był już kościół w Trewirze. Również królowie barbarzyńscy, współcześni

---

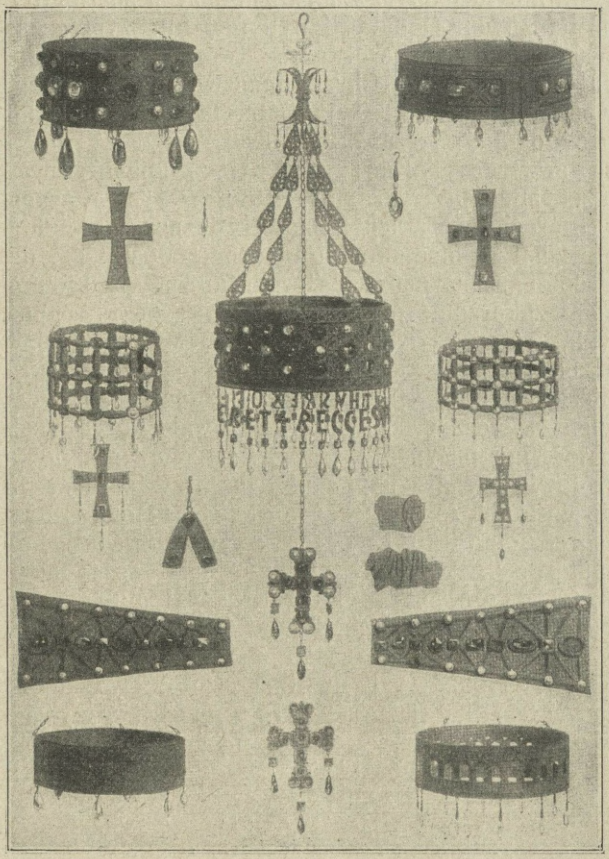
frankońscy starożytnej dynastyi w Gallii? Jakie były główne dzieła wojenne Chlodwiga? Dla czego przyjął on chrześciaństwo? Jaka różnica między chrztem Fran-

Chlodwigowie, jak ostrogocki Teodoryk, burgundzki Gundobad, wizygocki Alaryk II, byli chrześcianami. Przyjęcie więc chrześciaństwa dla Chlodwiga, który w nich rozumiał swoich rywali, było jednym z najważniejszych postulatów politycznych. Ci ostatni byli pod bliższym a zatem silniejszym wpływem dworu cesarskiego, aniżeli Chlodwig. Chrześciaństwo było przyjmowane tak samo, jak tytuły, jak urzędy dworskie, jak wogóle wyższa cywilizacya. Ale za to wszyscy ci władcy barbarzyńscy byli aryanami. Aryanizm miał przeważający wpływ w tych czasach w sferach dworskich mimo, że doznał potępienia na soborze nicejskim, i tą drogą dostał się on i do barbarzyńców. Ale aryanizm nigdy nie mógł zakorzenić się na Zachodzie, gdzie panowała ortodoksya chrześciańska. Stąd między barbarzyńcami a miejscową ludnością rzymską, chrześciaństwo nietylko nie łagodziło przeciwieństw, lecz przeciwnie potęgowało je. Chrzest Chlodwiga przypadł właśnie na tę chwilę, kiedy królowie barbarzyńscy mniej już przystosowywali się do prądów i gustów dworu cesarskiego. Równocześnie na Gallię wywiera wpływ nowy Rzym— papieski. Od chwili przeniesienia rezydencyi prefekta do Arles kościół gallikański, dotąd prawie niezależny, wchodzi w bliższe stosunki z Rzymem i uznaje jego zwierzchnictwo nad sobą. Podobnie jak na wschodzie w Tessalonikach dla Illiricum, dla Gallii w Arles tworzy się wikaryat papieski. Kościoły barbarzyńskie, jak wizygocki, są niezależne, ale kościół katolicki

---

ków, a innych plemion germańskich? Jaki rodzaj chrześciaństwa był rozpowszechniony dotychczas u barbarzyńców i dla czego? Jaki był wpływ aryanizmu na stosunek ludności rzymskiej do Germanów? W jakim kościele

zyskuje zwolenników, nawet wśród panujących, dotychczas aryańskich. Jedną z takich zagorzałych zwolenniczek katolicyzmu była księżniczka burgundzka Klotylda, z którą ożenił się Chlod-

142. Korony wotywne królów wizygockich z Guarrazar pod Toledo. Muzeum Cluny w Paryżu.

wig. Traf czy też rozum polityczny zrządził, że Chlodwig był pierwszym z królów barbarzyńskich, którzy przyjęli chrześciaństwo w kościele katolickim. Był to instynkt trafny, który wskazywał, że około tego kościoła rzymskiego nawiążą się nici polityki Zachodu. Była to zapowiedź przyszłej wyprawy za Alpy i sojuszu tronu z ołtarzem. Na wewnątrz w domu Chlodwig zyskiwał przewagę wobec poddanych swych Rzymian nad innymi książętami barbarzyńskimi aryanami. Chlodwig przyjął chrzest w Reims z rąk biskupa Remigiusza wraz z trzema tysiącami Franków — zapewne swą drużyną (496 r.). Pamiętne słowa tego świętego charakteryzują zarówno epokę, jak i jej bohatera: „Sykambrze, schyl pokornie swe czoło, uczcij to, co paliłeś, i pal to, co czciłeś“. Ale legenda chrześciańska musiała ten krok polityczny Chlodwiga, jak przedtem Konstantyna, ubrać w szaty cudownego zdarzenia. Jak wtedy w czasie bitwy na mulwijskim moście, tak teraz cud ów nawrócenia Chlodwiga miał się stać w czasie walki z Allemanami między Renem a Wogezami. Wówczas to Chlodwig miał przyrzec się ochrzcić w razie odniesionego zwycięstwa. Charakterystyczne jest, iż już Chlodwig, pierwszy władca Gallii, chociaż z pochodzenia barbarzyńca, obraca swój oręż za Ren przeciw Germanom. Bierze więc na siebie to samo zadanie, które przed nim podejmowali cesarzowie.

§ 11. ROZROST TERYTORYALNY I PODZIAŁ PAŃSTWA FRANKÓW.

Już Chlodwig poniósł oręż swój na wschód przeciw Germanom i rozpoczął podboje nad Me-

---

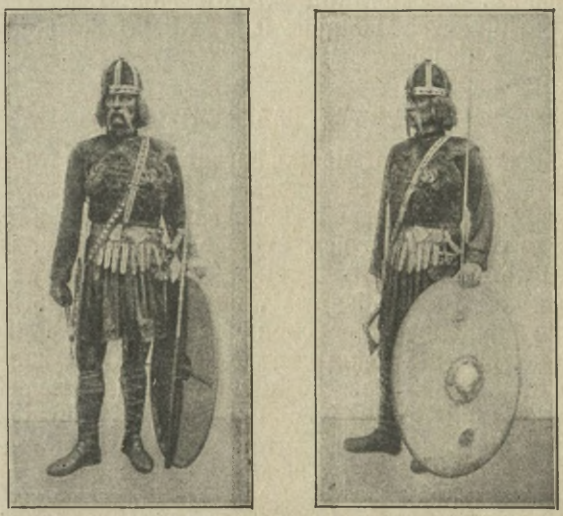
i dla czego przyjął chrzest Chlodwig? Jaka w tem była rola żony jego Klotyldy? Jaki współcześnie był wpływ

nem — początki księstwa Frankonii. Po drugim zwycięstwie nad Allemannami (r. 506) część ich na prawym brzegu Renu uznała władzę Franków. Reszta od Menu do Alp poddała się Teodorykowi, królowi Ostrogotów. Ale już po klęsce Vitigesa (536 r.) i ona poddała się napowrót Frankom, którzy panują od Renu do Lechu i Neckaru, a stamtąd do Alp. Z przeciwnej strony Renu Bawarowie (dawniej Markomani) pod władzą książąt Agilolfingów od r. 500 też podlegają Frankom. W środku Niemiec między rz. Ocher a Czechami, Wezerą a Soliwą Turyngowie toczą częste walki, ale już na synów Chlodwiga są podbici (za Thierry'ego albo Teodoryka I w roku 531), Sasowie shołdowani. Monarchia Franków w VI w. dociera do Łaby, Soliwy, gdzie się styka ze światem turko-słowiańskim. Ale ten świetny rozrost terytoryalny ma tę samą słabą stronę, co i panowanie cesarstwa nad barbarzyńcami. Podboje te były raczej dziełem przypadku i szczęścia orężnego, aniżeli dziełem politycznym. Monarchia sama znajdowała się dopiero w trakcie organizacyi i szukała jeszcze swych granic. Umierając (511 r.) Chlodwig podzielił swe państwo między czterech synów. Stąd wyniknąć musiały walki nieuniknione. Wprawdzie już najmłodszy z synów, Chlotar, połączył je znowu, ale synowie jego znów je dzielą na 5 części. Wytwarza się w trakcie tego podział historyczny Francyi: na zachodnią Neustryę, dawne królestwo Syagryusza, i wschodnią Austrazię, kró-

---

kościoła rzymskiego na Gallię? Jakie legendy są związane z chrztem króla Franków? W którą stronę po chrzcie obrócił on swój oręż? Jakie plemiona Germanów podbił oręż Chlodwiga i jego następców? i jaki nastąpił podział państwa po jego śmierci? Jakie wytwarzają się nowe części składowe państwa frankońskiego?

lestwo Thierry'ego (Theuderika). Królestwo burgundzkie (443—534) mimo przyłączenia nigdy nie straciło właściwej sobie odrębności. Na południe Prowancya otwierała dostęp do morza i drogę do Italii. Przenikał tam już Theodebert i, co rzecz ciekawsza, zaprzeczał cesarzowi Justynianowi prawa do tytułu Francicus, obok Longobardicus

143. Żołnierze frankońscy z czasów Merowingów. Rekonstrukcya. Zbrojownia Gimbelska.

i Gepidicus. Ale na ogół rozrost monarchii Franków, rozpoczęty za Chlodwiga, a kontynuowany przez jego synów, już za wnuków, a więc w trzeciem pokoleniu ustaje. Powstrzymują go waśnie

---

Co wstrzymuje rozrost państwa Chlodwiga? Jakie przeobrażenie społeczeństwa dokonało się za czasów me-

i fermenty wewnętrzne, które w kronikach przybierają formy romantycznej i heroicznej opowieści o walce dwuch kobiet — Brunhildy i Fredegundy. Ważniejsze jednak, po za tymi indywidualnymi epizodami, jest przeobrażenie się wewnętrzne społeczeństwa, które się dokonywa, a które niebawem miało zetrzeć z widowni jedną dynastyę — panowanie królów najstarszej rasy Merowingów, a zastąpić ich królami nowej dynastyi Karolingów.

§ 12. PRAWO BARBARZYŃSKIE.

Przewaga pierwiastku barbarzyńskiego w państwach nowożytnych zaznacza się przedewszystkiem w tworzeniu się kodeksów czyli zbiorów ich praw. Barbarzyńcy, żyjąc obok Rzymian, posiłkowali się każdy swojem własnem prawem. Główna jego zasada jest wróżda (faida, po łac. faidus) i utrzymanie pokoju freda (friede). Kara za złamanie pokoju zowie się główszczyzną— wehrgeld — jest to okup w miejscu zemsty krwi. Póki barbarzyńcy zajmowali stanowisko podrzędne w państwie, prawo ich było wyłącznie ustne i zwyczajowe. Obecnie na to miejsce występuje prawo pisane. Najdawniejsze, jakie znamy, są to prawa Wizygotów z czasów, kiedy panują jeszcze w Gallii i w Hiszpanii. Ich pierwotną redakcyę przypisuje się królowi Eurykowi (leges Eurici). Za Rekarda I (586 — 601) następuje ostateczna. U Burgundów było osobne prawo, spisane za króla Gondebanda; stąd zwane przez skrócenie prawo Gombetta (lex Gondobandi). Prawo Eurika, najstarsze i służące za wzór

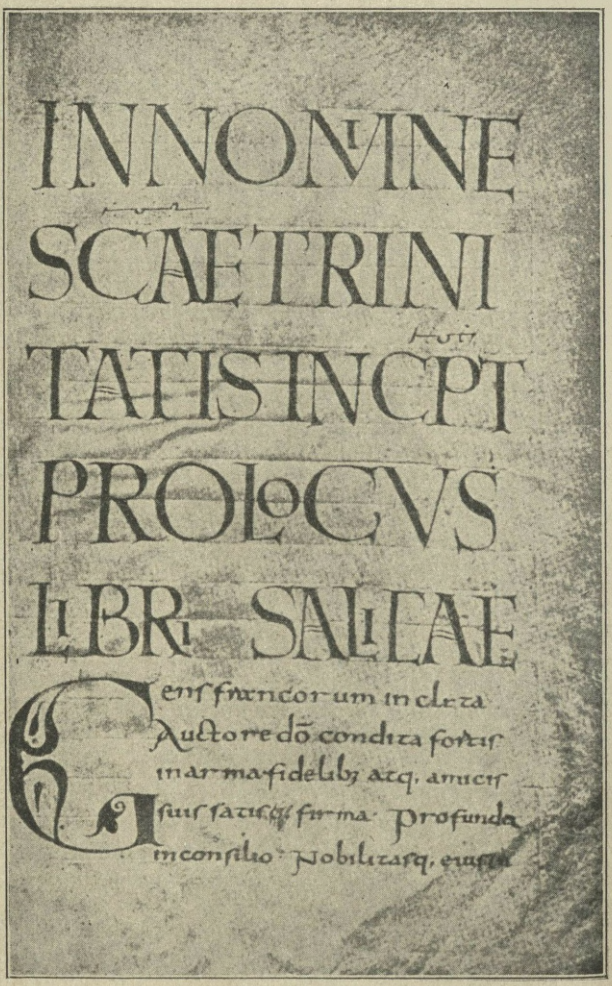
---

rowingskich? Jakie było prawo barbarzyńców? Kiedy prawo zwyczajowe Germanów stało się prawem pisanem? Jakie jest najstarsze prawo pisane germańskie?

dla wielu późniejszych kodeksów barbarzyńskich, jest już zredagowane pod wpływem prawa rzymskiego. Zresztą królowie Wizygotów i Burgundów wydawali prawa zarówno dla barbarzyńców, jak i dla poddanych rzymskich. Bezsprzecznie najstarsze i najczystsze w duchu germańskim jest prawo Franków salijkich (lex salica). W swej redakcyi łacińskiej ze słynnym prologiem („Gens Francorum inclita...“ i z wezwaniem nabożnem: „Vivat, qui Francos diligit. Christus eorum regnum custodiet“) przedstawia się ono niewątpliwie, jako wytwór chrześciański — jednakowoż pewne dane wskazują na redakcyę jego z czasów przed przyjęciem chrześciaństwa za Chlodwiga (486 r.). Uważa się je nawet za prawo ludowe. W rękopisach łacińskich są wtrącane pewne głossy niezrozumiałe, t. zw. mailbergskie, prawdopodobnie w języku starym Franków (mailberg to samo, co forum) dla użytku barbarzyńców, nie znających łaciny. Ma ono jeden punkt, dotyczący prawa dziedziczenia ziemi p. t. de allodiis, który później w r. 1358 został specyalnie zastosowany do sukcesyi tronu (wykluczenie kobiet). W tym wypadku, jak i wogóle w całym swoim charakterze, prawo to odnosi się zarówno do spraw natury prywatnej, jak i publicznej, albowiem prawo prywatne i prawo publiczne było dotychczas jedno. Ze względu na rolę Franków i królów merowingskich prawo salickie wywarło wpływ ogromny na ludy germańskie średniowieczne. Prawo ripuarskie— Franków ripuarskich, mieszkających mniej wię-

---

Które prawo dochowało najczyściej ducha Germanów? Jaki ogólny charakter prawa ludowego? W czem wyraża się wyższość prawna i przewaga Germanów nad Rzymianami? Które prawo barbarzyńskie stało się obo-

144. Wstęp do Lex Salica. Oryginał w bibliotece klasztoru w St. Gallen.

cej w kraju Ubiów około Kolonii — było już prawem królewskiem (za Thierrego, druga redakcya za Dagoberta). I w tych prawach pisanych występuje wyraźnie przewaga barbarzyńców nad Rzymianami (potrójny lub podwójny okup za barbarzyńcę w porównaniu do Rzymianina). Jeżeli prawo barbarzyńskie dotyka Rzymian tylko w wypadkach scysyi między tymi ostatnimi a barbarzyńcami, to niebawem u Wizygotów pójdzie ono jeszcze krok dalej za króla Recesvinta (um. 672 r.) który zabroni używać własnego prawa Rzymianom oraz narzuci im w zupełności prawo barbarzyńskie. Słynne forum judicum (fuero juzgo) tego króla stało się też podstawą dla rozwoju osobnego prawa, już nie plemiennego, ale terytoryalnego w całej Hiszpanii.

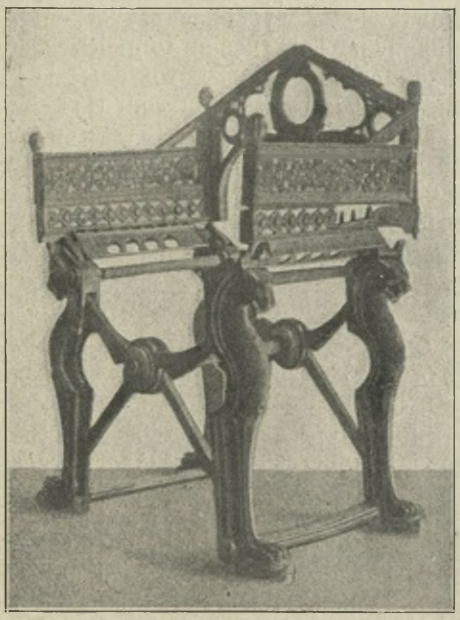
§ 13. MONARCHIA MEROWINGÓW.

Władza wojskowa i cywilna, którą znów zjednoczył w swych rękach wódz barbarzyński, stała się teraz władzą królewską. Tylko co w niej zawierało się własnego barbarzyńskiego, a co obcego zapożyczonego—cesarskiego lub rzymskiego? Mówiliśmy, że pochodzenie tej władzy ma charakter wojskowy. Zwyczaj okrzyknięcia króla-wodza i podnoszenia go na tarczy utrzymał się także w monarchii merowingskiej. Tak panowie okrzyknęli królem Siegberta przeciw Chilperikowi. Ale wypadki takie są już sporadyczne. Od Chlodwiga władza królewska jest już dziedziczna, a królestwo uchodzi

---

wiązującem dla Rzymian? Z jakich pierwiastków barbarzyńskich składała się władza królewska? Od kogo i jakie zapożyczyła pierwiastki nowe? Jaką władzę naśladowali królowie merowingscy? Jakie były symbole ich władzy? Jak urządzono dwór? jakie tytuły urzędników?

za patrimonium — własność rodową dynastyi. Walki o nie i elekcya, jeżeli zachodzi, przypadają jedynie w rodzinie królewskiej. Nie inaczej też współcześni na to się zapatrywali. Tak papież Grzegorz W. pisał: „In Persarum, Francorumque reges in genere prodeunt“. („W pań-

145. Krzesło domniemane króla Dagoberta. Oryginał w gabinecie monet w Paryżu.

stwach Persów i Franków królowie pochodzą z urodzenia“). Inaczej mówiąc władza królewska stała się dynastyczną i z bożej łaski, tak samo, jak i władza cesarska. Od niej zapożyczyli wiele w formie, a zapewne i z ducha

także monarchowie frankscy, a więc strój na wzór cesarskiego—chlamidę i tunikę purpurową, symbole władzy: berło, koronę, tudzież tron. W rodzinie merowingskiej, zapewne jako spuścizna starych czasów, przechował się zwyczaj noszenia długich włosów, które były oznaką rodu królewskiego tak samo, jak lanca była symbolem władzy królewskiej. Zresztą urządzili oni swój dwór na sposób cesarskiego sacrum palatium, potworzyli godności comites, notarii, cancelarii i t. p. i tytułowali się „domini“ w stosunku do reszty Franków i Rzymian, których zwano „subjecti“ czyli poddani. Ów dwór merowingski na wzór dworu cesarskiego stał się centrem zarządu całego państwa. Stąd też zarząd pałacowy jest zarazem głównym organem, administracyjnym, sądowym i skarbowym. Na czele jego stoi u Franków, zarówno jak i u Wizygotów, magister officiorum, palatinorum lub magister palatii — szef całej administracyi; pod nim godność niższą zajmuje comes palatinus, który go zastępuje i pełni zarazem czynności sędziego. Urzędnicy królewscy są to comites i grafen, którzy pełnią zarazem władzę wojskową i cywilną. Gdyby sądzić po tytułach i po nomenklaturze, natenczas trzebaby wnosić, iż pierwsze monarchje barbarzyńskie były odbiciem w swych prawach i instytucyach państwa rzymskiego. Ale i tutaj naśladownictwo, idące z góry, było czysto formalne. Społeczeństwo było barbarzyńskie, a proces jego cywilizacyi nie postępował tak szyko, jak organizowanie się władzy. Stąd władza musiała się dostosowywać do formy społeczeństwa, a nie to ostatnie do form ce-

---

Jaka zachodziła różnica między formami zapożyczonymi a istotą treścią rozwoju społeczeństwa? Co było ośrod-

sarstwa, które się przeżyły, i wraz z którymi cała kultura społeczeństwa dawna znikała.

§ 14. ZARÓD WIEJSKI NOWEGO USTROJU SPOŁECZEŃSTWA.

Mówiliśmy już, że w nowotworzących się społeczeństwach nie miasto, ale wieś jest zarodkiem nowego organizmu społecznego. Odkąd pojedyńcze włości—fundi stają się państwem, odtąd wszelkie prawa i funkcye tego ostatniego przenoszą się na właścicieli ziemskich. Jest to początek nowej warstwy społecznej — arystokracyi ziemskiej—w przeciwieństwie do dawnego stanu senatorskiego, pochodzącego z miast. Ta arystokracya wiejska — optimates, proceres, leudes — są to zarazem urzędnicy królewscy. Składają oni osobną przysięgę wierności królowi (trustis). Są zarazem antrustionami, rodzajem gwardyi przybocznej królewskiej. Poniżej ich stoją minores. mediocres, minofledi — także wolni. Najniższą warstwą społeczną są niewolnicy. Ta ostatnia jednak warstwa topnieje bardzo szybko, chrześciaństwo bowiem popiera ruch w kierunku wyzwolenia w celach zbawienia dusz. Tworzy się stąd masa pośrednia między wolnymi a niewolnikami, wyzwoleńcy—liberti lub po germ. lide, nad którymi kościół roztacza swoją opiekę. (Ten ostatni wyraz germański powstał zapewne z łac. wyrazu laeti, tak nazywano Germanów osiedlonych w państwie rzymskiem—a ich pola mansi lidile). Naprawdę jednak ten podział na warstwy jest iluzoryczny, gdyż brak wszelkiego czynnika równowagi między tymi warstwa-

---

kiem społeczeństwa? Jakie są prawa właścicieli ziemskich — arystokracyi? Jaki jest jej stosunek do władzy

mi, jakim musi być państwo, albo władza królewska. Ta ostatnia bowiem w walkach o patrimonium jest tak osłabiona, iż ustępuje swą rolę władzy seniorulnej biskupa lub comesa, która łączy się z tytułem własności, i na którą król przelewa swoje przywileje (immunitas). Wytwarza się więc taki stosunek, iż różnice pomiędzy warstwami coraz mniej opierają się na prawie osobistym, a coraz bardziej przesuwają się na rzecz prawa rzeczowego majątkowego, zwłaszcza z tytułu posiadanej ziemi.

§ 15. WŁASNOŚĆ ZIEMSKA (ALLODIUM I BENEFICIUM).

W prawie germańskim niema innego pojęcia własności, jak to, które było w państwie rzymskim. I tutaj jest *własność pełna*—hereditas albo terra aviatica, nazywana także terra salica (po germ. salland albo salgut). U Anglo-Sasów to samo jest boc-land. Ale obok tej formy własności pełnej poczyna się rozwijać własność inna uszczuplona. Mówiliśmy o własności, oddawanej na prośbę w cudze ręce (praecarium), wzamian za opiekę lub inne świadczenia (praestarium). Otoż te stosunki, znane już w V w. (Salvianus), nie ustają, ale owszem potęgują się. Z początku praecarium jest to oddanie w cudze ręce ziemi tylko formalne, ale z czasem staje się ono istotnym nieodwołalnym i pociąga za sobą obowiązek płacenia czynszu (zwłaszcza w razie zastawu). Proces ten, zainicyowany zdołu przez słabszych, szukających opieki u możnych, przyjął z czasem odwrotny kierunek. W takiej samej formie kościół,

---

królewskiej? Jakie są warstwy niższe i pośrednie? Jaki stosunek między warstwami? Na czyją niekorzyść on się zmieniał? Jaka różnica między prawem osobistym

a za nim i możni panowie zaczęli nadawać ziemię swoją własną osobom podwładnym lub zależnym. Kościół wobec niesprzedawalności swego majątku, świeccy zaś dla tych samych korzyści, jakie z własności prekaryjnej ciągnęło duchowieństwo. Ta własność prekaryjna stała się wówczas dobrodziejstwem świadczonem (beneficium). Jest ona odwołalną, dożywotnią i związaną z pewnymi obowiązkami. Tak powstało przeciwieństwo między pełnym prawem własności, po germ. allodium (od germańskich wyrazów al=totus, od=bonum, possesio, według Grimma, według innych al odis = dziedzictwo, allodium = ziemia dziedziczona), a warunkowym—beneficium, dla którego później znalazł się wyraz feodum (w językach germańskim wyraz fedum oznaczał bydło=nadanie pierwotne było w bydle), chociaż istota pojęcia została ta sama, a wyraz beneficium dla oznaczenia nagrody za służbę wojenną spotyka się już za czasów rzymskich. Były to dopiero zarodki nowego ustroju społecznego, ale gnieżdżą się one w bardzo starych formach władania ziemią. Stosunki średniowieczne o tyle dodały nowego, że przyoblokły te formy własności w formy prawa osobowego—allodium i feodum—w stosunek seniora do wasala.

§ 16. SENIORAT I WASALNOŚĆ.

Obok bowiem tworzenia się niższego prawa własności—prekaryjnej i beneficyalnej—idzie proces obniżania się wolności osobistej—obydwa równomiernie, ale niezależnie od siebie. Dopiero

---

a rzeczowym, majątkowym? Jakie jest pojęcie własności ziemskiej u Germanów? Co to jest własność pełna? Jak się rozwija własność prekaryjna i czem się ona staje? Na czem polega beneficium? Jak się zaznacza

później obydwa te procesy z sobą się zleją i połączą. Opieka, jaka była już w pierwszych wiekach barbarzyństwa, silnego nad słabym trwa i nadal. Nazywa się to mundium (wyraz ten pochodzi od wyrazu łac. manus—ręka, oddanie się w ręce, później przerobione na mundus), mundoburdum czyli rekomendacyą. Ogranicza ona prawo swobody osobistej tak samo, jak w starożytnym Rzymie ograniczała je opieka patrona nad klijentem. Tylko, gdy tam ten związek miał charakter religijny i rodzinny, tutaj zmienia się na osobisty i majątkowy. Protektor zowie się senior, protegowany zaś lende, później gassinde, w końcu VII w. vassus. Ten ostatni wyraz celtyckiego pochodzenia oznacza pierwotnie to samo, co servus (d'Arbois de Jubainville). Dopiero później nabiera on specyalnego znaczenia. Pierwotnie vassus nie był związany nierozerwalnie ze swym patronem lub seniorem. Dopiero później ten stosunek przypadkowy zamienił się w stały i obowiązujący, a więc wówczas, gdy wasalność została odniesiona do ziemi feodum czyli beneficium, a pojęcie swobody stało się równoznaczne z pojęciem zupełnego władania ziemią. Te stosunki, które wycisnęły właściwe piętno na wiekach średnich, w zarodkach swych tkwiły już w organizacyi społeczeństw barbarzyńskich w obrębie cesarstwa, a chociaż w formy prawne przyoblekły się znacznie później, to jednak właściwie były już poniekąd przeżytkami i szczątkami dawnych zasad i pojęć. Ale stosowano je nanowo

---

różnica między allodium a feodum? Co towarzyszy procesowi powstawania niższych kategoryj własności? Jakie jest obniżenie prawa wolności osobistej? Co oznacza wasalat? Kiedy i jak pojęcie wolności całkowitej przeszło na pojęcie pełnego prawa władania ziemią? Kto ucierpiał na tem przesunięciu się warstw społecz-

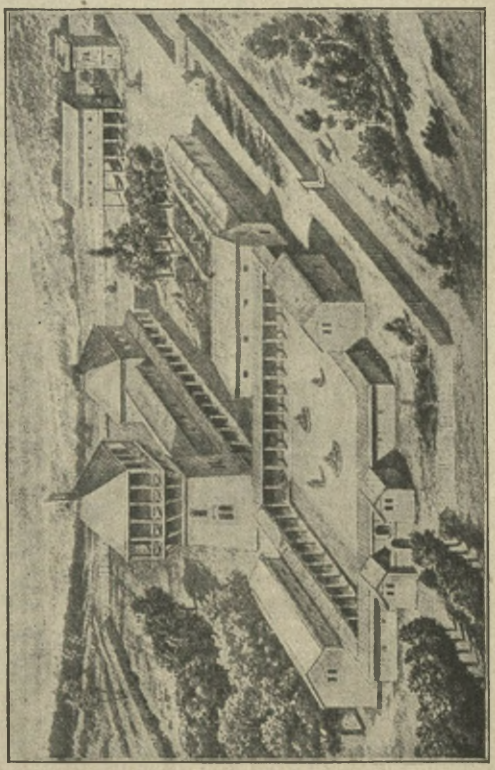
w celach praktycznych, jak obowiązek dobierania sobie pana-seniora lub zasadę „niema pełnego prawa własności bez seniora“ („nulle terre sans seigneur“).

§ 17. KOŚCIÓŁ I WZROST ZNACZENIA ARYSTOKRACYI RZYMSKIEJ.

To przesuwanie się układu między warstwami wychodziło poniekąd z inicyatywy monarszej, ale na niekorzyść władzy monarchicznej. Do atrybutów władzy królewskiej należało wydawanie praw i rozkazów (banni—stąd wezwanie na wojnę zowie się herrban), nakładanie podatków i t. p. Działo się to na zjazdach, w których brali udział zarówno panowie świeccy, jak i duchowni. W powiatach (pagi) odbywały się sądy (mall) czyli roki (mallberg). Tak więc do króla należała pełnia władzy, którą jego urzędnicy spełniali zastępczo. Ale król był także jednym z pierwszych właścicieli ziemskich, albowiem na rzecz jego przypadły dobra, należące przedtem do skarbu cesarskiego (fiscus). Skutkiem jednak systemu antrustyalnego większość tych dóbr królowie rozdali spesobem beneficyalnym. To rozdawnictwo dóbr za Merowingów ułatwiło później rozwój systemu feodalnego. Osiągnąwszy ziemię, możni panowie, zarówno duchowni, jak i świeccy, sięgnęli także i po resztę władzy. Duchowieństwo miało swoje synody, na których broniło swych praw. Na wzór duchownych także i panowie świeccy urządzają

nych? Jaka była władza króla? jego majątek? Skutkiem czego obniżyła się powaga władzy królewskiej i na czyją korzyść? Gdzie i jak wywierają swój wpływ na rządy kościół i możni panowie? Kto z Merowingów nadał największe prawa kościołowi? Na jaki okres czasu

swoje zjazdy. Od czasów Dagoberta zjazdy te są osobne w każdym z trzech królestw. Teraz arystokracya ogranicza prawo królewskie nakładania podatków i wydawania rozporządzeń. Król

146. Dwór królewski za czasów Merowingów i Karolingów. Według Garnier'a.

nie może naznaczać sędziów innych, jak z pośród obywateli danej prowincyi. Tak samo w stosunku do Kościoła, władza królewska zostaje uszczuploną. Król miał prawo mianowania bi-

skupów, chociaż kler zawsze pod tym względem zastrzegał sobie prawo wyboru. Teraz Kościół domaga się już swych swobód. To też pierwsze prawo dla Kościoła i arystokracyi ziemskiej, (capitularium), jakie wydał Chlotar II w r. 614, jest jakby wielką kartą swobód nowej arystokracyi ziemskiej, zarówno duchownej, jak i świeckiej. Sprzyjały upadkowi władzy królewskiej walki w rodzinie merowingskiej o dziedzictwo czyli patrimonium, w których arystokracya bierze udział, stając raz po jednej, to po drugiej stronie przy elekcyi, a także strącając siłą z tronu władców. Zwłaszcza okres czasu między r. 593 a 613 obniżył powagę władzy królewskiej a podniósł znaczenie arystokracyi. Był to okres walki o nowy podział państwa i nowe panowanie w rodzinie królewskiej — a właściwie był to okres walki między starem obumierającem społeczeństwem merowingskiem a nowotworzącem się społeczeństwem na Zachodzie, które się będzie nazywało karolingskiem. Tylko że w kronikach zamiast tego czynnika społecznego wybił się na pierwszy plan element bohaterski i polityczny, i dla tego walki te są przekazane głównie w formie opowieści o dwuch królowych — Brunhildzie i Fredegundzie.

§ 18. WALKI BRUNHILDY I FREDEGUNDY. UPADEK DYNASTYI MEROWINGSKIEJ.

Brunhilda, córka króla wizygockiego, została wydana za Siegberta, syna Chlotara I. Bardzo piękna, wykształcona (mówiła po łacinie)

---

przypada obniżenie się władzy królewskiej za Merowingów? W jakiej postaci występuje ten proces w kronikach współczesnych? Co to jest opowieść o Brunhildzie

wniosła ona kulturę południa na dwór królewski w Reims w Austrazyi. Chilperyk, król Neustryi, idzie w ślady Siegberta i także bierze sobie za żonę siostrę Brunhildy, ale wkrótce poświęca ją dla swej konkubiny, byłej służącej, Fredegundy, która morduje rywalkę. Brunhilda mści się za śmierć swej siostry i zniewagę całego rodu królewskiego. W bratobójczej walce, jaka wybuchła, Chilperyk został zwyciężony, a Siegbert okrzyknięty królem Neustryi. Ale w tej chwili właśnie ginie z rąk mordercy, nasłanego przez Fredegundę. Brunhilda została uwięziona w Rouen, skąd się wydostała dzięki awanturze miłosnej z Meroweuszem, jednym z synów Chilperyka, i staje do walki, wspierana przez króla burgundzkiego, Guntrama, także syna Chlotara I. Utrzymuje on tym sposobem prawie równowagę między obudwiema walczącymi stronami. Chilperyk został zamordowany (może przez Brunhildę albo Fredegundę). Brunhilda rządzi w imieniu syna, ale nie może złamać potężnej arystokracyi, mimo pomocy króla burgundzkiego. Syn jej, Childebert, odbiera po śmierci Guntrama w spadku jego królestwo, i, jako władca Austrazyi i Burgundyi jest królem bardzo potężnym, ale umiera w młodym wieku (mając lat 26). Brunhilda rządzi i po jego śmierci w imieniu swych wnuków, zawsze i stale popierając jednego przeciw reszcie, w interesach władzy królewskiej. Dla arystokracyi była srogą, nie oszczędzała nawet biskupów, których skazywała na ukamienowanie. To też nienawiść ku niej tak wzrosła, iż tworzy się przeciw niej powszechne sprzysiężenie. Panowie austrazyjscy

---

i Fredegundzie? Jaki koniec walki tych kobiet? Kto utrzymuje się na tronie? Co oznaczała klęska Brunhildy? i kto wysunął osobę króla Chlotara II? Jaki był

przywołują syna Fredegundy, Chlotara II. Brunhilda wpada w ręce swoich wrogów. Los sędziwej królowej był okrutny. Przywiązana za rękę i za nogę do ogona końskiego zginęła straszną śmiercią (r. 613). Jej rywalka na wiele lat wcześniej umiera spokojnie na łożu śmierci. Brunhilda była przedstawicielką kultury rzymskiej i ratowała resztki władzy monarszej. (Pamiątką po niej są drogi, które zbudowała, i które się zwały później drogami królewskiemi). Zginęła w walce z możnowładztwem, które święciło swój tryumf. Chlotar (Lotarjusz II), który stanął na czele państwa, był zarazem tym, który dał gwarancyę swobód możnowładczych, a na czele rycerstwa, które podniosło bunt przeciw królowej, stoją nie kto inny, jak Arnulf, biskup Metzu, i Pepin majordomus, protoplaści domu Karolingów. Próba utrwalenia rządów rzymskich nie udała się. Do przewagi przychodzi system senioralny, który zakrzepł w postaci feodalizmu w nowem państwie karolingskiem.

§ 19. RZYM STARY I NOWY.

Nietylko świat rzymski obumierał. Umierało i to miasto, które było kolebką cywilizacyi starożytnej i symbolem władzy nad światem. Rzym, który jeszcze za Honoriusza liczył 500 tys. mieszkańców, po upadku panowania Gotów, a więc w połowie VI w., liczył ich już tylko 50 tys. mieszkańców. Porzucili go już dawno Cezarowie, opustoszały dwory i pałace senatorów i możnych rodzin — ale uciekała także ludność bogata kupiecka, chroniąc się na wyspy, nawet na wybrzeże Afryki przed najazdem barbarzyńców.

---

rezultat zamierania świata rzymskiego? Jak on się odbił na losach Rzymu? Jaki Rzym nowy poczyna się

Było to zjawisko tak nagłe i tak wstrząsające, że musiało zwrócić na siebie uwagę współczesnych, boć i my—ludzie dzisiejsi—po latach półtora tysiąca jeszcze odczuwamy i naocznie poznajemy te opustoszenia i wyludnienie starożytnego Rzymu. Ale dla ludzi ówczesnych—zwłaszcza chrześcian—ten upadek Rzymu był to fakt pomyślny i radosny. To miasto, które było nie-

147. Kościół św. Praksedy w Rzymie. Mozaika IX w.

gdyś siedzibą pogaństwa, widownią scen prześladowania chrześcian, zasługiwało na karę za swe grzechy, i widok jego ruiny napawał rozkoszą serca mędrców chrześciańskich, jak św. Hieronima lub św. Augustyna. Jeszcze nikt nie przewidywał, że na miejsce starego Rzymu po-

wyłaniać? Kto zastąpił miejsce cesarzy w charakterze obrońców Rzymu? Jaki jest typ ogólny pierwszych

wstanie nowy, iż Rzym, stolica świata, zamieni się w Rzym—głowę Kościoła katolickiego. Miało to się stać za sprawą Grobu św. Piotra i według słów ewangelii: „Ty jesteś opoka, a na tej opoce zbuduję Kościół swój“ i t. d. Tym zaś budowniczym nowej władzy rzymskiej, już nie świeckiej, ale duchownej, nie politycznej, ale religijnej, miał się stać biskup rzymski, z tytułu następstwa swego na stolicy Piotrowej. Losy miasta Rzymu zostały na półtora prawie tysiąca lat związane z losami papiestwa. Chrześciaństwo, które podkopało Rzym starożytny, stworzyło Rzym nowy, który zstąpił na świat już nie z Kapitolu i wywodził się nie od wilczycy, ale wyszedł z katakumb i miał głosić ewangelię miłości całemu światu.

§ 20. PAPIESTWO I NOWA WŁADZA RZYMSKA.

Od chwili, kiedy cesarze opuścili wieczne miasto, zostało ono zdegradowane do rzędu miasta prowincyonalnego. Z jednej strony cesarstwo nie mogło zapewnić opieki Rzymowi, ani posiadało siły wojskowej dla obrony Italii, z drugiej sława Rzymu i rozgłos jego bogactw nęciły ku sobie zdobywców. W takiej chwili w charakterze obrońców miasta i opiekunów ludności pojawiają się biskupi rzymscy. Jedni z nich, jak Leon I, nakłaniają barbarzyńców do oszczędzania miasta, jak Attylę w roku 451, podobnie w parę lat później Gejzeryka; drudzy, jak Grzegorz W., odnawiają akwadukty, troszczą się o lud i jego potrzeby: zajmują się aprowizacyą miasta i rozdają jałmużnę ludowi ze śpichrzów

---

biskupów rzymskich? Jakie podstawy ich władzy? Gdzie rezydują? Jaką spuściznę objęli papieże po cesarzach

św. Piotra, jak niegdyś cezarowie zboże Sycylii, Afryki i Egiptu. Są to ludzie przeważnie prości, żyją bardzo skromnie, można powiedzieć ubogo, nie mogą się zaliczać nawet do wykształconych, bo nie zawsze umieją po grecku, a przecież zyskują

148. Przeniesienie relikwii do kościoła. Płaskorzeźba z kości słoniowej bizantyjska w Trewirze.

sobie przydomek i sławę wielkich, jak Leon I lub Grzegorz I. Nie rozporządzając siłą wojenną, mają przecież potęgę za sobą w postaci siły duchowej niebieskiej i cieszą się ogromną powagą

u barbarzyńców. Tylko bowiem barbarzyńca, zwłaszcza świeżo nawrócony, mógł tak kornie chylić głowę przed tą potęgą nadprzyrodzoną, jakiej przedstawicielami byli biskupi. Byli oni natomiast także znakomitymi gospodarzami i administratorami. Majątek biskupów rzymskich stale wzrastał w darowiznach, zwłaszcza w ziemi, we Włoszech, na wyspach, w Gallii, Dalmacyi, Afryce i w Azyi. Zarządzają nim oni przy pomocy intendentów-notaryuszy i subdyakonów. Miasto Rzym podzielone było na 7 części, każda również zarządzana przez subdyakona. Rzym zabudowuje się kościołami. Z nich najstarsze: św. Piotra, św. Pawła po za murami, św. Klemensa, (drugi męczennik po św. Piotrze), wszystkie pochodzą najpóźniej z IV w. Sam biskup rzymski rezyduje przy bazylice Zbawiciela w pałacu zwanym Lateranem (nazwisko możnej rodziny rzymskiej), darowanym według tradycyi przez Konstantyna W. Odtąd pałac lateraneński staje się centrem nowego zarządu świata aż do czasów zbudowania nowej bazyliki św. Piotra i przeniesienia rezydencyi do Watykanu.

§ 21. PAPIESTWO I ZAKONY.

Biskupi rzymscy podjęli dzieło stworzenia nowego świata rzymskiego na podstawie religijnej. Dziedzicząc wielkie tradycye polityki rzymskiej, zmienili jednak oręż z wojennego na pokojowy. Podbój świata miał się teraz dokonać słowem bożym, a armia, którą biskup rzymski rozsyłał na wszystkie strony świata, byli to mnisi.

---

rzymskich? Kto stanowił milicyę papieską? Kim był św. Benedykt z Nursyi? Jakie on wytknął cele swemu

Monachizm albo eremityzm, zrodzony na Wschodzie, dostał się także i na Zachód. Ale tutaj tak samo, jak i wszystko, co ma związek z nową religią katolicką, zmienia odrazu charakter swój z kontemplacyjnego, jakim jest na Wschodzie, w czynny, trzeźwy i praktyczny. Miasto wyosobniać się i zamykać jedynie w trosce o zbawienie duszy, przeobraził się w czynnik socyalny twórczy pierwszorzędnej wagi, inicyując pracę dla bliźniego i ucząc drugich pracować. Takimi były zakony na Zachodzie, i takim był pierwszy zakon, który pozyskali sobie do pomocy biskupi rzymscy — zakon Benedyktynów. Założycielem jego był św. Benedykt (urodzony w Nursyi, mieście Umbryi, w r. 480). Założył on pierwszy klasztor na Monte Cassino (528 r.) w pobliżu Neapolu, w miejscu, gdzie niegdyś była świątynia Apollina. Nie odrywając swoich uczniów od troski o zbawienie duszy, uznał on za najlepszy środek dla jego osiągnięcia pracę, zarówno fizyczną, jak i umysłową. Terenem ekspansyi dla zakonu był cały świat barbarzyński, a nowe klasztory rodzajem dawnych kolonii rzymskich, skąd wychodziło życie cywilizowane, od karczunku lasów i pustek poczynając, kończąc na zakładaniu szkół, w których Benedyktyni byli nauczycielami. Zakon ten urósł wkrótce do takiej potęgi, iż niemal równała się ona papieskiej, a twórca jego stworzył dzieło, równe założeniu niejednej wielkiej monarchii. Dość powiedzieć, że dał on Kościołowi w ciągu całego swego istnienia 24 papieży, 200 kardynałów, 5600 arcybiskupów i biskupów, 5 tys. świętych i 15700 doktorów i uczonych pisarzy Kościoła.

---

zakonowi? Jaki był jego rozrost i znaczenie w dziejach cywilizacyi? Jaką akcyę zdobywczą rozpoczęli papieże?

Jego dziełem było głównie nawracanie barbarzyńców i pozyskanie ludów Zachodu dla nowej władzy rzymskiej, jaką byli papieże.

§ 22. PAPIEŻ GRZEGORZ I.

Pierwszy, który rozpoczął wielką politykę zdobywczą drogą nawracania barbarzyńców, był papież Grzegorz W. (590—604). Rzymianin, z pochodzenia ze starożytnej rodziny Anicjuszów, miał on we krwi instynkt rządzenia. Koleją losów zepchnięta w cień wobec Bizancyum arystokracya rzymska szukała innego pola do działania. Pole to w tych czasach otwierał Kościół, zwłaszcza klasztory. To też Grzegorz, syn senatora rzymskiego Gordjana, bardzo bogaty, wiodący życie zbytkowne, po śmierci ojca idzie za przykładem matki, która schroniła się do klasztoru, i wyrzeka się życia świeckiego, sprzedaje majątek, buduje klasztory, w tej liczbie jeden na Awentynie, gdzie sam zamieszkał. Ale papież Pelagiusz II obiera go na komisarza swego dla obrony interesów papiestwa na dworze cesarskim. Po jego śmierci za powrotem Grzegorz sam obrany został przez lud i senat papieżem. Administrator i polityk znakomity kładzie fundamenty pod Rzym nowoczesny. Ale łączy z talentami praktycznymi, politycznymi i gospodarczymi, twórczość artystyczną i literacką. Św. Grzegorz zalicza się do doktorów Kościoła. Napisał „Regula pastoralis“, sposób życia dla księży, „Dyalogi“ i zbiór legend. Najciekawsze może jest, iż on wynalazł nowy sposób śpiewu

---

Kim był Grzegorz W.? Jaka jest jego akcya gospodarcza, naukowa, artystyczna—kościelna? Co to było nowe państwo Wizygotów w Hiszpanii? Jaka w nim na-

(bez rytmu i metru), zwany odtąd gregoryańskim, który przyjął się na stałe w Kościele

149. Papież Grzegorz I Wielki. Miniatura z mszału w Bibliotece Narodowej w Paryżu.

katolickim. Sam Grzegorz ułożył nowy Antyfonarz dla śpiewu kościelnego.

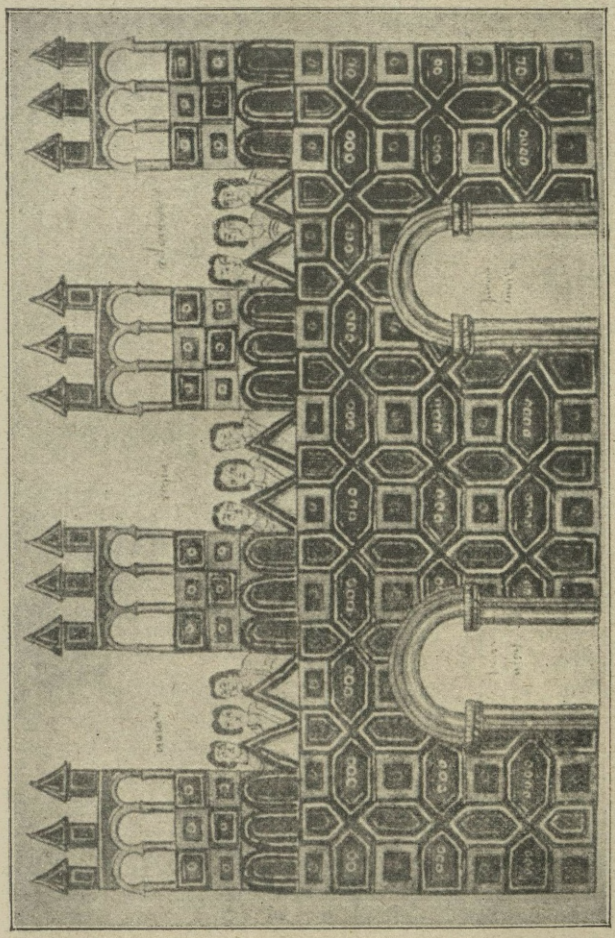
§ 23. RECAREDO I NAWRÓCENIE WIZYGOTÓW.

Odkąd aryanizm w Gallii zgotował zgubę Burgundom i Wizygotom, a otworzył drogę do tryumfu prawowiernym Frankom, został on politycznie podkopany. Po wchłonięciu Burgundyi w obszar państwa Merowingów, pozostała się Wizygotom tylko niewielka cząstka Gallii -- pas nadbrzeżny, czyli t. zw. Septimania. Natomiast półwysep iberyjski pozostał nadal podstawą ich panowania, które dzielili ze Swewami (w półn.-zachodniej części) i Bizantyjczykami (Betica i część Kartageny). Zburzenie królestwa Swewów i wypędzenie Bizantyjczyków oddało Hiszpanię ostatecznie w ręce Wizygotów. Ale dla utrwalenia panowania garści ludności aryańskiej wobec nienawidzącej jej masy hiszpano-rzymskiej król Recaredo I (586—601) zgodził się przyjąć katolicyzm. Grzegorz W. posyła paliusz metropolicie Sewilli, św. Leandrowi, głównemu autorowi tego kroku politycznego i religijnego. Od chwili nawrócenia duchowieństwo katolickie staje się potęgą, jego zgromadzenia czyli synody przy udziale króla i możnych świeckich stają się zgromadzeniami politycznymi, które ograniczają władzę monarchiczną na rzecz możnowładztwa. Na czele duchowieństwa stoi arcybiskup Toledy, od połowy VII w. jako głowa czyli prymas Hiszpanii. Oświadcza on się z uległością wobec Rzymu. Zresztą Kościół wizygocki zachował swój kult osobny zwany gockim. Jego organizatorem ostatecznym i uni-

---

stąpiła zmiana religijna i skutkiem czego? Jaka rola synodów w Hiszpanii za panowania Wizygotów? Jakie pozostały się szczątki kościoła narodowego w Hiszpanii? Jakie początki chrześciaństwa w Brytanii? Co po-

fikatorem był św. Izydor, arcybiskup Sewilli (w VII w.).

150. Toledo, jako miejsce konsyliów chrześciańskich. Miniatura z Codex Albeldensis w Eskurialu.

151. Zebranie na koncylium w Toledo. Miniatura z Codex Albeldensis w Eskurialu.

§ 24. KOŚCIÓŁ KATOLICKI W IRLANDYI I W BRYTANII. NAWRÓCENIE ANGLO-SASÓW.

Daleko większym czynem od nawrócenia Hiszpanii było pozyskanie dla Kościoła całkiem nowej prowincyi Brytanii. Tutaj wiara chrześciańska przeniknęła już za czasów rzymskich w II i III w. Ale rozwój ten chrześcijaństwa powstrzymany został przez najazd barbarzyńców. Anglo-Sasi pod wodzą mitycznego Hengista i Horsy (konia i klaczy) usadowili się na wyspie Thanet (449 r.) i zaczęli podbój, po-

152. Anglo-saskie rzeźby drzewne i napisy runiczne. Oryginał w British Muzeum w Londynie.

czynając od wybrzeży Kentu. Zerwali oni związek Brytanii z resztą świata cywilizowanego, chociaż na Zachodzie chrześciaństwo utrzymało się i zakorzeniło głównie w Irlandyi w V. (św. Patryk — apostoł). Anglo-Sasi tworzyli mnóstwo drobnych państewek, żyjących w nieustannych zatargach ze sobą. Przedmiotem głównym walki był tytuł „Bretwaldy“ (po anglo-sasku), to samo,

---

łożyło tamę jego rozwojowi? Co to był najazd Anglo-Sasów i jakie on stworzył państwo? Jakie nowe sto-

co jedynowładcy. Ale niebawem po usadowieniu się ich znowuż nawiązane były stosunki handlowe, a za nimi i kulturalne z Gallią. Aethelbert, król Kentu, (560—616), bierze Bertę, córkę Cbariberta z Paryża, za żonę, a z nią przybywa pierwszy biskup chrześciański i zakłada pierwszy kościół pod wezwaniem św. Marcina, po za wałami starożytnej twierdzy rzymskiej Durovernum, której cząstkę ruin zamieszkiwał Aethelbert wraz ze swymi żołnierzami. Stąd nowa nazwa jego siedziby Canterbury (the dwelling of the men of Kent). Tę sytuacyę

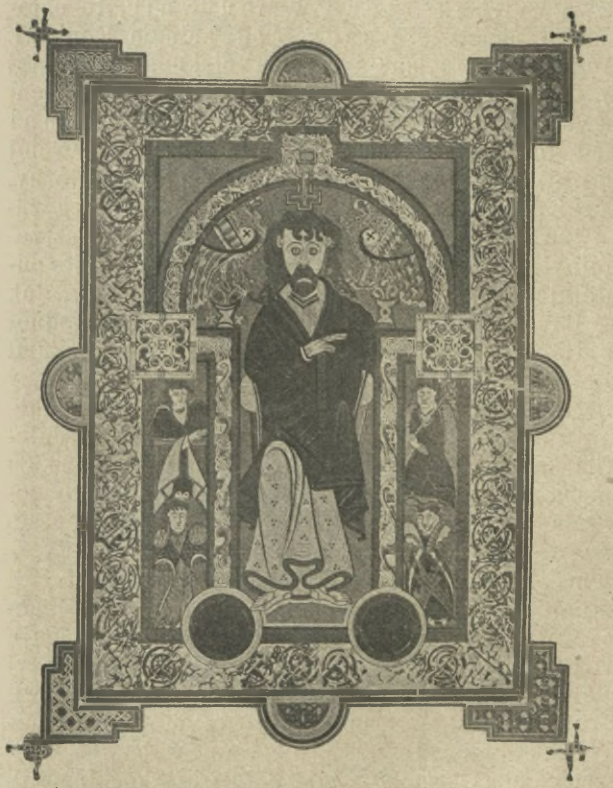

153. Moneta anglo-saska.

umiał uchwycić i wyzyskać papież Grzegorz W. posyłając do Anglii misyonarzy Benedyktynów pod zwierzchnictwem mnicha Augustyna. Legenda narodowa później tłumaczyła tę najstarszą misyę papieską przejęciem się Grzegorza W. nazwą ludu Angli (równoznaczną z nazwą aniołów—angeli). Benedyktyni, przyjęci przez Aethelberta, otrzymali na własność kościołek w Canterbury i rozpoczęli dzieło nawracania pogan, w którem Grzegorz był doradcą i kierowni-

sunki Brytanii z Gallią? z Rzymem? Jaką rolę odegrał św. Augustyn w organizacyi kościoła anglo-saskiego? Jaki kierunek w nawracaniu pogan wytknął papież

kiem, odznaczającym się szczególną pobłażliwością i ustępliwością co do zwyczajów i nałogów pogan oraz ich miejsc świętych. Nawrócenia całkowitego Anglów i Sasów św. Augustyn nie dokonał,

154. Św. Mateusz Ewangielista. Miniatura ze staro-irlandzkiego rękopisu, t. zw. „book of kells", pochodzącego według tradycyi ze zbioru św. Kolumbana. Trinity College w Dublinie.

Część północną (Northumbrję) nawrócili mnisi iro-szkoccy. Część środkowa (t. zw. Mercia) po-

została się pogańską. Ale z rąk św. Augustyna przyjął chrzest Aethelbert wraz z tysiącem Kentyjczyków. Odtąd w Kencie powstał kościół rzymsko-katolicki. Później założono dwa nowe biskupstwa w Rochester i w Londynie, to ostatnie w państwie Essex, podwładnym Kentowi. Augustyn otrzymał tytuł arcybiskupa i pozostał w Canterbury, które odtąd zachowało pierwszeństwo wśród stolic biskupich i zarazem prymat nad kościołem rzymskim anglo-saskim. Kościół dawny iro-szkocki pozostał się i nadal niezależny, różniąc się od rzymskiego w wielu kwestyach zarówno obrzędowych, jak liturgicznych. Do szczególnych właściwości jego zalicza się życie pustelnicze, klasztory z tysiącami mnichów, jak w Bangor (w Wallii) lub na wyspie Hy (jednej z Hebrydzkich). Klasztory te były ogniskami nietylko kultury chrześciańskiej, ale i wiedzy ówczesnej—klasycznej, której szczątki przechowały się w tych czasach jedynie tutaj na dalekim zachodzie obok sztuki pisania i zdobniczego pisma. Żarliwość jednak chrześciańska nie pozwalała mnichom irlandzkim i szkockim poprzestawać na samem życiu klasztornem ascetycznem. Na wzór Chrystusa i apostołów rozbiegali się oni po świecie, jako pielgrzymi (peregrini), nawracając pogan, walcząc z kacerstwem (aryanami). Tak św. Kolumban, Irlandczyk rodem, założył pierwszy klasztor na zachodzie w Luxeuil we Francyi (583), w tym samym prawie czasie, kiedy zakon św. Benedykta powstawał we Włoszech. Dla Germanów misye te iro-szkockie były pierwszym zwiastunem światła chrześciańskiego.

Grzegorz W.? Jaka różnica między kościołem rzymskim w Brytanii, a kościołem narodowym iro-szkockim? Co było cechę katolicyzmu celtyckiego? Jacy słynni mi-

Św. Kolumban kazał pośród Allemannów, uczeń zaś jego św. Gallus—założył słynny klasztor tegoż

155. Św. Gallus z niedźwiedziem Płaskorzeźba z kości słoniowej na oprawie ewangieliarza (X w.). Klasztor St. Gallen.

imienia w obwodzie St. Gallen (w Szwajcaryi). Zresztą sam zapał religijny, jak u mnichów iroszkockich, nie wystarczał do nawracania pogan. Z czasem wszędzie bierze górę kościół rzymski, jako bardziej przystosowany do warunków politycznych i organizacyi ówczesnej społeczeństwa. Z nim jak najlepszy związek stara się utrzymać kościół anglo-saski w Brytanii. Anglowie okazali się skłonni do cywilizacyi, i niebawem na wyspie Brytanii zakwitła nawet literatura. Głównym jej przedstawicielem był Beda w VIII st., autor słynnej historyi Kościoła narodowego angielskiego, pierwszy historyk Anglii (um. 753). Stamtąd też wyszli właściwi misyonarze Germanów, jak Wilfrid, Willibrord, biskup Utrechtu i apostoł Fryzów, a przedewszystkiem św. Bonifacy, który zapał religijny Iro-Szkotów umiał połączyć i pogodzić z żelazną organizacyą kościoła rzymskiego, zaszczepioną wśród Anglo-Sasów.

§ 25. SUPREMACYA PAPIESKA I STOSUNEK PAPIESTWA DO CESARSTWA.

Władza papieska nad Kościołem tworzy się na wzór władzy cesarskiej. Obok armii swojej w postaci mnichów, obok ich klasztorów, które są tem, czem były za cesarstwa kolonie, papieże mają podległe sobie prowincye. Biskupi, choć nie mianowani, przecież są od nich zależni. (Rzym posyła im paljusz). Dawne Kościoły miejscowe, jak gallikański, burgundzki, wizygocki—znikają. Na ich miejsce powstaje jeden Kościół powszechny,

---

syonarze celtyccy? Jaki jest rozwój kościoła rzymskiego w Brytanii i jego wpływ na cywiiizacyę Anglo-Sasów? Jaki był charakter władzy papieskiej w kościele na Zachodzie? Jakie przeciwieństwo do władzy kościel-

katolicki, a jego głową jest biskup rzymski. Supremacya jego jest uznawana i na Wscho-

156. Posiedzenie soboru ekumenicznego (drugiego). Miniatura z kazań św. Grzegorza z Nazjancu. Biblioteka Narodowa w Paryżu.

dzie, (już św. Ireneusz, doktor Kościoła, rodem z Syryi), ale raczej w teoryi, niż w praktyce.

Tutaj, na Wschodzie tak samo jak w Rzymie, była tradycya, kościołów apostolskich: św. Piotra w Antyochii i w Aleksandryi, gdzie nauczał św. Marek. Biskupi obydwóch nosili tytuł patryarchów, ale papież tytułu patryarchy nie przyjmuje. Zawsze stara się odrębność swą zachować. I tak na soborach papieże nigdy udziału osobiście nie biorą, jedynie przez zastępców swoich—komisarzy. Pomimo tego głos papieża niejednokrotnie rozstrzyga spór kościelny, jak na soborze chalcedońskim. Jego wyroki mają też to samo znaczenie, co dekreta soborów. I już w r. 526 opat Denys Mały wydaje kanony soborów, do których dołącza wyroki papieskie (dekretalia). Decyzye te stają się prawem na wzór cesarskich. Ta nowa władza religijna nie może uniknąć konfliktu z dawną władzą cesarza i kapłana (βασιλεὺς καὶ ἱερεύς), reprezentowaną przez cesarzy bizantyjskich. Od czasów Konstantyna dawna teorya wschodnich monarchii i wschodnich religij zakorzenia się i w Kościele chrześciańskim. Biskupi rzymscy byli urzędnikami cesarza; jako tacy, więc po wyborze ulegali jego zatwierdzeniu. Teraz, organizując nową swą władzę, nie mogli uniknąć starcia z Bizancyum. Najwięksi papieże, jak Grzegorz W., uznawali nad sobą władzę cesarską, ale tylko w rzeczach politycznych. Co się tyczy spraw Kościoła i religii uważali siebie za najwyższą instancyę. Zasada, jaką tutaj stawiali, była to zasada rozdziału Kościoła i państwa. („Oddajcie cesarzowi, co jest cesarskiego, a Bogu—co jest

---

nej na wschodzie? Jakie jest prawodawstwo kościoła i papieży? Jaki był ich stosunek do władzy cesarskiej? Co oznacza zasada rozdziału kościoła od państwa? Jaka była różnica wewnętrzna w kościele wschodnim a za-

boskiego"). Ale zasada ta okazała się niewykonalną w praktyce. Stąd skutkiem zjednoczenia i pomieszania obydwóch władz w wiekach średnich, miasto współdziałania, wyrosły dwie teorye, sobie wrogie: jedna — Kościoła w państwie, druga — państwa w Kościele. Jedną będzie reprezentował Wschód—Bizancyum, drugą Rzym—papiestwo. To jest pierwszy powód rozdwojenia: nieokreślony zakres i charakter władzy religijnej i świeckiej. Obok tego jednak był jeszcze drugi powód konfliktu, niemniej głęboki. Spoczywał on w różnicy charakteru duchowieństwa i samego Kościoła na Wschodzie i na Zachodzie, Było to w pierwszej linii przeciwieństwo dwuch ras: rasy łacińskiej, trzeźwej, praktycznej, i rasy helleńskiej lub oryentalnej—kontemplacyjnej. Stąd, gdy na Zachodzie papież jest teolog-prawodawca, na Wschodzie biskup jest teolog-filozof. Kościół wschodni podkopywały herezye; na Zachodzie tych herezyi było znacznie mniej, a nawet i w herezyach umysł zachodni był bardziej trzeźwy, praktyczny. Tak Pelagiusz—Bretończyk, twórca szkoły pelagianów, podnosi doktrynę swobodnej woli (przeciw nauce o grzechu pierworodnym), podczas gdy przeciwnik jego, św. Augustyn, broni teoryi predestynacyi. Także i kler na Wschodzie, bardziej związany interesami z dworem cesarskim, nie mógł pogodzić się z klerem rzymskim. Za walką papiestwa z cesarstwem o podział władzy musiała przyjść walka biskupa rzymskiego z patryarchą konstantynopolskim o pierwszeństwo w kościelo. Papieże nie uznają patryarchy konstantynopolskie-

---

chodnim? Jaki był pierwszy etap walki papieży z cesarstwem? Kto zwyciężył w tej walce i dzięki komu? Co oznacza upadek monarchii Merowingów w zakresie

go, jak wogóle Kościół ten był później dopiero do godności patryarszej podniesiony, choć nie miał za sobą tytułu i charakteru apostolstwa. Cesarze bizantyjscy przechylają się raz na stronę biskupa rzymskiego, to znów na stronę patryarchy. Cesarz Maurycy daje patryarsze konstantynopolskiemu tytuł ekumeniczny, to znaczy powszechny, gdy tymczasem następca jego Fokas uznaje zwierzchność Rzymu nad całym Kościołem. Teraz więc musiało przyjść do nowego starcia między Wschodem a Zachodem na gruncie podziału władzy, już nie terytoryalnej, lecz duchowej. Papiestwo zyska w niej nietylko swobodę i niezależność od Bizancyum, ale utworzy nowe państwo, zależne od siebie — imperyum chrześciańskie. W walce tej szalę zwycięstwa przechyla Zachód barbarzyński — jemu przeto przypada cząstka puścizny starorzymskiej. Było to dzieło następców Merowingów—dynastyi karolingskiej, która też pozyskała tytuł cesarzy rzymskich.

§ 26. PRZECIWIEŃSTWO BARBARZYŃCÓW ROMAŃSKICH DO GERMAŃSKICH. POCZĄTKI NARODOWOŚCI NIEMIECKIEJ I FRANCUSKIEJ.

Monarchia Merowingów była to próba rządzenia barbarzyńcami przy pomocy instytucyi rzymskich. Próba ta nie powiodła się. Społeczeństwo barbarzyńskie było żywotniejsze od dawnych form politycznych i prawnych cesarstwa rzymskiego. Kiedy instytucye rzymskie upadały, na ich miejsce nie powstawało nic nowego. Pozo-

---

prawa? Jaki pierwiastek występuje na pierwszy plan po tym upadku i jak się on wyraża w układzie plemiennem państwa Franków? Gdzie są początki dwuch

stał się jedynie dawny stosunek barbarzyńskiej zależności personalnej, który to stosunek z biegiem czasu zmieniał się w zależność terytoryalną. Władza monarsza padała, będąc odarta z wszelkiego uroku: póki posiadała ziemię do rozdawnictwa, póty trzymała w wierności poddanych. Gdy tej ziemi skutkiem szczodrobliwości monarchów merowingskich zabrakło, władza królewska została pozbawiona wszelkiej siły i znaczenia i zepchnięta na drugi plan wobec arystokracyi. Pierwiastek silniejszy barbarzyński wysunął się i terytoryalnie na czoło. Odtąd też nastąpiło przesunięcie dziejów od zachodu ku wschodowi. Podział historyczny monarchii frankońskiej polegał na różnicy między zachodnią romańską, a wschodnią, czysto germańską połową, czyli między Neustryą a Austrazyą. Jest to zasługa Merowingów, że zromanizowali Franków, ale ci sami barbarzyńcy, nawpół ucywilizowani, odtąd spotkali się oko w oko z zupełnymi barbarzyńcami czyli Germanami. Powstaje zaród dwóch narodowości: francuskiej i niemieckiej. Monarchia merowingska z ducha swego i tradycyi należy do pierwszej, podczas gdy druga rozpoczyna się dziejami dynastyi karolingskiej. Za punkt wyjścia tej ostatniej służy właśnie Austrazya. Posiadłości rodowe Karolingów leżały w samym środku tego królestwa, około Prüm, między Renem a Mozelą, i w charakterze majordomów tego królestwa występują pierwsi założyciele nowej dynastyi.

---

narodowości francuskiej i niemieckiej? Gdzie jest zaród nowej władzy państwowo-twórczej? Co to jest majordomat, i jakie były jego początki? Jaki był jego wpływ na władzę królewską i na możnowładztwo? oraz jaki

§ 27. MAJORDOMAT, JAKO GŁOWA ARYSTOKRACYI.

Majordomat jest to instytucya, którą niekiedy wywodzono od rzymskiego urzędu magistra palatii albo magistra officiorum palatinorum. W gruncie rzeczy nie był to urząd stary, któryby przekazało cesarstwo, a któryby się utrzymywał tak długo. Był to urząd nowy, który wyrósł w warunkach przyjaznych. Początki jego są bardzo skromne — włodarza wiejskiego (major= niem. meyer), zarządcy gospodarstwa dworskiego, a więc przedewszystkiem zwierzchnika chłopów —który sam był nieraz chłopem, — a na dworze królewskim był zarządcą zarazem pałacu (major domus=maire de palais), i taki urząd jest pospolity nietylko na dworze królów frankońskich, ale i wizygockich, longobardzkich, wandalskich, burgundzkich. Jako urząd dworski, majordomat stał się zarazem instytucyą polityczną. W charakterze zarządcy domu królewskiego, majordom skupił w swym ręku główne funkcye dworu. Był on głową i zwierzchnikiem anthrustionów, a tym samym szefem przyszłej arystokracyi. Do niego należało wychowanie młodych książąt, stąd tytuł jego piastuna (nutritor). Ale i po dojściu do pełnoletności królewicza potrafił on utrzymać wpływ swój na jego osobę, już jako króla, i skupił w swych rękach wszystkie godności dworskie. Kiedy królestwo frankońskie rozpadło się na trzy części (oprócz Neustryi i Austrazyi także Burgundya), to każdy z dworów miał swego własnego majordoma. Odtąd, po rozbiciu się monarchii na części, urząd ten, można powiedzieć, nabiera właściwej powagi. Przed-

---

rozrost? Kto spełnia rządy przy następcach Chlotara II? Jakie są początki domu Karolingów? Kim był Pepin

tem nominowany niewątpliwie przez króla, majordomus, jako szef i głowa arystokracyi, staje się przez nią wybierany i przedstawiany królowi do zatwierdzenia. Z czasem zaś urząd ten staje się dziedzicznym. Już na początku VII w. (w okresie t. zw. Fredegara) majordomus jest pierwszą osobą po królu. W ciągu zaś trzeciego i ostatniego wieku monarchii merowingskiej (w kronice „Liber historiae Francorum“) urząd ten wysuwa się na pierwszy plan i zasłania osobę króla w państwie, aby z czasem, stawszy się dziedzicznym, objąć w puściźnie jego władzę, a nawet i sam tytuł królewski.

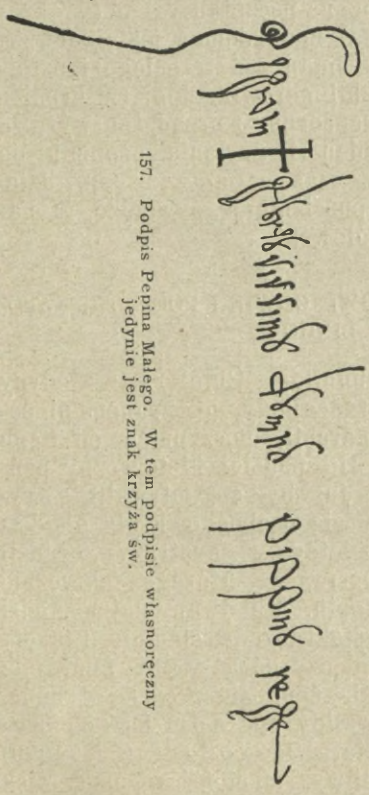
§ 28. OSTATNI MEROWINGOWIE I POCZĄTKI KAROLINGÓW.

Po klęsce Brunhildy, Chlotar II, jedyny syn Chilperyka i Fredegundy, jest panem niepodzielnym całej monarchii, poczynając od Renu aż do Pirenejów. Ale podział historyczny państwa frankońskiego już był się utrwalił. Arystokracya domagała się osobnego króla dla każdego państwa. Chlotar w Austrazyi osadził swego syna Dagoberta, za którego faktycznie rządzą Arnulf i Pepin. Ci dwaj, najmożniejsi przedstawiciele arystokracyi wschodnio-frankońskiej, zacieśniają między sobą węzły familijne: syn Arnulfa, Angilel, żeni się z córką Pepina, Beggą, i kładą podwaliny pod dom karolingski. Następca Chlotara, Dagobert, (628—639) rozumny i sprawiedliwy, musi iść w ślady ojca i daje swego syna na króla Austrazyi, a majordomem jego jest znów syn Arnulfa Grimoald. Wnuk

---

Młodszy? Jak władza majordomów wypiera władzę królewską? Odkąd Karolingowie wypływają na widownię

tegoż, Pepin, z majordoma Austrazyi, po zwycięskiej bitwie pod Tertri (Testri) (r. 686) przedzierzga się w majordoma Neustryi, Burgundyi i Austrazyi, czyli zjednoczy tę władzę, jaką musieli dzielić królowie merowingscy. Odtąd majordomowie faktycznie rządzą państwem i od tej daty de re, choć nie de nomine, poczynają się rządy karolingskie. Królowie merowingscy są tylko uznawani za władców. Noszą długie włosy, mieszkają w willach, przyjmują poselstwa i rok rocznie udają się na zgromadzenia ludowe wozem, zaprzężonym w woły. Cała administracya państwa jest w rękach majordomów. Ale i ta nowa władza musi ulec naturalnemu porządkowi rzeczy i nie może utrzymać się w jednych rękach, mimo chwilowego zjednoczenia. Majordomat jest także przedmiotem podziału, i o niego wybuchają walki,

157. Podpis Pepina Małego. W tem podpisie własnoręczny jedynie jest znak krzyża św.

wielko-światową? Jakie były zasługi ich w walce z Saracenami? Odkąd pojawia się i co oznacza nowy wyraz

jak o koronę. Pepin Średni, któremu później dodano przydomek Herystalski (687—714), dzieli majordomat pośród synów. Z nich Karol (imię to oznacza dzielny, waleczny, według innych mąż) rozpoczyna wielką historyę tego domu (714). Panował on lat 26 i w ciągu tego czasu odbudował „regnum Francorum“. Czuje się on tak potężnym, że po śmierci Theuderycha nie obsadza królestwa (daty dyplomów od śmierci tego króla 737), ale sam po koronę nie śmie sięgać. Zwycięstwem nad Seracenami (nazwa ludu azyatyckiego w półn. Arabii, rozciągnięta później na wszystkich Arabów) pod Poitiers (r. 732) zyskuje nietylko wiekopomną sławę, ale i wysuwa monarchię swoją na czoło polityki ówczesnej europejskiej. (Wojsko Karola nazwano po raz pierwszy w tej walce „Europenses“). Czynem tym zdobywa zarówno wielką sławę dla siebie, jak i rozgłos potężny dla swego państwa. W walce ówczesnej między światem muzułmańskim a chrześciańskim Karol, przezwany za to zwycięstwo Młotem (Martel), zajął miejsce obok cesarza rzymskiego—nie z prawa, bo nie był nawet królem, lecz siłą faktu. To naturalnie nastręczało go na sojusznika tej nowej potędze, która zabierała się do organizacyi nowego imperyum rzymskiego na podstawie chrześciaństwa i która z tego powodu było w zatargu z Bizancyum.

§ 29. ŚWIĘTY BONIFACY — NAWRÓCENIE FRYZÓW.

Zwycięstwo nad Seracenami, jakkolwiek głośne, było raczej pozornem świadectwem potęgi no-

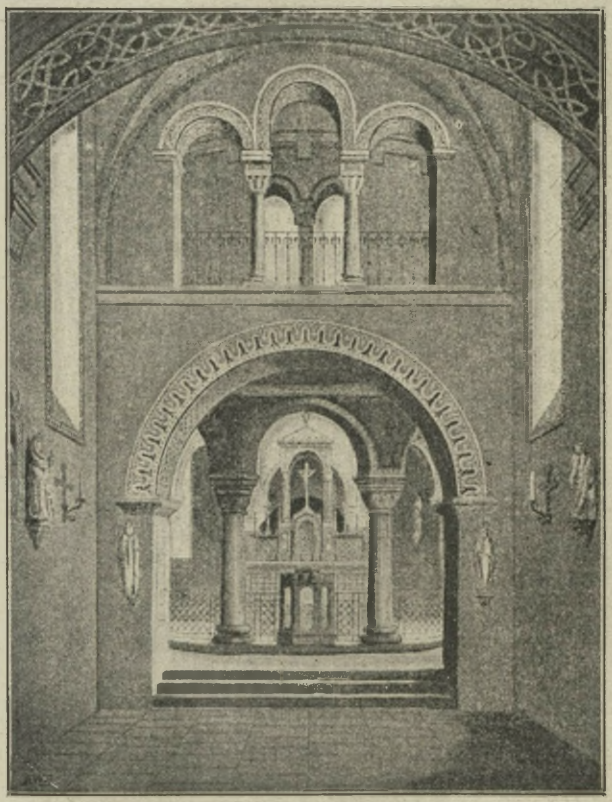

„Europejczycy“? Jakie walki z barbarzyńcami? Jaki nowy oręż obok miecza? Kto pierwszy nawracał Ger-

wego państwa europejskiego. Cofnięcie się Arabów świat chrześciański miał do zawdzięczenia raczej wewnętrznym walkom i rozterkom w łonie islamu, jak sile oręża frankońskiego. Natomiast trwalsze i donioślejsze nabytki pozyskiwał on na północy, pośród barbarzyńcow. Tutaj z monarchią frankońską sąsiadowali Fryzowie. Wciągnięcie tego ludu, który zajmował ujście głównych arteryi komunikacyjnych, Renu i Mozy, w obręb monarchii frankońskiej było zaokrągleniem jej koniecznem geograficznem. Ale zwycięstwo to polityczne musiało być zarazem nawróceniem ich czyli tryumfem religijnym. Pod tym względem historya wprowadzenia chrześciaństwa do Fryzów stanowi nowy rozdział w polityce Kościoła i państwa na Zachodzie. Dotychczas każde z nich w swych dążeniach szło na własną rękę. Odtąd miecz i krzyż mają postępować i działać razem. Tak dwie siły złożyły się razem na nowe dzieje chrześciaństwa, które już należą do wieków średnich i są wynikiem ducha i instynktu rasy germańskiej, jak dotychczasowe twórczości romańskiej. Do Fryzów, jak wogóle do barbarzyńskich Germanów, chrześciaństwo przenikało powoli z wysp sąsiednich brytańskich. Przyniosły je misye, zapoczątkowane, jakeśmy mówili, przez klasztory irlandzkie, których mnisi ponieśli słowo Zbawiciela daleko na południe Niemiec poza Men. Za ich przykładem poszły misye anglo-saskie. Przedstawiciel ich, Willibrord, w roku 722 utwierdzony był w charaterze biskupa Utrechtu. Ale te misye były raczej posiewem słów Chrystusa przez entuzyastyczne i marzycielskie głowy, jak rze-

manów? Kim był Wynfreth (św. Bonifacy)? Jaki nowy charakter jego misyj? Z czyjego ramienia występował,

czywistem nawróceniem. Pierwszy, kto oparł na realnych podstawach politykę nawracania pogan i położył fundamenty pod nową organiza-

158. Kościół św. Michała w Fuldzie na modłę bazyliki starochrześciańskiej (IX—XI w).

cyę pośród nich Kościoła był św. Bonifacy. Zresztą tak samo, jak Wilfrid, Willibrord,

również Anglo-Sas z pochodzenia, syn szlachcica, rodem z Wessex (imię jego po germańsku brzmi Wynfreth; znaczy to samo, co łacińskie Bonifatius — odpowiada greckiemu Eutyches), misyę swoją traktował nie, jako dzieło indywidualne, lecz oparł ją o Rzym, to znaczy, z jego ramienia i na mocy jego rozkazów pracował pośród pogan. Już w r. 727 mianowany przez papieża Grzegorza II biskupem Hessyi i Turyngyi zabiera się do dzieła niszczenia pogaństwa. Tak obala dąb Odyna w Geismarze w Hesyi. Zawsze i we wszystkiem popierany jest przez Karola i jego następców. Jego dzieło jest nietylko religijne, ale i polityczne. Dlatego wydaje rozkazy przyjęcia wiary w imieniu Karola, i w każdej chwili ma do pomocy jego siłę zbrojną. Równocześnie jednak, jako pierwszy legat papieski na całe Niemcy, organizuje tam Kościół. Zakłada biskupstwa w Passawie, Salzburgu, Ratysbonnie i Freisingen, oraz trzy osobne dla Hessyi i Turyngyi. W głuszy leśnej Hessyi buduje klasztory, naprzód we Fritzlar, później we Fuldzie. W dziele misyjnem Bonifacego po raz pierwszy powaga Rzymu i oręż frankoński pracują wspólnie i kładą podwaliny pod Kościół rzymski germański. Sam zresztą Bonifacy był żarliwym chrześcianinem; niczego bardziej nie pragnął, jak palmy męczeństwa, którą też zdobył w misyi pośród Fryzów, zamordowany 5 czerwca 754 r., zyskawszy sobie sławę Apostoła Niemiec.

---

i kto go popierał w pracy misyonarskiej? Jaki zdobył sobie tytuł? i jaka była pierwsza organizacya kościoła w Niemczech? Jaka wytworzyła się solidarność interesów między papiestwem a Karolingami? Jakie niebezpieczeństwo zagraża Rzymowi od Longobardów? Do ko-

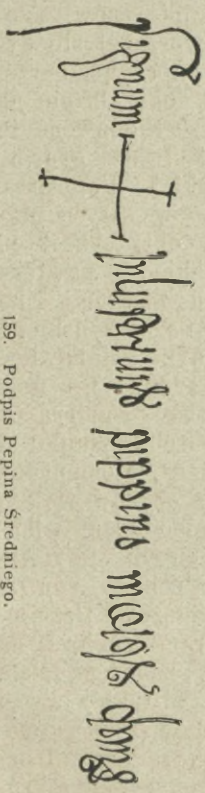
§ 30. PIERWSZY SOJUSZ PAPIESTWA Z KAROLINGAMI.

Po raz pierwszy wspólność interesów i zgodność celów politycznych nowotworzącej się dynastyi i nowoorganizującego się imperyum chrześciańskiego pod wodzą papieża okazała się na gruncie polityki w Niemczech. Niebawem ta zgodność miała się przejawić i na gruncie wielkiej polityki ogólno-europejskiej. Papiestwo było zagrożone podwójnie: — raz w swych prawach głowy Kościoła z powodu obrazoburczych dążeń nowej dynastyi izauryjskiej, — powtóre w swych prawach terytoryalnych z powodu rozszerzania się nowego królestwa barbarzyńskiego na gruncie italskim—w Lombardyi. Mianowicie król lombardzki, Luitprand (712—744), usiłuje złączyć wszystkie części królestwa i napiera na egzarchat raweński, w którego obrębie znajdował się także Rzym, „ducatus Romaniae“. Moment ten zeszedł się z chwilą olbrzymich czynów wojennych Karola Martela i z wypłynięciem na widownię dziejową Karolingów. W chwili, gdy Abder-Rahman przekraczał Pireneje, cesarz Leon III wyprawiał swą flotę przeciw papieżowi Grzegorzowi III, a równocześnie Luitprand napierał na księstwo Benewentu i Spoleta, za czem miała przyjść kolej i na zajęcie Rzym. W takiej chwili papież wysyła poselstwo do Karola z prośbą o pomoc i posyła mu klucze św. Piotra (rodzaj orderu). Pomiędzy królestwem frankońskiem a królestwem lombardzkiem była wspólność interesów, podobnie jak i związki przyjaźni, zadzierżgnięte między dwoma domami. Niebezpieczeństwo od

---

go zwracali się papieże o pomoc? Kto okazał rzetelną usługę papiestwu? Kim był Pepin Młodszy? Z czyją

Arabów zagrażało wspólnie Italii, jak i południowej Francyi, a Karol mógł wypędzić Arabów z Prowancyi jedynie przy pomocy Longobardów. Interesy polityczne utwierdzono węzłami familijnemi (Luitprand zwyczajem germańskim adoptował Pepina, syna Karola). Wreszcie jakiż był głębszy tytuł panowania Franków w Gallii od panowania longobardzkiego we Włoszech albo w Rzymie? Według wszelkiego prawdopodobieństwa Karol zbył poselstwo papieża podarunkami. Następca zaś Grzegorza III, papież Zacharjasz, ugodził się co do posiadłości Kościoła w środkowej Italii z longobardzkim królem. Dopiero realna usługa, okazana ze strony papiestwa nowej dynastyi frankońskiej w formie uznania praw jej do tronu, skłoniła Karolingów do usług wzajemnych i położyła fundamenty na zachodzie pod nowy sojusz „tronu i ołtarza“. Karol Martel, umierając, zostawił po sobie dwóch synów, Pepina i Karlomana. I oni jednak nie byli jeszcze pewni swej władzy i osadzili na tronie przedstawiciela dynastyi merowingskiej, Childeryka III. Karloman zresztą wkrótce rozstał się z władzą świecką i wstąpił do klasztoru, założonego przez siebie

159. Podpis Pepina Średniego.

pomocą obalił władzę królów merowingskich we Francyi? Jak ocalili Italię od zgermanizowania papieże?

na Monte Sorrento; jako jeden z licznych w tych czasach książąt, którzy na drodze zakonnej szukają urzeczywistnienia ideału chrześciańskiego — zbawienia duszy. Pepin Młodszy (752—768), ambitny, odważa się na krok, który jeszcze przed stu laty mógł przypłacić życiem każdy z majordomów — obala dynastyę panującą i wprowadza urzędownie swą dynastyę na tron frankoński. Wyrosła już bowiem teraz inna władza na Zachodzie—papieska, od której można było żądać legitymacyi. Wątpliwość, komu się należy tytuł królewski, czy panującemu faktycznie, czy urodzonemu w rodzinie królewskiej, rozstrzyga odpowiedź papieża na korzyść Pepina. Tym papieżem był Zacharyasz, Syryjczyk z pochodzenia, mówiąc nawiasem, ostatni Grek na tronie rzymskim (r. 751). W m. Soissons Pepin Młodszy został obwołany królem wraz z małżonką swą Bertrudą „z wyboru wszystkich Franków, z konsekracyi biskupów i z poddania się możnych“ (r. 753). Tak powstaje na Zachodzie na miejsce merowingskiego nowe królestwo Karolingów. Zawdzięczają go już oni nietylko wyborowi ze strony ludu, ale i uznaniu ze strony Kościoła. Tej usługi nie zapomną nigdy Karolingowie papiestwu i zrealizują wkrótce swą wdzięczność, umacniając panowanie jego w Italii.

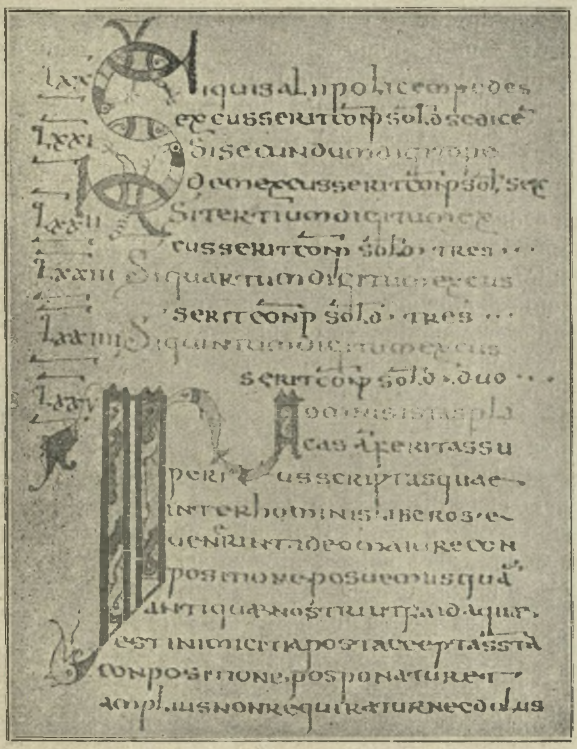
§ 31. NADANIE PEPINA MŁODSZEGO NA RZECZ ŚW. PIOTRA I POCZĄTEK PAŃSTWA KOŚCIELNEGO.

Za Stefana II, energicznego następcy Zacharyasza, Italii zagraża niebezpieczeństwo ostateczne. Król Aistulf kontynuje politykę Lu-

---

Dlaczego i jak Stefan II oddał kościół rzymski w opiekę papieżowi? Ile i jakie przedsiębrał Pepin wyprawy

itpranda. Longobardowie kuszą się o to samo, czego dokonali Frankowie w Gallii, a Anglosasowie w Brytanii, czyli o zjednoczenie królestwa. Italia mogła zatem również zmienić się

160. Karta z edyktu króla Rothara, najstarszego zbioru praw Longobardów. Oryginał w bibliotece klasztoru w St. Gallen.

w państwo germańskie. Uratowali Rzym, a poniekąd i rasę łacińską papieże. Słusznie przeto można ich nazwać twórcami narodowości

włoskiej. W r. 751 pada egzarchat raweński. Longobardowie są u wrót Rzymu, papież daremnie błaga o pomoc z Konstantynopola. Cesarz każe mu nawiązać układy z barbarzyńcami. Naprzód więc udaje się on na dwór królów lombardzkich do Pawii, stąd nic nie wskórawszy, przybywa do Francyi. Tu Stefan II przywiózł Pepinowi tytuł patrycyusza i oddał w jego opiekę sprawę Kościoła i Rzymu. Odtąd te dwa pojęcia są nierozdzielne i mieszają się w jednym wyrazie „sanctae ecclesiae respublica Romanorum“ („respublica Romanorum“ oznacza z początku egzarchat, poźniej państwo kościelne). To, czego nie chciał uczynić Karol Martel, przypadło wykonać jego synowi—Pepinowi. Inne było stanowisko jego prawne, aniżeli ojca. Ogłoszony królem po strąceniu prawowitej dynastyi, potrzebował on uznania swej uzurpacyi z rąk nowej władzy. Z miasta Pouthion papież odbywa podróż do stolicy Pepina i tam w kościele w St. Dénis (r. 754) namaszcza jego samego oraz jege synów Karola i Karlomana, uroczyście na królestwo, ogłaszając, że odtąd niewolno nikogo wybierać na tron, jak członków tej rodziny. Aktem tym tron elekcyjny nabierał tego samego charakteru prawowitości, jaki posiadał dotychczas tron dynastyczny. Król panuje nietylko, jako elekt z prawa wyboru, lecz i jako pomazaniec. („Tu es sacerdos in aeternum“). Zwyczaj ten starotestamentowy, praktykowany zresztą już przedtem u Wizygotów i Anglo-Sasów, jest symbolem nowoodrodzonej władzy chrześciańskiej monarchicznej. Nie trzeba zapominać, że to po-

do Italii? Co to było nadanie Pepina na rzecz kościoła? Jaki był początek państwa kościelnego? W czem wyraziło się zerwanie papiestwa z cesarstwem wschodnim?

selstwo papieża było od cesarza, że tytuł patrycyusza był godnością cesarską, a nie mieścił w sobie żadnych praw nowej stolicy Piotrowej (defensora), jak utrzymują niektórzy historycy niemieccy (Ranke, Dillinger). Ale Pepin potrzebował nie cesarza, lecz papieża. Podnosząc oręż przeciw królowi Longobardów, Aistulfowi, zastrzegał, iż czynił to „nie dla zyskania łaski lub względów czyichkolwiek, jedynie z miłości dla św. Piotra i gwoli czci jego szczątków“ („per nullius hominis favorem nisi pro amore beati Petri et venia relictorum“). Pierwsza wyprawa Pepina do Italii (754 r.) zakończyła się pokojem między Frankami, Rzymianami i Longobardami. Pepin restytuował prawowitych władców. Ale w traktacie była klauzula, iż miasta, zwrócone przez Longobardów, mają być poddane papieżowi. Aistulf jednak nie chciał oddać ani piędzi ziemi i obległ powtórnie Rzym. Wówczas idzie ponowne do Pepina wezwanie od św. Piotra, a za nim druga wyprawa Pepina za Alpy (r. 756), która zakończyła się formalnem nadaniem odebranych zamków i miast papieżowi. Nadanie opiewało: „Kościołowi rzymskiemu, św. Piotrowi i biskupom, jego następcom“. Na znak własności klucze miast zostały położone na grobie św. Piotra. Tak zostało założone państwo Kościelne. Weszły w skład jego Ducatus Romaniae, miasto Rawenna i kilka innych, tudzież miasta nadmorskie aż po Ankonę, t. zw. Pentapolis. Pepin, zdobywając orężem państwo Kościelne, nie czuł się skrępowanym w nadaniu jego od siebie papieżowi. Lecz ze strony papieża przyjęcie tego nadania było wyzwaniem,

---

Kto był następcą Pepina? Jaka była rola Karola wobec Langobardów i papiestwa w Italii? Jaki nowy tytuł przyjmuje Karol? Dla czego papieże wahają się w przy-

rzuconem pod adresem cesarza. Jakoż potem następuje konfiskata majątków papieża w Neapolu, Gaecie, na Sycylii. Przywiązało to tembardziej stolicę Apostolską do nowej dynastyi frankońskiej. Obrazoburstwo opłacili cesarzowie bizantyjscy utratą nietylko posiadłości, ale i resztek wpływu na papiestwo.

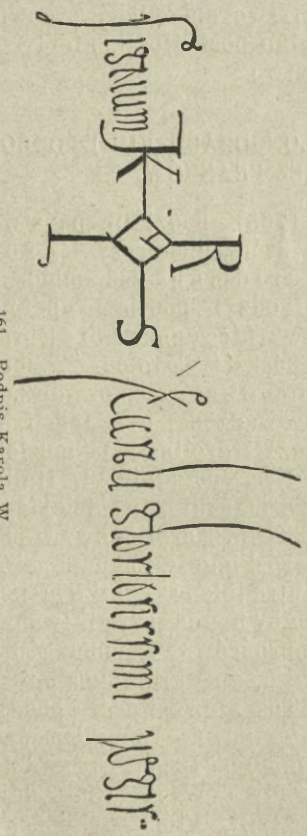
§ 32. KAROL—KRÓLEM LONGOBARDZKIM I PODBÓJ WŁOCH PRZEZ FRANKÓW.

Pepin, umierając (768), podzielił państwo między dwóch synów, z których starszy Karol panował w Noyon, Karloman zaś młodszy w Soissons. Na nowo odżył podział, ale na krótko, bo Karloman wkrótce umarł, i Karol stał się panem całej puścizny po ojcu. A puścizna ta, pomimo Akwitanii, która znów do posłuszeństwa została doprowadzona, była tem trudniejsza do utrzymania, że Karolingowie musieli utrzymać swój wpływ i na południu, w Italii. Tutaj istniało państwo germańskie, bardziej cywilizowane, aniżeli monarchia Karolingów, w postaci królestwa longobardzkiego. Zadanie królów frankońskich było utrudnione skutkiem nowej roli, jaką Karolingowie odgrywali wobec papieża — opiekunów i obrońców. Karloman był stronnikiem Dezyderyusza, króla lombardzkiego, byłego księcia Toskanii. Karol podejmuje dawny stosunek Pepina do Longobardów, ale wobec papieża zmienia go. Broni wprawdzie papiestwa od Longobardów. W r. 773 podejmuje sam wyprawę do Italii, która się kończy

---

jęciu tej zmiany? Jakie znalazł wyjście papież Leon III? Co oznacza koronacya Karola na cesarza w Rzymie? Jaka różnica między nowym cesarstwem a dawnym?

podbojem Włoch, ale zatrzymuje posiadłości Dezyderyusza i sam przyjmuje tytuł króla Franków i Longobardów. Zamiast więc polityki Pepina—nadań na rzecz papieża — następuje rozrost monarchii frankońskiej. Zresztą dawnego nadania Karol nie tyka — owszem, za pobytu w Rzymie znacznie go rozszerza (rok 774). Stąd naprężenie między Karolem a papieżem, Hadryanem I. Zdobywszy egzarchat raweński, Karol staje wobec Papieża poniekąd w tym samym stosunku, co dawniej zastępca cesarza — w charakterze jego zwierzchnika. Stosunek ten wyraża się w nowym tytule, jaki przyjął: „patrycyusza św. Piotra". Jest to pomieszanie dawnego pojęcia urzędnika cesarskiego (patrycyusza) z nowym władcy Rzymu (św. Piotrem). Ale ten nowy tytuł dawał powód uważania go za władcę Rzymu i zwierzchnika papieża. Za Karola więc

161. Podpis Karola W.

Jakie są roszczenia papiestwa? Co to jest rzekome nadanie Konstantyna? Co ma być dziełem nowego cesar-

biskupi rzymscy zmieniali tylko tytuł zwierzchników — zamiast cesarzy na królów frankońskich. Odpadła nadzieja na panowanie niepodzielne we Włoszech. Tak papież Hadryan musiał się zrzec pretensyi do Tuscyi i do Spoleta (r. 777/8). Ten stan rzeczy był znowuż niewygodny dla biskupów rzymskich. Papiestwo zerwało stosunki z cesarstwem, samo jednak było zbyt słabe dla obrony od baronów feodalnych. Dla tego Leon III po wstąpieniu na tron szuka znów oparcia u cesarza. Zaraz po obiorze swym posyła jemu sztandar Rzymu i przyrzeka nadal swą wierność. Ale niebawem musi uciekać z Rzymu od prześladowców. Chroni się wówczas do Paderbornu. Karol sprowadza go napowrót do Rzymu. Tutaj następuje sąd publiczny nad papieżem, który się oczyszcza, ale papiestwo staje wyraźnie w stosunku zależności od Karola, którego Leon ogłasza cesarzem.

§ 33. KORONACYA KAROLA W. NA CESARZA. ŚWIĘTE IMPERYUM RZYMSKIE.

Leon III zerwał z niepewną sytuacyą między Zachodem a Wschodem — między zależnością nominalną od Bizancyum, a faktyczną od króla Franków i zdecydował się na krok stanowczy. W czasie pobytu Karola w Rzymie, włożył na głowę jego koronę i przy aklamacyi zgromadzonego ludu ogłosił go cesarzem, 23 grudnia 800 r. (Carolus ab omnibus constitutus est imperator Romanorum). Następnie papież adorował go, jako świeckiego zwierzchnika. Był

---

stwa? Jaki nowy rozrost państwa Franków za Karola? Jakie nowe ludy są przezeń wciągnięte? Jaki był podbój Sasów? uzależnienie Bawaryi? Jakie nowe widoki

162. Św. Piotr wręcza stułę papieżowi Leonowi III i chorągiew Karolowi W. Mozaika w Triclinium Leona III przy Lateranie w Rzymie.

to akt niepomiernej wagi. Odżyło napowrót cesarstwo zachodnie. Tylko że tytuł ten cesarza pochodził teraz nie od ludu, ani od wojska, lecz od następcy św. Piotra, biskupa rzymskiego. Stąd nowe pojęcie cesarstwa, ale też i nowa forma władzy. Ta dawna mieściła w sobie pojęcie jedynego władcy zarówno duchownego, jak i świeckiego — tu źródło cezaro-papizmu bizantyjskiego,—jak i pojęcie uległości w rzeczach świeckich papieża od cesarza. Nowe cesarstwo było dziełem władzy duchownej i zawierało w sobie dążenie do niezależności tej władzy od władzy świeckiej. Karol był zaskoczony samym faktem, stąd nawet jego niezadowolenie w pierwszych dniach po włożeniu mu na skronie korony Ale też obok dawnej władzy cesarza, powstaje teraz nowa władza papieska, która rości sobie te same prawa, co i cesarska. Dla usankcyonowania tych roszczeń powstaje i fałszywa tradycya. Z pierwszych lat panowania Hadryana datuje się t. zw. nadanie Konstantyna (donatio Constantini), według którego cesarz Konstantyn zaraz po chrzcie, który miał się odbyć w Lateranie, miał nadać papieżowi Sylywestrowi chlamydę purpurową, koronę i berło—wszystko to są insygnia, w które z czasem istotnie przyobloką się papieże—a w dodatku Rzym wraz z okolicą i Italię wraz z całym Zachodem, — słowem, uczynił papieża cesarzem zachodnim. I te marzenia odźwierciedlą się później w dążeniach papieży średniowiecznych. Nowe więc cesarstwo zachodnie było podziałem władzy na świecką i duchowną. Oczywista, że w tym

---

rozwoju chrześciaństwa na północy? Jak daleko sięgał zakres nowego cesarstwa zachodniego i jakie były jego rubieże? Jakie piętno szczepowe posiada monarchia Ka-

podziale mieścił się zaród walki o wyższość jednej władzy nad drugą. W pojęciu dawnego cesarstwa mieścił się przedewszystkiem lud — Rzymianie; nowe miało być teraz cesarstwem chrześciańskiem. Miejsce „populus romanus“ zastąpił

163. Dalmatyka cesarska, przypisywana Leonowi III mylnie (X lub XI w.) na tle niebieskim haft złoty i jedwabny. Skarbiec św. Piotra w Rzymie. Chrystus na tronie w otoczeniu Matki Boskiej, św. Jana, ewangielistów, patryarchów i świętych.

„populus christianus“. Dawne cesarstwo rzymskie był to przedewszystkiem pokój; nowe cesarstwo chrześciańskie powstało dla tej samej potrzeby—

zjednoczenia ludów i zapewnienia im pokoju. Ale i w jednym, i w drugim wypadku ten pokój mógł być urzeczywiszniony jedynie drogą podbojów i wciągania coraz to nowych ludów w obszar cywilizacyi. Tak samo więc i nowe chrześciańskie imperyum już w swym założeniu zagrażało istnieniu wszelkich ludów niechrześciańskich, zamierzała je bowiem wciągnąć w obszar tych samych idei i pojęć, czyli rozpoczynało dzieło nawracania i podboju w imieniu Krzyża.

§ 34. ROZROST TERYTORYALNY PAŃSTWA FRANKÓW ZA KAROLA.

Tytuł cesarski na Zachodzie przeszedł więc w osobie Karola na monarchów frankońskich. Ta monarchia była założona przez Merowingów, ale była w niej wówczas tylko nieznaczna cząstka ludów germańskich, przeważnie na terytoryum Gallii zamieszkałych. Za Karolingów w obszar państwa wchodzi po raz pierwszy naprawdę znaczna część Germanii. Upadek Merowingów pociągnął za sobą rozluźnienie węzłów między ludami wschodnimi germańskimi a monarchią frankońską. I tak Sasowie przestali płacić trybut swój zwykły w ilości 500 krów rocznie. Turyngowie, Bawarowie stali się niezależnymi. Pod wpływem monarchii frankońskiej budzi się wśród szczepów germańskich własne życie polityczne, chociaż i pomiędzy nimi są znaczne różnice. W północnych Niemczech, jak u Sasów, Turyngów i Allemannów, żywa jest dawna niezależność i wolność plemienna oraz silne przywiązanie do

---

rola W.? Kim był sam Karol i za co uzyskał przydomek Wielkiego? Jaka jego postać? i jaki charakter narodowy? Jaka była cywilizacya za Karola W., i gdzie było

bałwochwalstwa. Natomiast w Niemczech południowych pod wpływem sąsiedztwa z Frankami i Longobardami, także niebezpieczeństwa od Słowian i Awarów organizuje się silna władza książęca. W Bawaryi ród książęcy Agilolfingów rządzi niegorzej od książąt frankońskich. Zwłaszcza książę Tassilo wydaje prawa, wprowadza chrześciaństwo, organizuje kościół. Spokrewnia się zarówno z dynastyą królów longobardzkich, jak i frankońskich. Karolowi wydaje się równie niebezpieczną niezależność szczepowa Sasów, jak i mocna władza książąt bawarskich. I jedną, i drugą też stara się przełamać. Z Sasami toczy 33-letnią walkę (772—804). Tutaj do złamania niezależności najlepsza droga było tępienia pogaństwa, poczynając od zburzenia słynnego słupa czczonego — Irminsula (r. 772). Ewangelizacya żelazem postępuje od obwodu do obwodu. W ten sposób podbito Westfalów, Angaryów. Za gwarancyę wierności dla kościoła służy wydawanie zakładników i wychowywanie ich w wierze chrześciańskiej. Oznaki buntu tępiono srogo, dowodem czego jest słynna rzeź 4500 Sasów w Verdun (r. 782). Wódz Sasów, Widukind, chroni się do pogan północnych, Duńczyków; nad Saksonią zaś wisi rodzaj stanu wojennego (capitulatio de partibus Saksoniae). Wreszcie i Widukind poddaje się, przyjmując chrzest (r. 785). Pomimo to jeszcze lat 20 trwały wojny z Sasami, zanim chrześciaństwo utwierdziło się w północnych Niemczech. Tutaj dla obszaru pomiędzy Łabą a Wezerą (kraj Wigmodya) i pomiędzy Łabą a Eiderą (Nordalbingia) zostało założone

---

jej siedlisko? Jak przyszczepiał cywilizacyę w Niemczech? Jacy byli towarzysze w tej pracy Karola W.? Co to są Ateny chrześciańskie? Gdzie i jakie są po-

pierwsze biskupstwo w Bremie, z biskupem Willehadem na czele—punkt wyjścia do chrystyanizacyi dalszej północy. Przyłączenie Bawaryi do państwa frankońskiego miało inne następstwa. To księstwo niezależne, rozciągające się od gór Smereczanych na północy po rzekę Eisack na południe i od Lecha, historycznej swej granicy na zachodzie, aż po Anizę, obejmowało zarówno ludy na terytoryum dawnego państwa rzymskiego zamieszkałe, jak i nowe plemiona Germanów oraz Słowian. Tu był zawiązek nowych państw słowiańskich i turkskich, z którymi, jak z państwem Awarów, książęta bawarscy bezpośrednio sąsiadowali. Stykając się równocześnie z Włochami i Frankami, książęta bawarscy grozili wyróść na potężnych rywalów naddunajskich państwa Karola. Książe Tassilo sprzymierzał się przeciw Frankom z Awarami, jak równocześnie jego szwagier, książę Benewentu, z Bizantyjczykami. Przywiedziony do uległości opłacił swą zuchwałość nietylko utratą kraju, lecz i swobody, dzieląc los ostatnich Merowingów — wraz z całą swą rodziną postrzyżony i osadzony w klasztorze. Z utratą niepodległości Bawarów losy Niemiec południowych zostały rozstrzygnięte, a ponieważ i królestwo longobardzkie zostało podbite przez Karola, monarchia więc frankońska dokonała wcielenia i zjednoczenia prawie wszystkich ludów germańskich za wyjątkiem dalekiej północy. Przez to zetknęła się na kresach wszędzie z obcą kulturą i cywilizacyą: na południu z Arabami i Bizantyjczykami, na wschodzie — z Awarami i Słowianami,

---

czątki sztuki romańskiej w Niemczech? architektury? malarstwa? Co to jest sztuka miniatur? Jakie są najznakomitsze zabytki jej z czasów Karola W.? Jaki

na północy — z Normannami, nawet na zachodzie z Bretończykami, którzy też bronili swej niepodległości. Karol więc istotnie był założycielem pierwszej monarchii germańskiej. Nazywała się ona cesarstwem i miała tendencye zjednoczenia wszystkich ludów na podstawie przynależności do religii chrześciańskiej, ale już za Ottonów będzie się zwała cesarstwem rzymskim narodu niemieckiego, i dzięki temu jej wyłącznie narodowemu charakterowi, zamiast zjednoczenia wszystkich ludów chrześciańskich, na krańcach wytworzą się z czasem właściwości indywidualne narodowe ludów nowej cywilizacyi europejskiej.

§ 35. OSOBISTOŚĆ KAROLA W. I JEGO DWÓR.

Karol był osobistością ze wszech miar wybitną i już za życia otrzymał przydomek Wielkiego (Magnus). Wysokiego wzrostu, nieco przytyły, głowę miał okrągłą, szyję krótką, bujne blond włosy i takież wąsy, choć bez brody, o żywych i wielkich oczach i nosie długim — takim go nam przedstawia jego żywociarz Einhard. Szczegóły niektóre potwierdziła autopsya z grobowca jego w Akwizgranie (kościec 1. 92 m. długości). Dochowała się wreszcie statuetka ćwierćmetrowej wysokości, znaleziona w popiołach spalonego ratusza paryskiego w r. 1871, niewątpliwie starożytna. Daje ona pojęcie o Karolu w całym jego majestacie, konno, z koroną na głowie, z jabłkiem w jednej, a lancą zapewne w drugiej ręce. Na nogach trzewiki, wysadzane kamieniami, łydki na sposób germański, okręcone rzemieniami. Z pleców spływa płaszcz długi, po-

---

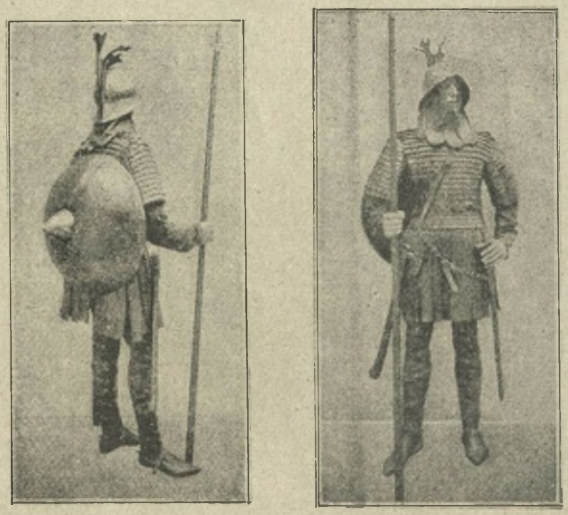
wpływ nowej sztuki na rozwój pisma? Jakie były rodzaje pisma u Rzymian? u barbarzyńców? Jakie nowe

krywający całą postać aż do kolan, z mieczem, przepasanym u boku. Tak wyglądał nowy „im-

164. Posążek konny Karola W. Statuetka z muzeum w Cluny w Paryżu.

perator i augustus“ Zachodu. Karol jednak tylko rzadko i to na żądanie papieża w Rzymie kładł tunikę, chlamidę i strój cesarzów rzymskich. Tak, jak się nam tutaj okazuje, nawet w zewnętrznej swej postaci, Karol jest przedstawicielem niemczyzny. Jeszcze bardziej w charakterze swym wewnętrznym, w nałogach i upodobaniach. Wielbiciel nauki i cywilizacyi rzymskiej — uczył się

165. Żołnierze frankońscy z czasów Karolingów. Rekonstrukcya ze zbrojowni Gimbelskiej.

w późnym wieku pisać po łacinie, sam władał tym językiem, nawet greckim, chociaż tan ostatni więcej rozumiał, aniżeli posiadał praktycznie,— zachował upodobanie do mowy rodzinnej: zbierał pieśni ludowe, kazał spisywać prawa germańskie, a nawet sam próbował wzbogacić mowę niemiecką nowymi wyrazami (nazwy miesiąca

nawet bardzo udatne, jak Hornung od hor=błoto, coś w rodzaju, jak nasz grudzień, lub Aehrenmonat miesiąc kłosów=nasz sierpień). O nim słusznie się wyraził jeden z historyków niemieckich, że mógł był rozwój literatury i języka niemieckiego posunąć o pół tysiąca lat naprzód, gdyby był znalazł naśladowców (Mühlenbacher). To, co zrobił, było raczej przejawem jego osobistej inicyatywy, wyrazem indywidualnych upodobań, aniżeli prądem i duchem czasów.

§ 36. RENESANS KAROLINGSKI.

Cywilizacya i umysłowość, powszechnie panująca na Zachodzie za Karolingów, była rzym-

166. Ubiory kapłanów z okresu Karolingów. Miniatura z biblii Karola Łysego. Bibl. nar. w Paryżu.

ska, choć grubo zbarbaryzowana. Miała ona swoje główne siedlisko we Włoszech, na dworze królów lombardzkich, chociaż także kryła się po klasztorach, nawet anglosaskich. Karol W. miał ciekawość do nauki, miał ambicyę ściągania

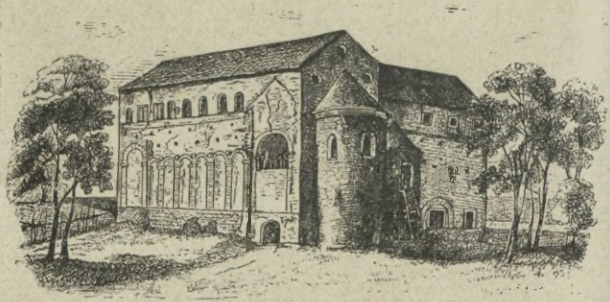
---

pismo powstaje i w co ono się przekształca? Jakie są początki uświadomienia narodowego? Czemu zawdzię-

uczonych, opiekowania się nimi i przeniesienia tej cywilizacyi na dwór swój do Niemiec, zwłaszcza do ulubionej rezydencyi w Akwizgranie. Tutaj zamyślił stworzyć nowe Ateny, t. zw. Ateny Chrystusowe. I to jest istota t. zw.

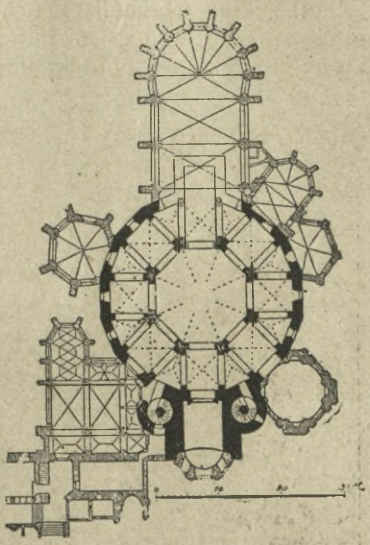
167. Ubiory kobiece z okresu Karolingów (IX w.). Miniatura z biblii Karola Łysego. Bibl. Narod. w Paryżu.

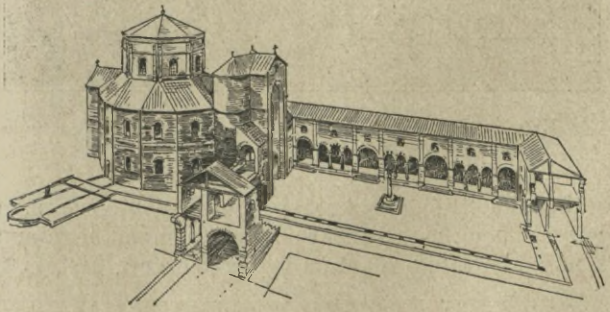
168. Resztki bazyliki Einharda w Michelsztacie (Steinbach) w Odenwald.

renesansu karolingskiego. Naprawdę nie jest to żadne odrodzenie nauk i sztuki, jedynie ich przeniesienie lub przyszczepienie. Dotychczas Niemcy nie miały żadnych uczonych, żadnych poetów, żadnych artystów, prócz ludowych.

Teraz za pobytu we Włoszech Karol poznał uczonego gramatyka, Piotra Pizańczyka, pochodzącego ze starej rodziny italskiej i sprowadził go ze sobą do Niemiec. Obok niego na dworze Karola figurował Paweł Diakon, Lombardczyk, który również na życzenie jego opuścił Włochy, aby zatęskniwszy za niemi, wrócić do klasztoru na Monte Cassino, gdzie resztki życia spędzał na pisaniu historyi Longobardów. Podobnież dowiedział się Karol o znakomitym Anglosasie, uczniu

169. Kaplica zamkowa w Akwizgranie Plan poziomy.

170. Kaplica zamkowa w Akwizgranie. Rekonstrukcya S. Buchkremera.

Bedy i kontynuatorze jego pracy, Alkuinie. I znowuż nie uspokoił się, dopóki Alkuin nie zamienił szkoły własnej w Yorku na pałac cesarski, gdzie stał się jego gwiazdą, zresztą nietylko blaskiem swym, ale i ciepłem nauki ożywiając glebę

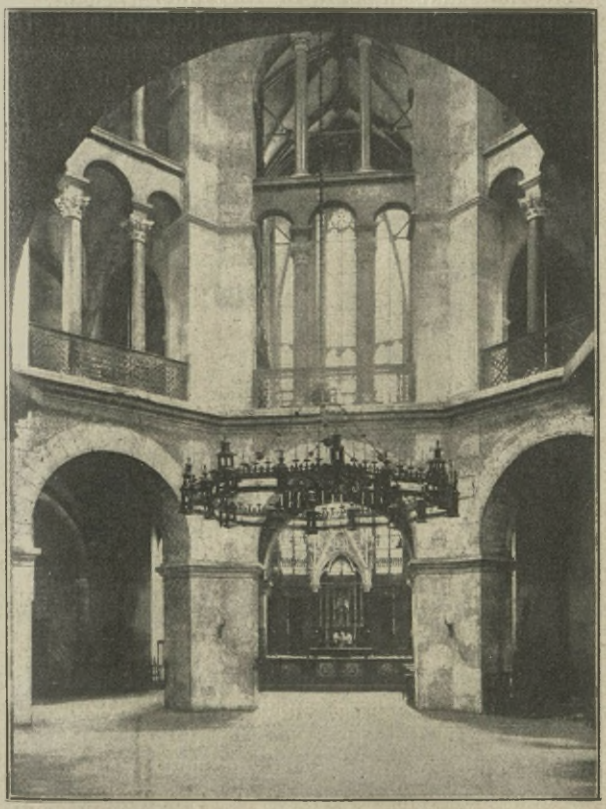
171. Katedra w Akwizgranie. Widok dzisiejszy. Budowa kopulasta pochodzi z czasów karolingskich.

francuską (założył szkołę w Tours), a niebawem ci mistrze będą mogli szczycić się własnymi uczniami z pośród Franków, jakim był Einhard, historyk,

---

czała monarchia Karola siłę swą i spoistość? Jakie zmiany przeprowadził Karol W. w jej organizacyi? Ja-

i Angilbert, poeta epicki. W tym otoczeniu przebywając, Karol zatracał swój majestat monarszy i stawał się przyjacielem poetów, uczonych,

172. Wnętrze katedry w Akwizgranie.

artystów, i tak samo, jak oni, znany był pod jednym z pseudonimów biblijnych lub klasycznych.

Karol zwał się Dawidem, jak Alkuin—Horacym, lub Pindarem, a Angilbert—Homerem. Jak dążenia naukowe zaspakajano przez sprowadzanie uczonych, tak samo dążenia artystyczne wyrażały się w ściąganiu dzieł sztuki z kolebki kultury, Italii, w szukaniu wzorów do naśladownictwa zwłaszcza w budownictwie na Wschodzie, u Arabów i Bizantyjczyków. I tak posąg Teodoryka W. przed pałacem cesarskim (Ditricha von Bern)

173. Inicyał O z ewangieliarza Ludwika Pobożnego. Biblioteka Narodowa w Paryżu.

174. Inicyał I z ewangieliarza Ludwika Pobożnego. Bibliot. Nar. w Paryżu.

jest żywcem sprowadzony z Pawii. Kościół a raczej kaplica pałacowa zbudowana została na wzór San Vitale w Rawennie, choć mniej udatnie, a na przyozdobienie jej poszły marmury, stiuki lub kolumny rzymskie. Był to pierwszy kościół monumentalny na Zachodzie (stąd Akwizgran = Aix la Chapelle). Ale jeśli ten renesans był na-

---

cy są nowi urzędnicy królewscy? Gdzie się utrzymał centr zarządu państwa? Jakie nowe tytuły i godności?

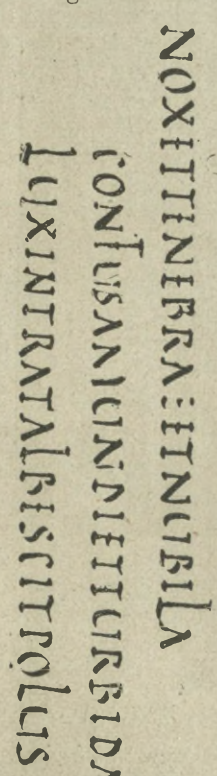
śladownictwem, to miał on także i swoje dodatnie strony. Był on przedewszystkiem szkołą. W zakresie architektury ze stylu rzymskiego

175. Chrystus na tronie. Miniatura z ewangieliarza, napisanego przez Godeskalka dla Karola W. Biblioteka Luwru w Paryżu.

i bizantyjskiego wytwarza się na Zachodzie nowy styl za czasów Karolingów, t. zw. styl ro-

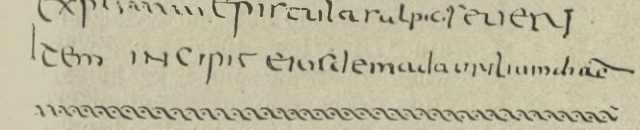
mański. Sztuki plastyczne niczem nie mogą się wykazać ani oryginalnym, ani nawet odtwórczym. Za to jeden dział przynajmniej urósł do wielkiego znaczenia — pismo i zdobnictwo rękopisów, t. zw. miniatury. Na tem polu jedynie i wyłącznie okresowi karolingskiemu słusznie należy się nazwa renesansu. Praca nad przepisywaniem kodeksów rękopiśmiennych dla celów naukowych, jeszcze bardziej religijnych, jest bardzo żywa. Weszło przytem w zwyczaj, że rękopisy te są bardzo zdobione: na purpurowym pergaminie pisane złotemi i srebnemi literami (codices aurei et argentei), zdobiono je wizerunkami Chrystusa i świętych, lub ornamentem zwierzęcym, roślinnym czy stylizowanym. Są to prawdziwe dzieła sztuki, owoce wytrwałej pracy i olbrzymiego artyzmu, na tym samym poziomie, na jakim stanie później wielka sztuka malarska w Europie. Zaczątkiem jej będą właśnie miniatury, a punktem wyjścia Nadrenia w Niemczech. Tutaj tworzy się t. zw. szkoła pałacowa, chociaż sławniejsza może od niej była szkoła w Tours. Dzieła, jak ewangeljarz, t. zw. Karola

176. Wzór kapitalów starożytnych (V w.)

dworskie? kościelne? Co to jest kancelarya Karola W.? Jaka organizacya kościoła w państwie frankońskim? Ja-

(znaleziony w grobowcu, dziś w skarbcu cesarskim w Wiedniu) lub inny ewangeliarz, zamówiony u nieznanego skryby, Godeskalka, przez Karola i jego małżonkę Hildegardę (r. 781), albo psałterz, zamówiony przez Karola znów dla papieża Hadryana I (772 — 795) u skryby Dagulfa, nie mają równych siebie zarówno co do przepychu, jak i artyzmu. A szkoły te pisarskie i malarskie rozrzucone są na całej przestrzeni między Mozellą a jeziorem Konstanckiem. Nic dziwnego, że temu prawdziwemu renesansowi sztuki pisarskiej, w dosłownem i przenośnem znaczeniu, (malowidło—miniatura) zawdzięczamy wielki wynalazek nowoczesnego sposobu pisania li-

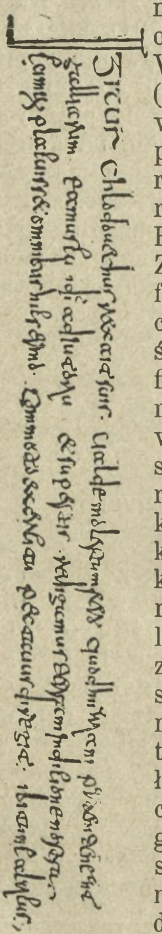

177. Wzór uncyałów starożytnych (VI w.).

ter łacińskich. Dotychczasowy alfabet łaciński składał się z dwojakiego rodzaju liter: wielkich — majuskuł lub kapitałów, których były dwa rodzaje: prostokątne i nieco złamane (t. zw. rustica), tudzież z liter okrągłych, t. zw. uncyałów — obydwa rodzaje, odpowiadające zarówno matarjałowi piśmiennemu, jak i sposobowi pisania na tabliczkach woskowych stylem u Rzymian. Obydwa też były jednakowo używane w pierwszych wiekach — zwłaszcza majuskuła dla poezyi, uncyały dla prozy. Obok jednak tego rodzaju literackiego pisma znany był

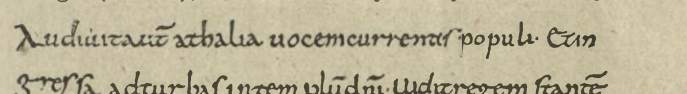
ka organizacya wiejska? Jaka organizacya obwodowa i terytoryalna? Jak się wytwarza różnica między hrab-

w czasach rzymskich sposób pisania szybszy, uproszczony, t. zw. k u r s y w a. Ten rodzaj jednak dla tego, że indywidualny, był ogromnie nieczytelny. Na początku VI w. kursywę tę zreformowano (każda litera pisze się oddzielnie, wyrazy nie są rozdzielone), i na jej podstawie wytwarza się pismo narodowościowe — m i n u s k u ł a (merowingska w Gallii, wizygocka w Hiszpanii, longobardzka w Italii). Za Karolingów następuje nowa reforma. Autorstwo jej, a raczej inicyatywa do niej wychodzi ze szkoły św. Marcina w Tours. W kaligraficznem swem dalszem wykształceniu XI i XII w., tudzież pod wprawną i doświadczoną ręką humanistów, rozczytanych w najlepszych rękopisach starożytnych, pismo to karolingskie przemienia się w o k r ą g ł y a l f a b e t r o m a ń s k i, który jest dzisiejszym najbardziej rozpowszechnionym pismem pośród ludów na Zachodzie. Cywilizacya zyskała nową i może najpotężniejszą broń dla swego rozprzestrzenienia. Wprawdzie z początku pismo to będzie służyło dla jednego języka łacińskiego — w tejże mowie jest cała literatura ówczesna: epos Angilberta, opisujący czyny bohaterskie Karola w walce z Sasami—ale niebawem pismo to posłuży za środek do rozprzestrzeniania świadomości narodowej przy pomocy mowy. Już w r. 813 biskupi, zebrani na synodzie w Tours będą żądali,

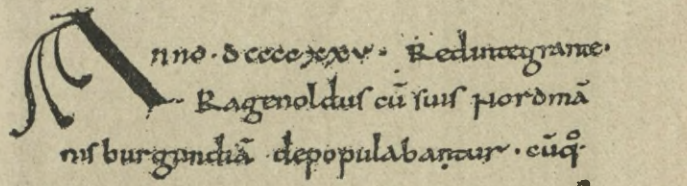

178. Kursywa merowingska VII w. Z rękopisu Grzegorza Toroneńskiego. Bibl. Nat. w Paryżu.

aby homilie były tłumaczone na język ludowy (t. j. romański) dla powszechnego zrozumienia, a niespełna w ciągu lat 30 w tych językach ludowych (dwuch) spisaną zostaje przysięga w Strassburgu (r. 842), która otworzy karty dwuch naj-

179. Karolingskie pismo początkowe (IX w.). Z Biblii Karola Łysego. Biblioteka Narodowa w Paryżu.

180. Pismo romańskie za Karolingów (X w.). Z rękopisu Nitharda. Biblioteka Narodowa w Paryżu.

bardziej dziś rozwiniętych piśmiennictw narodowych — niemieckiego i francuskiego.

§ 37. ORGANIZACYA PAŃSTWA ZA KAROLA W.

Tytuł cesarski został narzucony Karolowi z góry. Nie było to stopniowe wytwarzanie się nowej władzy, jak w dawnem państwie rzymskiem. Nie nastąpiła też z nim żadna zmiana w stosunkach ani politycznych, ani społecznych. Władza królewska, podwójna: z elekcyi i z dziedziczenia w jednym rodzie, otrzymała tylko namaszczenie kapłańskie.

---

stwem a księstwem? Co to są marchie pograniczne i jakie? Czego one stały się zarodem? Jakie źródła władzy

Karol W. był pierwszy z monarchów zachodnich, który dodaje do swego tytułu królewskiego określenie jego pochodzenia „z Bożej łaski“. Ale władza ta monarchiczna była po dawnemu wła-

181. Ukrzyżowanie. Płaskorzeźba ze słoniowej kości na oprawie (IX wiek).

dzą królów germańskich, i nowe jej określenie nie dodało ani większej siły jej rozkazom, ani większej spoistości państwu. Za czasów

Karola ta siła i ta spoistość opierały się jedynie na potężnej indywidualności władcy. Gdy jego zabraknie, władza stanie się znów igraszką tych samych sił żywiołowych, o które

182. Rzeźba ze słoniowej kości z okresu karolingskiego. Muz. Nar. we Florencyi.

rozbiła się nawa państwowa królów starożytnej dynastyi. Pewne rażące braki ustroju państwowego same przez się zostały usunięte. I tak, Karolingowie pospieszyli skasować godność ma-

jordoma, która była podstawą ich wywyższenia. Miejsce jego zajął comes palatinus (Pfalzgraf), który spełniał funkcyę sędziowską i zarazem nadzór nad pałacem. Miejsce antrustionów zajęli comites, inaczej zwani milites expediti, oprócz nich comites missi, komisarze, wysyłani z rozkazami i pełnomocnictwami przez Karola. Obok dawnych jednak tytułów comites zjawia się nowy — palatinus. Zresztą palatium — dwór po dawnemu jest ogniskiem zarządu państwa i od niego wywodzi się większość późniejszych tytułów, z początku o pałacowym charakterze, udzielanych nawet ludziom niskiego stanu, z czasem zaś wyrosłych na wielkie godności państwowe i tytuły szlacheckie. Tak nowy tytuł seneskalka, zastępujący poniekąd majordoma, oznacza starego sługę (po germ. altknecht), jak marszałka (mariskalk) zarządcę stajni, (mare—staro-niem. klacz), w terminologii łacińskiej comes stabuli (skąd pochodzi nazwa francuska connetable). Z tytułem cesarskim połączone były wielkie ambicye Karola co do zwierzchnictwa nad kościołem i nad duchowieństwem. Obok dworu i godności dworskich z czasem wyłoniła się także potrzeba kościoła pałacowego i kapelana. Ten kościół nosi nazwę kaplicy (capella) od relikwii, płaszcza św. Marcina (cappa), czczonej szczególniej przez Franków i używanej nawet w charakterze sztandaru na wojnie. Stąd pochodzi nazwa samej stolicy Karola (Aix-la-chapelle). Funkcyę kapłana pałacowego spełniał duchowny nadworny—capellanus. Z czasem powstała godność archikapellana, i on to stał na czele kancelaryi królewskiej, mając pod sobą kanclerzy i notaryu-

monarszej ustawodawczej? Jakie były zgromadzenia ludowe Germanów i w co się one zmieniły? Jaki był

szów, obydwie dawne godności sądowe rzymskie (od cancelli=kratki sądowe i notae=stenografia sądowa). Dopiero z biegiem czasu rola ta przechodzi na kanclerza, który zastępuje tym samym dawnego referendarza, pozostawiając godność archikapelana najwyższemu zwierzchnikowi kościoła niemieckiego, arcybiskupowi mogunckiemu. Kościół został podzielony na 21 metropolii —

183. Rzeźba ze słoniowej kości z okresu karolingskiego. Muz. narodowe we Florencyi.

z nich 16 w dzisiejszej Francyi. Po wsiach po dawnemu służba, ministeriales, była bądź to sędziami (iudices), bądź włodarzami (major, villicus). W obwódach germańskich znika thudingus (thunginus), naczelnik setki, z wyboru, na jego miejsce zaś występuje urzędnik królewski hunno. Zresztą po dawnemu władza senioralna pełni za-

razem władzę policyjną, sądową i administracyjną. Znikają tylko ducatus, godności książąt, na których miejsce przychodzi godność hrabiów comites, (zastępca jego vicarius). Tytuł książęcy, istotnie wyższy za czasów cesarstwa, nabiera charakteru większej niezależności, jak księcia bawarskiego (ducatus Bavariae). Na kresach natomiast powstaje nowy tytuł hrabiego kresowego (praefectus limitis) lub margrabiego, przełożonego hrabstwa pogranicznego albo marchii (Mark—granica). Te marchie są już rezultatem rozszerzania się państwa Karolingów, jak hiszpańska (od Barcelony do Atlantyku łącznie z Nawarrą i Pampeluną), bretońską, friaulską, duńska (między ujściem Łaby a Eiderą) oraz sorabską (nad Soliwą). Z czasem też stały się one punktem wyjścia dla powstawania nowych państw niezależnych.

§ 38. PRAWODAWSTWO KAROLA W. I USTRÓJ PRAWNY W MONARCHII KAROLINGSKIEJ.

Władza Karolingów, mimo swego nowego tytułu, nie zatraciła przecież styczności z tym źródłem, z którego wyrosła. Było to zgromadzenie wojenne Germanów w końcu marca (stąd jego nazwa campus martius), później przeniesione na maj ze względu na porę zwykłych wypraw wiosennych, chociaż nazwa pola marcowego pozostała się dlań i nadal. Tu okazywano swą gotowość zbrojną, jako też tutaj zapadały uchwały w kwestyach wojny i pokoju. W zasadzie mieli w nich prawo uczestniczyć wszyscy wolni Germanowie, lecz w miarę, jak liczba tych wol-

sposób i porządek obrad? Jaki charakter miały uchwały? Jaki nowy typ zgromadzeń króla wraz z możno-

nych i zakres swobody się zmniejszały—zbierali się na nie sami możnowładcy, czy to duchowni, czy świeccy. Lud zaś przedstawiała ich asysta zwykła. Obrady też toczyły się w łonie samych możnowładców pod przewodnictwem króla: osobno obradowali duchowni, osobno zaś świeccy, niekiedy tylko się łączyli. Król podawał materyę obrad i przyjmował lub też odrzucał uchwały. Zgoda ludu była czysto formalną, to znaczy, każda uchwała była ogłaszana publicznie, a lud okrzykiem wyrażał zgodę (consensus), co znaczyło w tym wypadku tyle, co posłuszeństwo. Zgromadzenia te były to zjazdy powszechne lub główne (conventus generalis sive universalis), które czasem zwały się synodami (conventus synodalis lub synodus) ze względu na udział w nich duchowieństwa, albo rokami (placita) ze względu na odbywające się na nich sądy (od plaid). Te sądy służyły dla wyroków wyższej instancyi za przestępstwa główne, jak naprzykład, zdradę stanu, kacerstwo. Uchwały na tych zgromadzeniach podejmowane noszą nazwę kapitularzy, a to ze względu na formę swego układu (w rozdziałach: capitula). Najmniej jednak te kapitularze można uważać za wyraz akcyi prawodawczej panującego, jako kodeks karny, naprzykład, na wzór kodeksu Justyniana. Prawo, chociaż spisane, jest wówczas jeszcze prawem zwyczajowem. Każdy lud rządził się swem prawem. Sam Karol popierał redakcyę tych praw ludowych (jak, naprzykład, prawa Sasów i Anglów z r. 802). W tym kształcie, w jakim doszły do nas, kapitularze Karola (podzielone na capitula per se scri-

---

władcami? Do czego one służyły? Jaka była najwyższa instytucya sądowa w państwie? Co to są kapitularze? Jaki one mają charakter? Jaka jest różnica między

benda i missis addenda) są zbiorem przepisów różnej treści, dotyczących życia kleru i osób świeckich, zarówno spraw familijnych, jak i administracyi dóbr; niekiedy nawet zawierają treść czysto dydaktyczno-moralną. W jesieni odbywały się zwykle zgromadzenia ściślejsze, na których przygotowywano materyał dla zgromadzeń majowych. Sama rada królewska przyboczna była po staremu consilium z ludzi bliskich i zaufanych.

§ 39. USTRÓJ SPOŁECZNO-EKONOMICZNY I FORMY WŁASNOŚCI.

Społeczeństwo karolingskie pozostało w głównych swych zarysach tem samem, czem było za czasów merowingskich, tylko, że proces jego przeobrażenia już się zakończył, i nowe formy życia średniowiecznego nie tylko, że się wyrobiły, ale nawet już w nim zakrzepły, tudzież zastygły. Wielka własność ziemska wysunęła się na czoło ustroju społecznego. Wśród niej król zajmował pierwsze miejsce, ale niczem nie różne od innych seniorów, właścicieli ziemskich, którzy byli mu równi czyli są parami (pairs). Zresztą starodawne pojęcie prawa własności królewskiej do całej ziemi przechowała się w prawie królewskiem (regale) do łowów tudzież do skarbów kopalnianych. Po własności królewskiej drugie miejsce zajmuje własność duchowieństwa, która miała tak wzrosnąć za czasów Merowingów, że ku końcowi VII w. liczono ją na trzecią część obszaru Francyi. Karolingowie starali się powstrzymać zgubne skutki szczodrobliwości

---

dawnym prawem zwyczajowym a kapitularzami? Jak się zakończyło przeobrażenie społeczeństwa za Karolingów? Jaki czynnik społeczny nabiera przewagi? Ja-

dawnych królów frankońskich. Już Karol Martel, a także jego następcy inaugurują dążenia, które niektórzy uczeni dzisiejsi określają anachronistycznie nazwa sekularyzacyi majątków kościoła. Polityka ta, t. zw. sekularyzacyjna, ma na celu ratowanie interesów państwa przy pomocy odbierania własności duchowieństwu. Naturalnie królowie uciekają się do drogi pośredniej, w tym wypadku do systemu prekaryjnego. Czy to jako wynagrodzenie za służbę, czy to w dowód uznania, dają oni osobom świeckim majątki kościelne, zatrzymując tytuł władania kościoła i przekazując używanie (usus fructus) obdarowanemu. Kościół zaś pobierał wzamian za to czynsz. Nie obeszło się przytem bez tego, aby z biegiem czasu nie potracił on wielu tytułów własności, albo aby władanie prekaryjne nie zmieniło się później w system władania dziedziczny feodalny. Pomimo to przecież nawet za czasów Karolingów kościół rozporządzał olbrzymimi majątkami ziemskimi. Tak za czasów Karola W. opactwo St. Wandrille w Normandyi liczyło 4288 łanów ziemi, opactwo St. Germain des Près pod Paryżem 8 tys. łanów czyli 438 tys. hektarów współczesnej miary. Majątki jego są położone w dzisiejszych 7 departamentach Francyi. Opactwo Luxeuil liczy się na 15 tys. łanów. Tyleż prawie opactwa w St. Denis i św. Marcina w Tours. A niemniej, bo z 15 tys. łanów, posiada także i opactwo fuldajskie we wschodniej połowie monarchii. Jeżeli skupienie to majątków w rękach duchowieństwa, jako jednego stanu, było złem, zwłaszcza w stosunku do władzy królewskiej, to

---

ki jest jego stosunek do króla? Jakie są prerogatywy władzy królewskiej w stosunku do własności ziemskiej? Jakie jest znaczenie duchowieństwa? obszar jego ma-

w stosunku do ludności mogło uchodzić za najwyższe dobrodziejstwo. Naprzód majątki duchowne były lepiej administrowane, aniżeli majątki osób świeckich, nie wyjmując królewskich. Jeszcze dziś dowody tego przechowały się z opisów dóbr

184. Klasztor w Lorsch, budowa karolingska z IX w.

kościelnych, jak opactwa St. Germain des Près z czasów opata Irminona (800—826), w t. zw. polyptyku Irminona. W braku miast, a raczej tam, gdzie ich jeszcze nie było, około kościołów

i pod ich opieką poczyna się wytwarzać nowe życie miejskie—handlowe i przemysłowe. I w miastach, i we wsiach były już targi (mercata publica). Ale do najwyższego znaczenia doszły one tam, gdzie się zjeżdżali kupcy nietylko miejscowi, ale i zagraniczni. We Francyi, zanim zasłynęły jarmarki w Szampanii, rolę głównego targowiska spełniały targi około opactwa St. Dénis pod Paryżem, na które już Pepin Młodszy wydał swój przywilej (3 września r. 759). Trwają one w ciągu 4 tygodni. Zjeżdżają się na nie nietylko mieszkańcy całego obwodu między Marną a Oise'ą, ale i kupcy z Londynu, Prowancyi, Hiszpanii. Odwrotnie znów Frankowie rozszerzają sferę swych stosunków handlowych na wschodzie, i za Karola W. wymieniony jest już cały szereg punktów pogranicznych, faktoryi, dla handlu ze Słowianami wzdłuż Łaby i Soliwy. Zresztą tradycyjny handel morski ze Wschodem trzymały w swych rękach zarówno za Karolingów, jak i za Merowingów, miasta południowe. Tędy szły wyroby Wschodu, jak kobierce, korzenie, wonności, i zarazem tędy szły wpływy sztuki syryjskiej, perskiej, a po części i bizantyjskiej. Tkaniny jedwabne pochodzenia nawskroś bizantyjskiego dochowały się do dziś dnia w grobowcu w Akwizgranie (nawet z napisami greckimi), jak i w skarbcach nadreńskich kościołów, jak w Ratysbonnie, Eichstadzie, Bambergu, w postaci szat kościelnych. Przemysł własny prawie zaginął po miastach na Zachodzie. Zastąpiły go przemysła wiejskie, zaspakajające domowe potrzeby. Chociaż i tutaj z klasztorów wychodziły nowe im-

jątków? Jaka różnica między polityką Karolingów a Merowingów w stosunku do duchowieństwa? Jaką drogą Karolingowie zapobiegali powiększaniu się majątku ko-

pulsy. Pewne gałęzie przemysłu, jak np. wyroby z żelaza, kwitły po klasztorach. Tak na Wschodzie

185. Sceny z życia Anglii w końcu IX w. Ilustracye do psalmu 107, wiersze 10, 23, 136 i 137. Miniatura z psałterza łacińskiego. Biblioteka w Utrechcie.

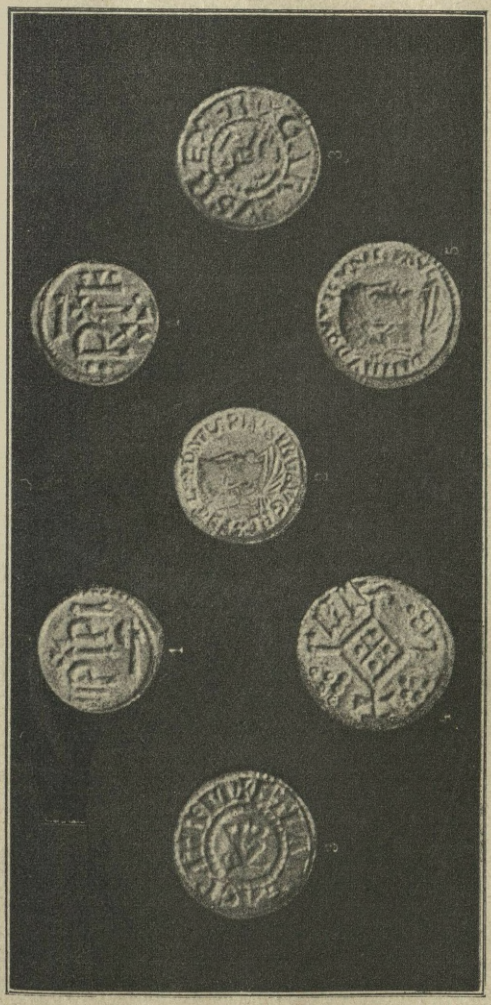
długi czas cieszyły się sławą miecze, które pisarze arabscy zowią frankskimi. Życie tery-

toryalne, życie wiejskie, ze środowiskiem jedynym cywilizowanym, jakim był klasztor, samo przez się zabiło dawną gospodarkę cesarstwa — wielkomiejską, kapitalistyczną. Na jej miejsce przyszła gospodarka wiejska, niekiedy, choć niesłusznie, zwana naturalną. Wieś—terytoryum jest zamknięta w swych interesach gospodarczych, szczególniej ta jej forma, która jest właściwa Germanom. Germańska wieś, rozwijając się drogą okupacyi ziemi przez setki (t. zw. hundertschaft—centena), zachowała wspólne użytkowanie lasów, pastwisk (almende) i przymus uprawy jednostkowej stosownie do potrzeb gromady (flurzwang). Skutkiem tego członek setki nawet w użytkowaniu lasu, jak naprzykład wywozie drzewa, był skrępowany wolą towarzyszów (markgenossenschaft). Prawo sprzedaży ziemi nawet człowieka wolnego było ograniczone, a poniekąd także i prawo osiedlania się we wsi. Wielka własność czyniła wprawdzie w tej dawnej organizacyi wiejskiej wyłomy, ale i ona, będąc skazaną na gospodarstwo chłopskie łanowe, zadawalniała się naturalnymi daninami, przeważnie składanymi czy to przez wolnych, czy to przez poddanych. Wyrazem tego nowego stanu gospodarczego, czyli przejścia od gospodarki kapitalistycznej, wielkomiejskiej za cesarstwa rzymskiego, do gospodarki wiejskiej, naturalnej w państwie karolingskim, jest zupełna zmiana monety. Pieniądz złoty rzymski solidus (równy 40 denarom), jako dotychczasowy miernik wartości na rynku światowym, prawie znika z obiegu. Na jego miejsce przychodzi waluta srebr-

ścioła? Jakie znaczenie miała gospodarka w majątkach kościoła dla ludności? Co to są polyptyki? Gdzie zaród nowego życia miejskiego? Jakie zaczątki przemysłu na

na, solidus (rowny 12 denarom), która jest prawie wyłączna dla głębokiego średniowiecza. Z tem wszystkiem Karolingom, zwłaszcza Karolowi W., należy się zasługa i pod tym względem uporządkowania systemu menniczego — przedewszystkiem w podkreśleniu suwerennego prawa bicia pieniądza, który odtąd zawsze otrzymuje tytuł panującego, a powtóre w nowem określeniu stopy menniczej. Już Pepin Młodszy rozkazał, aby z funta srebra bito 22 soldy czyli 264 denarów, określając tym samym stosunek wartości złota i srebra na 1 : 13. Karol W. zatrzymał dawny stosunek solda do denara (1 sold = 12 denarom), zmienił tylko wagę soldów (20 z funta srebra rzymskiej wagi 325 gr.). Później jednak obok tej wagi wchodzi w użycie funt cięższy (360—372 gr.), który pospolicie nazywa się funtem Karola (pondus Caroli), inaczej grzywną (kolońską, niderlandzką, także francuski funt, troyes funt). Utrzymał się on w systemie monetarnym wieków średnich i do dziś dnia, jako jednostka mennicza w Anglii (funt sterling), razem z podziałem karolingskim (na 20 szylingów i 12 pensów). Także i w zewnętrznym swym kształcie moneta karolingska stała się typową dla średniowiecza. Zamiast grubej z wyraźnym rysunkiem stała się cienką blaszką, charakterystyczną zwłaszcza w późniejszych wiekach. Pieniądz złoty utrzymał się jedynie w Bizancyum. Tu też, na Wschodzie, zachowała się tradycya bezpośrednia cywilizacyi rzymskiej. Ale też między Wschodem i Zachodem znów wytwarza się

Zachodzie? Jakie są najstarsze jarmarki we Francyi? Jaki zakres stosunków handlowych w monarchii Karolingów? Jaka wymiana, i jakie są towary ze Wschodu? Co dostarcza Zachód Wschodowi? Jaki jest zakres go-

186. Monety z okresu Karolingów. Gabinet królewski numizmatyczny w Berlinie. 1. Króla Pepina. 2. Karola W. z portretem i tytułem cesarskim. 3. Karola W, jako patrycyusza rzymskiego. 4. Solid złoty Karola W. (fałszerstwo współczesne). 5. Moneta złota Ludwika Pobożnego.

przepaść w pojęciach i obyczajach. Próby nawiązania stosunków dynastycznych rozbijają się głównie o opór ze strony kuryi rzymskiej. Cesarstwo wschodnie szuka już jednak porozumienia się na Zachodzie. Między cesarzem Niceforem a Karolem staje pokój (r. 802), na zasadzie którego cesarz zrzekał

187. Tkanina bizantyjska, przedstawiająca cesarza konno gloryfikowanego. Znaleziona w grobowcu, Gunthera, biskupa bamberskiego (1057 — 1065).

się Istryi, części Dalmacyi, ekzarchatu wraz z księstwem rzymskiem, tudzież Pentapolisu, zatrzymał zaś Wenecyę, Kalabryę, część Dalmacyi,

---

spodarstwa społecznego? Jaka jest forma i ustrój wsi germańskiej? Jakie są prawa własności? Jaki system

wyspy, Neapol i Sycylię. Ten południowy Wschód pozostał pod wielu względami kulturalnie odcięty od reszty Europy. Jej niezależne stanowisko wobec cesarstwa wschodniego zostało formalnie uznane przez następcę Nicefora, Michała, który przyznał Karolowi tytuł cesarski (r. 814).

§ 40. TRYUMF FEODALIZMU I ROZKŁAD MONARCHII KAROLINGSKIEJ.

Mimo więc wskrzeszenia nazwy cesarstwa, ustrój społeczny pozostał dawny, przyoblekł się on tylko w nowe formy. Te formy stanowią to, co się zowie feodalizmem. Wyrósłszy na gruncie nowego życia historycznego barbarzyńców w monarchii merowingskiej i kształtując się w przeciągu paru wieków za panowania Karolingów, ustrój ten zakończył swoją ewolucyę i wylał się w postaci ostatecznej i skończonej. Nie znaczy to wcale, jakoby był on nowością, albo też jakoby Karolingom zawdzięczał swoje powstanie. Wręcz przeciwnie. W okresie karolingskim przybiera proces ten tylko dopiero formy prawne i przeobraża się w ustrój państwowy. Wszystko, co należy do cech feodalizmu, a więc wasalat i beneficyum, prokaryat i seniorat, immunitet i mundoburdyum, istnieje także i w wiekach poprzednich. Każdy jednak z tych instytutów był mniej lub więcej luźnym zwyczajem, każdy istniał dla siebie i przez siebie, a nie jeden warunkował byt drugiego. I tak wasalat mógł istnieć i bez beneficyum, seniorat obywał

uprawy ziemi? danin? Jaka zmiana w gospodarstwie w porównaniu do okresu cesarstwa rzymskiego? Co służy za wyraz tej zmiany? Jaki nowy system monetarny? Co służy za jednostkę monetarną i za jednostkę wagi od czasów Karola W? Gdzie najdłużej system ten od-

się bez immunitetu. Wasalat nie wykluczał także innego rodzaju prawa osobowego—wolności osobistej; obok prokaryatu i beneficyum utrzymywała się i ziemia allodyalna, tak samo jak w majątkach prywatnych przy senioracie istniał cały szereg praw i obowiązków publicznej natury. Obecnie za Karolingów wszystkie te porządki, rozbieżne i nieskoordynowane, łączą się w jeden system, w nowy ustrój społeczeństwa feodalny. I to, co dotychczas było wyjątkiem, a przynajmniej prawie zawsze odstępstwem od zasady, obecnie staje się regułą—prawem. Z rozkładu dawnego tworzy się nowe życie, a Karolingowie, mając do wyboru — rozkład dawnych form, czy formy nowe — popierają te ostatnie. Zamiast mnóstwa seniorów niezależnych, wolą mieć kilku potężnych. Ci ostatni zawierają z podwładnymi lub słabszymi od siebie taki sam układ zależności feodalnej, w jakim sami pozostawali w stosunku do króla. Zapłata królewska za służbę, zwłaszcza wojenna, w postaci nadania ziemią, staje się zapłatą powszechną. Ażeby zaś król nie wypuszczał jej ze swych rąk lub ażeby nie był w kłopocie w braku tego środka zapłaty, lepiej niech płacą za nią jego podwładni, czyli niech nadają wojsku takie same beneficya, jakie otrzymywali sami od króla. Przy niemożliwości funkcyi publicznych regularnych w całem państwie lepiej, aby te funkcye spełniali prywatni. Immunitet, wyszedłszy od duchowieństwa, poczyna swe kręgi zataczać coraz dalej i rozszerza się także na możnych świeckich. Tym sposobem

---

nośnie do liczenia pieniędzy utrzymał się? W czem się wyraziło rozluźnienie stosunków między Wschodem a Zachodem? Jaki był podział terytoryalny? i kiedy cesarstwo wschodnie po raz pierwszy uznało tytuł ce-

władza państwowa, nie mogąc być organem pośredniczącym między każdą jednostką poszczególną, starała się połączyć ze sobą wszystkich obywateli łańcuchem zależności jednego od drugich. Tworzy się zatem hierarchia władzy i drabina zależności. Król stoi na jej najwyższym szczeblu, i w zasadzie od niego idzie władza i na odwrót do niego wraca. Ale w miarę, jak od pojedyńczego obywatela odsuwała się władza królewska, i nikła w dal osoba króla, coraz trudniej było związać jednostkę z państwem, coraz trudniej stawało się w braku ogniw pośrednich utrzymać spoistość łańcucha zależności państwowej. Musiał on pękać i przerywać się. Z jednej władzy tworzyło się wiele. Każdy senior dążył do takiej samej władzy, jaką posiadał król, wasale zaś jego nie oglądali się na inną władzę prócz swego pana zwierzchnika, czyli suwerena. Uważając wasali za ogniwa rządzenia, Karolingowie musieli beneficyum lenno — identyfikować z urzędem publicznym. Pomimo to beneficyum było ziemią, a władanie ziemią ma tendencyę do wieczystości. Nic więc dziwnego, że i urzędy średniowieczne stają się z biegiem czasu z dożywotnich dziedzicznymi. Pojęcie prawa przeobraża się w pojęcie posiadania ziemi (feodum). Z niego zaś płyną wszelkie tytuły, wszelkie godności, wszelkie przywileje i takaż sama władza. Stąd ilu jest właścicieli ziemi, tyle jest panów, a raczej państw na Zachodzie. Nastąpiło rozkawałkowanie władzy, a tym samym i rozbicie terytoryalne. A pierwszym—jego wy-

---

sarski Karola W.? Jaki otrzymało typ ostateczny społeczeństwo za Karolingów? Kiedy i jak długo typ się wytwarzał, oraz co się nań złożyło? Jakie formy życia nowe popierali Karolingowie i dla czego? Co zastąpiło

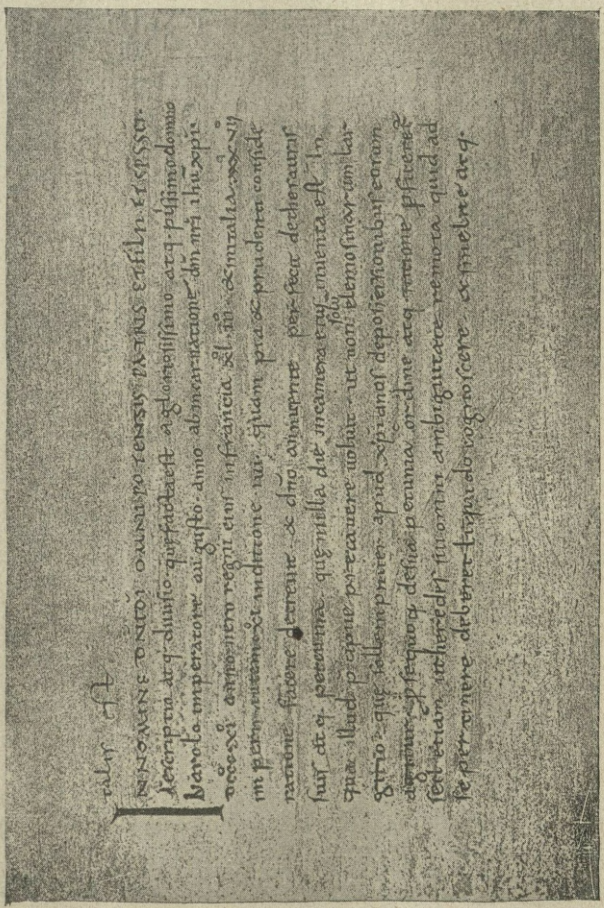
razem był rozkład monarchii frankońskiej za synów i spadkobierców Karola.

§ 41. ROZKŁAD MONARCHII KAROLINGSKIEJ I POCZĄTEK NARODOWOŚCI WSPÓŁCZESNYCH NA ZACHODZIE: FRANCUSKIEJ, NIEMIECKIEJ I WŁOSKIEJ.

Była jedna zasada, która na pozór przeciwstawiała się temu dążeniu do rozbicia i rozkawałkowania, jakiemu podlegało społeczeństwo średniowieczne. Tą zasadą była wskrzeszone za Karola W. cesarstwo na Zachodzie. Ale ta zasada wskrzeszonego cesarstwa w pojęciu dawnem imperyum rzymskiego była tylko fikcyą, prędzej dążeniem, jak rzeczywistością, a co najwyżej, była to tylko teorya, gorliwie propagowana i podtrzymywana przez garść ludzi oświeconych, którzy ją przeciwstawili nagiej rzeczywistości i stosunkom, panującym powszechnie. Istotą zaś tych stosunków na Zachodzie była teraz, jak i przedtem, monarchia frankońska, która, będąc z genezy i charakteru swego formą życia ludowego starożytnych Germanów, musiała podlegać prawu rozwojowemu monarchii germańskich, a więc dzielić się na części w myśl prawa spadkowego familijnego, obowiązującego zarówno w prawie publicznem, jak i w prywatnem. Pojęcie cesarstwa stało się niczem więcej, jak tylko czczym tytułem, który po śmierci Karola W. (um. 814 r.) przeszedł naprzód na jego syna Ludwika Pobożnego (814—840), a po nim na jego wnuka Lotaryusza (840—855). Ale już pierwsze pokolenie po

dawne władze państwowe? Jakie były ogniwa tej władzy? Do czego zmierzają poszczególni władcy? Jak następuje rozbicie państwa i rozkawałkowanie terytoryalne? Dla czego proces ten przeniósł i rozszerzył się na

śmierci Karola W. musiało patrzeć na nowy podział władzy i na powstawanie nowych kró-

188. Testament Karola W. Karta z Żywota Karola W., pisana ręką Einharda.

lestw. Na podstawie aktu z roku 817, ogłoszonego w Akwizgranie, Ludwik Pobożny jeszcze

za życia swego podzielił państwo między trzech synów: Lotaryusza, Pepina i Ludwika, przybierając jednak najstarszego za współrządcę, a więc za rodzaj osoby dawnego Cezara przy osobie Augusta w monarchii dyoklecyańskiej. Tutaj ta godność współrządcy wyrażała się

189. Cesarz Ludwik Pobożny. Miniatura z rękopisu fuldajskiego. Ces. kr. biblioteka nadworna w Wiedniu.

w równoczesnym akcie koronacyjnym następcy. Ale jeszcze za życia swego (729) Ludwik Pobożny przypuścił do udziału w spadku nowo-

---

samo państwo Karola? Co było jedynym węzłem spajającym? W czem była siła, a w czem słabość nowej

narodzonego (z Judythy, księżniczki Welfickiej) syna swego Karola (później zwanego Łysym), co wywołało powstanie przeciwko niemu starszych synów. Ludwik Pobożny wracał wprawdzie

190. Karol Łysy. Miniatura psałterza tegoż księcia (IX w.). Biblioteka narodowa w Paryżu.

jeszcze kilkakrotnie na tron, ale walki, trwające do końca już jego życia między nim a synami, tudzież walki synów między sobą, przyśpieszyły rozkład monarchii karolingskiej. Po śmierci Lu-

dwika Pobożnego spór o władzę cesarską między spadkobiercą jego, cesarzem Lotaryuszem, a braćmi rozstrzygnęła krwawa bitwa pod Fontanetum (841 r.), po której obydwie strony, jednakowo wyczerpane, zmuszone zostały do zawarcia naprzód jednorocznego pokoju, stwierdzonego przysięgą przez możnych na zjeździe w Diedenhofen (842), później do traktatu podziałowego w Verdun (843). Na mocy jego spuścizna po Karolu W. podzieloną została w ten sposób. iż Wschód przypadł Ludwikowi, Zachód zaś Karolowi Łysemu (Pepin już nie żył), środkowa zaś część, od Włoch poczynając aż do wybrzeża m. Północnego, czyli jądro państwa frankońskiego wraz ze stolicą w Akwizgranie przypadła w udziale Lotaryuszowi. Chociaż wszyscy trzej bracia występowali odtąd, jako równorzędni władcy, tytuł jednak cesarza pozostał się najstarszemu, Lotaryuszowi. Ale i ten szczątek przewagi jednego z braci nad resztą zniknął, odkąd po śmierci Lotaryusza (855) spuścizna jego podzielona została między trzech synów—przyczem pas nadreński dostał się Lotaryuszowi II, i od niego przezwany została Lotaryngią (Lotharii regnum). Ale i to środkowe państwo znikło wkrótce, po wymarciu synów Lotara, pochłonięte przez dwa sąsiednie—wschodnio- i zachodnio-frankońskie—na mocy układu, zawartego między Ludwikiem, zwanym Niemieckim, a Karolem Łysym w Mersen (870), przyczem obszar zajęty przez każdego z nich odpowiadał mniej więcej

---

idei cesarstwa? Co się dochowało ze starej? Na kogo przeszedł tytuł cesarski? Jaki był podział państwa Karola za jego syna Ludwika Pobożnego? i jakie pociągnął on za sobą następstwa? Jakie państwa nowe wyłoniły się z monarchii Karola W? na jakiej zasadzie? Co dało

różnicom językowym, jakie się wyrobiły na wschodzie i na zachodzie. Różnica ta uwydatnia się już w przysiędze, jaką obydwaj bracia złożyli nawzajem w Strassburgu (846), obiecując się popierać się w razie złamania pokoju ze strony brata Lotaryusza. Ludwik składał przysięgę w języku niemieckim, Karol Łysy zaś w francuzkim. Przysięga ta strasburska jest zarazem najstarszym pomnikiem językowym obydwuch nowo-powstałych narodów. Obydwaj władcy tytułowali się do końca życia królami Franków. Ale nazwa dawna ludu pozostała się jeszcze tylko na zachodzie w nazwie kraju Francia, aby zlać się z czasem na zawsze z pojęciem narodu zachodniego — francuskiego. Wschodnia część—dział Ludwika Niemieckiego - pozostała i nadal znana, jako państwo wschodnio-frankońskie, ale ze śmiercią ostatniego monarchy karolingskiego na wschodzie Ludwika, zwanego Dziecięciem (911), i ona zmieni nazwę na ściśle narodową Niemcy (Deutschland). Za rozdziałem narodowym i terytoryalnym idzie i rozdział polityczny. Od Karola Łysego, ostatniego z władców zachodnio-frankońskich na tronie cesarskim (po Ludwiku II, synie Lotaryusza), Francya przestała się zupełnie interesować tytułem ce-

191. Pieniądz Ludwika Dziecka

podstawy rozwojowi nowych państw: na zachodzie — Francyi, na wschodzie — Niemcom? Kiedy rozstała się Francya z tytułem cesarskim? W jakim celu zatrzymali go monarchowie wschodnio-frankońscy? Jakie tytuł ten włożył na nich zadanie, i jakie były ich roszczenia?

sarskim. Odżył on dopiero w sto lat później w drugiej połowie monarchii wschodniej, której władcy, przyjmując tytuł cesarski, odrzucili jednak dawny przydomek wschodnio - frankońskich, a zastąpili go nowym, zaczerpniętym od narodu i od dynastyi—saski, alemański, bawarski. Ale odtąd też na wschodzie godność ta cesarska z ogólno-chrześciańskiej stała się narodową. Potrzebna była ona, aby upozorować podboje niemieckie na wschodzie, głównie wśród Słowian, z tytułu prawa cesarza do panowania nad całym światem chrześcijańskim. Ale do tego potrzebna była cesarzowi również jeszcze pomoc, którą mógł dać papież, jako władca Rzymu, stolicy świata chrześciańskiego. Stąd pretensye cesarstwa także do panowania we Włoszech.

BIBLIOGRAFIA.

Do dziejów Gallii rzymskiej:

a) Źródła: J. Caesar: *De bello gallico.*

Literatura okresu cesarstwa: *Tacyt, Swetoniusz, Dion Cassius* i *Historya Augusta.*

Z pisarzy gallijskich, specyalnie *Sydoniusz Apollinary*, poeta łaciński, poezye i listy, ważne dla życia, obyczajów i urządzeń.

Ausonius: *Ordo nobilium orbium.*

Salvianus: *De gubernatione Dei* (w Patrologia latina Migne'a).

b) Opracowania: G. Bloch: *Les origines. La Gaule independante et la Gaule romaine.* 1900. (Ernest Lavisse. Histoire de la France t. I cz. 2, tamże obszerna literatura).

Do dziejów Merowingów:

a) Źródła: Grzegorz Turoneński: *Historia Francorum.* (Grzegorz Tur. umarł w r. 594, jego historya konczy się na r. 591 (wyd. Arndt Krusch). *Kronika Anonima Fredegara* (kontynuacya; część oryginalna od r. 584 do r. 642). Dalsza kontynuacya do r. 727 bez tej wartości, p. t. *Liber historiae Francorum* (Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Merovingarum).

Prawodawstwo:

— *Capitularia regum Francorum* (w Mon. Germ. hist. Leges).

2) Opracowania:

Fustel de Coulanges: *Histoire des institutiones politiques de l'ancienne France,* cz. I. L'empire romaine. Les Germaines. La royauté mérovingienne, 1875.

Paul Viollet: *Histoire des institutions politiques et administratives de France.*

— *Histoire du droit civil francais.* 1905.

Podręczniki niemieckie:

Schröder, Brunner: *Grundriss der deutschen Rechtsgeschichte,* 1905.

Do dziejów plemion i państw germańskich wogóle:

a) Źródła do dziejów Longobardów:

Paweł Diakon: (wyd. *Mommsen* w Mon. Germ.).

Do dziejów Wizygotów:
Izydor z Sewilli: *Chronica seu historia Gottorum.*

Do historyi Anglów i Sasów:
Beda: *Hist. ecclesiastica gentis Anglorum.*

b) Opracowania szczegółowe:
Do historyi państw germańskich wogóle:
Felix Dahn: *Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker* (Zbiór Onckena, cz. II t. I—IV).

Do dziejów Anglo-Sasów:
Samuel R. Gardiner: *A Students History of England from the earliest times to 1885*, (1900).
Green: *History of England.*
E. Winkelmann: *Geschichte der Angelsachsen bis zum Tode Königs Alfreds* (w zbiorze Onckena cz. II, t. III).

Do historyi Wizygotów:
Aschbach: *Geschichte des westgothischen Reichs.*
Altamira R.: *Historia de Espagna y de la civilisation espagnola.* 1900.

c) Dzieła ogólne:
Ranke: *Weltgeschichte.*
Lavisse et Ramband: *Histoire générale*, t. I.
Lavisse: *Histoire de France*, t. II. Le christianisme, les Barbares, Merovingiens et Carolingiens przez Bayet, Pfister i Kleinclausza.
Lamprecht: *Deutsche Geschichte*, t. I.
I. von Pflugk-Harttung: *Geschichte des Mittelalters. 1 Völkerwanderung und Frankreich* (Ullsteins Weltgeschichte Mittelalter).

Do dziejów papiestwa i cesarstwa wschodniego:
a) Źródła:
Listy papieży u Jaffégo. *Regesta pontificum Romanorum*, 2 wyd. 2 t. 1885—1886.
Migne: *Patrologia.*
Mansi: *Concilliorum nova et amplissima collectio* 31 t. (Corpus iuris canonici).
Żywoty Grzegorza W., Leona W. w Liber pontificalis ed. Duchesne, t. I—III.

b) Opracowania:
Gregorovius: *Geschichte der Stadt Rom.*
Gfrörer: *Byzantinische Geschichten im Mittelalter.*

Gasquet: *Etudes bysantines.*

Funk: *Lehrbuch der Kirchengeschichte* (w Wissenschaftliche Bibliothek. Theologische Lehr- und Handbücher. (1898).

Hertzberg: *Geschichte der Byzantiner und Osmanischen Reichs* (w zbiorze Onckena, II cz., 7 t.).

Diehl Ch.: *Etudes sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne* (Bibl. des écoles françaises d'Athènes et de Rome, t. 53).

Do dziejów Karolingów:

a) Źródła:

Roczniki — nowa forma dziejopisarstwa średniowiecznego, dla których za podstawę służą tablice paschalne, najbardziej rozpowszechnione *Bedy* na przeciąg 532 lat (523—1063)—okres, w którym święta powtarzają się i na bokach dopiski różnych zdarzeń.

Kroniki po części kontynuacya Fredegara. *Liber historiae.*

Annales Sancti Amandi. Pod rokiem 687 pierwsza wzmianka o Karolingach (w bitwie pod Tetri).

O nie zaczepiają właściwe roczniki karolingskie królewskie. *Annales Laurissenses majores* (Scriptores rerum germaniearum in usum scholarum ed. Kurze). Przedtem przypisywano je klasztorowi w Lorsch. Mühlbacher inicyatywą do nich przypisuje Karolowi, autorstwo Einhardowi, zresztą zaprzeczane (do r. 829); później od r. 835 — 861 biskupowi turońskiemu, Prudentiusowi; od r. 861 biskupowi Hinkmarowi z Reims. Te ostatnie według rękopisu z X w., pochodzącego z klasztoru St. Bertin w pobliżu Boulogne, noszą nazwę (od r. 830—882) *Annales S. Bertini.* Dla Francyi źródło pierwszorzędne (Ss. rer. germ. in usum scholarum).

W Niemczech: *Annales Fuldenses* z klasztoru fuldajskiego (szkoła Hrebona Maurusa). Jego uczeń Rudolf (838 — 863). Kontynuacya do r. 882. Znikają na r. 901. Skąpsze od roczników królewskich.

Kroniki właściwe: *Vita Karoli* przez Einharda. *Gesta Karoli* przez mnicha ze St. Gallskiego klasztoru (Annales St. Gallenses) mają anegdotyczny i legendowy charakter.

Nithardi (syn Angilberta i córki Karola Berty): *Historiae,* 4 ks. o charakterze miejscowym, jak Annales St. Gallenses.

Paweł Diakon: Historya biskupstwa Metz, opactwa St. Wandrille, Reginona Kronika 813—906.

Prawodawstwo: *Capitularia regum Francorum* (wyd. Boretius i Krause).

Do gospodarczych stosunków:

Polyptyki opactwa St. Rémi de Reims, St. Victoir de Marseille i St. Germain des Près, wyd. przez Guérarda (Fagniez, Documents rélatifs à l'histoire de l'industrie et du commerce en France, t. I (1898).

Do strony obyczajowej:

Żywoty św. i translacye: Żywot św. Bonifacego, przez Willibalde Sturma przez Eigila (Mon. Germ. hist. cz. 7, t. II). Willibrorda przez Alkuina.

St. Bonifacii et Lulli epistolae (ed. Dümmler, 1891).

Do literatury i pisarzy:

Listy Alkuina, poezye Angilberta i Theodulfa w Poetae latini aevi carolini (wyd. Dümmler, 1881, t. I). Dzieła Alkuina wydane specyalnie przez Jaffégo, Monumenta alcuiniana, 1873.

Pomniki prawodawcze germańskie:

Prawo salijskie: Waitz: *Das alte Recht der salischen Franken* (tekst i rozbiór słów przez Müllenhoffa, 1846).

Merkel: *Lex salica*, 1850 ze wstępem Grimma.

Pardessus: *Loi salique* 1843.

Lex ribuaria, leges Francorum, Chamavorum, przez Sohma (w Mon. Germ. Leges, t. V).

Leges Alamannorum (Merkel, w Mon. Germ. t. III. Nowe wyd. quarto przez Lehmanna. Leges V).

Z wydawnictw:

Böhmer, Mühlbacher: *Regesta imperii.*

Breysig: *Jahrbücher der frankischen Reichs*, (714—741).

Richter i Kohl: *Annalen des fränkischen Reichs im Zeitalter der Karolingen.*

Abel i Simson: *Jahrbücher des fränkischen Reichs unter Karls des Grossen.*

Simson: *Jahrbücher des fränkischen Reichs unter Ludwig des Frommen.* 2 t.

b) Opracowania:

Ranke, Lamprecht, Lavisse et Rambaud, Schröder, Brunner etc. j. w.

E. Mühlbacher: *Deutsche Geschichte unter den Karolingern* (Bibl. Deutscher Geschichte). 1896.

Kleinclausz: *L'empire carolingien, ses origines et ses transformations*, 1902. *Les Carolingiens* (w II t. Lavisse'a Histoire de France).

Do kwestyi nadania na rzecz papiestwa:

W. Martens: *Über die römische Frage unter Pippin und Karl dem Grossen.* 1898.

Do kwestyi feodalizmu:

Roth: *Geschichte des Benefizialwezens.* 1850.

Waitz: *Über die Anfänge der Vassalität.* 1856.

— *Anfänge des Lehnwesens* (polemika w tegoż Gesammelten Abbandlungen), t. I.

Paul Roth: *Feudalität und Unterthanenverband.* 1865.

Fustel de Coulanges: *Les transformations de la royauté pendant l'époque carolingienne* (Histoire des institiutions politiques dans l'ancienne France, t. VI).

Do stosunków ekonomicznych:

L. Maurer: *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland.* 1862.

Levasseur: *Histoire de l'industrie et des classes ouvrières en France,* wyd. 1900.

Fustel de Coulanges: *L'alleu et le domaine rural à l'époque merovingienne.*

Pigeonneau: *Histoire du commerce de la France,* t. I. 1889.

Engel et Serrure: *Numismatique du moyen âge,* t. I, 1891.

A. Luschin von Ebengreuth: *Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte.* 1904.

Do dziejów literatury:

Ebert: *Historya literatury średniowiecznej na Zachodzie* (po niem. i po franc.).

Gaston Paris: *Histoire poétique de Charlemagne.* 1865.

Cahier et Martin: *Mélanges d'archéologie, d'histoire, et de litterature,* 1851, 2 t. fol.

Michel André: *Histoire de l'art depuis premières temps chrétiens jusqu'à nos jours.* T. I, cz. I, *Des débuts de l'art chrétien à la fin de le periode romaine.* 1905. (Art. Peraté, Eulart'a, Leprieur'a i Marquet de Vasselot'a).

Do dziejów pisma:

Wattenbach: *Einleitung zur lateinischen Palaeographie*, 3 wyd. 1878.

— *Schriftwesen im Mittelalter*. (1875).

Prou: *Manuel de Paléographie*. 1889.

Wzory pisma:

Sickel: *Monumenta graphica*. 1858—69.

Zangemeister i Wattenbach: *Excmpla Codicum Latinorum litteris maiusculis scriptorum*

E. M. Thompson: Paleographia (art. w Enc. Bryt. wyd. 9 i 10).

ŚWIAT TURKO-SŁOWIAŃSKI.

§ 1. GRANICA DUNAJ W DZIEJACH RZYMSKIEGO CESARSTWA.

Taką samą rolę, jak na zachodzie Ren, na wschodzie odgrywa rzeka Dunaj za czasów cesarstwa. Dotąd sięgała władza i cywilizacya rzymska, a stacye legionów nad Dunajem, jak Vinddbona, Carnuntum (dziś Petronel), Viminacium (dziś Kostelec pod Poiarawcami) pełniły zadanie nietylko straży cesarstwa od barbarzyńców, ale i pogranicznych faktoryj imperyum rzymskiego dla handlu z północnymi sąsiadami. Tutaj kończyło się cesarstwo rzymskie, ale zarazem tutaj był koniec świata znanego, i stąd rozpoczynała się ziemia nieznana (ἡ ἄγνωστος γῆ). Przenikali w te strony czasem kupcy rzymscy, czasem legiony. Ale jak daleko się zapuszczali— wszystko to zagadka, i jeżeli o podróży Massylijczyka Pyteasza morzem w kierunku Zarenji do ujścia Łaby przechowała się wiadomość z IV w. przed Chr., to o podobnej-że wyprawie za Dunaj z Carnuntum do wybrzeży morza Baltyckiego

---

Jaka była rola rz. Dunaju za czasów cesarstwa? Jakie były stacye pograniczne i do czego służyły? Co leży poza Dunajem? Jak daleko na północ sięgały wia-

(sinus Vendicus) dowiadujemy się dopiero w 4 stulecia później, za czasów Nerona, a i o tej wyprawie po bursztyn wzmianka jest sporadyczną. Spotyka się wprawdzie jeszcze dziś liczne wykopaliska monet starorzymskich w krajach nadbałtyckich, ale monety te mogą być zarówno

192 Strażnica rzymska nad Dunajem. Według płaskorzeźby na kolumnie Trajana w Rzymie.

owocem łupu wojennego, zaniesionego w różnych czasach w te strony, jak i dowodem regularnych stosunków wymiennych z cesarstwem rzymskiem. Temu zacieśnieniu życia historycznego i cywili-

zowanego do obszaru zlewska śródziemno-morskiego odpowiadał i brak wiadomości starożytnych o drugiej połowie Europy—części północno-wschodniej, głównie o obszarze nadbałtyckim. Na mapach ówczesnych, głównie tablicy peutingerowskiej (z IV w.), sporządzonej według mapy Agryppy z I w. po Chr., ląd europejski ku północnemu wschodowi kurczy się i maleje. Rzeka Dunaj płynie na dalekiej północy wzdłuż wybrzeża, które oblewa wielkie morze północne, a kierunki wszystkie południkowe przenoszą i gubią się gdzieś poza Dunajem na północy. W kierunku równoleżnikowym biegła w starożytności droga z zachodu, z nad Renu, od m. Treveri (Trewir) na dzisiejszy Augsburg i Lorch do m. Sirmium (dziś Mitrovic) w Pannonii nad Dunajem. Spełniała ona zadanie podwójne: handlowe oraz militarne i zarazem wiązała administracyjnie Wschód z Zachodem. Ta to arterya komunikacyjna rzymska utarła i dla ludów właściwie europejskich kolej ich ekspansyi dziejowej w chwili, gdy zabrakło cesarstwa.

§ 2. SCYTYA I GERMANIA.

Wprzód jeszcze, zanim Rzymianie poznali Zachód, Grecy zbliżyli i zapoznali się od strony m. Czarnego (pontus Euxinus) z północnym Wschodem. Była to herodotowa Scytya, ktora później za czasów grecko-rzymskich zmieniła się w Sarmacyę. Odtąd w wyobrażeniach starożytnych Europa podzieliła się na dwie połowy:

---

domości Rzymian? Jakie były stosunki handlowe z Północą? Jaki był artykuł handlu przywożony? Jakie jest ukształtowanie północy na mapie peutingerowskiej? Jaka była główna droga w środkowej Europie z Zachodu na Wschód? Którędy przenikali Grecy na północ? Ja-

jedną zachodnią, czyli Germanię, drugą wschodnią, czyli Sarmacyę. Obydwa pojęcia były w pierwszym rzędzie terminami geograficznemi, ale rozciągano je także na ludy, tam zamieszkałe, chociaż o charakterze ich etnograficznym nie miano należytego pojęcia. Jedynie znaną była w środku tego niewiadomego kraju rzeka Wisła. Stąd Wisłę geografowie starożytni uważają za granicę Germanii i Sarmacyi, chociaż Wisła nie była krańcem osiedlenia na wschodzie Germanów, ani też Sarmacya nie kończyła się na wybrzeżach pontyjskich, lecz sięgała daleko w głąb Pannonii, czyli do krajów naddunajskich (Jazygowie). Tę samą rolę, co w pojęciach starożytnych geografów, odgrywa później rzeka Wisła i w podaniach ludów germańskich, jako droga wędrówek ich z północy na południe, a naprzeciw ujścia rzeki Wisły tradycya germańska umieszczała wyspę Skanzę (Skandyę), skąd wywodzili swe pochodzenie Gotowie (u Jornandesa). U późniejszych Bizantyjczyków Wisła staje się główną rzeką Scytyi, skąd wywodzą pochodzenie swe Słowianie.

§ 3. WĘDRÓWKI NADDUNAJSKIE (PANNOŃSKIE).

Napór ludów barbarzyńskich na cesarstwo rzymskie był taki sam z północy, od strony Dunaju, jak i z Zachodu, od strony Renu, i wobec obydwóch jednakowo musieli szukać oparcia cesarzowie. Próba zajęcia prawego brzegu Re-

---

kie kraje znane były Grekom i Rzymianom na północy? Jakie ma znaczenie termin starożytny Scytyi i Sarmacyi? Jaka granica jej od zachodu? Jaką rolę odgrywa rz. Wisła w podaniach ludów germańskich? u Bizantyjczyków? Jaki był napór na cesarstwo z północy i jak się ono wobec niego zachowywało? Jakie były ‚próby

nu aż po Łabę została zarzucona przez Tyberyusza. Próby utrzymania się na lewym brzegu Dunaju były dłuższe i skuteczniejsze: za Marka Aurelego w dzisiejszych Morawach i Czechach (wojny z Markomannami) i później za czasów Trajana aż do Aureliusza (106—274) między Cisą, Dunajem a górnym Dniestrem i Seretem, w dawnej Dacyi, dzisiejszych Węgrzech, oraz w Rumunii

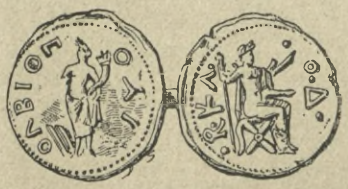
193. Ruch handlowy na Dunaju za czasów Trajana. Płaskorzeźba z kolumny Trajana w Rzymie.

i Siedmiogrodzie. Tutaj też podobnie, jak nad Renem, wyrastają pierwsze państwa federacyjne pod wodzą zdobywców. Za czasów Cezara w Pannonii król dacki, Burwista (Boerebistes), podbija Getów, później sięga z jednej strony po m. Czarne, zakładając kolonię Olbię (56 lub 57 r. przed Chr.), z drugiej strony na zachodzie podbija

---

panowania Rzymian za Dunajem? Jakie są pierwsze państwa naddunajskie Getów? Markomannów? Gdzie

i zamienia w pustynię kraj Bojów (Czechy). Nad środkowym Dunajem na początku ery Chrystusowej wyrasta potężne państwo Marboda, księcia Markomannów, które łączy obok ludów między Renem a Łabą zamieszkałych, jak Kwadów, Warysków, oraz Hermandurów (Tyryngów), także ludy nad środkową i górną Łabą, jak wandalskich Silingów, Longobardów i Semnonów aż po ludy nad Wisłą — Lygów. Dawni Celtowie, których pamięć pozostała w nazwach Windelików na wyżynie Bawarskiej, Karnów, Norysków, Taurysków w Alpach, Bojów w Czechach, a także Korkantów (Karkonosze), Sudenów (Sudety), znikają, a na ich miejsce występują Germanowie, jak Markomanni (z nad górnego Menu), Wandalowie nad Cisą, Bastarnowie we wsch. Karpatach, Tajfalowie w Banacie, Wiktofale i Gepidzi w północnym Siedmiogrodzie, obok których zachowały się jeszcze resztki ludów celtyckich, jak Karpów (Karpaty), Koistoboków. Bastarnowie są najstarszym, bo już w II w. przed Chr. znanym ludem germańskim, który się pojawił naprzód we wschodnich Karpatach. W cztery stulecia później (238 r.) występują nad dolnym Dunajem Gotowie w towarzystwie Karpów (w dolinach Seretu i Prutu). W tym czasie zapewne Olbia i Tyras

194. Moneta scytyjska, bita w Olbii.

i w czem przechowały się ślady osiedlenia celtyckiego w środkowej Europie? Jaki jest znany najstarszy lud germański na wschodzie Europy? Kto ich zastępuje? Jaki jest podział Gotów, i co on oznacza? Jaka jest

wpadają w ich ręce. Za cesarza Klaudyusza (268—270) rozróżniają ich pod dwiema nazwami: Greutungów i Terwingów, co oznacza mieszkańców stepowych piasków i leśnych obwodów. Co do nazw ich późniejszych Ostro- (austra) i Wizy- (wesu, wisu), Gotów nie jest stwierdzone, jakoby miały one swe uzasadnienie w oryentacyi geograficznej (Gotowie wschodni i zachodni); również dobrze nazwy te mogą mieć znaczenie atrybutów (austra=świetny, błyszczący i wisu = dobry). Nadpontyjskie państwo ostrogockie przechowało swoją pamięć tylko w legendzie o Hermaneriku i zmiecione było przez Hunnów już w r. 375. Historycznie koleje tych ludów mają swoje przedłużenie w państwie Teodoryka W. w Italii, tudzież w królestwach wizygockich, naprzód tuluzańskiem we Francyi, później toledańskiem w Hiszpanii. Ale te najazdy naddunajskie Gotów, Herulów, Wandalów, Swewów, które kończyły się aż we Włoszech, Hiszpanii i Afryce, rozerwały faktycznie jedność monarchii i położyły podwalinę pod jej podział na wschodnią i zachodnią połowy po śmierci Teodozyusza—za jego synów Arkadyusza i Honoryusza (395).

§ 4. ZNACZENIE PÓŁWYSPU BAŁKAŃSKIEGO DLA CESARSTWA WSCHODNIO-RZYMSKIEGO.

Bezpośredniem następstwem wędrówek naddunajskich Germanów było rozerwanie jedności między wschodnią a zachodnią połową cesarstwa

---

tradycya państwa nadpontyjskiego Gotów? Jakie są koleje historyczne tego ludu? Gdzie przesuwa się punkt ciężkości cesarstwa po najściu Gotów? Jaka się rodzi nowa kwestya na początku wieków średnich? Którędy idzie linia podziału administracyjnego cesarstwa na dwie połowy? Które prowincye są kluczem do Włoch

i oddanie tej ostatniej na łaskę barbarzyńców. Wschodnia połowa utrzymała swą niezależność i charakter rzymski. Ale za to teraz cała waga spraw cesarstwa z Italii przesuwa się na półwysep bałkański. Jego obrona i całość jest identyczna z obroną cesarstwa, i ma na widoku bezpieczeństwo jego stolicy Konstantynopola. Z drugiej strony tędy, głównie za pośrednictwem Dunaju, cesarstwo wschodnie utrzymuje stosunek z Zachodem, którego praw i posiadania wcale się nie zrzeka. Po raz pierwszy półwysep bałkański i przyległe kraje naddunajskie nabierają znaczenia ogólno-historycznego, można powiedzieć—rodzi się dzisiejsza kwestya wschodnia. Przy podziale cesarstwa na dwie połowy, linia graniczna przypadła na środek półwyspu—mniej więcej od zatoki Cattaro do Belgradu, przyczem Dalmacya i Pannonia przypadły w udziale cesarstwu zachodniemu, morze zaś Górne, Dardania i Praevalis do wschodniej połowy. Był to pierwszy podział administracyjny, który zostawił swoje ślady w rozdziale wpływów Zachodu i Wschodu aż do dnia dzisiejszego. Ale Illiricum i Pannonia stają się odtąd dla cesarstwa kluczem Zachodu, zwłaszcza do Włoch. Komunikacya tych prowincyi ze Wschodem, głównie z Bizancyum, nabiera teraz szczególnego znaczenia. Skutkiem właściwości geograficznych półwyspu bałkańskiego drogi w poprzek niego są trudne i nieliczne. Do najznakomitszych należała starożytna droga z Dyrrachium (Durazzo) na jez. Ochrydzkie do Tessaloniki, t. zw. via Egnatia, która była uzupełnie-

---

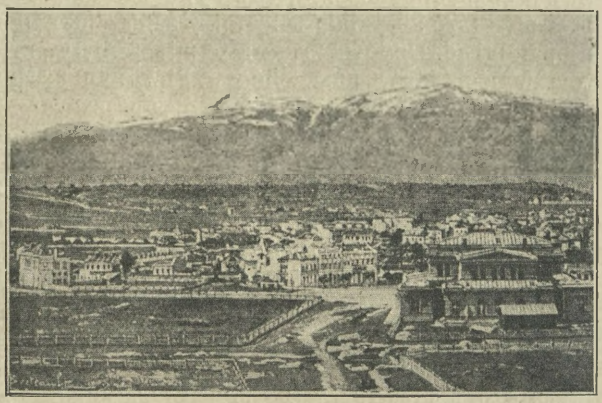
i do półwyspu bałkańskiego? Jakie są główne drogi na półwyspie bałkańskim, i jaki ich kierunek? Gdzie jest punkt węzłowy komunikacyjny? Jaki wpływ wywiera zmiana dróg na zmianę ośrodków administracyjnych i handlowych w Italii? Jaką rolę odgrywać poczyna

niem komunikacyi morskiej z Włoch do Grecyi. (Dziś również w tym kierunku od jez. Skutari na Prizrend biegnie droga poprzez pole Kossowskie, położone w samym środku półwyspu). Ale łatwiejsze i liczniejsze są drogi wzdłuż dolin podłużnych, i tędy z Konstantynopola do Belgradu (nazwa z VII w. przedtem Singidunum) była prosta komunikacya lądowa, podobnie jak z Belgradu do Tessalonik. Tntaj na przejściu błot Sawy (w pobliżu dzis. Mitrowicy) leżało m. Sirmium, które spełniało rolę taką samą, jaką później Belgrad. Obydwa zresztą te miasta były punktem wyjścia dróg na zachód w kierunku krajów naddunajskich. Z doliny Sawy droga prowadziła na Siscię (Sisak) w dolinie Kulpy do Akwilei. To przesunięcie się dróg w kierunku krajów naddunajskich odbiło się nawet na zachodzie. I tak stolicą cesarstwa zachodniego już za Honoryusza staje się Rawenna, rezydencya późniejszych królów ostrogockich od Teodoryka W. Ale to spotęgowanie znaczenia politycznego półwyspu miało także swój wyraz i w jego kulturze. Dawniejsza ludność, tracko-illirska, poczyna się silnie latynizować albo raczej romanizować. Miasta nietylko nadbrzeżne, jak Soluna, ale i śródlądowe, jak Sardica (dziś Sofia), Naissus (dziś Nisz), rosną w bogactwa, trudnią się handlem. Kraj jest nietylko zromanizowany, ale i gęsto zaludniony, tak dalece, że przewyższa zaludnieniem czasy dzisiejsze. To samo, co w Illiricum. dzieje się w Pannonii. Sirmium prowadzi ożywiony handel z Akwileją. Monety, znajdowane w Pan-

---

półwysep bałkański w dziejach cesarstwa wschodniego? Z czem poczyna rywalizować? Jaki napór na ten półwysep i ze strony jakich ludów? Skąd wychodzą wędrówki naddunajskie? Jakie są teorye o wędrowkach

nonii z tych czasów (z IV, V w.), wszystkie pochodzą z Sirmium albo z Siscii.. Stopniowo prowincye bałkańskie zaczynają dostarczać cesarstwu polityków i mężów stanu pierwszorzędnych, jak Narsesa, Belizaryusza, a nawet cesarzów, jak Dyoklecyana rodem z Soluny, Galeryusza z Sardiki, Konstantyna W. z Naissus, Justyniana I ze Skupi. To ostatnie miasto, położone w prowincyi Dardanii, po trzęsieniu ziemi odbudowane przez

195. Widok Sofii — starożytnej Sardiki (Stradec albo Triadica). W głębi panorama z górą Witosz.

niego, otrzymało nazwę Justiniana prima, chociaż, pomimo to, do dziś dnia zachowało swe pierwotne miano albańskie Skup, po tur. Ueskub, świadcząc o starożytnem pochodzeniu swych mieszkańców. Kulty wszelkie późnego cesarstwa, jak egipskie, małoazyatyckie, syryjskie, miały tutaj swych czcicieli, a nie mniej także i chrze-

---

Aryjczyków—Germanów i Słowian? Jaki lud przedstawia typ koczowniczy i wędrowny wyłączny? Jaka róż-

ściaństwa, które dostało się do krajów naddunajskich z Azyi Mniejszej (z Kappadocyi) już w III w. i zyskało swoich pierwszych męczenników w Sirmium („passio quattuor coronatorum“) już za czasów Galeryusza. Z czasem wydają one takie znakomitości naukowe, jak św. Hieronima. Później odbywają się tutaj koncylia, jak w Sardice (r. 347) przeciw Aryanom, w Sirmium (358) i w Singidunum (r. 366) za aryanizmem. Goci, nawróceni na chrześciaństwo przez jednego z jeńców, Eutychesa, później za sprawą Wulfili, poświęconego na biskupa przez Euzebiusza, zagorzałego aryanina, poniosą stąd aryanizm do Włoch i do Hiszpanii, jako pierwsi chrześcianie pośród Germanów. Jeżeli półwysep bałkański zastąpił poniekąd co do znaczenia dawne Włochy, to i napór na niego, a z nim i na Konstantynopol przyszedł nierównie silniejszy, jak na Rzym. Tylko że napór ten był późniejszy od germańskiego i wychodził nie od Germanów, lecz od Turków i od Słowian.

§ 5. STEPY PANTYJSKO-NADDUNAJSKIE I PIERWSZE PAŃSTWA TURKSKIE.

Te wędrówki naddunajskie Germanów przez długi czas wywodzono z głębi Azyi, uważając Germanów za przednią straż wędrówek aryjskich, nienajmniej Słowian, którzy się mieli pojawić w Europie dopiero po Germanach w VI w. przed Chr. Gdy dziś kolebka Aryów w środkowej Azyi zbankrutowała, historycy trzymają się raczej tradycyi ludowej Germanów, wywodzącej ich z półn.

---

nica pomiędzy sposobem życia ludów śródziemno-morskich a mieszkańców stepów nadpontyjskich i naddunajskich? Jakie stąd ludy wychodziły w starożytności? Gdzie kolebka ludów koczowniczych? Jak się one zowią

Europy. Natomiast na ich miejscu na obszarze północno-wschodnim Europy zarysowują się przed nami ludy inne, których sposób życia bardziej odpowiada właściwościom geograficznym danego terenu. Są to ludy koczowniczo-stepowe. Rze-

196. Wizerunek w namiocie siedzącego wodza na tacy srebrnej Oryginał w Ermitażu. Petersburg.

czywiście i dziś, jak przed półtora i dwoma tysiącami lat na obszernych stepach, rozgraniczających Europę i Azyę, mieszkają plemiona, których sposób życia jest zgodny z opisem ludów,

na Dalekim Wschodzie u Chińczyków? na zachodzie — u pisarzy łacińskich i bizantyjskich? Jaki początek ich

dawniej tamże zamieszkałych, u pisarzy starożytnych. Te ludy stepowe nad m. Czarnem wiodły w starożytności żywot całkiem odrębny od życia ludów śródziemno - morskich. Skutkiem częstych zmian i przesunięć w głębi stepów europejsko-azyatyckich występowały one w różnych czasach pod rozmaitemi nazwami. One to dały początek wędrówkom ludów najdawniejszym, napadając na państwa starożytne od wschodu i od zachodu. Byli to Kimrowie i Scytowie, znani zarówno Grekom, jak i Persom, a wcześniej jeszcze Asyryjczykom. Już oni w najazdach swych dochodzili z jednej strony do Bosforu i do Egiptu, z drugiej do Indyi. Dla wszystkich zaś kolebką była środkowa Azya. Ludy te najeźdźczo-koczownicze znał zarówno Daleki Wschód—Chiny, które się stykały z nimi od zachodu, jak i Zachód europejski, sąsiadujący z nimi od strony m. Czarnego i rz. Dunaju. Istnieje nawet pokrewieństwo nazw dla tych ludów u pisarzy Wschodu i Zachodu. Tak, gdy u Chińczyków zwano je Hiung-nu, co oznacza „nędznych niewolników“, na zachodzie wieki średnie znają ich pod nazwą Hunnów, lub Οὖννοι u pisarzy bizantyjskich. Podobnież chińskim Yüe-czi na dalekim Wschodzie (Ta-yüe-czi—Wielcy yüe-czi) odpowiadają nazwę swą Getowie na Zachodzie (Güt, Yüt lub Get są to pierwiastki identyczne). Analogie te jednak co do nazw są wątpliwe. Jeszcze mniej mamy pewności, że te nazwy, w różnych miejscach i w różnych czasach spotykane, obejmują jeden i ten sam lud. Raczej przeciwnie: — po za jednostajnością

---

państw oraz nazw ludowych? Jak daleko w głąb Europy sięga wpływ kultur stepowych? Jaki pierwiastek etniczny reprezentują koczownicy w starożytności? Kie-

i niezmiennością bytu koczowniczego formacye polityczne i państwowe tych ludów stepowych są nadzwyczaj krótkotrwałe, a w braku nich niema też i ciągłej tradycyi historycznej ludowej, nawet w postaci nazw. Państwa ich występują pod coraz to nowemi imionami, zapożyczonemi bądź od plemienia naczelnego, bądź od zdobywcy, który te ludy połączył. I jak początek każdego z takich państw gubi się gdzieś w głębi Azyi, tak znowu fala jego przypływu do Europy bywa najczęściej końcem jego istnienia. Im gwałtowniejszy był najazd, tem szybciej spływały jego fale. Po cofnięciu się zaś jego w głąb rozpraszały się i same ludy w wielkim morzu lądowym pustyń azyatyckich. Nie wszystkie jednak. Niektóre pozostały i wsiąkły do cywilizacyi europejskiej.

§ 6. NAJAZD HUNNÓW I PAŃSTWO HUNNO-GERMAŃSKIE ATTYLI.

Obszar stepów pontyjskich miał swoje dwojakie przedłużenie: w stepach naddunajskich Pannonii, które gubią się na obszarze Moraw i wyżyny szwabsko-frankońskiej, sięgając po stoki Lasu Czarnego i dolinę Neckkaru, tudzież w kraju na północ od Karpat aż po rz. Łabę i Soliwę. Ten obszar stepowy wyznacza zarazem kresy panowania koczowników. Greckich Scytów na przestrzeni od Pontu do Dunaju zmienili w czasach rzymskich Sarmaci, Roksolanie i Jazygowie. Cokolwiekby się mówiło o ich sposobie życia, resztki ich języka, w imionach osób i nazwach

---

dy i z kim na widownię dziejową po raz pierwszy występuje pierwiastek turkski w Europie? Kto byli Hunnowie, i jakie były ich pierwsze postępy? Kto był ich

miejscowości zachowane, wskazują na pochodzenie tych ludów irańskie (resztki Sarmatów dochowały się w górach Kaukaskich w postaci Osetyńców). Dopiero z Hunnami występuje na widownię dziejową europejską nowy pierwiastek wschodnio azyatycki, pierwiastek turkski. Hunny byli mieszaniną żywiołu staro-turkskiego z tunguzkim. Zwyciężają oni naprzód Alanów (u stóp Kaukazu r. 250), jedno z plemion sarmackich (po chińsku Olan-na, po słow. Jassi), później rzucają się na Gotów (śmierć Hermeneryka) i pociągają ich ze sobą na zachód. Cesarstwo wschodnie tylko podarunkami (haraczem) i upokarzającemi warunkami okupuje pokój. Cesarstwo zachodnie jest oddane w całości na ich łup. Wódz ich, Attyla, (434—453) zdobywa Singidunum, Viminacium, Naissus, Sardikę, Philipopolis i w stolicy swej nad Cisą, gdzieś w sąsiedztwie Tokaju, przyjmuje poselstwa od cesarzów wschodniego i zachodniego. Tutaj na dworze jego, jak później Dżyngischana, zbierają się przedstawiciele wszystkich ludów zarówno Zachodu, jak i Dalekiego Wschodu. Mówiono po łacinie, huńsku i po gocku. Państwo zresztą huńskie jest typowe dla tego okresu czasu. Jako głównie zdobywcze, nie jest ono jednolite plemiennie, lecz przedstawia mieszaninę ludów. W szeregach Hunnów znajdują się i przedstawiciele znanych ludów ówczesnych germańskich, jak Gotowie, Gepidowie, Herulowie. Książę Gepidów, Ardaryk, jest zarazem dowódcą, zaufanym i ulubieńcem Attyli.

---

wodzem i założycielem państwa? Gdzie był dwór Attyli, i jaka na nim panowała kultura? Jaki był stosunek Hunnów do Germanów? Jaki był koniec państwa huńskiego, i kto je zastępuje w nizinie naddunajskiej? Co przygotowało wystąpienie Germanów na widownię dzie-

W imionach huńskich, jak Bleda, niektórzy dopatrują się nawet pokrewieństwa z imionami

197. Dzban złoty ze skarbu, znalezionego w Nagy-Szent-Miklos. Muzeum nadworne w Wiedniu.

germańskimi. Dwaj słudzy Attyli, Orestes Rzymianin i Edekon Scyrra, są ojcami dwóch ostatnich władców Rzymu — Romulusa Augustulusa i Odowakra. Było to właściwie raczej państwo huńsko-germańskie, aniżeli czysto turkskie. Ledwo jednak umrze Attyla, nad Dunajem znów powraca władza cesarska i znowuż pojawiają się te same ludy germańskie: Ostrogoci, osiedleni koło Sawaryi (Steinamenger, po węg. Szombathely, w dolinie Raaby), Herulowie w liczbie 3 tys. ludzi koło Sirmium i Singidunum, Gepidowie w Banacie (między Cisą, Dunajem a Alutą). Resztki Hunnów po wypędzeniu w stepy nadpontyjskie, pojawią się później, jako Bułgarzy, pod rozmaitemi nazwami Kuturgurów albo Uturgurów (od r. 482). Pomiędzy Gepidów zaś a Hunnów nad dolnym Dunajem wciskają się Słowianie.

§ 7. NAJAZD AWARÓW I NOWY ELEMENT SŁOWIAŃSKI.

Najazd Hunnów podważył podwaliny zachodniego cesarstwa, ale zarazem przygotował on wystąpienie Germanów—czy to w postaci najazdu na Rzym Alaryka i założenia państwa Wandalów w Afryce, czy to w postaci państwa tuluzańskiego Wizygotów, lub ostrogockiego w Italii. Właściwie nawet temu najazdowi Germanowie zawdzięczają i organizacyę państwa Chlodwiga pośród Franków po klęsce Hunnów na Katalońskiej równinie. Wprawdzie rola żywiołu turkskiego była w tym procesie zawsze tylko negatywa, burzycielska, ale właśnie dla tego ułatwia-

jową? Jaka była rola żywiołu turkskiego w dziejach cywilizacyi? Która była druga fala najazdu turkskiego? Jaki lud ją reprezentował, i jaki ona niesie nowy pierwiastek plemienny ze sobą? Od czego pochodzą nazwy

ła ona zadanie wyzwolenia i skupienia plemion germańskich, które, jak dotychczas, same żyły w rozproszeniu i instynktami swemi plemiennymi anarchicznymi dawały możność cesarstwu stosowania do nich polityki tępienia wzajemnego i utrzymywania w szachu jednych przez drugie. Nie inaczej ma się rzecz też z drugą falą najazdu turkskiego—z Awarami, która przypada o cały wiek później, tylko, że trafia ona na inny moment rozwoju historycznego—zamiast cesarstwa na monarchie germańskie na Zachodzie—i niesie za sobą inny element plemienny, zamiast germańskiego, słowiański. Właściwie Awarowie byli takimi samymi Turkami, jak i Hunnowie. Jeżeli nazwę tych ostatnich

198. Dzban złoty ze skarbu, znalezionego w Nagy-Szent-Miklos. Muzeum nadworne w Wiedniu.

niektórzy oryentaliści (Vambery) wywodzą od wyrazu kogum, koum, co oznacza gromadę, to nazwa Awarów tłumaczy się jeszcze po dziś dzień używanym turkskim wyrazem, oznaczającym zbiega. I Awarowie tak samo, jak i Hunny, wynurzają się ze stepów nadpontyjskich nad Dunajem. Dwa plemiona Var i Hun miały oddzielić się od Turków, mieszkających nad m. Kaspijskiem, i utworzyć samoistną gromadę. Im dalej posuwały się one w głąb stepów nadpontyjskich, tem bardziej liczba ich rosła nakształt lawiny, która wzrasta w miarę usuwania się coraz dalej od punktu swego poczęcia. I oni zdobywają twierdze naddunajskie, od Singidynum poczynając aż do Viminacium, i osiedlają się na równinie pannońskiej między Cissą a Dunajem, gdzie jest stolica ich chana, rozszerzając się równocześnie aż po Turyngię i państwo Franków. Rzymianie staczają z nimi walki około Sirmium, klucza do półwyspu bałkańskiego, tak samo, jak poprzednio staczali walki o to miasto z Gotami, Gepidami i Bułgarami. W roku 582 Sirmium po trzechletniem oblężeniu wpada w ręce chana Awarów, Bajana. Illiricum i Dalmacya stoją otworem dla najazdu Awarów. I znowu trójkąt macedońsko-tracki staje się jakby bastyonem obronnym dla cesarstwa wschodniego. Tessaloniki zdobywają wówczas sławę głównego punktu oparcia oraz twierdzy narodowej greckiej. Wybawienie swe od awarsko-słowiańskiego najazdu w roku 597-ym mieszkańcy przypisują opiece patrona miasta, św.

Hunn i Awar? Jakie były koleje najazdu Awarów? Kiedy i skąd zagrażają cesarstwu wschodniemu? Gdzie główne punkta obronne Bizancyum? Jak daleko sięgnął najazd awaro-słowiański z północy, i z jakim spotkał się najazdem z południa? Kto był wybawcą Konstanty-

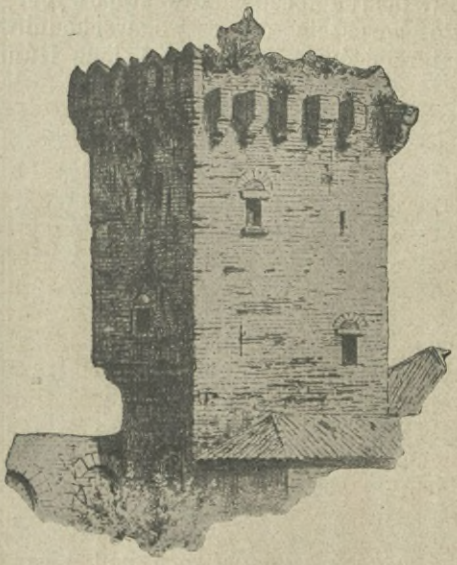
Dymitra. Cesarz Maurycy po zażegnaniu niebezpieczeństwa perskiego śpieszy na obronę granicy północnej zarówno nad Cissą od Awarów,

199. Św. Dymitr i św. Jerzy. Plakieta rzeźbiona z wykopalisk w Chersonie na Krymie (X lub XI w.).

jak i nad dolnym Dunajem od Słowian. Ale bunt żołnierzy, który się zakończył morderstwem Maurycego i wyniesieniem na tron centuryona

Fokasa (r. 602), pogarsza znowuż sytuacyę Bizantyjczyków. Dotychczas fala najazdu była powstrzymywana nad Dunajem. Teraz zalew postępuje coraz dalej w głąb półwyspu, a w r. 610 hordy awaro-słowiańskie spotykają się z pułkami Persów pod murami Konstantynopola. Stolica

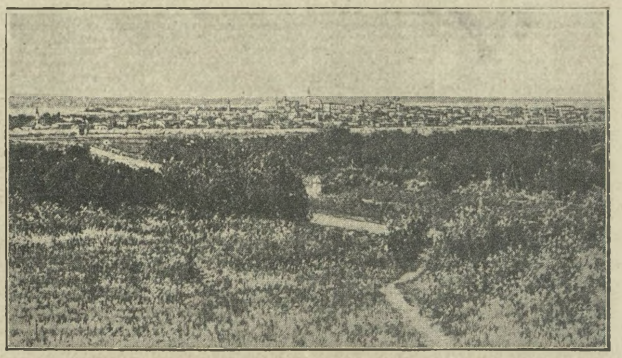
200. Wieża Vlange-Bostan. Mury bizantyjskie nad brzegiem m. Marmora.

państwa została uratowana jedynie dzięki Herakliuszowi, który zapobiegł, aby wrodzy przez morze podali sobie ręce. Ale to oblężenie Konstantynopola jest zarazem punktem zwrotnym w dziejach rozszerzania się Awarów. W wojsku ich nastało

---

nopola od barbarzyńców? Odkąd zaczyna się rozkład hord awarskich? Jaki nowy lud turkski występuje na

rozluźnienie, które wyraziło się zarówno w oderwaniu się od niego jednej z hord (Bułgarów), jak i w usamodzielnieniu Słowian (powstanie pierwszego państwa słowiańskiego Samona na Zachodzie). Na miejsce Awarów, wybijają się na pierwszy plan znowuż Bułgarowie, potomkowie Hunnów, pośród koczowników stepowych. W nich znalazło nareszcie cesarstwo wschodnie swych sprzymierzeńców. Kubrat, książę Hunno-gun-

201. Sylistrya (Dorystolon bułgarski), oblężony przez Jana Cimischa w r. 972.

durów, po paru zwycięstwach nad Awarami, odwiedził cesarza Herakliusza na jego dworze w Konstantynopolu, przyjął chrzest, i otrzymał od niego tytuł patrikiosa (r. 634). Był on założycielem nowej potęgi bułgarskiej. Ale krok ten, raczej dyplomatyczny, jak militarny, nie był ze strony cesarstwa wschodniego zażegnaniem niebezpieczeństwa na przyszłość. Był on raczej

---

ich miejsce? Kto byli Bułgarzy? Kto był założycielem ich państwa? Jak się odniosło do nich cesarstwo bi-

uznaniem nowego stanu rzeczy i wprowadzał tylko nowy element w głąb państwa wschodniego na drodze pokojowej, odkąd straciło ono nadzieję wyparcia go siłą oręża z zajmowanego stanowiska. Ten nowy element był to element turkski i pomieszany z nim słowiański nad Dunajem i na półwyspie bałkańskim, które też w VI w. przychodzą do znaczenia w dziejach południowo-wschodniej Europy, podobnie jak w dziejach zachodnich niewiele wprzód doszedł do tegoż znaczenia element germański. Już syn Kubrata, Asparuch, wtargnął z za Dunaju (Dobrudży) do Mezyi i po zwycięstwie nad Konstantym Pogonatem (r. 679) zmusił go do odstąpienia całego terytoryum aż po Hemus (Bałkany). Był on założycielem pierwszego państwa bałkańskiego, które pochodzenie swe zawdzięcza żywiołowi turkskiemu, ale któremu charakter i piętno narodowe nadali później Słowianie.

§ 8. HISTORYCZNE SIEDZIBY SŁOWIAN. SKLAWINIA.

Sklawinia, tak nazywa się obszar zadunajski za panowania cesarza Maurycego. Pomimo to, zdaje się, że żywioł słowiański przeniknął wcześniej do obszaru cesarstwa wschodnio-rzymskiego. Przynajmniej w nazwach topograficznych, wspominanych przez Prokopa, z czasów wstąpienia na tron Justyniana, jak Łabuca, Debra, Kaweca, niektórzy upatrują pierwiastek językowy słowiański. Za Dunajem, na wschód od Aluty, w dzisiej-

zantyjskie? Jaki pierwiastek obok turkskiego nowy przybył na półwysep bałkański? Komu przypadła na wschodzie analogiczna rola do roli Germanów na zachodzie? Kto wycisnął piętno na państwie bułgarskim? Skąd pochodzi nazwa Słowiańszczyzny geograficznie? Jak dawno żywioł słowiański przenikał wgłąb cesarstwa? Ja-

szej Wołoszczyźnie, była kolebka Sklawinii wolnej, niezależnej, przynajmniej w te strony generałowie rzymscy kierowali wyprawy swe na Słowian. W wyprawach tych wspomina się imię ich wodza Musikosa. Państwo awarskie musiało być państwem turko - słowiańskiem, przynajmniej we wszystkich wyprawach Awarów spotyka się razem z nimi i Słowian, obok resztek Germanów, jak np. podbitych przez nich Gepidów. Z utratą pozycyi nad Sawą i nad Dunajem następuje oddanie Illiricum i Dalmacyi na pastwę Słowian i Awarów. Zalew tych prowincyi idzie od Dunaju i trzyma się kierunku dróg wojskowych z Sirmium do Soluny i wzdłuż Narony (Narenty), z Naissus do Lissus (Alessio) i z Pannonii wzdłuż Sawy i Drawy do dolin podalpejskich (Pusterthal). Ludność miejscowa rzymska zewsząd ucieka: z miast nad brzeżnych chroni się na wyspy. Powstają nowe miasta, jak Spalato (tu w ruinach pałacu Dyoklecyana uciekinierzy z Soluny znajdują swe schronienie), jak Raguza, (miejsce ucieczki mieszkańców Soluny i Epidauru). Z pól i równin ludność chroni się w góry: Pindu, Rhodope lub nad morze. Resztki tej ludności dawnej, Illirów i Dalmatyńców zromanizowanych, do dziś dnia dochowały się w czworoboku między Skutari, Prizrendem, Ochrydą i Valoną w postaci Albańczyków. Ludność romańska, która przechowała się w Istryi, zowie się Zinzari, w Dalmacyi Morlacchi (Mauro - Walacchi). Słowianie bowiem Rzymian i ludy, od nich pochodne, roman-

---

kie są imiona pierwszych wodzów słowiańskich w walkach ich z Bizantyjczykami? Jaki los ludności rzymskiej w czasie najazdu awaro - słowiańskiego? Jakie miasta nowe powstają? Gdzie się chroni ludność? Gdzie się przechowały szczątki ludności rzymskiej na półwyspie bałkańskim i pod jakimi nazwami? Jaka była

skie nazywali Włochami, tak samo jak Germanowie (od tych ostatnich wzięły się nazwy jak Wallonowie w Niderlandach, Walischland—Włochy, Wolfgau w Tyrolu). Tak powstała średniowieczna Wielka

202. Czara złota z godłem miast. Wykopalisko w Albanii. Zbiór Morgana w New Yorku.

Wołosza (Μαγάλη Βλαχία) serbska (Rumuni macedońscy), w odróżnieniu od Wołoszy zadunajskiej (Rumunii dzisiejszej). Mieszkańcy jej sami siebie zwą Romani, Romini. Śladem tych prze-

wrotów jest do dziś dnia imiennictwo topograficzne: w górach — romańskie, w dolinach — słowiańskie. Spustoszenie i wyludnienie kraju było tak wielkie, że po upływie lat jednego pokolenia cesarz Herakliusz musiał uznać nowy stan rzeczy za stały, i stąd później utrwaliło się mniemanie o przyzwoleniu cesarza Herakliusza na osiedlanie się Słowian w Dalmacyi i w Illiricum. Jakoż od granicy istryjskiej aż po ujście Cetiny i w okolicach Syrmii, a prawdopodobnie w Bośnii (po Drinę) spotykamy odtąd słowian Chorwatów. Na wschód od nich nad Timokiem, Serbów, nad Morawą Braniczan, (star. Viminacium=Braniczewo — siedziba w XI i XII w. biskupa braniczańskiego lub morawskiego). Jeszcze wyżej na północ, w bodryskim komitacie, w Banacie i nad ujściem Morawy siedzą wsch. Obodryci lub Predenecenci, poniżej Chorwatów nad morzem—Serbowie nadbrzeżni: na południe od Narenty aż po Raguzę Zachlumiani (Zagórzanie), od Raguzy po zatokę Cattaro Trawinjanie i Duklejanie (ci ostatni może przodkowie Czarnogórców). Koło starož. Doklei, po serbsku Dioklityi — jest kraj Primorje lub Pomorje (jak morze Adryatyckie i jez. Skutari zowią się „dioklityskie“ jezioro i morze), który się ciągnie aż po Istrię i Krainę. Tu jest kres osiedlenia, a mieszkańcy tych stron zowią się Krajnacy. Tak od Dunaju aż po Haemus nastąpiło osiedlenie się Słowian. Po r. 657 kraj ten Teofanes nazywa już po prostu Sklawinią. Między VII zaś a X w. cały półwysep od Zary do Rhodope i do

---

nazwa dla określenia Rzymian u Słowian? Jakie ślady w imiennictwie topograficznym pozostawił najazd? Jakie nowe ludy Słowian osiedliły się na półwyspie bałkańskim? Gdzie był kres osiedlenia Słowian? Co oznacza Slawonia? dzisiaj a dawniej? Jaki system stosowało

Tessalonik zowie się Slawonią. Dziś ta nazwa zachowała się tylko odnośnie do części między Drawą a Sawą. Nazwa Illiricum zginęła. Nazwa Dalmacyi — zachowała się jedynie odnośnie do wysp i pasu nadbrzeżnego.

§ 9. SŁOWIANIE W CESARSTWIE WSCHODNIEM.

I do Słowian, jak do innych barbarzyńców, cesarstwo zastosowało system legalizacyi ich pobytu w państwie na prawie sojuszników (foederati). Zmiana ta dokonać się musiała za czasów Herakliusza. Ziemia, przez nich zajmowana, uchodzi za podarunek cesarza. I tutaj, również jak w zachodniem cesarstwie, spotykamy podział jej między Rzymianami a barbarzyńcami-słowianami. Słowianie wchodzą w szeregi wojskowe cesarstwa i biorą udział w wojnach mało-azyatyckich z Arabami. Cesarz Herakliusz pisywał listy de duces Sclavorum, jako do sprzymierzeńców (Tomasz ze Spalatu). Zresztą miasta, obsadzone wojskami, pozostały w ręku rzymskich i trzymały w szachu tych świeżych sprzymierzeńców. I tak, w sąsiedztwie Tessalonik mieszkają Druguwici, Sugudaci, Belegesity, Berzity, Bajunity. Sąsiedztwo to każdej chwili mogło zmienić się w zawładnięcie miastem, którego mieszkańcy jedyną swą nadzieję kładą w patronie swym i obrońcy św. Dymitrze. Korzystając z trudności cesarstwa na Wschodzie w walce z nowym nieprzyjacielem, Arabami, Słowianie zapuszczają się coraz dalej w głąb półwyspu. Po r. 609 sięgają już do Epiru

---

cesarstwo wobec Słowian? Jakie było położenie Słowian w charakterze sprzymierzeńców Bizancyum? Jak daleko sięgło osadnictwo Słowian na półwyspie bałkańskim tudzież w Grecyi? Jakie ślady jego przetrwały w nazwach starożytnej Grecyi? Jakie zadanie miała Sło-

i Tessalii. Za dynastyi izauryjskiej element słowiański wtargnął na południe od Olimpu i po za Istmus. Około połowy VIII w. Tessalia, część środkowej Grecyi i Peloponez (przedewszystkiem środkowa, południowa i zachodnia część tego półwyspu) uległy silnej slawizacyi. Cała europejska część Bizancyum dostała się w ręce Słowian. Jeszcze dziś nazwę starożytnych gór Kyllene zastępuje słowiańska nazwa Ziria, zam.

203. Klasztor Dafne w Attyce (XIII w.).

Arwania—Chelmos, zam. Parnas—Malewo. W Lakonii spotykamy plemiona Czakonów, jak w Messenii — Krywiczów, a na Tajgecie — Milingów i Ezeritów. Nawet wyspy nie zostały oszczędzone przez nowych najeźdźców, którzy na swych łodziach z jednolitego pnia drzewnego wyżłobio-

---

właszczyzna wobec cesarstwa? Czy mu sprostała? Co uratowało cesarstwo wschodnie od slawizacyi? Na czem

nych, t. zw. monoxylach, puszczali się na Cyklady, a z czasem nawet urządzali wyprawy na sąsiednie wybrzeże Italii. Cesarstwo wschodnie było więc skazane na łup Słowian, podobnie jak zachodnie było wystawione na łup Germanów. Jeżeli to się nie stało, to jedynie dlatego że kultura na wschodzie okazała się silniejszą i odporniejszą wobec Słowian, aniżeli była nią kultura

204. Rzeźba bizantyjska na balustradzie.

zachodnia wobec Germanów. Nigdzie bez zetknięcia się pośredniego lub bezpośredniego z państwowością i kulturą rzymską nie powstała trwała organizacya państwowa. Tak było u Germanów, których państwa zachodnie są nietylko dziełem podboju, ale i po części owocem dawnej kultury

---

polega odrodzenie narodowe Bizancyum? Jaki żywioł plemienny w nim zapanował i odkąd? Na czem oparła

rzymskiej. Inaczej u Słowian, w stosunku do których cesarstwo wschodnie okazało się odporniejszem, aniżeli było niem zachodnie w sto-

205. Puszki z rzeźbą ze słoniowej kości z przedstawieniem Daniela w jaskini pośród lwów. Okaz wczesnej rzeźby bizantyjskiej British Muzeum w Londynie.

sunku do Germanów. Utrzymała go przy życiu regeneracya narodowa za dynastyi izauryjskiej,

która z państwa wschodnio-rzymskiego uczyniła go cesarstwem greckiem, lub bizantyjskiem. Żywioł grecki południowej Tracyi i Macedonii, po miastach zawsze silny, odzyskał przewagę nad łacińskim. Na półwyspie anatolijskim i bez tego był zawsze silniejszy. Skutkiem wzrostu świadomości narodowej Greków element słowiański musiał wejść na drogę pokojowego współżycia z dotychczasowymi mieszkańcami. Znika on w Grecyi, choć jeszcze w XV w. mówią po słowiańsku na Peloponnezie; ale nowa narodowość grecka wchłania w siebie masę pierwiastków z plemienia Słowian na półwyspie bałkańskim. Grecya niebawem stamtąd otrzymywać będzie patryarchów, jak Nicefora, cesarzy, jak Bazylego Macedończyka. Słowianie znaleźli się w tym samym stosunku wobec Greków i wobec Bizancyum, w jakim Germanowie znajdowali się przedtem wobec Rzymian i wobec papiestwa. Ale do rozkładu cesarstwa wschodniego, jaki miał miejsce z cesarstwem zachodniem w tych czasach, nie doszło. Dlatego organizacya państwowa Słowian południowych oparła się nie na systemie cywilizacyi wschodnio-rzymskiej, lecz na systemie barbarzyńskim, zapożyczonym u Turków. Stąd też nie miała tej trwałości, co organizacya zachodnia państwowa u Germanów. Okazało się to najdobitniej na zawiązkach pierwszych organizmów państwowych Słowian poza granicami cesarstwa, a przedewszystkiem w naddunajskiej Pannonii.

---

się organizacya państwowa u Słowian południowych? Jakie skutki pociągnęło zapożyczenie systemu u Turków? Jakie podobieństwo między zawiązkami organizacyj państwowych u Słowian i u Germanów, i na czem polega główna różnica? Jakie podobieństwo kolei pierwszych losów historycznych? Jaki lud turkski pa-

§ 10. PAŃSTWO AWARO-SŁOWIAŃSKIE.

W tem jest największe podobieństwo organizacyi państwowych Słowian i Germanów, że występują one za przewodem Turków, i jak Germanowie na Wschodzie pojawiają się wprzód pod jarzmem Hunnów, tak Słowianie pojawiają się teraz pod jarzmem Awarów. Ta wyższość organizacyjna pierwiastka turkskiego państwowego w przeciwieństwie do germańskiego i słowiańskiego szczepowego musiała nawet oddziaływać na wyobraźnię obydwóch tych ludów—podbitych ujarzmionych w stosunku do zwycięzców panów, przynajmniej i w jednym i w drugim języku nazwa Turka stała się pojęciem dla oznaczenia olbrzyma: w germańskim Hun, w słowiańskich Obr (po czesku, po serbsku, po polsku, po łużycku hobr, co oznacza Awar). W języku więc utrzymała się żywa tradycya panowania jednego i drugiego plemienia Turków nad świeżo zaczynającymi swój byt historyczny plemionami. Termin zresztą Awar nie był ściśle przestrzegany dla odróżnienia nowej fazy najazdu, i na Zachodzie nie przestano nigdy nowych najeźdźców nazywać Hunnami. Nazwę tę później rozciągnięto nawet na Węgrów, którzy też przez całe wieki średnie spokrewniali siebie z Hunnami, a i dziś jeszcze chętnie wywodzą się od Attyli. Niema też powodu wątpić, że pierwiastek słowiański, choć ujarzmiony, stanowił integralną część państwa awarskiego—czy to w charakterze żołnierzy, jako przed-

nował nad Germanami, a jaki nad Słowianami? W jakich identycznych pojęciach — wyrazach przechowała się tradycya tego panowania? Co oznacza nazwa Hunn przez całe wieki średnie, i na jakie ludy kolejno była rozciąganą? Jaką rolę odgrywał pierwiastek słowiański

nie szeregi w bitwach staczanych, czy też w charakterze siły roboczej. Niekoniecznie jednak starty był do roli niewolników. W państwie awarskiem

206. Krzyż emaliowany (email cloisonné) VI lub VII w. Ze skarbca w kaplicy Sancta Sanctorum w Rzymie.

władzę naczelną, przedewszystkiem wojskową, reprezentował chakan—chan, ale obok niego była arystokracya, naturalnie także wojskowa, tarchany, przyczem zwyczajem tureckim rodzaj zastępstwa króla spełniał wice-król, tudun. I kto wie, czy za tym przykładem nie wytworzyła się godność majordoma (jak u Słowian później piastuna). Wyłączać Słowian z tej organizacyi politycznej w ciągu trzechwiekowego blizko panowa-

207. Emalia bizantyjska (émail cloisonné) t. zw. Deesis. Ze skarbca w Sancta Sanctorum.

nia nad nimi Awarów nie ma powodu. I Słowianie hunszczeli się czy awarszczyli. Tak w czasie oblężenia Tessalonik przez Słowian imię wodza Słowian, pojmanego do niewoli, Chatun, może być również dobrze nazwą osobową, jak i tytułem awarskim (zepsute chakan). Zresztą po

w państwie awarskim? Jaka była jego organizacya? Jaki stosunek Słowian do Awarów? Jak się zachowała

za obrębem państwa bizantyjskiego innego wzoru organizacyi państwowej, jak turkski, Słowianie wcale nie mieli. I powodów do tworzenia takich organizacyi państwowych wcale nie było: po za Dunajem wsiąkali oni szybko w organizm państwowy bizantyjski, który wraz z osiedleniem

208. Taca z bronzu. Zbiór Martin'a na wystawie monachijskiej.

dawał im tytuły i godności książąt oraz wciągał w zakres, czy to wojskowości, czy to administracyi bizantyjskiej. O własnej państwowości Słowianie myśleli w miarę, im dalej od granic cesarstwa

ludność słowiańska po za obrębem panowania Turków? Dla czego nie wytworzyła się jej państwowość pierwot-

byli usunięci, oraz im bardziej cofała się wstecz nawała awarska. A to miało miejsce właśnie na zachodzie.

§ 11. SŁOWIAŃSZCZYZNA ZACHODNIA. WENDOWIE I ICH SĄSIEDZI BAWAROWIE.

Było to w naturze tego procesu rozkładu, któremu podlegał świat dawny rzymski, że nowe ciała samoistne musiały pojawiać się na kresach jego bytowania. Coś podobnego zdarzyło się u Franków, jeszcze wcześniej u Brytyjczyków, a to samo miało miejsce i u Słowian. Wiemy, że najazdy Awarów, a więc i Słowian już w pierwszej fazie ich wędrówek sięgały po same granice nowego państwa frankońskiego, a więc po Turyngię. Król Austrazyi, Siegbert, dwukrotnie walczył z Awarami, aż wreszcie zwyciężony wolał zawrzeć z niemi sojusz (r. 569). Świat turko-słowiański zetknął się więc tutaj po raz pierwszy ze światem germańskim na zachodzie. Ta data historyczna musi nam zastąpić wszelkie daty co do osiedlania i wędrówek Słowian na zachodzie, bo ich nie znamy. W tym okresie czasu obracając się, możemy Słowian w pomienionych siedzibach uważać również dobrze za przybyszów, jak za autochtonów. Zawsze ich granice osiedlenia będą oznaczone granicami państwa awarskiego. A siedziby te ówczesne na zachodzie dobrze określają się nazwami. Podobnie jak na Wschodzie za Dunajem Sklawinia, tak na Zacho-

---

na pod wpływem organizacyi państwowej Bizancyum? Kiedy i gdzie próbowali Słowianie stworzyć własną państwowość niezależną? Dla czego do wytworzenia się jej przyszło wprzód na zachodzie, aniżeli na wschodzie? Jak daleko sięgał najazd Awarów oraz osiedlenie Słowian? Czy Słowianie na zachodzie byli przybyszami

dzie nazwą powszechną dla Słowiańszczyzny była Wendya. Wendowie i Weneci są to nazwy u kronikarzy zachodnich dla Słowian. Być może, że ta sama nazwa zapożyczona przechowała się w greckiem Antoi dla słowian dniestrzańskich (wołoskich). Frankowie, posuwając się ku wschodowi, wszędzie rozciągali tę nazwę, która ma swe źródło w Wendach nadbałtyckich, na inne ludy słowiańskie, i czy to w Styryi, czy w Karyntyi te ostatnie nie inaczej po dziś dzień nazywają się, jak Wendami (Winden, Windische). Inaczej Słowianie. Ci, co najdalej na zachód byli wysunięci, a więc zarówno Serbowie Łużyccy, jak Czesi, sąsiadów swych nie nazywali inaczej, jak Bawarami (Bawarska u Słowian łużyckich). Otóż ta nazwa jest przeniesiona przez Słowian-Czechów z mieszkańców dawnych celtyckich (Boiuvarii — Bojas) na sąsiadów ich od zachodu—Szwabów-Allemannów, odkąd Czesi zajęli ową Bojas. Pomimo to dla Serbów Łużyckich, jak i dla Czechów, sąsiedni kraj na zachód i sąsiedzi ich zachodni zawsze nazywali się już odtąd Boiuvarii, chociaż i sam ich kraj nie przestawał nazywać się Boias. Różnica między Bawaryą i Bohemią jest to więc wytwór późniejszego stosowania się nazw do odrębnych pojęć geograficznych i językowych, tak samo, jak nazwa celtycka Rakausi — Rakuszanie przeniesiona jest z nazwy ludu na monarchię austryacką na Zachodzie. Otóż i sąsiedztwo bezpośrednie tego państwa turko-słowiańskiego stanowili Bawarowie. Od r. 610 zaczyna się szybki zmierzch

czy autochtonami? Jaka jest nazwa powszechna dla Słowian na zachodzie? Jak ich nazywają źródła pierwsze germańskie—frankońskie? Jak nazywali Słowianie swoich sąsiadów zachodnich Germanów? Od czego pochodzi nazwa Bawaryi i Bohemii, i jakie przechodzi ona koleje? Przy jakich ludach ostatecznie się utrwala?

awarskiego chanatu i rozkład jego hordy. Skutkiem zamieszek przy zmianie tronu oddzielają się od niej Bułgarowie, którzy musieli uciekać i szukać schronienia w Bawaryi, zresztą wytępieni wkrótce przez Bawarów. Z tej okoliczności skorzystali także i Słowianie, aby wyzwolić się z pod jarzma awarskiego, które, jak każda niewola u najeźdźców, stepowych koczowników, nie było zbyt słodkie i lekkie. Ale w gruncie rzeczy była to mniej walka z Awarami, jak ekspansya na zachód przeciw Frankom.

§ 12. PIERWSZA ORGANIZACYA PAŃSTWOWA SŁOWIAN. PAŃSTWO SAMONA.

Jednolity świat starożytny rzymski został rozbity na dwie połowy, zachodnią i wschodnią, dwukrotnie: raz przez Germanów pod przewodem Hunnów, drugi raz przez Słowian pod przewodem Awarów. To były czynniki rozłamu między Wschodem a Zachodem, silniejsze od podziału administracyjnego Dyoklecyana i Konstantyna, chociaż po części już ten podział był przez nie uwarunkowany. Temu stanowi faktycznemu nie odpowiadały wcale pojęcia prawne, które długo utrzymywały Bizancyum na stanowisku „imperium uniwersale“ (cesarstwa wszechświatowego“), a cesarza na stanowisku „kosmokratora“, czyli „władcy świata“ (Luitprand). I władcy germańscy, jak frankońscy Merowingowie lub ostrogoccy królowie, uważali siebie tudzież swe państwo za przynależne do cesarstwa, przynajmniej nominalnie. Słowianie przeto, którzy za prze-

---

Kiedy i z czego skorzystali Słowianie, aby wyzwolić się z pod zależności Awarów? Kto i kiedy rozbił świat rzymski na dwie połowy? Jakie pojęcia prawne przeciwstawiały się temu rozbiciu? W czem przejawiły się

wodem Awarów wbili się klinem w ten organizm, byli czynnikiem, potęgującym rozdział świata na dwie połowy, chociaż właściwie do Karola W-go nie był on jeszcze oficyalnie uznawany, Przynajmniej starano mu się zapobiegać. I ten charakter jednoczący ma ekspansya państwa pierwotnego Merowingów w kierunku ku wschodowi. Linią tej ekspansyi była rzeka Dunaj, nietylko ze ztanowiska komunikacyjnego, jako starożytna droga rzymska, ale i militarnego oraz handlowego. Tem się tłumaczy dążenie Merowingów, a poniekąd i późniejsze Karola W. do podboju Słowian i Awarów. Od chwili gdy państwo Franków wzmogło się zwłaszcza za Dagoberta, królowie merowingscy uważali za swój obowiązek posunąć granice państwa „usque ad manum publicam“—czyli tam, gdzie się zaczyna władza prawna, jakiem było na wschodzie cesarstwo. Ale i drugi powód walki—handlowy nie był małoważnym za panowania tego króla, któremu przypisuje się założenie targów w St. Dénis i w St. Germain des Prés. Były to przeszkody w ruchu handlowym śródlądowym między Francyą a Bizancyum. Tak nam przynajmniej motywuje historyk frankoński (t. zw. Fredegar) ten zatarg króla merowingskiego z po raz pierwszy spotykanym nad Dunajem państwem słowiańskim, raczej wendyjskim księcia Samona. Trzy armie: z północy od strony Austrazyi, z zachodu z Alemanii czyli Bawaryi i od południa od strony Longobardów wkroczyły na terytoryum słowiańskie, a więc do Górnej Pannonii, i ta pierwsza właśnie armia poniosła klęskę pod Wogastisbu-

dążenia do jedności drugiej połowy świata zachodniego ze światem wschodnim? Jaki był cel i kierunek ekspansyi monarchii Franków za Merowingów? Jakie przeszkody dla tego połączenia stawiało państwo awaro-

rem, zamkiem czy też obozem (według Palackiego,—Tausem—Damażlicami, ktore w wiekach średnich noszą nazwę Togastu). Wenetowie za ten najazd odemścili się spustoszeniem Frankonii i Turyngyi. Musimy przeto przyjąć, że to pierw-

209. Kaplica św. Krzyża z Montmajour pod Arles (XI w.).

sze państwo słowiańskie jest najbardziej wysunięte na zachód i że sąsiaduje z Bawarami. Jak daleko, trudno to powiedzieć. Już ku końcowi VI w. Bajoarowie staczają walki ze Słowianami i Awarami we wschodnich Alpach (595—596).

Ale i na północnym zachodzie po zwycięstwie nad Frankami, książę sorabski Derwan, musi uznać nad sobą zwierzchnictwo Samona. Kim był Samon — niewiadomo. Według jego historyka—twórcą państwa i jego organizatorem. Samo plemię, które Samon wyzwolił z zależności Awarów, zowie się ogólnie Wenetami. W oznaczeniu osoby Samona historyk frankoński jest bardzo szczegółowy. Nazywa go kupcem frankońskim i wywodzi jego pochodzenie z Senonagum (dziś Sens—dawne Agendicum—stolica Senonów, plemienia galijskiego). Przerabiać go na Słowianina, jak to już w IX w. kusiły się źródła bawarskie, a jak to usiłują jeszcze dziś czynić niektórzy, niepodobna. Nie jest on ani historyczny Mieczek (według Lelewela), ani legendarny Leszek — Lestik z kroniki Wincentego Kadłubka (według Gutschmieda). Powoływanie się na świadectwo pisarzy arabskich, że jest to ów Mahaka czy Madżek — imię czy tytuł najdawniejszy króla słowiańskiego, także niemożliwe, ponieważ wyraz ten arabski jest to przeróbka biblijnego Magoga. Sprowadzanie fredegarowskiego Samona do kadłubowskiego Lestka przy pomocy analogii historycznych zdarzeń ma właśnie przeciw sobie tę historyczność, która w mitach nigdy się nie dochowa. Tem trudniej przeto to wystąpienie Samona związać z losami jakiejś późniejszej organizacyi państwowej Słowian. Pod tym względem w dziejach Słowiańszczyzny nietylko na zachodzie, ale i na wschodzie panuje ciemność aż

słowiańskie? Pod jaką nazwą i pod czyim imieniem występuje po raz pierwszy organizacya państwowa Słowian w historyi? Kiedy i z jakiego powodu dowiadujemy się o niej? Jakie pierwsze walki staczają Słowianie z Frankami na zachodzie? Kim był Samo? i jakim ludom on przewodził? Jakie są hypotezy co do osoby Sa-

do czasów Karola. Kronikarz zresztą zaznacza rychły upadek (po 30, 35 latach) państwa Samona (r. 662), który przypisuje podziałowi między jego liczne potomstwo męzkie. Epizodem jednak lokalnym nazwać tego nie można; zanadto dużą rolę przypisuje sam historyk walce z Samonem samej monarchii frankońskiej. Jedno, co się da niezawodnie stwierdzić, to, że tutaj u Słowian północno-zachodnich jądro państwowości wytwarza się wcześniej, jak u południowo-wschodnich; a jeśli tak, to działały tutaj wpływy starsze cywilizacyjne, nietylko obce, ale i właściwe słowiańskie, takie same, jak dajmy na to u wschodnich Franków, które się wyraziły w powstaniu nowej monarchii Karolingów. Jakoż na tym samym gruncie, co monarchia Samona w Pannonii, współcześnie z Karolingami powstanie inna monarchia słowiańska — państwo wielkomorawskie Rastica i Świątopełka.

§ 13. EPOKA KAROLINGSKA W DZIEJACH SŁOWIAN. CESARSTWO I PAPIESTWO.

Walki agresywne z cesarstwem i starcia ludów na krańcach Zachodu—oto jedyne momenty dziejowe Słowiańszczyzny pierwotnej. Zresztą od czasów Dagoberta do Karola W. i o nich niewiele już słychać. A jeżeli tak, to znaczy, że Słowiańszczyzna cała musiała wtedy przeżywać ten sam byt plemienny, jaki od wieków przeżywały ludy europejskie, po za obrębem świata

---

mona? Dla czego niema związku między państwem Samona a późniejszymi organizacyami państwowymi u Słowian? Jaki był grunt dla powstania pierwszej monarchii słowiańskiej? Jakie na tym samym gruncie wyrosły monarchie późniejsze? Dla czego po upadku Samona przerywa się wątek tradycyi historyczno-państwowej

cywilizowanego pozostające. Ten świat cywilizowany w okresie pierwszych monarchij germańskich raczej skurczył się, aniżeli rozszerzył. Nic więc dziwnego zatem, że Słowianie byli daleko bardziej jeszcze od niego odsunięci teraz, jak za czasów rzymskich, że zamiast różnicowania ludów znowu wraca, jak za czasów Pliniusza lub Strabona, pojęcie ogólne Europy na Zachodzie, jako Germanii. I temu zapatrywaniu daje wyraz jeszcze nawet historyk Karola, obejmując tą nazwę wszystko, co się na obszarze między Renem a Wisłą tudzież Dunajem a morzem znajduje (Einhardi vita Caroli c. 15). Że to była nietylko Germania, o tem świadczą nazwy ludów, które tu mieszkały, a które do dziś dnia przechowały ciągłość tradycyi słowiańskiej, jak Wilcy, Sorabowie, Obodryci, Czesi (Weletabi, Sorabi, Obodriti, Boemani). Wprowadza ich na widownię reorganizacya i regeneracya sił Zachodu za czasów Karolingów: tradycyjna władza nad światem Rzymu, zmieniona obecnie w władzę duchową papiestwa, i jej nowa podstawa materyalna— monarchia frankońska, która niebawem wyrosła na stopień cesarstwa. Wówczas to właściwie rodzi się nowy Zachód czyli współczesna Europa, której dawne cesarstwo rzymskie, przemieniono w państwo narodowe greckie, przeciwstawi się później, jako Wschód. Słowiańszczyzna z roli klina, rozbijającego świat dawny rzymski na dwie połowy, przeobrazi się teraz w twór, postawiony między młotem a kowadłem. I te koleje

---

Słowian? Jaka wraca nazwa geograficzna dla określenia krajów i ludów na północnym wschodzie? Kto ostatni używa terminu Germania na jej określenie? Jakie ludy słowiańskie żyją i mieszczą się w obrębie tej nazwy? Co i kiedy znów wyprowadza na widownię dziejową Słowiańszczyznę zachodnią? Z jakim faktem powszech-

jej, zawarunkowane zarówno położeniem geograficznem, jak koniecznością udziału w walkach dwuch kultur: wschodniej i zachodniej, gorzej i fatalniej oddziałają na jej losy, aniżeli dotychczasowe najazdy czy to ludów germańskich, czy to turkskich, aniżeli nawet długowiekowe jarzmo tych ostatnich.

§ 14. KONIEC PANOWANIA AWARÓW I GRANICE MONARCHII KAROLINGSKIEJ NA WSCHODZIE.

Jeżeli dotychczasowe posuwanie się monarchii frankońskiej ku wschodowi wychodziło z chęci zbliżenia się do Bizancyum, ta nowa faza stosunków jego ze Wschodem, zainaugurowana przez Karolingów, wychodzi z założeń, o wiele śmielszych i o wiele prawowitszych. Kieruje nimi myśl podboju w znaczeniu nietylko politycznym, ale i chrześciańskim. Ulegli mu Sasi i Bawarowie, a wraz z nimi w pewnym stopniu także i Słowianie połabscy: Wilcy, Obotryci, Sorabowie oraz Czesi. O jakichś walkach nadzwyczajnych ze Słowianami nie słyszymy, a więc zapewne i przywiedzenie ich do zwykłej uległości danniczej nie było rzeczą zbyt trudną. Większą siłę posiadało jedynie państwo awarskie, które dzierżyło Pannonię od stóp Karpat aż po Sirmium i po górną Mezyę. Stąd też uporczywe wojny, toczone z niem przez Karola W., które historycy współcześni porównywują z wojnami saskiemi. I tutaj pod państwem Awarów trzeba przypuszczać obszerniejsze połączenie ludów, zostających pod panowaniem Awarów. I tutaj plan strategicz-

---

nodziejowym łączy się ostateczne wystąpienie Słowian? Jakie położenie i rola Słowiańszczyzny między Wschodem a Zachodem? Jaki wpływ na dzieje Słowian wywiera monarchia Karolingów? Jaki jest jej cel podboju

ny wyprawy, podzielonej na trzy armie (środkową, północną i południową), był ten sam, co za Dagoberta. I tutaj cel wyprawy był nie tylko zdobywczy, ale i handlowy. Do tego czasu odnosi się projekt kanału między Regnitz i Altmühl (dziś częściowe ślady—kanał Ludwika) dla połączenia Renu z Dunajem—połączenia, rozumie się, handlowego i wojskowego. Nawet wieść o bogactwach, złupionych w ringch (obozowiskach) awarskich, których napływ miał podnieść ceny o $^1/_3$ w państwie frankońskim, może wskazywać nietylko na łupy wojenne, nagromadzone przez Awarów, ale i na bogactwa, pochodzące z wymiany między Zachodem a Wschodem na drodze ponnońskiej czyli naddunajskiej. Wszak niezadługo wykwitnie tu nowe potężne państwo wielko-morawskie, dowód, że panowanie Turków nie było bez zadatków trwałego cywilizacyjnego rozwoju. Jakoż korzyść ze zniesienia ringów awarskich odnieśli w pierwszym rzędzie Słowianie, których książęta teraz będą razem z awarskimi pojawiali się na dworze Ludwika Pobożnego czy to w Paderbornie w roku 817-ym, czy we Frankfurcie r. 822-im. Nigdy dalej na wschód nie posuną się w wiekach średnich posady germańskie. Serbowie a więc Timoczanie nad Timokiem, Braniczowianie koło Braniczewa, Obodryci wschodni w komitacie bodryskim w Siedmiogrodzie i nad ujściem Morawy, poddadzą się pod zależność monarchii karolingskiej. Taki sam los spotkał Chorwatów, których księcia Liudewita przywiódł do uległości Baldrych, margrabia Friaulu, na powrotnej dro-

---

Słowian? Dla czego ci ostatni łatwo mu ulegli? Jaka organizacya państwowa stawia większy opór? Jak długo walczył cesarz Karol z Awarami? i jak uskutecznił podbój ich państwa? Jakie było znaczenie kulturalne

dze z wyprawy przeciw Awarom. Jak nad Anizą rozciągnęła się teraz marchia wschodnia (limes avaricus albo pannonicus), znana wówczas jeszcze dopiero pod nazwą Wschodu (Oriens) lub kraju Awarów, Hunnów, także Sklawinii (Ostmark), tak od strony morza Adryatyckiego powstała marchia friaulska, która włada Karantanią, Istrią, Pobrzeżem, krajem między Sawą a Drawą. Tutaj, w Sirmium, straż frankońska czuwa nad utrzymaniem w uległości Słowian tudzież nad komunikacyami między państwem Franków a cesarstwem bizantyjskiem. Jeszcze dziś ślady tego panowania Franków pozostało w przechowanej nazwie miejscowej Frenkochorion. A cesarz Franków będzie rozstrzygał spory graniczne między Dalmatami, Rzymianami a Słowianami. Karol nie tylko urzeczywistnił cel dawny monarchii merowingskiej — zbliżenia się bezpośredniego z cesarstwem, ale posunął się tak daleko na wschód, że przypisywano mu chęć podboju wschodniego cesarstwa. To pewne, że popierał Wenecyę i miasta Dalmacyi, które się oderwały od cesarstwa. Wprawdzie pokój r. 812-go uregulował granicę między tymi państwami, oddając Dalmacyę i Wenecyę cesarzowi, ale wszak nic innego, jak tylko ten podbój Pannonii i Słowiańszczyzny utorował Karolingowi drogę do uznania jego tytułu cesarskiego na Wschodzie, dotychczas zaprzeczanego, a i później, jak przez ces. Bazylego I wobec Ludwika II, ces. Nicefora Fokasa wobec Ottona II odmawianego (zamiast basileus tytułowano cesarza na zachodzie rex.). Nic dziwnego zatem, iż rozkład monarchii karolingskiej

państwa awarskiego, i jaka spuścizna po nim pozostała się u Słowian? Jak daleko sięgnęła monarchia Karola W. na wschodzie? Gdzie i jakie nowe prowincye

stał się i dla Słowian hasłem wyzwolenia, tudzież utorował im drogę do samodzielnego życia państwowego i narodowego. To nie przeszkadza temu, że osobistość Karola i monarchia, przez nie-

210. Relikwiarz emaliowany w Limburgu — roboty bizantyjskiej (X wiek).

go stworzona, stały się punktem wyjścia w rozwoju państwowym Słowian nawet na wschodzie (u Serbów „kral“ tytuł króla od imienia Karola). Jakoż okres Karola W. ma poniekąd dla Sło-

wiańszczyzny to samo historyczne znaczenie, co okres Augusta dla Germanów.

§ 15. ROZKŁAD CESARSTWA I KRÓLESTWO WSCHODNIO-FRANKOŃSKIE.

Od czasów Karola W. zaczyna się nowa epoka w dziejach Słowiańszczyzny, ale zarazem jest to nowy rozdział w walce między Wschodem a Zachodem. Dotychczas razem ze Słowianami albo po nad nimi występuje wszędzie i zawsze żywioł turski, ucieleśniony głównie w tym okresie i na przestrzeni środkowej Europy w państwie awarskiem. Obecnie przewaga żywiołu turkskiego dzięki sile oręża frankońskiego została złamana, ale na jej miejscu występuje nowy czynnik władzy pośród Słowian—król frankoński, a od r. 800 także cesarz rzymski, spadkobierca władzy rzymskiej, po za którym stoi wyraziciel nowej władzy duchownej nad światem—papież. Teraz z tymi potęgami, wyobrażającymi Zachód, będzie miała do czynienia Słowiańszczyzna, i one to bądź przyjaźnie, bądź wrogo będą wpływały na jej kształtowanie. Tylko, jeżeli się mówi o tych dwuch czynnikach na progu dziejów Słowiańszczyzny, to nie należy je traktować tak, jak się wogóle traktuje rolę cesarstwa i papiestwa w wiekach średnich, i jak je przedstawia nauka niemiecka, a za nią popularna polska. Cesarstwo, jako wskrzeszone imperium rzymskie, była to fikcya, a raczej teorya polityczna, gorliwie podtrzymywana przez ludzi in-

---

kresowe zakłada Karol W. dla walki i podboju Słowian? Jaki wpływ jego na stosunek Słowian do Bizancyum? Jaki zysk odniósł Karol W. z podboju Słowian południowych? Jaki wpływ osobistość Karola W. wywarła na ludy słowiańskie? Jaką rolę odgrywa Karol W. w dzie-

teligentnych, ale był to dopiero postulat, a nie rzeczywistość. Wiadomo, jak niechętnie przyjął

211. Św. Leoncyusz. Malowidło ścienne bizantyjskie.

koronę cesarską Karol W., jak rzadko on, a po nim jego następcy, Ludwik Pobożny i Lotaryusz I, stroili się w szaty cesarskie i to tylko w Rzymie. Istotą zaś stosunków politycznych na Zachodzie była monarchia frankońska, która podlegała prawom rozwoju monarchij germańskich, a więc dzieliła się i rozpadała na części, z których wbrew teoryi politycznej cesarstwa musiały powstawać osobne państwa narodowe. Każdy z Karolingów czuł się lepiej w skórze monarchy frankońskiego, aniżeli cesarza. Nie wiele się też troszczył o losy samego cesarstwa. Odżyje ona dopiero w drugiej części monarchii Karola—wschodniej, tej która się nazywa wschodnio-frankońską monarchię, ale której monarchowie tak samo z czasem odrzucą przydomek wschodnich, a zastąpią go narodowym—saski, alemański, bawarski. Ale tutaj na wschodzie ta godność cesarska będzie potrzebna, aby upozorować podboje wśród ludów stycznych północno-wschodnich, głównie Słowian— z tytułu prawa, należnego cesarzowi do panowania nad całym światem. Stąd potrzeba tytułu, potrzeba Włoch i sankcyi, które mógł dać cesarzowi papież—władca Rzymu.

§ 16. TEORYA PAPIESTWA I STOSUNEK DO CESARSTWA.

Jeżeli cesarstwo było do pewnego stopnia fikcyą, a raczej postulatem politycznym, to nie było nią wcale papiestwo. Papiestwo miało za sobą

---

jach Słowiańszczyzny? Jakie znaczenie dla Słowian miało zniszczenie przewagi żywiołu turkskiego w środkowej Europie? Z jakimi nowymi potęgami zaczyna teraz mieć styczność Słowiańszczyzna? Za pośrednictwem kogo i czego zetknęła się ona z cesarstwem zachodnim? Co to jest monarchia wschodnio-frankońska? jakie ona ma

długie wieki pracy twórczej i organizacyjnej: Leonów i Grzegorzy Wielkich. Ale papiestwo to ma do czynienia w domu z potęgą rodzin rzymskich, rodów urzędniczych i wojskowych, która

212. Krzyż bizantyjski Justyna II srebrny złocony, nabijany kamieniami. W Watykanie.

odżyła w nowem zgromadzeniu, senacie, na zewnątrz zaś w stworzonym przez siebie cesarstwie zachodniem. Wprawdzie papiestwo, będąc słabe

w swej podstawie materyalnej i w swych roszczeniach politycznych, samo przedewszystkiem wysunęło potrzebę cesarstwa, i ono to stwarza jego zasadę, tudzież daje mu sankcyę. Tą sankcyą jest chryzmat i sakra cesarza, co wprowadził pierwszy Leon III przez koronacyę Karola W. Mogło się wydawać, iż papież Leon III, kładąc koronę na głowę Karola W., uzurpuje sobie prawo mianowania cesarza. Stąd też Karol przy elekcyi swego syna, Ludwika Pobożnego, znów powraca do teoryi królestwa frankońskiego, i sam własnoręcznie koronuje swego syna w Akwizgranie. Ale papież Stefan IV pośpiesza naprawić ten wyłom w swoim prawie przez ponowną koronacyę własnoręczną i utrwala tradycyę władzy cesarskiej, namaszczonej ręką papieża. Odtąd to namaszczenie albo koronacya jest jedynym przywilejem papiestwa wobec cesarstwa. Ordynacya późniejsza Karolingów, regulując następstwo tronu, wykluczyła wszelką ingerencyę papieża przy elekcyi. Ale ordynacya ta obniżyła zarazem godność cesarską — pozostał się więc znów jedynie akt koronacyjny, jako nadający osobie, wybranej z rodu Karolingów, szczególny przywilej władzy cesarza. Była to na razie jedyna nić między cesarstwem a papiestwem, nić li tylko religijna, ale dla tego posiadająca szczególne znaczenie w tych czasach. Gorzej natomiast rzecz się miała z władzą świecką papieża. Ta bowiem już od r. 824 była poddana władzy cesarskiej, i papież na równi z resztą Rzymian

---

cele względem Słowian na zachodzie, i czem będzie je pozorowała? Jaka różnica między stosunkiem cesarstwa a papiestwa względem Słowian? Jakie ich stanowisko w świecie ówczesnym? Jaka nić wiążę z początku cesarstwo z papiestwem? Kto reprezentuje władzę polityczną wobec papieża? Po kim przeszedł tytuł zwierz-

musiał składać cesarzowi przysięgę wierności tudzież uznawać nad poddanymi swymi juryzdykcyę cesarską. Pod tym względem cesarzowie zachod-

213. Zwiastowanie. Mozaika bizantyjska.

ni weszli w prawa dawnych zwierzchników papieży—cesarzy wschodnio-rzymskich, odkąd stosunek papieża z Bizancyum został zerwany. Nie został przecież zerwany jeszcze węzeł religijny, i Rzym oraz Bizancyum w sprawach religijnych mogły iść jeszcze ręka w rękę. W trzecim dziesiątku lat IX w. Arabowie, oskrzydliwszy Europę, docierali już do jej środka. Zajęli Kretę, zachodnią część Sycylii, a na półwyspie Italii—Tarent tudzież Bari. Zarówno papież, jak i cesarz, musieli się już bronić w swoich posiadłościach europejskich. I ten jednak węzeł polityczny był zbyt słaby, aby utrzymać dawną jedność świata. Okazało się, że Bizancyum mogło pojednać się z cesarstwem, choć nigdy go w duchu nie uznawało—z papiestwem za nic. Antagonizm papiestwa i Bizancyum był silniejszy, aniżeli antagonizm Bizancyum do cesarstwa, i on musiał z czasem doprowadzić do rozłamu kościoła—a na razie sprowadził rozłam Słowiańszczyzny.

§ 17. ANTAGONIZM BIZANCYUM DO RZYMU I ODRODZENIE NARODOWE GRECKIE.

Zarówno papiestwo, jak i cesarstwo zachodnie, wyszły z pojęć starego świata rzymskiego, tylko chrystyanizowanych. Ale widomym znakiem tego świata starożytnego nie był już Rzym, ani nowy cesarz zachodni, tylko Bizancyum czyli cesarstwo romańskie. Bizancyum za dynastyi izauryjskiej przeszło głębokie wstrząśnienia religijne, które opłaciło zerwaniem z Rzymem

---

chnictwa na cesarzów zachodnich? Jaka nić wiąże papiestwo z cesarstwem wschodnim? Jakie wspólne niebezpieczeństwo? Co przeważyło węzeł interesów politycznych i dla czego? Jaki był wpływ rozłamu Rzymu i Bizancyum na losy Słowian? Jak odżyło i jakie nowe

i utratą wpływu na Zachodzie; ale zato odżyło duchowo i materyalnie. Jakoż tylko Bizancyum przechowało tradycyę dawnej cywilizacyi i formy dawnego państwa. Te formy od czasów Dyoklecyana, a nawet Justyniana zostały wprawdzie przeobrażone, ale zmiana ta ich odpowiadała już duchowi czasu. I tak administracya dawna cywilna i wojskowa ustąpiła teraz miejsce jednolitej administracyi wojskowej—podziałowi na temy, ale ten nowy podział odpowiadał ściśle potrzebom obrony i bezpieczeństwa państwa. Nietylko gra-

214. Zajęcia w polu — hodowla wina. Z rękopisu XI w. Bibl. Narod. w Paryżu.

nica musiała być zabezpieczona, ale i wnętrze państwa. Stąd nowi dygnitarze są to generałowie. Jak na czele temy stał strategos, odpowiadający osobie duxa na Wschodzie, tak pod nim naczelnicy turm (oddziałów po 5 tys. żołnierzy) i dungos (oddziałów z tysiąca)—dungarchowie. Miasta teraz są to zamki (κάστρον), a ich głowy — kapitanowie (trybuni). Zamek zaś tak samo, jak oddział wojskowy, dzieli się na chorągwie (ban-

---

formy przyjęło cesarstwo bizantyjskie? Dla czego organizacya państwa bizantyjskiego była trwalsza i mocniejsza od organizacyi cesarstwa zachodniego? Jaki jej

di), a nie na dzielnice. Rawenna miała takich chorągwi 11. Na granicy stały system obrony polegał na koloniach wojskowych, przyczem żołnierze już od XI-go w. otrzymywali ziemię, rodzaj

215. Miniatury greckie (IX w.). U góry święci, u dołu przypowieść o Jobie. Manuskrypt Grzegorza z Naziancu. Biblioteka Narodowa w Paryżu.

feodów. Przeobrażając się w duchu militarnym, cesarstwo rzymskie tem nie mniej utrzymało system centralizacyi w przeciwieństwie do rozbicia feodalnego Europy zachodniej, a jego cesarz w całej pełni zachował władzę samowładczą (αὐτοκράτωρ) zarówno w państwie, jak i w kościele. Władzę duchowną reprezentuje patryarcha nowego Rzymu, za jakie Bizancyum było uważane. I on również udziela sakry cesarzowi, i jego osoba również, jak osoba papieża, jest niezbędną do przenoszenia na cesarza charakteru świętego — basileusa. Ale to, co przenosi świętość — mianowicie, korona i szaty pontyfikalne — według podania zesłane cesarzowi Konstantynowi z nieba—przechowują się na ołtarzu koronacyjnym w kościele św. Zofii i, jako relikwie, w razie potrzeby są wydawane. Jego sa-

216. Św. Jan Chrzciciel. Okaz rzeźby późniejszej bizantyjskiej na kości słoniowej. Liwerpoole.

stosunek do władzy patryarszej? Skąd pojęcie wyższości władzy cesarza bizantyjskiego nad zachodnim? Jaki

kra, według pojęć bizantyjskich, ma naprawdę charakter poświęcający — czyni go z człowieka zwykłego świętym basileusem. Sakra papieska bez tych akcesoryi może zrobić, co najwyżej, rex'a, i dlatego Bizantyjczycy nie uznawali tytułu cesarskiego na Zachodzie, jak nie uznawali charakteru cesarstwa, jako rzymskiego państwa. Według nich, Nowy Rzym jest to Bizancyum, Rzymianie zaś współcześni są tylko Latynami albo Lombardami, a ich cesarz jest królem Franków. To były antagonizmy polityczne, ważniejsze na razie, aniżeli religijne, chociaż i te niebawem się znajdą, jak słynny spór o Filioque— pochodzenie Ducha Św. od Ojca i od Syna, uznawane powszechnie na Zachodzie, ale do symbolu wiary wprowadzone po raz pierwszy dopiero na synodzie w Akwizgranie za powodem duchowieństwa frankońskiego. Rzym przez cały wiek IX i X-ty wciąż zajmuje w tej kwestyi stanowisko neutralne. Ale jak wszystkie kwestye w tych czasach ze sfery politycznej przenoszą się na religijne, tak samo rzecz się miała z antagonizmem między Rzymem a Bizancyum. Jak dogmaty wiary greckiej atakują synody i uczeni zachodni (Alkuin, Paulinus, patriarcha akwilejski), tak samo do ataków na Rzym i papiestwo zabrali się uczeni teologowie i politycy greccy. Od chwili rozbudzenia uczucia patryotycznego Greków, odżyła stara niechęć ich do Zachodu i do Rzymian, chociaż ci sami Grecy występują teraz pod nazwą Romanoi. To odrodzenie narodowe wlało nowe

---

tytuł dawało Bizancyum temu ostatniemu? Za co uważało nowy Rzym i nowych Rzymian? Jakie do politycznych przybyły antagonizmy religijne? Jakie następstwo pociągnęło odrodzenie narodowości greckiej na wschodzie w stosunkach kościelnych z Rzymem? Co zapobiegło pochłonięciu żywiołu słowiańskiego w całości przez Gre-

siły w organizm narodowy bizantyjski i wzbogaciło naukę odumarłą grecką, ale zarazem wywołało schizmę i rozłam kościołów.

§ 18. PAŃSTWO BUŁGARSKIE I WALKA JEGO Z BIZANCYUM.

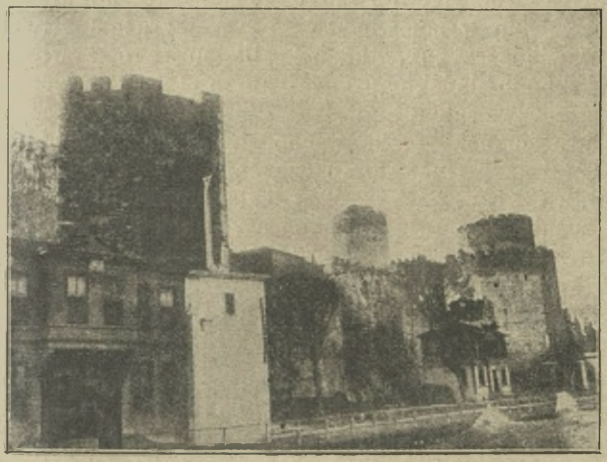
Bizancyum dzięki swemu odrodzeniu było na drodze pochłonięcia żywiołu słowiańskiego w obrębie swego państwa i przerobienia go na żywioł grecki, podobnie jak na zachodzie Rzymianie gallijscy uczynili to już przedtem z żywiołem germańskim. Jeżeli to się nie stało, albo raczej jeżeli to się stało w bardzo słabym stopniu, to tylko dzięki powstaniu na rubieży północnej Bizancyum nowego państwa, w przeważnej mierze słowiańskiego, chociaż pod przewodem turkskiego pierwiastku. Podobnie, jak na zachodzie państwo awarskie, wyrosło na wschodzie, choć nieco później, państwo bułgarskie. Karol W. skończył z Awarami i dzięki temu dotarł do granic Bizancyum, oraz mógł wymóc od niego tytuł cesarski. Z Bułgarami poszła sprawa daleko trudniej. I to państwo było zlepkiem żywiołu słowiańsko-turkskiego, i tutaj szeregi Słowian na wojnie idą obok Bułgarów, wprawdzie pod rozkazami swoich wodzów, ale nie wiemy, czy i u Awarów tak nie było. Tutaj jednak mamy już nietylko imiona książąt słowiańskich, jak ów Dragomir, gość chana Kruma, ale nawet wśród chanów bułgarskich spotykamy już imiona słowiańskie, jak Radomir, Vladimir.

ków? Jaka była organizacya państwa bułgarskiego? Jakie stanowisko Słowian w obrębie jego, a stosunek doń Słowian po za granicami Bułgaryi? Jak daleko sięgają podboje Bułgarów? Jakie straty skutkiem nich ponieśli Bizantyjczycy? Jakie nowe państwa słowiańskie wy-

Zresztą i tutaj ta sama organizacya militarna turkska z chanem na czele, ale już nazwa stanu wyższego przejdzie i do Słowian (bojar = βοϊλάδες, βολιάδες). I tutaj tytuł turkski „bagatur“ albo „bogator“ (po mongolsku baghatúr) utrzymuje się w języku słowiańskim dla wyrażenia siły i mocy (bohater), jak Obr zrobił się olbrzymem. Tak samo, jak u Awarów ringi, tutaj są auły, wielkie czworoboczne obozy, otoczone murem i fosą olbrzymich rozmiarów. Jak ring awarski miał się rozciągać na przestrzeni, równej między Zurychem a jeziorem Bodeńskiem, tak obóz bułgarski na płn.-wschód od Szumawy pod wsią Ababa, po słow. zwany Pleskow, miał zajmować obszar 25 km. kw. I tutaj część Słowian walczy z Turkami, jak owi Braniczowianie, którzy poddają się Ludwikowi Pobożnemu (r. 824) w obawie przed Bułgarami, część zaś idzie razem z nimi ręka w rękę. Upadek państwa awarskiego nie zatamował wzrostu Bułgarów raczej przeciwnie, przyczynił się do powiększenia ich siły. To pewne, że w spuściźnie po Awarach dostało się w ich ręce Sirmium (Śrem lub Štrem po słow.); że na zachodzie przeniknęli w głąb Macedonii po Albanię i po morze, a na południu zagrażali Bizancyum. Wzmocnieni przez resztki Awarów uderzają oni na Bizancyum pod wodzą Kruma. W r. 809 zdobywa on Serbię. Cesarz Nikophoros pada w bitwie z Bułgarami (r. 811), jego następca Michał I ponosi od nich klęskę pod Adryanopolem, trzeci zaś cesarz z kolei, Leon Armeńczyk, już jest przez nich oblegany w sto-

zwalają się na granicy Bizancyum? Jakie położenie państwa bułgarskiego między Bizancyum a Zachodem, zwłaszcza Rzymem? Jak się przedstawia w najpierwotniejszej fazie kwestya słowiańska? Które potęgi i jak

licy państwa (813 r.). Dopiero z następcą Kruma, Omartagiem, Leon zawiera pokój, pomaga mu on nawet do zwalczania pretendentów. Nie przestanie on jednak być grozą dla Bizantyjczyków. Przez te walki Grecy stracili Kretę i część południa—włoskie posiadłości, tudzież otworzyli drogę flocie arabskiej na morze Śródziemne, które dotychczas było w niepodzielnem władaniu

217. Mury starożytne Stambułu.

Bizancyum. Stracili wpływ na Dalmacyę i miasta nadbrzeżne, które przemieniły się w gniazda korsarskie (głównie Narentanie), a również skończył się wpływ Bizancyum polityczny na południowych Słowian. Obok Liudewita, jako księcia dolnej Pannonii, po raz pierwszy wypły-

---

kusiły się o jej rozwiązanie? Jakie cele miała Bułgarya względem Słowian? Na jakiej drodze pragnęła je

wa osoba Borny, księcia Liburnii i Dalmacyi— pierwszego księcia chorwackiego, oraz Vlastimira, pierwszego księcia Serbów. Teraz pomiędzy państwo frankońskie a Bizancyum wciska się nowe państwo turko-słowiańskie, które może zebrać pod swym panowaniem wszystkich Słowian i rzucić się z nimi czy na zachód — siejąc spustoszenie, czy na wschód, aby zdobyć Bizancyum. Nic więc dziwnego, że państwo bułgarskie staje się w połowie IX-go w. wyrazem grozy Słowiańszczyzny, tudzież siły nowego żywiołu, turko-słowiańskiego. Na niego teraz zwrócone są oczy całego świata cywilizowanego czyli chrześciańskiego na wschodzie i na zachodzie. Tutaj jest klucz do rozwiązania kwestyi słowiańskiej w IX w., o co będą się kusili równocześnie królowie frankońscy, papież, jak i cesarz bizantyjski.

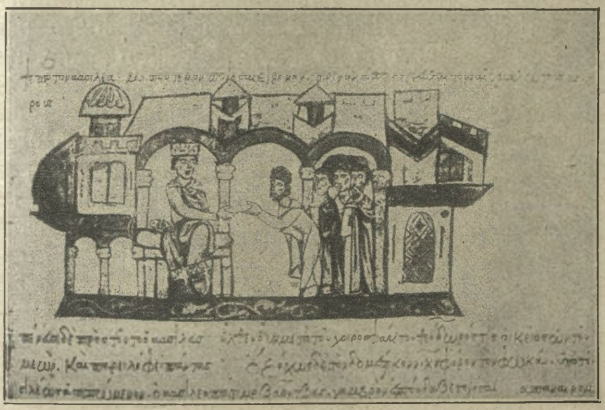
§ 19. DZIAŁALNOŚĆ MISYJNA BIZANCYUM I WALKA Z PAPIESTWEM.

O rozwiązanie kwestyi słowiańskiej kuszą się pierwsze potęgi ówczesnego świata—cesarz, Bizancyum i papiestwo. Ale klucz sytuacyi znajdował się u Bułgarów, którzy, zdawało się, mieli odegrać rolę państwa, jednoczącego w sobie żywioł słowiański. Jakoż Bułgarya miała to marzenie, ale do urzeczywistnienia jego potrzeba jej było przyjęcia chrztu i przeobrażenia się z państwa dotychczasowego pogańskiego, w państwo chrześciańskie. Chrześciaństwo było pojmowane

---

urzeczywistnić? Jakie było znaczenie ówczesne chrystyanizacyi? Dla czego chan bułgarski Bogorys pragnął się ochrzcić i do kogo się w tem celu zwracał? Kto wysłał poselstwo do Bułgarów? Jaki papież podjął próbę nawrócenia Bułgarów? Jaki był stosunek Mikołaja I do

wówczas nie tylko ze stanowiska religijnego, ale i politycznego. Pod przyjęciem chrześciaństwa rozumiano także i uznanie nad sobą zwierzchnictwa politycznego tego władcy, z czyich rąk przyjęto nową wiarę. Każdy, kto przyjmował religię, musiał się liczyć z tem, pod czyje zwierzchnictwo przejdzie. Bez chrześciaństwa znów wówczas już żyć nie było można, gdyż niechrześcian,

218. Cesarz bizantyjski przyjmuje poselstwo bułgarskie. Miniatura z rękopisu współczesnego bułgarskiego.

jak dziś barbarzyńców, uważano za przedmiot do nawracania, a więc i do podbojów. Bogorys więc, chan bułgarski, pragnąc przyjąć chrzest, probował gruntu wszędzie: zarówno w Bizancyum, w Rzymie, jak i na dworze karolingskim, wschodnio-frankońskim. Ale z góry chciał się urządzić tak, aby wszelka zależność polityczna

---

cesarstwa zachodniego? Skąd niechęć u Bizantyjczyków do misyj papieskich na półwyspie bałkańskim? Ja-

była wykluczona. Na to był tylko jeden sposób— posiadać własny kościół i własną organizacyę, a więc swego patryarchę; posiadać patryarchę— to znaczyło mieć tytuł i charakter świętego basileusa, i na to nie mogło przystać Bizancyum. Dla tego Bogorys zwrócił się ku zachodowi — do cesarza i papieża—i każdy z nich pośpieszył z zadosyćuczynieniem jego żądaniu. Ale zanim posłowie od cesarza z biskupem passawskim Ermerykiem przybyli do Bułgaryi, już misya papieska została przyjęta, i to tak skutecznie, że Bogorys wyprawił poselstwo uroczyste do Rzymu, prowadzone przez własnego syna z bogatemi darami—w tej liczbie była broń frankońska, która, jako trofeum wojenne, miała być złożona w darze św. Piotrowi. Ermeryk wrócił z niczem, a tu jeszcze owe wotum było obrazą dla cesarza frankońskiego, Ludwika II, który uważał je za niegodne św. Piotra, a do państwa Bułgarów rościł tytuł zwierzchnictwa. Na stolicy rzymskiej zasiadał wówczas Mikołaj I (858—867), ze starożytnego rodu rzymskiego, dzielny i energiczny papież, największy w IX w., jeśli nie na całej przestrzeni wieków między Grzegorzem W. a Grzegorzem VII. Potrafił on obronić wobec Ludwika II niezależność stolicy apostolskiej w rozszerzaniu władzy kościoła nad innymi ludami, i podniósł wysoko godność papieską. Gorzej poszła sprawa z Bizancyum. Tutaj po zakończeniu walki z obrazoburstwem tryumfem kompletnym ortodoksyi (r. 843) cały zapał religijny skierował się ku roztrząsaniu różnic między kościołem

---

kie były próby nawrócenia Bułgaryi ze strony Bizancyum? Dla czego to ostatnie zwyciężyło Rzym w zabiegach? Czyje to było dzieło? Jacy są główni działacze greccy okresu panowania cesarza Michała III? Kto był

wschodnim, a zachodnim. Pojęcia bizantyjskie nie znały różnicy między zakresem władzy świeckiej, a duchownej. Dla Bizantyjczyków zakres państwa był zarazem zakresem kościoła. A tutaj władza papieska rozciągała się na Dalmacyę

219. Cesarz Ludwik II i papież Mikołaj I. Miniatura z Chartularium Prumense (IX w.). Biblioteka miejska w Trewirze.

i z ramienia papieża przyjęli chrześciaństwo Chorwaci. Teraz znów papiestwo sięgało w sferę bezpośredniego wpływu Bizancyum, jakim była Bułgarya. Już za bogobojnej Teodory rozpoczyna się działalność misyjna Bizancyum wśród

Słowian południowych i Bułgarów, która potem miała przyjąć tak szerokie rozmiary, iż objęła nie tylko Słowian zachodnich, Morawy, ale i ludy turkskie oraz irańskie na wschodzie, jak Alanów, Chazarów. Chan bułgarski, Bogorys, znany pod imieniem także Michała, był niewątpliwie już ochrzczony przez Bizancyum, kiedy się zwracał do Rzymu. Imię jego chrześciańskie—Michał—wskazuje nawet, iż chrzest przyjęty został z rąk cesarza bizantyjskiego. Ow cesarz bizantyjski, Michał III, syn Teofila, był człowiekiem o instynktach niskich, ale zgubne strony jego charakteru neutralizowała opieka matki, bogobojnej Teodory, po jej usunięciu zaś stryja Bardasa, człowieka przebiegłego i bezwzględnego, ale chytrego Greka i przewidującego polityka. On to wskrzesił uniwersytet w Konstantynopolu, a szkoła przy Magnaurze, pałacu patryarszym, zasłynęła wkrótce nie tylko dobrem profesorów, ale i blaskiem uczniów. Tutaj nauczał Leon Tessalonicki, największy uczony IX w., filozof, matematyk i lekarz zarazem; stąd wyszedł później także Konstantyn, apostoł Słowian. Lecz wśród tych imion, które naprawdę znamionują postęp narodowy i odrodzenie umysłowe greckie, na pierwszy plan wysuwa się osoba Focyusza. Wielki pisarz i uczony, odnowiciel studyów klasycznych i zarazem umysł, nie zacieśniający się do kwestyi oderwanych, lecz żyjący wśród życia realnego, polityk i organizator kościoła, Focyusz może uchodzić za wskrzesiciela ducha bizantyjskiego, lecz zarazem za twórcę schizmy kościel-

---

Focyusz, i jaka rola jego w dziejach kościoła? O co początek walki między Mikołajem I a Focyuszem? Kto sformułował pierwsze różniee dogmatyczne między kościołem wschodnim a zachodnim? Jaki był udział w tej

nej. Jego to Bardas, po strąceniu niedołężnego patryarchy Ignacego, wprowadził na tron patryarszy bez żadnego skrupułu—wprost ze stanu świeckiego, ozdobionego tylko wysoką godnością dworską—protospatariusa. W nim Mikołaj I znalazł potężnego rywala, a walka pomiędzy nimi straszna, jaka się toczyła, wykopała raz na zawsze przepaść pomiędzy kościołem wschodnim a zachodnim. Przygotowały ją długie wieki. Ale stawką polityczną w tej grze było nie co innego, tylko Słowiańszczyzna, albo jej wykładnik współczesny — Bułgarya.

§ 20. FOCYUSZ I TRYUMF MISYJNY BIZANCYUM.

Focyusz walczył z Mikołajem I, ubierając walkę w formy kwestyj religijnych. On to pierwszy sformułował zarzuty przeciw kościołowi rzymskiemu, które do dziś dnia uchodzą za główny szkopuł do połączenia religijnego między dwoma wyznaniami: post w sobotę, używanie mleka w pierwszym tygodniu postu, celibat duchowieństwa i wprowadzenie „Filoque“ do symbolu wiary. Ale przy całej doniosłości haseł poruszanych nie należy zapominać, że walka ta religijna była związana z kwestyami polityczno-kościelnemi. Zatarg dogmatyczny doprowadził do obustronnego potępienia kościołów—ze strony Focyusza na soborze w Konstantynopolu (r. 867), ze strony zaś już następcy Mikołaja I papieża, Hadryan II, na synodzie rzymskim (r. 869) — i do obłożenia się wzajemnego klątwą. Ale zatarg polityczno-kościelny skończył się tryumfem ko-

walce dworu bizantyjskiego? Kto ostatecznie zwyciężył i dla czego? Jakie znaczenie dla Rzymu miała utrata Bułgaryi? Jakie dalsze misye przedsiębierze Focyusz?

ścioła wschodniego. Mikołaj I nie mógł, czy nie zdołał utrzymać swego zwierzchnictwa nad kościołem bułgarskim. Za powód czy pretekst do zerwania stosunków z Rzymem posłużyła Bułgaryi odmowa mianowania arcybiskupem tego samego biskupa Formosa, który był wysłany w poselstwie do Michała, a który przez niego został uznany za jedynego możliwego głowę kościoła buigarskiego. Focyusz skorzystał z tego, aby wysłać swego arcybiskupa i biskupów i utrwalić związek kościelny Bułgaryi z Konstantynopolem. Za następcy zaś Hadryana II, Jana VIII, chociaż stosunki Bizancyum z Rzymem poprawiły się, ale na stan posiadania kościoła rzymskiego w Bułgaryi nie wiele to wpłynęło. Cesarz Bazyli, pierwszy z rodu cesarzów Macedońskich, zrzucił Focyusza z patryarchatu (r. 869) i pogodził się z papieżem. Ale i on niebawem po śmierci patryarchy Ignacego (r. 877) powraca do Focyusza, daje mu nawet syna. późniejszego cesarza Leona, na wychowanie. Papież Jan VIII, umysł mniej nieugięty, aniżeli Mikołaj, godzi się z Focyuszem, za co nawet ściąga na siebie gniew cesarza Ludwika II, wobec którego musi publicznie odprzysięgać się, że nic nie przedsiębrał na szkodę cesarza— wzamian za pozorną restytucyę praw kościelnych do Bułgaryi. Ale było już za późno. Bułgarya otrzymała kościół autonomiczny i autokratyczny z rąk Bizancyum, jak później miała otrzymać język liturgiczny i obrządek słowiański. A utrata Bułgaryi znaczyła utratę Słowiańszczyzny. Jakoż Focyusz po powrotnem wstąpieniu na tron całą

Jacy byli jego najznakomitsi misyonarze? Jakie było stanowisko Tessalonik w dziejach kultury greckiej? Kim byli Konstantyn i Metody? Jakie ich wykształcenie i ko-

siłą forsuje misye bizantyjskie. Wysyła księży i biskupów na wszystkie krańce (w tych czasach dokonywa się nawrócenie Serbów nadmorskich, t. zw. Paganie, w przeciwieństwie do Chorwacyi, już ochrzczonej) i stąd atakuje papiestwo. Jego też dziełem jest misya braci soluńskich do Moraw, prowadzona przez ulubionego ucznia i dozgonnego przyjaciela („fortissimus amicus"), Konstantyna. Obok nawrócenia Bułgaryi i Słowian południowych, nawrócenie Moraw czyli zachodniej Słowiańszczyzny—miała to być zdobycz Bizancyum, ale idąc za myślą Focyuszową, miał to być również cios, zwrócony przeciw Rzymowi i papiestwu. Ponieważ on się nie udał, można dziś rozmaicie tłumaczyć charakter misyi braci soluńskich do Moraw. Ale nie należy nigdy zapominać, iż zarówno Konstantyn, jak i Focyusz, są kwiatem ówczesnej cywilizacyi i narodowości bizantyjskiej, a obydwie one były wrogie Rzymowi i Zachodowi.

§ 21. KONSTANTYN I METODY.

Owe Tessaloniki, które były pierwszem miastem po Konstantynopolu i które spełniały rolę straży przedniej bizantyjskiej przed inwazyą pogaństwa, świetnie reprezentowały kulturę ówczesną bizantyjską, mimo iż obok greckiej rozbrzmiewała już wówczas tutaj mowa słowiańska. Obok uczonych pierwszych swego wieku, zdobyły one sobie sławę tem, że były kolebką dwóch największych misyonarzy greckich pośród Słowian—Konstantyna i Metodego. Pochodząc

leje losu? Jaka była pierwsza misya Konstantyna, i jakim ona uwieńczona została rezultatem? Do jakiej nowej misyi przeznaczył Focyusz braci soluńskich? Jaki

z rodziny bardzo licznej dostojnika wojskowego, dungarcha, bracia należeli do wyższej klasy hierarchii urzędniczej bizantyjskiej. Ojciec ich musiał mieć stosunki z dworem, ponieważ dzięki protekcyi logoteta Teoktista jeden z synów, jego Konstantyn (ur. około r. 826/7) dostał się na dwór cesarski w charakterze towarzysza młodocianego późniejszego cesarza Michała III i razem

220. Kościół św. Apostołów w Salonikach (XIV w.).

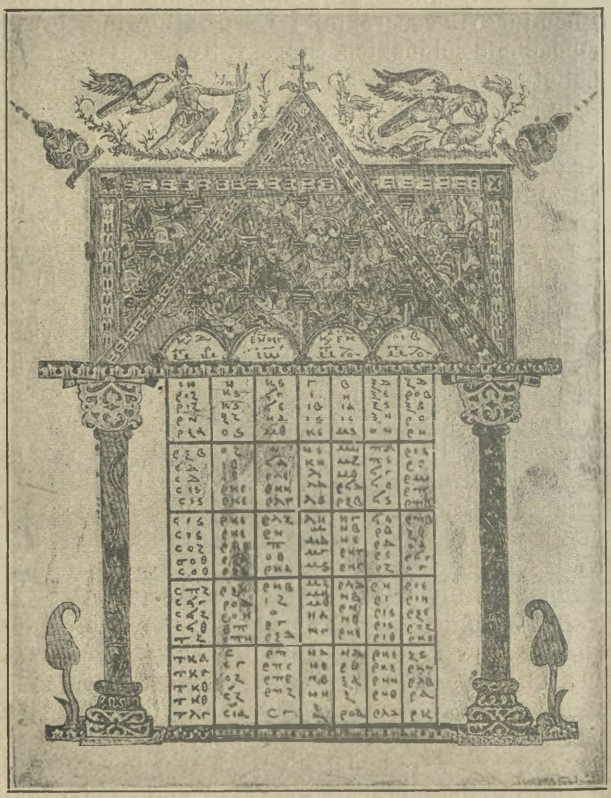
z nim pobierał naukę u Focyusza i u Leona. Z pośród całego rodzeństwa tych dwóch, Konstantyna i Metodego, musiało łączyć większe przywiązanie—nie rozstają się ze sobą do końca życia, chociaż natura ich była odmienna. Starszy—bardziej myśliciel-filozof, młodszy—bardziej czło-

był cel wynalezienia pisma słowiańskiego? Za czyim powodem na nowo obudziła się do życia Słowiańszczy-

wiek czynu, chociaż i jeden, i drugi posiadali wolę żelazną i umysł logiczny, a konsekwentny. Młodszy, Metody, był przez czas niejakiś księciem (archontem) wśród Słowian, naturalnie, księciem z nominacyi cesarskiej i wśród Słowiau, prawdopodobnie soluńskich. Starszy, Konstantyn, został bibliotekarzem i zarazem profesorem w uniwersytecie Magnaura przy św. Zofii. Ale obydwóch drogi niebawem spotkały się ze sobą, i jednego, i drugiego ideał religijny ówczesny zaprowadziły do klasztoru, jakim był słynny wówczas klasztor na górze Olympie (w Bitynii w Azyi Mniejszej). Ale życie kontemplacyjne w klasztorze miało być dla nich, zwłaszcza dla Konstantyna, tylko krótkim chwilowym wypoczynkiem. Bizancyum potrzebowało wówczas ludzi wybitnych do pracy misyjnej i politycznej. Wzywał Konstantyna Focyusz, kiedy wspólnie udawał się (r. 855) z nim na dysputę z uczonymi mahometańskimi na zaproszenie kalifa Muttavakkila (847—861). Ale niebawem dwór bizantyjski powierzył Konstantemu samodzielną misyę do Chazarów, aby znów rozstrzygnął kwestyę wyższości religijnej pomiędzy trzema walczącymi ze sobą wyznaniami: mahometańskiem, żydowskiem i chrześciańskiem (r. 860). Konstantyn zabrał ze sobą brata Metodego i przez m. Czarne na Cherson udał się do stolicy chana. Sukces bizantyjskiej polityki musiał być w tym wypadku niewielki. Część Chazarów przyjęła później mahometanizm, część i to wraz z rodziną chańską — judaizm. Ale sukces osobisty braci soluńskich musiał być du-

zna zachodnia? Skąd relacye o niej? Jaki jej stosunek do państwa frankońskiego? Jacy władcy plemienni? Kto był Rościsław, ks. morawski? Dla czego potrzebował chrztu? Do kogo zwrócił się o misyonarzy? Kto rościł

ży, skoro niebawem, gdy przyjdzie takie samo wezwanie po misyonarzy od księcia morawskiego, Rościsława, dwór bizantyjski nie znajdzie niko-

221. Ewangieliarz bizantyjski (X w.). Miniatury złote na tle karminowym. Bibl. Narodowa w Paryżu.

go odpowiedniejszego do tej misyi, jak braci soluńskich. Co polecało szczególnie do tej misyi

braci, to ich zdolności językowe. Według legendy, której nie mamy powodu nie wierzyć, w Chersonie dla misyi chazarskiej Konstantyn nauczył się po żydowsku, po samarytańsku i po chazarsku. Wspomina także legenda o ewangeliarzu i o liturgii (żaltarz) w języku „ros'sk“ czyli Rusów (zapewne gockim), który nauczył się także czytać i rozumieć Konstantyn. Dla misyi słowiańskiej obadwaj bracia, jako Soluńczycy, nie potrzebowali się uczyć języka. Ale tutaj Konstantyn uczynił więcej. Wybierał się on na podbój wielkiego kraju Słowian. Jako uczonemu, nietylko teologowi, ale i filologowi, przedstawiały się wyraźnie wszelkie trudności skutecznej pracy w tym kierunku przy pomocy jedynie żywego słowa. Trzeba było to słowo boskie utrwalić na piśmie, i dziełem też tej misyi było powstanie pisma słowiańskiego. Jakim sposobem, w jakim czasie, przy pomocy czego lub kogo dokonał dzieła tego Konstantyn, o tem nie mówią nam legendy, traktując ten wynalazek, jako zwyczajny cud świętego. Przywiózł w każdym razie już ze sobą ewangelię na Morawy. Za pobytu zaś na Morawach przełożył brewiarz, graduał i liturgię, czyli podręcznik do użytku kapłanów oraz mszę świętą („tajnaja służba“ według legend). W każdym razie Słowiańszczyzna wchodzi teraz w ten sam okres swego rozwoju, na jakim ku końcowi IV znajdowali się Goci, a Konstantyn zajmuje wobec nich to samo stanowisko, jakie Ulfilas zajmował wobec Gotów.

---

sobie pretensye do nawracania religijnego Słowiańszczyzny zachodniej? Jakie były początki misyi u Słowian zachodnich? Czyj opór napotkali misyonarze bizantyjscy na Morawach, i jak go zwalczali? Jakie teorye były w kościele co do języka liturgicznego? Jaki powód był wprowadzenia języka słowiańskiego do liturgii? Jaki

§ 22. MISYE ZACHODNIE U SŁOWIAN.

Oręż Karola W., który zniszczył państwo awarskie, rozbudził zarazem z długowiekowej drzemki plemiona słowiańskie. Państwo frankońskie rozciągnęło nad nimi swoją opiekę, a tem samem weszli oni w kolej życia historycznego. Coraz częściej odtąd słyszymy o Słowianach na Zachodzie. Raz po raz z morza plemiennego wynurzają się jakieś organizacye państwowe drobne. większe, które to zjawiają się, to znikają, a których celu i istoty bytu nigdy nie możemy trafnie uchwycić dla tego, że ich byt, a raczej wiadomość o tym bycie zależy wyłącznie od zetknięcia się ich z państwem frankońskiem i od relacyi o tem kronikarzy. Tylko stosunek do nich państwa frankońskiego jest zawsze i nieodmiennie jednakowy: ma na celu podbój ich oraz chrystyanizacyę. Zmiana zaś, czy to osoby panującego, czy układu państwowego polega na wzajemnem zwalczaniu się naczelników plemion przy pomocy Niemców, i naodwrót, zdradzaniu panowania niemieckiego przez władców plemiennych gwoli utrwalenia swej władzy. I tak raz słyszymy, że 14 czeskich dynastów przyjmuje chrzest w Ratysbonie (r. 845), to znów, że Niemcy budują kościół w Nitrze (w dzisiejszej Słowacczyźnie), w państwie niejakiego księcia Priwiny, który zaraz potem wyrzucony jest stamtąd przez swego rywala, Mojmira, księcia morawskiego, i osiada w Błotnym Grodzie (dzis. Szalavar przy ujściu Szali do jez. Błotnego), gdzie panuje z ramienia króla Ludwika Niemieckiego (r. 847) i gdzie znów słyszymy o poświęceniu kościoła (r. 850).

---

charakter miała początkowo misya braci soluńskich na Morawach? Czego jej brakowało? Do kogo zwrócił się

W Pannonii Dolnej panuje więc lennik cesarski, Priwina, a za Dunajem aż do Hronu—jego wróg, Mojmir. I on strącony zostaje niebawem przez Rościsława. Ten to Rościsław, książę morawski, którego państwo wyjdzie po za szablon zwykłych dynastów plemiennych, żyje raz w zgodzie, to znów w walce z Niemcami i ściągnie na siebie oczy wszystkich, a później i całą nienawiść sąsiadów zachodnich, ponieważ on pierwszy tak samo, jak Bogorys, może wcześniej, a może w porozumieniu z ostatnim, zwraca się do Bizancyum z żądaniem chrztu i przysłania misyonarzy. Te same momenty grały więc tutaj rolę, co w odezwaniu się księcia Bogorysa. Przyszedł widocznie czas, kiedy książęta słowiańscy tak samo, jak turkscy, pragnęli swoją pozycyę w świecie ówczesnym, w stosunkach międzynarodowych—ulegalizować. Do tego potrzeba było chrztu, ale wprowadzając tę reformę postępową, chcieli ją otrzymać z rąk sąsiada, jak można dalej pozostającego od nich; z tego powodu Rościsław zwrócił się do cesarza wschodniego, podobnie jak Michał do papieża. Z tych samych też przyczyn było to wyzwanie, rzucone pod adresem bliższych sąsiadów, przedewszystkiem cesarstwa. Wschodnio-frankońska monarchia uważała sprawy religijno-słowiańskie za podległe wyłącznie swej kompetencyi. Tutaj na kresach działało biskupstwo salcburskie (pierwszy arcybiskup Arno; czwarte po kolońskiem, trewirskiem i mogunckiem; niebawem piąte magdeburskie), które rościło sobie tytuł do nawracania i prawo do zwierzchnictwa nad kościołem w Pannonii. W przyzwaniu misyonarzy z Bizancyum był zręczny

---

Rościsław po organizacyę kościelną? Jakie przyjęcie znaleźli Konstantyn i Metody w Rzymie? Jaki był sto-

krok polityczny Rościsława w celu, aby zapobiedz misyom zachodnim, a tem samem wyrwać pretekst do mieszania się Niemców w wewnętrzne sprawy Słowian. Z trzech zatem współubiegających się o nawracanie Słowian potęg najmniej szczęśliwe było cesarstwo niemieckie. W Bułgaryi było wyprzedzone przez Rzym, a teraz u Słowian przez misyonarzy bizantyjskich.

§ 23. MISYA KONSTANTYNA I METODEGO NA MORAWACH I PODRÓŻ DO RZYMU.

Misya braci soluńskich na Morawach nie była pierwsza. Docierali tam już przedtem nauczyciele z Włoch, Grecyi i Niemiec, a akta synodu moguncklego z r. 852 wspominają o chrześciaństwie na Morawach, chociaż grubem i nieokrzesanem (rudem adhuc christianitatem gentis Maerensium). Musieli oni nietylko zwalczać pogan, ale i usuwać Niemców. Nie po co innego przecież wzywał ich Rościsław, jak do zastąpienia nauczycieli niemieckich. Tutaj nasi Bizantyjczycy natknęli się na pierwszą trudność — mianowicie, walkę z duchowieństwem niemieckiem. Używać języka greckiego w nabożeństwie, tak samo, jak Niemcy łacińskiego, byłoby to zamiast wzmocnić swą pozycyę—tylko powiększyć chaos. Zaczęli więc wprowadzać język słowiański do nabożeństwa, stopniowo, przypuszczalnie naprzód tylko przy czytaniu Lekcyi i Ewangelii. Była to wielka nowość na Zachodzie, gdzie panowała teorya trójjęzyczności liturgii: hebrajskiej, łacińskiej i greckiej. Bracia soluńscy, ja-

---

sunek polityczny Mikołaja I do cesarstwa w kwestyi słowiańskiej? Jaki był stosunek ówczesny papiestwa do kościoła wschodniego? W czem się wyraziła sankcya

ko pochodzący ze Wschodu, byli oswojeni z różnojęzycznością nabożeństwa: greckiego, ormiańskiego, syryjskiego, koptyjskiego. Ażeby ta nowość miała powiększyć wpływ ich nauki, to niekoniecznie, sądząc po małem rozumieniu się na tajemnicach wiary samych neofitów. Była to więc istotna nowość — ale nie w kierunku ułatwienia chrystyanizacyi, lecz wyróżnienia Kościoła słowiańskiego od niemieckiego. I ten cel musiał od początku braciom przyświecać. Była to zresztą kwestya powodzenia ich misyi u księcia Rościsława, który był w ciągłej walce z Niemcami. Ale Rościsław pragnął, aby to nie była tylko nauka lecz zarazem aby to była i organizacya kościelna, a bracia sami dobrze rozumieli, że ich próba to nie Kościół nowy, i że nawet nie

222. Inicyały bizantyjskie (X w.).

Stolicy Apostolskiej dla działalności braci soluńskich na Morawach? Jaka jest data pierwszej organizacyi ko-

mają prawa zakładać takowego, a więc, że cała ich działalność jest, ściśle mówiąc, prywatna. I dla tego po trzechletniem pobycie (863—866) na Morawach ruszają w podróż. Dokąd? Do Rzymu. Dlaczego do Rzymu — a nie do Bizancyum? Rzecz prosta — dla tego, że nie jechali z polecenia ani cesarza wschodniego, ani patryarchy, lecz księcia Moraw. Ten kierunek wyprawy braci na zachód, a nie na wschód, tworzy taką zagadkę, że uciekano się do tysiącznych sposobów jej rozwiązania. Wprowadzano w grę trudności podróży do Bizancyum, to znów podstęp i to wobec Rzymu, (dlaczego nie zdradę Bizancyum?), uznanie jedności Kościoła i głowy jego, papieża, neutralność wobec walki religijnej między Rzymem a Konstantynopolem. W gruncie rzeczy, żeby nie wiedzieć jakie burze, religijne czy polityczne, miotały ówczesnym Kościołem, i nie wiedzieć jak po współczesnemu filozofowali misyonarze, nie mogli oni działać w tych sprawach na własną rękę, ani też odbierać instrukcyi z Bizancyum. W obydwu wypadkach byliby odprawieni do domu. I tak też przypuszczają niektórzy, utrzymując, że bracia nie mieli zamiaru wracać na Morawy i że powracali do siebie; naturalnie, powrót ich późniejszy byłby także czysto przypadkowym. Ale z takiemi prezentami, jak z organizacyą kościelną, przypadkiem się nie wraca. Bracia więc działali według założenia, z góry obmyślanego, prawdopodobnie, ze strony księcia morawskiego. Ale trzeba także wytłomaczyć psychologię Rościsława. Dlaczego wypisywał misyonarzy z Bizancyum od cesarza wschodniego, aby ich adresować później do Rzymu?

ścielnej u Słowian na zachodzie? Jakie następstwa pociągnęło utworzenie metropolii pannońskiej? W czem

Cesarz mógł mu przysłać misyonarzy, ale na pomoc jego w walce z monarchią frankońską nie mógł rachować. Inaczej Rzym, który miał inne poglądy na działalność misyjną, aniżeli cesarstwo zachodnie. Wcześniej zaś zwracać się do Rzymu nie można było dlatego, że pośrednikami mogli być jedynie Niemcy; ci zaś żądaliby od kuryi skierowania braci na drogę uznania praw arcybiskupstwa salcburskiego czyli cesarstwa. Bracia więc jechali teraz do Rzymu po uznanie praw zwierzchniczych papieża nad Illiricum, którego cząstką była Pannonia wraz z metropolią syrmijską, gdzie według podania nauczał jeden z uczniów Chrystusowych, św. Andronik.

§ 24. POBYT BRACI SOLUŃSKICH W RZYMIE I ZAŁOŻENIE METROPOLII PANNOŃSKIEJ.

Bracia soluńscy wiedzieli zatem dobrze, po co jadą do Rzymu; wiedzieli także o tem i ich przeciwnicy. Przez całą drogę towarzyszyło im powodzenie u Słowian i niechęć u duchowieństwa frankońskiego. Tak w Błotnym Grodzie, gdzie się zatrzymali, zyskali gorliwego zwolennika w księciu Kocele, następcy Priwiny. Za pobytu w Wenecyi zaś stoczyli dysputę o język liturgiczny, przyczem zwolennicy trójjęzycznej służby kościelnej, jak kruki, ich obsiedli. Ale ta niechęć, spotykana na Zachodzie, zatrzymała się u progu miasta Rzymu. Bracia weszli doń, jak tryumfatorzy, niosąc na plecach relikwię św. Klemensa, cenny skarb, przywieziony z Chersonu, ongi miejsca zesłania i męczeńskiej śmierci tego drugiego według podania, w gruncie rzeczy

---

była różnica między polityką Rościsława a Światopełka? w stosunku do cesarstwa? do kościoła i do misyi sło-

czwartego z rzędu następcy św. Piotra. Wiadomo zaś, co znaczyło w tych czasach pietyzmu dla pamiątek chrześciańskich posiadanie tak drogocennych szczątków. Polityka Mikołaja I, od którego otrzymali wezwanie jeszcze za pobytu w Wenecyi, załamywała się pod kątem prostym z polityką cesarstwa frankońskiego w sprawie nawracania nowych ludów i organizacyi kościelnej. Tak było w kwestyi bułgarskiej. Tak samo musiało być i w kwestyi kościoła słowiańskiego. Bracia nie zastali już przy życiu Mikołaja I. Ale następca jego, Hadryan II (867—872) nie zmieniał wcale polityki kościelnej, wytkniętej przez swego poprzednika. Uznał on nowość językową w nabożeństwie, przyjął księgi słowiańskie, złożył je w kościele N. Maryi Panny w Phatrze (S. Maria Maggiore) i kazał odśpiewać nad nimi liturgię. Różnice kościelne między Wschodem a Zachodem nie istniały jeszcze, zwłaszcza, że Bazyli Macedończyk złożył Focyusza, a sobór w r. 869 w Konstantynopolu, oprócz klątwy na Focyusza, zawierał potępienie całej nauki, przyjętej na synodzie przed dwoma laty. Rzym więc uznał całą pracę dotychczasową braci słowiańskich w Pannonii. Ale misya braci solúńskich była dla niego czemś więcej, aniżeli sprawą dwóch misyonarzy z Bizancyum, pracujących na niwie apostolskiej. Była to sprawa ogólno-kościelnej doniosłości. Rzym stracił był już wpływ na kościół bułgarski. Obecnie nastręczała się sposobność powetowania tej straty na Zachodzie dzięki misyonarzom bizantyjskim. Zamiast Bułgarów—Morawy; zamiast południowowschodniej Słowiańszczyzny—północno-zachodnia.

---

wiańskiej? Jaka była pozycya Metodego po powrocie z Rzymu na Morawach? Z kim staczał walki, i jaka

A kto wie, czy przez zdobycie tej drugiej nie da się poprzeć praw i odzyskać swego wpływu na pierwszą. Jeżeli ten krok papieża krzyżował

223. Św. Cyryl i Metody w postawie klęczącej przed Chrystusem. Malowidło ścienne w podziemnej części kościoła San Clemente w Rzymie IX w.

zamiary Bizancyum, to zarazem wzmacniał samodzielność stolicy Piotrowej wobec cesarstwa zachodniego. Im więcej zależnych wprost od

niego metropolij, tem mniejsza zależność od cesarza. Papież zatem rekreował dawną dyecezyę syrmijską, rozszerzając ją na całą Pannonię. Na czele jej postawił Metodego, który dopiero w Rzymie z rąk Hadryana II otrzymał pierwsze święcenia kapłańskie, i dodał mu jeszcze tytuł legata apostolskiego, czyli że Metody mógł tak samo, jak św. Bonifacy lub św. Ansgar, organizować Kościół. Na Metodego więc teraz, jako na człowieka czynu, przechodzi zadanie organizacyi Kościoła słowiańskiego, zależnego bezpośrednio od papieża i tworzącego nawet przeciwwagę Kościołowi frankońskiemu. Konstantyn uczynił zadość swemu powołaniu, chroniąc się do klasztoru. Tutaj wypadło mu po raz ostatni pożegnać się z nierozłącznym dotychczas bratem i towarzyszem. Konstantyn zmarł po dziesięciu dniach, przyjąwszy imię Cyrylla i przekazując Metodemu w spadku dokończenie swego dzieła (r. 869). Pochowany został w krypcie kościoła św. Klemensa, gdzie niedawno odnaleziono malowidła z XI w. (część z X w.), świadczące o żywej czci dla Konstantyna i jego dzieła w Rzymie.

§ 25. ARCYBISKUPSTWO PANNOŃSKIE I PAŃSTWO MORAWSKIE ROŚCISŁAWA.

Metropolia pannońska była pierwszą organizacyą kościelną u Słowian. Stąd data r. 869 ma znaczenie epokowe w rozwoju religijnym, także i politycznym Słowiańszczyzny. Rościsław, książę morawski, zdobył sobie tem samem znaczenie księcia udzielnego, a jego państwo tytuł niezależności w ówczesnem społeczeństwie cy-

---

w tem była rola księcia Światopełka? Jaki był koniec ks. Rościsława? Metodego? Jaką politykę prowadził ks.

wilizowanem czyli chrześciańskiem. Ale Rzym wkraczał tutaj już nietylko w prawa arcybiskupstwa salcburskego, ale i państwa frankońskiego. Trzeba było uzyskać uznanie tego faktu ze strony mocarstw. To uznanie można było zdobyć na drodze walki lub też pokojowej. Dwaj też książęta morawscy: jeden Rościsław, drugi Światopełk, reprezentują jakby obydwa kierunki tej polityki. Rościsław całe życie walczył z Niemcami. Ostatnio wzbudził przeciw nim pożogę wojenną na całym pograniczu od Czech i Moraw aż po Sorabów (nad Łabą) i Siuslów (między Łabą a Muldą). Wyzyskiwał on zarówno niesnaski między Ludwikiem Niemieckim a jego synami, jak i walki o sukcesyę po ces. Lotaryuszu II między wschodnią a zachodnią Frankonią. Był to wstęp do walk późniejszych między Francyą a Niemcami o linię Renu, czyli o Lotaryngię. Zgniótłszy powstanie Słowian zachodnich, Ludwik Niemiecki mógl wymusić na Karolu Łysym zgodę na podział tej sukcesyi (traktat w Mersen) r. 870. Tak wzmożony zabrał się do państwa Rościsława. Pomogły mu w tem niesnaski między książętami dzielnicowemi. Synowiec Rościsława, Światopełk, który panuje, zdaje się, w Nitrze, zdradza Rościsława i wydaje go w ręce Niemców. Działo się to wszystko już po powrocie na Morawy Metodego. Cios, który uderzył w Rościsława, musiał ugodzić także i w Metodego. Jakoż na sejmie w Ratysbonnie, Rościsław jako zdrajca, skazany na śmierć, został oślepiony i zamknięty w klasztorze. Na tymże sejmie Metody musiał tłumaczyć się przed biskupami niemieckimi. Upokorzony i sponiewierany, został wtrącony do wię-

---

Światopełk? Co to jest państwo wielko-morawskie ks. Rościsława? Jak daleko sięgał jego zakres? Jaka była

zienia w jednym z klasztorów bawarskich (r. 870). Na drodze walki nie dało się utrzymać ani państwa niezależnego słowiańskiego, ani Kościoła autonomicznego. Książę Kocel znów poddał się cesarzowi i kościołowi salcburskiemu. I tutaj okazało się, jak mądry krok zrobił Rościsław przez zwrócenie się do Rzymu i przez stworzenie własnego arcybiskupstwa. Za Rościsławem nikt się nie ujął. Za Metodym, jako za swoim arcybiskupem i w dodatku legatem apostolskim, ujął się następca Hadryana II, papież Jan VIII. Wymógł on na Ludwiku Niemieckim, iż wypuścił na wolność Metodego (873 r.). Ten ostatni mógł też dalej organizować Kościół w Pannonii, zostającej pod panowaniem już nie Rościsława, lecz Światopełka.

§ 26. PAŃSTWO WIELKOMORAWSKIE ŚWIATOPEŁKA I KONIEC METODEGO.

Świątopełk, niezaprzeczenie jeden z największych polityków słowiańskich, doszedł do władzy przez zdradę własnego stryja, ale i on kontynuował jego politykę niezależności państwowej. Doszedł do niej jednak na drodze pokojowej. W traktacie w Forchheim (874 r.) mimo utrzymania pozornej zawisłości w formie płacenia trybutu, uzyskał on uznanie niezawisłości swej państwowej. Państwo to swoje rozszerzył na wschodzie aż po Turyngię, na południe aż po Sawę, tak że łącznie z Czechami i Morawą obejmowało ono i dolną Pannonię. Odtąd państwo to zowią Bizantyjczycy Wielko-Morawą, u Sło-

---

jego polityka względem innych książąt słowiańskich? W jakich państwach tradycya chrześciaństwa nawiązana jest do misyi Metodego? Czem się różnił ks. Świa-

wian zowie się ono Wyżni Morawy, w odróżnieniu od właściwych Moraw, gdzie była stolica państwa Welehrad (dziś wioska węgierska Hradyszcze, a w sąsiedztwie jej klasztor welehradzki—na miejscu, gdzie była niegdyś osada, zwana po słowiańsku Dowina, stąd łacińska nazwa Puella). Niezależność od Niemców dała Światopełkowi tę samą broń wobec innych plemion słowiańskich, jaką posiadali przedtem Niemcy wobec Moraw. A więc mógł podbijać i nawracać. Tradycya też późniejsza odnosi chrzest księcia czeskiego Borzywoja do czasów Metodego (według Kuźmy). Taki sam los spotkał i księcia Wiślan, którego Metody namawiał do przyjęcia chrztu—podbity przez Swiatopełka musiał też zapewne przyjąć chrzest z rąk Metodego (według żywota św. Konstantyna). W państwie więc wielkomorawskiem kryją się zaczątki organizacyi kościelnej i politycznej dwóch późniejszych mocarstw zachodnich słowiańskich—czeskiego i polskiego. Tyle zatem było zgodności w misyi Metodego i celach politycznych Światopełka. W wewnętrznej organizacyi Kościoła natomiast okazała się wielka niezgodność i to od samej śmierci Apostoła. Legendy, jak zwykle, wysuwają tutaj na pierwszy plan rolę moralizatorską kapłana i życie wyuzdane księcia. Powtarza się to zawsze, ilekrotnie wybuchnie konflikt między księciem a biskupem. Tym razem powód konfliktu przerzuca się nazewnątrz. I tutaj jest zdrajca, i to osoba nie drugorzędna—bo biskup nitrzański, Wiching, później biskup passawski i kanclerz króla oraz cesarza, Arnulfa. Przypuszcza się, że to był jego agent, działający na

topełk z Metodym w polityce kościelnej? Około czego spór się ogniskował? Kto został pokonany? Jaki był

zgubę Kościoła i państwa słowiańskiego. Ale agent ten jest zarazem zaufanym Świątopełka i agentem jego w Rzymie. Świątopełk zaś rozumiał niebezpieczeństwo używania Niemców w pertraktacyach dyplomatycznych i unikał go, używając zamiast nich Wenecyan w usługach swej dyplomacyi. Jeśli więc był agent, to w rękach Rościsława, konflikt przeto był między księciem a arcybiskupem, a nietylko między duchowieństwem niemieckiem a słowiańskiem. W niem też zawiera się istota upadku dzieła Metodowego w zachodniej Słowiańszczyźnie, a tem samem rozłamu kościelnego i cywilizacyjnego w obrębie Słowiańszczyzny, już nie tylko świata chrześciańskiego. Jakoż nie Wiching objął spadek po Metodym; do tego Świątopełk nie dopuścił, dlatego znajdziemy go później w służbie wroga Świątopełka—u Arnulfa. Co więc różniło księcia Rościsława z pierwszym biskupem słowiańskim?

§ 27. ROZŁAM KOŚCIELNY W ŁONIE SŁOWIAŃSZCZYZNY. POCZĄTEK ROZŁAMU CYWILIZACYJNEGO.

Wyżej już mówiliśmy, że wprowadzenie języka słowiańskiego do służby kościelnej była dla Rościsława środkiem walki z Niemcami i drogą do osiągnięcia niezależności kościelnej. Myśleć o tem, aby to było ułatwienie w dziele nawracania, nie podobna. Co najwyżej przyśpieszało proces wykształcenia uczniów. Jakoż działalność Konstantyna była nawskroś nauczycielska. Me-

---

charakter pracy organizacyjno-kościelnej Metodego? Dla czego język słowiański w liturgii na Morawach upadł? W czem była wyższość języka łacińskiego, jako ko-

todemu wypadła rola wyższa—organizatora Kościoła. Że pójdzie on w ślady Konstantyna i nie uroni nic z jego spadku — to była rzecz pewna. Ale czy będzie to zgadzało się z widokami księcia? Na Morawach było dużo duchowieństwa niemieckiego, świadczy o tem Wiching swą osobą. Czy nie lepiej zamiast walki pracować zgodnie, pokojowo? Trzeba przypuszczać, że Światopełk był zwolennikiem tego kierunku ugodowego odnośnie do Niemiec. I musiało być tak, skoro nastąpiła zgoda. Po co dwojakie nabożeństwo: po łacinie i po słowiańsku? Wiemy napewno, że Swiatopełk chciał słuchać mszy po łacinie, i że na to otrzymał zezwolenie papieskie. Ale tłumaczyć to samą próżnością księcia, który chciał być w tem podobny do książąt niemieckich, nie wystarcza. Trzeba raczej przypuszczać, iż dla Światopełka w ówczesnych warunkach liturgia słowiańska była mniej pożądana, jak powszechna łacińska. I miał w tem słuszność z punktu swego rozumienia rzeczy państwowego, a dodajmy, że miał trafny także zmysł cywilizacyjny. Może wydawało mu się nabożeństwo po słowiańsku, jako coś niższego od nabożeństwa po łacinie. Ale i dla reformy, jaka się dokonała, przejścia od pogaństwa do chrześciaństwa — język słowiański był niebezpieczeństwem. Za mała była różnica między dawnym a nowym porządkiem rzeczy. Wprawdzie i ten język cerkiewno-słowiański nie był czemś dla ludu zupełnie zrozumiałym — było to narzecze bułgaro-słowiańskie, nie staro-morawskie, którego szczątki przetrwały w dzisiejszej

---

ścielnego, w tych czasach? Kiedy się kończy kościół słowiański na zachodzie? Jaka była kolej uczniów Metodego? Co pozostało się trwałą pamiątką misyj braci soluńskich? Co to jest głagolica, i jaki jest jej stosunek

Słowacczyźnie językowej—zawszeć był dostępniejszym dla ogółu, który religię musi brać, jako rzecz tajemniczą i niezrozumiałą, (stąd konieczność dogmatów). Był więc za mały przedział między językiem liturgicznym a językiem ludowym, ale za duży natomiast między nim a językiem Kościoła sąsiedniego niemieckiego. Stąd była obawa, i słuszna, że wkrótce zabraknie nawet źródła do odświeżania wiary i wiedzy chrześciańskiej. Byli wprawdzie uczniowie, ale w uczni nikt nigdy nie wierzy, co najwyżej tworzą oni zamieszanie. Źródło natomiast, Bizancyum, straciło dla Rościsława po przyjęciu chrztu znaczenie, tak samo jak Rzym stracił je dla Michała, ks. bułgarskiego. Oto dlaczego Światopełk był przeciwny Kościołowi słowiańskiemu, a tem samem przeciwny i Metodemu. Intryga, za sprawą Wichinga poprowadzona w Rzymie, nie udała się. Papież wprawdzie zabronił mszy po słowiańsku, ale aprobował działalność Metodego; doprowadzić więc do odwołania nieporęcznego arcybiskupa nie udało się. Można jednak było to, co się nie udało za życia, uczynić po jego śmierci. Jakoż zaraz ze śmiercią Metodego (885 r.) partya łacińska podniosła głowę. Gorazda, ucznia, którego Metody polecił na swego następcę na metropolię—nie zatwierdza ani książę, ani papież. Reszta zaś podległa prześladowaniu. Gorazd, Klemens, Naum zostali uwięzieni, później wypędzeni z granic państwa. Znaleźli jednak przyjęcie w państwie bułgarskiem u cara Symeona. Klemens został nawet pierwszym biskupem w Bułgaryi. Dzięki niemu liturgia słowiańska dostała

---

do cyrylicy? W czem się wyraża po raz pierwszy przeciwieństwo między Słowiańszczyzną południowo-wschodnią a północno-zachodnią? Jakie organizacye państwo-

się do Bułgarów, a od nich nawet na Ruś, i do dziś dnia jeszcze żyje w Kościele wchodnim katolickim i ortodoksyjnym.

§ 28. PISMO SŁOWIAŃSKIE I KSIĘGI LITURGICZNE U BUŁGARÓW.

Trwałą pamiątką czynów i życia braci soluńskich jest pismo, wynalazek Konstantyna. Jest ono zapożyczone z kursywy bizantyjskiej z dodatkiem niektórych zgłosek dla oznaczenia dźwięków, właściwych językowi słowiańskiemu. W tej postaci jednak, jaką mu nadał misyonarz bizantyjski, nie utrzymało się w Kościele wschodnim. Dzisiejsze pismo cerkiewno-słowiańskie jest pokrewne uncyałom bizantyjskim; do nich przybrano znaki słowiańskie, zapożyczone z pisma Konstantyna, którego w gruncie rzeczy to dzisiejsze jest przeróbką. Tę przeróbkę odnoszą do ucznia Konstantyna — Klemensa, za panowania cara bułgarkiego Symeona. Skutkiem nieświadomości ochrzczono je nazwą cyrilicy, i pod tem mianem znane jest ono do dziś dnia, chociaż właściwe pismo Konstantego o wiele prostsze i niezgrabniejsze, jest to t. zw. głagolica, które utrzymało się częściowo u Słowian na Zachodzie, w Dalmacyi i na wyspach.

§ 29. PAŃSTWO BUŁGARSKIE ZA SYMEONA.

Rezultat nowości językowej Konstantyna był ten, że odtąd losy kościoła u Słowian północno-zachodnich i południowo-wschodnich rozdzieliły

---

we reprezentowały każdą z nich? Która była trwalszą? Jakie ambicye ma państwo bułgarskie i za czyjego panowania? Kto podniósł księstwo bułgarskie na stopień niezależnego carstwa? Kim był Symeon bułgarski? Ja-

się raz na zawsze,—ale rozdzieliła się także ich cywilizacya według ognisk ówczesnych: Bizancyum i Rzymu. Państwo wielkomorawskie i państwo bułgarskie reprezentują obydwa te kierunki duchowe, ale zarazem i obydwa pierwiastki państwowo-organizacyjne: jeden — słowiański, rozwijający się pod wpływem Zachodu — Rzymu i ce-

224. Cesarz bułgarski wraz z rodziną. Miniatura z rękopisu współczesnego bułgarskiego (według Schlumbergera).

sarstwa wschodnio-frankońskiego; drugi — turko-słowiański, kształtujący się pod wpływem Bizancyum. Państwo bułgarskie okazało się jednak organizmem żywotniejszym od państwa wielko-morawskiego. Pierwsze nie wytrzymało

naporu nowego ludów turkskich; drugie nie tylko utrzymało swą samoistość, ale ambicyami sięgnęło nawet po spadek starożytny cesarstwa wschodnio-rzymskiego. Stało się to za sprawą syna Bogorysa, Symeona. Bogorys po przyjęciu chrztu okazał się barbarzyńcą nie tylko wierzącym, ale nawet zapalonym. Koniec swego życia spędził w klasztorze, gdzie umieścił także

225. Książe i księżniczki bułgarskie. Miniatura z rękopisu współczesnego bułgarskiego (według Schlumbergera).

swego syna, Symeona. Starszy Vladimir, któremu odstąpił rządy, nie tylko nie wszedł w ślady ojca, ale nawet rozpoczął reakcyę w kierunku pogaństwa. Wywołało to gniew Bogorysa, który potrafił jeszcze raz przypomnieć swoją siłę, zrzu-

---

kie jego zasługi dla kościoła i dla literatury cerkiewnej bułgarskiej? Jakie niebezpieczeństwa kryły się w po-

cając Vladimira i powołując do rządów z klasztoru Symeona (893—927). Była to dziwna osobistość ów Symeon bułgarski. Wychowany na dworze bizantyjskim nabrał uwielbienia dla cywilizacyi greckiej, a zachował przytem duszę pierwotną barbarzyńcy. Mistyk w obrębie murów klasztornych, był srogim tyranem, jako władca świecki. Takim też przeszedł do historyi—nawpół mnich bizantyjski, nawpół wódz huński — drugi Attyla. Zaraz po wstąpieniu na tron rozpoczął wojnę długoletnią, bo 30 lat trwającą, z cesarstwem. Ani niedołężny następca Bazylego, Leon VI, Filozof, ani za małoletności Konstantego Purpurorodnego (ur. 905) regent Roman Lakapenos, jego szwagier, później współcesarz, nie zdołali wstrzymać postępów oręża bułgarskiego. Symeon kilkakrotnie oblegał Konstantynopol. Mógł zdobyć stolicę i podbić cesarstwo. Zamiast tego wolał przyjąć tytuł cara Bułgarów i Greków (βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων) i utworzył godność patryarszą, którą za niego i za syna jego Piotra piastowało czterech znanych arcybiskupów Presławia (st. Marcianopolis—dziś Prêclawa, po turecku Eski-Stambul). Dotąd też, na płn. stok Bałkanów, została przeniesiona rezydencya cesarska. Przepych, jaki roztaczał władca barbarzyński, w niczem nie ustępował dworowi bizantyjskiemu. Zresztą miał on także ambicye naukowe. Otaczał się uczonymi, którzy zaczęli pisać po słowiańsku (mnich Chrabr). Była to zresztą literatura przeważnie książkowa, nic nie mająca wspólnego z ludem i jego umysłowością. Od początku zarażona prą-

---

wstającej literaturze cerkiewnej bułgarskiej, i w czem one znalazły swój wyraz? Jakie były warunki zewnętrzne dla istnienia monarchij słowiańskich na zachodzie i na wschodzie? Jaki proces rozkładu cesarstwa zachod-

dami rozkładowemi, jakie później w sektach (np. Bogumiłów) się rozpowszechniły, miała się okazać zgubną dla młodej państwowości bułgarskiej. W sąsiedztwie tego państwa nie utrzymało się jednak drugie państwo—wielkomorawskie. Cios wyszedł z rąk Węgrów.

§ 30. SŁOWIAŃSZCZYZNA NA WSTĘPIE ŻYCIA POLITYCZNEGO.

Były równocześnie dwie wielkie monarchje na samym wstępie dziejów Słowiańszczyzny: wielko-morawska i wielko-bułgarska Jednocześnie też nowo wyłaniający się świat słowiański musiał staczać walkę na dwuch frontach: jedną na zachodzie z monarchią frankońską, drugą na południu z cesarstwem bizantyjskiem. Równą potęgę przedstawiał świat słowiański i tu, i tam— równe też miał i ambicye. Ale nie w jednakowych znalazł się wszędzie warunkach. Na Zachodzie po śmierci Ludwika Niemieckiego zaczynał się rozkład monarchii frankońskiej. Tak Frankonia zachodnia już na Karolu Łysym zrezygnowała z pretensyi cesarskich. Karol zaś III, syn Ludwika Niemieckiego, przezwany Grubym, ostatni połączył monarchię karolingską. Po jego śmierci (w r. 888) na krótko jeszcze zabłysła korona cesarska na głowie Arnulfa, bękarta Karlomana, jednego z synów Ludwika Niemieckiego, koronowanego przez papieża Formosa w Rzymie (r. 896), aby niebawem w rękach jego małoletniego syna, Ludwika Dziecięcia (899—911), zdradzającego objawy zwyrodnienia, zniknąć. Samo po-

---

niego współczesny? Czemu cesarstwo wschodnie zawdzięczało swoją żywotność? W czem wyraża się ówczesne niebezpieczeństwo dla Słowian? Jaki mają charakter t. zw. wędrówki ludów? Jaki jest stosunek do

jęcie cesarstwa frankońskiego zatonęło w morzu pretensyj samodzielnych księstw niemieckich: szwabskiego, bawarskiego czy saskiego. Na wschodzie śmierć cesarza Bazylego I (r. 886), później rządy jego syna, Leona VI, który, jako filozof, muzyk, matematyk, astronom, zyskał od współczesnych przydomek Mądrego (σοφώτατος), ale w polityce niczem się nie odznaczył, również oddaje państwo w ręce jego jedynego syna i spadkobiercy siedmioletniego (ur. 905), Konstantego Purpurorodnego (912). Na szczęście tutaj zasada dziedziczenia tronu głęboko się przyjęła, i pomimo rewolucyi, pomimo zmian regentów (Aleksander, wuj cesarza, później dzielny admirał i szwagier cesarza, Roman Lakapenos), osoba cesarza stanowiła fundament, na którem wzniosły się dwuchsetletnie sławne rządy dynastyi macedońskiej. Zmiotła ona z czasem z widowni nawet samo państwo wielkobułgarskie. Niebezpieczeństwo jednak dla rozwoju Słowiańszczyzny leżało nie w tych starych cywilizacyach, nie na zachodzie, ani na południu, lecz w samej podstawie, na której Słowiańszczyzna wyrosła — w żywiole turkskim, który nad nią długo panował, a stale jej zagrażał. Niebezpieczeństwo doraźne taiło się na Wschodzie.

§ 31. SŁOWIAŃSZCZYZNA I ŻYWIOŁ TURKSKI.

Ten tak zwany okres wędrówek ludów, który inauguruje rzekomo wieki średnie, właściwie nie odnosi się do jednej tylko epoki, ani też do jednego jakowegoś ludu. Jest to stan historyczny,

---

nich państw słowiańskich? Jaki czynnik wrogi stepowy stale wywiera wpływ na Słowiańszczyznę? Pod jaką nową postacią występuje on w końcu IX w.? Gdzie ko-

właściwie ciągły i trwały zwłaszcza tam, gdzie się stykają cywilizacya i barbarzyństwo. Dla ce-

226. Sceny z życia wiejskiego Arabów.

sarstwa rzymskiego był on szczególnie groźny i dotkliwy od III-go do V-go w., dla Bizancyum

od V-go do X-go, podobnie jak dla frankońskich monarchij głównie od VIII-go aż do XII-go w. Słowiańszczyzna zaznała wszelkich skutków wojennych zetknięcia się cywilizacyi z barbarzyństwem — od pierwszego swego wystąpienia, jakkolwiek sama była dopiero słabą płonką cywilizacyi, czy to wschodniej, czy zachodniej. I można powiedzieć, że to oddziaływanie czynnika wrogiego barbarzyńskiego będzie stale towarzyszyło jej dziejom aż po dzień dzisiejszy. Jest to czynnik stepowy i koczowniczy turkski. Kolebką jego jest środkowa Azya, chociaż jej przedłużenie—niż sarmacki lub wschodnia Europa aż po stepy naddunajskie, a po części i nizina nadwiślańska, stanowią zarazem naturalny teren jej wpływu i ekspansyi. Ten sam czynnik turkski, pod wpływem którego Słowiańszczyzna się organizowała i za którego przewodem wystąpiła w dziejach, teraz z chwilą wytworzenia własnej państwowości i niezależności plemiennej, będzie oddziaływał na nią tak samo, jak i na całą ówczesną Europę chrześciańską, w kierunku wrogim. Występuje on pod koniec IX-go w. tak samo, jak pięć wieków wstecz, tylko pod nowemi nazwami ludów na wschodzie: Ugrów, Turków, na zachodzie Węgrów. Pierwsze ukształtowanie się stosunku tych nowych państw słowiańskich do żywiołu turkskiego wypadło dla nich fatalnie, co nie znaczy wcale, aby i później aż po dzień dzisiejszy stosunek ten nie stanowił jedno z najtrudniejszych zadań do rozwiązania dla Słowiańszczyzny.

---

lebka europejska tego czynnika? Jaka jest arterya główna komunikacyjna na wschodzie Europy, i jakie państwa turkskie są związane z nią w swym powstaniu? Gdzie była siedziba Bułgarów nadwołżańskich? Co to jest państwo Chazarów? Na jakiej podstawie etnicznej

§ 32. WĘDRÓWKI I PAŃSTWA WSCHODNIO-EUROPEJSKIE ORAZ ZACHODNIO-AZYATYCKIE.

Ten żywioł turkski stepowy, myśliwski i pasterski, organizacyjnie silniejszy, doszedł wprzód do zawiązków państwowości, aniżeli Słowianie. Jeżeli państwo huńskie, a poniekąd i awarskie wyprzedza organizacyę państwową Germanów w zachodniej Europie, to we wschodniej tak samo wiadomości o państwach turkskich są znacznie wcześniejsze od wiadomości o państwach słowiańskich. Kiedy Słowiańszczyzna na zachodzie i na półwyspie bałkańskim budzi się dopiero do życia, w Europie wschodniej, w dzisiejszej Rosyi, a w znacznej mierze i na obszarach późniejszej Rzplitej polskiej wyrastają państwa, które były mieszaniną żywiołu słowiańskiego, fińskiego i turkskiego, a nawet mongolskiego, których przeto skład plemienny dziś bardzo trudno jest określić, ale których budowa i ustrój polityczny były nawskroś turkskie. Linią ich rozprzestrzenienia była Wołga, największa rzeka we wschodniej Europie i zarazem główna arterya całego dalekiego niżu sarmackiego. Tutaj też powstały państwa turkskie, jak Bulgar, od którego wzięła dzisiejszą nazwę rzeka (Wołga), z miastem tegoż imienia, niedaleko ujścia Kamy, oraz Chazarya, której stolica Itil (Atel) niedaleko ujścia Wołgi do morza nosi także miano turkskie tej rzeki (Samo morze, do którego wpada, nosiło wówczas nazwę Chazarskiego). Tutaj żywioł turkski napływowy wszędzie przykrył warstwę spodnią ludności fińskiej tubylczej (jakoż nazwa starożytna Wołgi ‘Pâ jest fińskiego pierwiastku), niewątpliwie

państwa te wyrosły? Jaki był stosunek Bizancyum do państw turkskich? Kto był sojusznikiem ich we wschod-

bardzo starożytnego pochodzenia, jak Meryów na przejściu od Wołgi do Dźwiny zachodniej, Mokszę i Erza między Wołgą a Oką na przejściu do Dniepru. (Są to plemiona Mordwa, u wschodnich pisarzy także Burtas zwani). Ale ten żywioł turkski opanował także przestrzenie na zachód od Wołgi, sięgając aż po Dniepr do Polan kijowskich i na południe do m. Czarnego i do półwyspu Krymu, gdzie się stykał z Bizantyjczykami.

§ 33. BIZANCYUM I TURCY.

Dla Bizancyum stosunek do Turków był sprawą pierwszorzędnej wagi przedewszystkiem dlatego, że bezpośrednio sąsiadowali z nimi nad morzem Czarnem na półwyspie Krymu. A powtóre, Bizancyum było jedyne państwo ówczesne europejskie, które miało swoją olbrzymią sferę interesów w Azyi, skąd pochodzili Turcy. Przeciwieństwo do monarchii sąsiednich wschodnich naprzód Persów za czasów Sasanidów, później Arabów, kazało szukać sojuszu u sąsiadów ich północno-wschodnich, jakimi byli Turcy. Już za Justynianina W. Bizancyum utrzymuje ożywione stosunki z Turkami, którzy są osiedleni w Sogdży i Bucharze. Kiedy pojawili się Chazarowie nad Wołgą, Bizantyjczycy znów staczają walki z Persami o Armenię, a gdy Chosroes II Anuszirwan buduje przeciw Turkom Derbent, Harakliusz zawiera z nimi sojusz przeciw Persom (r. 626). Z chwilą zastąpienia Persów przez Arabów walka z tymi ostatnimi znów przechodzi na Chazarów dziedzicznie i trwa przez

---

niej Europie? Gdzie było bezpośrednie sąsiedztwo Bizancyum z Chazarami? Jakie były posiadłości bizantyjskie w południowej Europie? Jaką rolę odgrywa na

cały wiek VIII. Stąd Chazarya wyrasta na pierwszorzędnego sojusznika dla Bizancyum. Już nie tylko traktaty, ale i związki pokrewieństwa są zawierane. I tak Justynian II (705—11) miał za żonę córkę chakana chazarskiego, Teodorę, podobnież Konstantyn V Kopronim (741—755) księ-

227. Wojsko arabskie z okresu Abbassydów. Miniatura do Hariri'ego. Rękopis w Paryżu.

żniczkę chazarską, Eirenę. W walkach tych Arabowie utrzymali kraj zakaukaski, a zato wpływ ich handlowy, cywilizacyjny, nawet religijny sięgał aż do stolicy chana chazarskiego. Chazarya mimo to była potężnem państwem, które

rozciągało się do Meotidy i do gór Kaukaskich. Ale i bezpośrednie sąsiedztwo z Chazarami na półwyspie krymskim, miało dla Bizancyum olbrzymie znaczenie, gdyż cieśnina Bosforu była właściwie kluczem od strony morza do Bizancyum.

§ 34. POSIADŁOŚCI BIZANCYUM NA PÓŁNOCNEM WYBRZEŻU MORZA CZARNEGO. CHRZEŚCIAŃSTWO I MISYA DO CHAZARÓW.

Posiadłości bizantyjskie w dzisiejszej południowej Rosyi trzymały się głównie wybrzeża morskiego i półwyspu Krymu, dokąd sięgał wpływ Chazarów, zarówno polityczny, jak i handlowy. Tutaj, na półwyspie krymskim, były miasta greckie, jak Chersoń (po ros. Korsuń), tudzież Bosfor (dzisiejszy Kercz), na przeciwległym zaś brzegu m. Azowskiego na półwyspie kubańskim, Fanagoria (Matracha, późniejszy Tmutarakan książąt ruskich). Tędy szedł handel wymienny między Azyą Środkową (Persyą, Sogdżą), nawet Indyami a Bizancyum, nie mówiąc już o handlu północnym (futra). Stąd Chersoń był miastem handlowem pierwszem zaraz po Bizancyum i Tessalonikach na wschodzie. Naodwrót stąd rozszerzała się kultura grecka na południu Rosyi. Jeszcze nawet w okresie ruskim wielko-książęcym, wszystko, co ma charakter artystyczny, nosi nazwę

228. Moneta miedziana Bazylego II i Konstantyna, bita dla Chersonu na półwyspie krymskim.

południu dzisiejszej Rosyi Chersoń? pod względem handlowym i kulturalnym? religijnym? Jaka była najstar-

wyrobów korsuńskich. W sztuce ruskiej styl korsuński, datujący się od VIII-go w. przed Chr., przeciwstawia się stylowi rosyjsko - bizantyjskiemu, którego początek przypada na wiek XI. Wszystkie wyroby, pochodzące z Chersoniu, mają charakter archaiczny w przeciwieństwie do wyszukanego stylu wyrobów carogrodzkich. Jakoż w głąb Rosyi ówczesnej szły towary, jak tkanininy, purpura, ozdoby, korzenie i t. p. Razem z handlem szedł wpływ cywilizacyjny. Bizantyjczycy pragnęli tutaj swoją przewagę utrzymać przy pomocy religii. Na Krymie były resztki Gotów, które się dochowały do XV w. (później zasymilowali się oni z Turkami i Tatarami). Tu według legendy miał znaleźć Konstanty ewangelię i brewiarz w języku „росьск", tudzież spotkał człowieka, mówiącego tym językiem. Od niego nauczył się też mowy. Co to był za język, jest to dziś kwestya sporna. Niektórzy widzą w nim język gocki (Szafarzyk i do dziś dnia Małyszewski). Inni język słowiański (Szrezniewski), nawet język cerkiewny (Grygorowicz). Tutaj była metropolia gocka, której, według niedawno znalezionego spisu biskupstw z VIII w. (Notitiae episcoporum), byli podwładni biskupi chozyrski, etelski, chwaliski, rategski (Ratag, Rededie, książę Kosogów), huński i tmutorokański. Bizancyum zatem nie zaniedbywało obowiązku nawracania pogan. Inna rzecz, że nie miało takiego powodzenia wobec Chazarów, jakie miało wobec Bułgarów. Uprzedzili ich Arabowie w pierwszej połowie VIII w., lecz prawie równocześnie i Żydzi, gdyż chakan Bulan przyjmuje judaizm. Na Krymie było wielu Żydów, którzy tutaj schronili się w czasach

---

sza organizacya kościelna w południowej Rosyi? Gdzie się kończy świat chrześciański na północy? Jaka była

prześladowań w państwie bizantyjskiem w VI w. Judaizm przyjął się na dworze i pośród arystokracyi. Reszta mieszkańców byli chrześcianie, żydzi i mahometanie, i dla każdego wyznania

229. Sceny z życia arabskiego z okresu Abbassydów. Miniatura z Hariri'ego Makamen. Rękopis oryginalny w Kairze.

w stolicy państwa chazarskiego byli specyalni sędziowie. Misya Metodego wobec tego wydaje

się tak dalece spóźnioną, iż niedawno postawiono hypotezę, że pod Chazarami trzeba tutaj rozumieć Ruś (Lamański). Jakkolwiekbądź biskupstwo chazarskie występuje i później jeszcze w IX w. Tak więc stosunki z Chazaryą państwa bizantyjskiego były już w części uregulowane. Ale oprócz nich były jeszcze stosunki z koczownikami.

§ 35. BIZANCYUM I KOCZOWNICY TURKSCY.

I Chazarya, i Bułgar były to państwa, chociaż pod zwierzchnictwem Turków-koczowników, jednak nawpół ucywilizowane. Mają one swoje miasta, mieszkańcy ich prowadzą handel, wiodą życie nawpół koczownicze, nawpół osiadłe. Tak o mieszkańcach Itilu pisze książę ich Jusuf w X w., iż jedną połowę roku spędzają w mieście, drugą zaś na pastwiskach. Religia ich była wprawdzie niechrześciańska, lecz także monoteistyczna: u Bułgarów islam, który przyjęli od Arabów. Wszędzie jednak na około nich siedziały plemiona także turkskie, ale dzikie, koczownicze, wcale jeszcze nie schrystyanizowane, ani zislamizowane. Napierają one zarówno na Chazarów, jak i na miasta greckie. Raz są w stosunku zależności od chakana chazarskiego, to znów odrywają się od niego. Takimi są Pieczyngowie od Donu do Dniepru. W r. 832/3 za panowania ces. Teofila chan chazarski zwraca się do Bizancyum z prośbą o zbudowanie twierdzy od strony Pieczyngów. I brat cesarzowej Teodory, Bardas, posyła Petroniusza, inżyniera, który buduje na Donie twierdzę Sarkel (Białą Wieżę). Skądinąd, popra-

---

religia w państwach nadwołżańskich? Jakie plemiona turkskie pozostały koczowniczymi? Kto byli Węgrzy i Pieczyngowie? Jakie są legendy przedhistoryczne co do

wiając tę wiadomość Konstantego Porfirogenity, utrzymywano, że to Bizancyum samo zbudowało tę twierdzę dla siebie i to w 904 r. Jakoż w X w. Sarkel nie należał do Chazarów, lecz do Grecyi (według Uspieńskiego). O Pieczyngach mało mamy wiadomości. Natomiast o Węgrach, którzy byli ich sąsiadami, daleko więcej, bo stali się oni później historycznym narodem i początki swe musieli upiększyć legendami. Zastajemy ich pierwotnie z tej strony Karpat, między krajem Pieczyngów a Essgiel Bulgar (według Ibn Rusty). Kraj ten, według Konstantego Porfirogenity zowie się Atelkuz czyli Międzyrzecze. Jakoż i pisarze arabscy wspominają o dwuch rzekach: Dżejhunnie (nazwa ta sama, co Oxusa u Turków), zapewne Dnieprze i innej niewymienionej (może Bugu), i rozciągają siedzibę Węgrów aż do morza Czarnego. Byli oni pomieszani z Turkami i rządzili się na sposób turkski. Bizantyjczycy znają ich odrazu za ces. Teofila pod trzema nazwami: Hunni, Τοῦρκοι, Οὔγροι (u Leona Grammatyka). Ta ostatnia nazwa jest również znaną i na zachodzie, lecz w brzmieniu nosowem Ungri, po polsku Węgry, co dowodzi, że ludy zachodnie łacińskie tę nazwę, a więc i wiadomość o ludzie samym zapożyczyli od Słowian. Jakoż panowali oni nad południowymi Słowianami i często dostarczali jeńców Bizantyjczykom do miastu portowego Karch. Ale też zapuszczali się i dalej w głąb ziem słowiańskich na północ. Przynajmniej już w r. 862, według Hinkmara, dotąd nieznany lud Węgry, równocześnie z Danami, spustoszył państwo Ludwika Niemieckiego. Znamy zresztą nazwę Polski

---

siedzib i pochodzenia Węgrów? Jakie było ich najdawniejsze zetknięcie z Bizancyum? cesarstwem zachodnim i z Polską? Jaka jest teorya naukowa co do pochodze-

u Węgrów Lengyel (to samo co u Rusinów Lach), która wskazuje na bezpośrednią styczność ich pierwotnych siedzib z Polską od strony wschodu. Na Zachodzie bowiem pod tą nazwą Polacy nigdy nie byli znani, a tem bardziej wówczas, kiedy Węgrzy zetknęli się z Polską w czasach historycznych. Po czesku zowią się oni Uhry, a u Nestora Ugri Czarni w odróżnianiu, zdaje się, od Ugri Biali—Chazarów. Te dwie nazwy wskazują na różnice położenia politycznego: wolnych Chazarów i będących w stosunku zależności od nich Węgrów. Konstanty Porfirogenita opowiada o wojewodzie ich (βοιεβόδας) Lebediu, podwładnym Chazarom, od którego wziął nazwę kraj ich Lebedia, i o przeniesieniu się części Turków ze Wschodu do Atelkuzy. Za ojczyznę pierwotną, (później Deutomogor, u notaryusza Beli w XIII w.) uważają niektórzy kraj Jugrów między Wołgą, Kamą, dolnym Irtyszem a górnym Jaikiem. Jest to siedziba dzisiejszych Wogulów — z których językiem (grupy ugrofińskiej) język węgierski jest najbardziej spokrewniony.

§ 36. KOCZOWNICY W SOJUSZU Z CYWILIZACYĄ PRZECIW SŁOWIANOM.

Pod naporem tych sąsiadów koczowników, mając przytem do czynienia z wrogimi państwami starszej cywilizacyi: na Zachodzie — frankońskim: na Wschodzie — Bizancyum, nie mogły się utrzymać młode monarchie słowiańskie: z jednej strony wielkomorawska Świątopełka, z drugiej— wielkobułgarska Symeona. Węgrzy byli ich naj-

nia i pierwotnych siedzib Węgrów? Jakie są pierwsze wzmianki o nich na zachodzie? Kto opanował niebezpieczeństwo węgierskie w Bułgaryi? Co spowodowało najazd

bliższymi sąsiadami, zarówno od strony Karpat jak i od Dunaju. Być może, iż przez Karpaty zdawna już Turcy przenikali w głąb Wielkich Moraw, chociaż byli trzymani w strachu przez oręż Światopełka. Już pod r. 889 Reginon pisze, że dziki i krwiożerczy lud Węgrów czyni częste najazdy zarówno na Chorwatów, Morawy, jak na Bułgarów. W walkach, jakie te państwa staczały z Bizancyum i z frankońską monarchią, nastręczali się oni, jako wyśmienici sojusznicy dla tych ostatnich. Jakoż po śmierci Światopełka spotykamy Węgrów w charakterze posiłkowców przeciw synom jego, Mojmirowi i Światopełkowi. Uciekł się do ich pomocy także i Leon Mądry w walce z Symeonem (893 — 6). Ale polityka bułgarska opanowała to niebezpieczeństwo w przymierzu z nowym ludem koczowniczym Pieczyngów, którzy byli śmiertelnymi wrogami Węgrów. Otóż w chwili, kiedy Węgrzy byli na wyprawie łupieskiej, Symeon urządził najazd na ów Węgieł (ąglь), trójkąt u ujścia Dunaju, gdzie siedzieli Węgrzy, i razem z Pieczyngami wytępił doszczętnie ich auły. Tak samo później w XIV w. Witold postąpił z Tatarami. Wprawdzie na miejscu Węgrów znalazł się tutaj inny lud turkski, także koczowniczy, t. j. Pieczyngowie, ale byli to już sojusznicy Bułgarów. Węgrzy nie mogli się rzucić na południowy wschód, gdyż tutaj Bułgarzy zagradzali im drogę. Wówczas rzucili się na północny zachód, przeszli przez Karpaty, zaleli całą nizinę Pannonii i zniszczyli do szczętu państwo wielkomorawskie. Ale nie poprzestając na tem, przekroczyli Anizę, która

---

Węgrów na nizinę naddunajską? Czyje państwo im uległo i dla czego? Jaki był stosunek Węgrów do Słowian w Pannonii? Jaka była organizacya państwowa u Wę-

od lat stu była granicą państwa frankońskiego i napadami swemi trapili Niemcy, a nawet Włochy.

§ 37. PAŃSTWO WĘGIERSKIE NAD DUNAJEM I JEGO WPŁYW NA SŁOWIAŃSZCZYZNĘ.

Pierwiastek turkski, jak niegdyś w postaci Hunnów lub Arabów, tak teraz znowuż uzyskał przewagę nad Dunajem w postaci Węgrów. Zaciążyła ona w pierwszym rzędzie nad żywiołem słowiańskim, który tutaj dotychczas był samodzielny. Węgrzy zapanowali nad całą Pannonią od Belgradu do Anizy. Ale centrem ich osiedlenia był kraj między Cisą a Dunajem oraz nad Temeszem, Kereszem i Maroszem, a więc przeważnie step, gdy Słowianie utrzymali się zarówno w Podkarpaciu, jak i między Drawą a Sawą. Zresztą między żywiołem słowiańskim a turkskim było współżycie dawne i łatwość wymiany kultur. Tak w skardze biskupów bawarskich na Wielko-Morawian, czytamy, że przyjmują oni pośród siebie Węgrów i golą łby na sposób turecki. I naodwrót na Węgrów oddziaływali Słowianie. Organizacya Węgrów, jaką zastajemy u nich jeszcze z tamtej strony Karpat, była analogiczną do organizacyi innych ludów turkskich— a więc współrządy księcia i jego zastępcy. To, czem u Chazarów był chakan i isza lub beg (πέγ po grecku), tam u Węgrów był kende i jego zastępca dżyle albo karchas (u Konst. Porfirg.). Takim wodzem Węgrow w chwili osiedlenia ich w Pannonii miał być Arpad, syn Almusa. Ale już o Porfirogenity poprzednik Arpada—Lebedias

---

grów? i od kogo się ona wywodzi? Jaki wpływ wywarli na Węgrów Słowianie? Jaka różnica między Słowiańszczyzną naddunajską z czasów panowania Awarów

nosi tytuł słowiański wojewody, później zaś u Węgrów występują tytuły władców te same, co i u Słowian — kiralyi (król) i kneź (sędzia). Kende pozostał do dziś w madziarskim w znaczeniu gospodarza—gazdy (pośród chłopów) Dżyle może przechowało się w Siedmiogrodzie, w nazwisku rodu tamecznego Gyula (od nich Gyula fejervar = Carlsburg = Weissenburg). Tak samo tytuł karchas (godność sędziowska) sporadycznie przewija się jeszcze w wiekach średnich. Najważniejszą zmianą w Ponnonii od czasów panowania Awarów było to, iż żywioł słowiański przez te trzy wieki na tyle już ucywilizował się, że od niego organizacyi państwowej uczą się Turcy— nie naodwrót, i to była zasługa państwa wielkomorawskiego Światopełka. Natomiast wskutek upadku jego Słowiańszczyzna zachodnia została oddzielona od południowej. Podział, jaki już wytworzył się skutkiem walki między Rzymem a Bizancyum, a później pogłębiony został przez obrządek religijny (Focyusz i Konstantyn), obecnie utrwalił najazd Węgrów, którzy rozdzielili teraz geograficznie Słowiańszczyznę na dwie części. Dzięki Bułgaryi najazd ten nie dotknął Słowiańszczyzny południowej. Ale z osiedleniem się nowego szczepu turkskiego Zachód (nie tylko Niemcy, ale i Włochy) przez półstulecia zostały zatrzymane w swym rozwoju cywilizacyjnym. W Niemczech wraca znowuż rozbicie dzielnicowe, jak było przed Karolem W., i dopiero za Henryka Ptasznika, a właściwie za Ottona W. przywrócona zostaje jedność monarchii. Wbrew temu, co piszą dzisiejsi Niemcy, że zburzenie Moraw było kwestyą

---

a Węgrów? Jakie następstwa pociągnął upadek monarchii słowiańskiej na zachodzie dla Niemiec? Jaka była konieczność restauracyi państwa słowiańskiego?

bytu dla Niemców, nie tylko dziś dla nas, ale i dla Niemców współczesnych potrzeba silnych monarchii na granicy ze Wschodem była oczywista. Okazało się to właśnie niezbicie wobec najazdu turko-węgierskiego. Bez osłony monarchii słowiańskich, naprzód Wielkich Moraw, później ich spadkobierców, Niemcy nie weszłyby na drogę kultury i cywilizacyi. Stwierdza to najlepiej współdziałanie późniejszych cesarzy Niemiec w organizacyi nowych monarchij słowiańskich na zachodzie: Polski i Czech. A taka sama konieczność ze strony Bizancyum wywołała powołanie do życia na Wschodzie Rusi, wówczas kiedy państwo bułgarskie się rozpadło. Czechy i Polska są następcami Wielkich Moraw, jak Ruś — Bułgaryi.

§ 38. PAŃSTWA TURKSKIE NA WSCHODZIE I WPŁYW NA NICH ARABÓW.

W chwili, kiedy na zachodzie oraz na południu najazd koczowników Turków obala lub podkopuje pierwsze państwa słowiańskie, na wschodzie ten sam żywioł turkski utrzymuje przewagę, nie tylko polityczną, ale i kulturalną nad Słowianami. Państwo Bułgar nadwołżańskie, inaczej zwane Wielką Bułgaryą, jak i Chazarów, są nie tylko zdobywczymi, ale i znacznie cywilizowanymi. O Bułgarach wiemy, że mieli dość wysoko rozwinięte rolnictwo. Jeszcze w czasach książęcych ziemia suzdalska i nowogrodzka sprowadzały w czasie głodu zboże z Bułgar. Prowadziły one handel futrami, miodem, woskiem i niewolnikami. Używały monety bądź arabskiej, bądź też

Które państwa słowiańskie odziedziczyły spadek polityczny po państwie wielko-morawskim? Jaki odpowiednik ich na wschodzie i w spadku po kim? Kiedy wpływ

własnej (monety bułgarskich chanów Mumina i Toleba, 956 i 971). Sprowadzały artykuły zbytku i codziennego użytku tak, że w przeciwieństwie do Słowianina Turek był człowiekiem o wyższych potrzebach kulturalnych. Nie darmo w bylinach wielkoruskich bohater Dobrynia mówi do księcia Włodzimierza: „Widziałem jeńców bułgarskich, i wszyscy są w butach, nie będą nam oni dani płacić, chodźmy szukać chodaczków“. Za pośrednictwem Bułgar i Chazarów szedł wpływ na Słowian nie tylko z Azyi, ale i z Bizancyum. Bułgarski książę Almus prosił kalifa Muchtadira (r. 921—2), aby mu przysłał architektów dla zbudowania meczetu i fortec. Jakoż jeszcze dziś po stolicy Bułgar, m. Bułgarze, pozostały się ruiny meczetów, łaźni, na których widoczny jest wpływ architektury arabskiej z Mezopotamii. Na Rusi m. Bułgar nosiło nazwę Brachimów z przydomkiem „sławny“. Tę cywilizacyę ludy turkskie wschodniej Europy zawdzięczały sąsiedztwu nie tylko Bizancyum, ale i Arabów, Słowiańszczyzna więc w zaraniu swego istnienia znajdowała się pod wpływem dwuch ośrodków cywilizacyjnych: jednego w Europie, bądź zachodniej — frankońsko-rzymskiej, bądź wschodniej — bizantyjskiej i drugiego w Azyi. Tym drugim był współczesny kalifat arabski.

§ 39. TRYUMF I ROZROST ISLAMU.

Upadek pierwszych państw słowiańskich skończył się nie tylko zalewem środkowej Europy przez Turków, ale też posunął on znacznie

---

turkski znów przeważa w całej wschodniej Europie i za sprawą jakich państw? Jaka była kultura i stanowisko pierwszych państw turkskich na wschodzie Europy? Skąd czerpały one nasiona cywilizacyi? Jak daleko sięgał

w głąb Europy wpływ cywilizacyi azyatyckiej. Arabowie byli nie tylko przeciwnikami Europy pod względem religijnym, jako wyznawcy islamu, ale również wyrazicielami idei cywilizacyjnej Wschodu. Jak Zachód chrześciański—papiestwo i cesarstwo — był spadkobiercą kultury cesarstwa rzymskiego, tak Wschód albo islam przyjął w spadku kulturę państw wschodnich despotycznych, głównie Persów. Stało się to skutkiem zmiany dynastyi panującej u Arabów i przeniesienia punktu ciężkości ich dziejów z Arabii, kolebki islamu, ku ośrodkom dawnej cywilizacyi Wschodu, naprzód do Syryi (Damaszek), później do Mezopotamii, do Bagdadu. Właściwi Arabowie — dzieci pustyni — byli tylko pierwszym zaczynem owego wielkiego ruchu rewolucyjnego Wschodu, jaki się zowie islamem. Zainaugurowali oni okres ekspansyi terytoryalnej, który trwał półtora blisko stulecia. Ale już po roku 750, który jest rokiem cudownym, „annus mirabilis“, w dziejach islamu, kiedy Tarik przekracza Słupy Herkulesa, Kasim podbija Sind czyli Indye, a Kutaiba dochodzi do Oxusu, napor wojenny islamu zaczyna słabnąć, a buta rodowitych Arabów tajeć. Wszędzie na ich miejsce otrzymuje przewagę żywioł miejscowy—na zachodzie Maurowie-Berberowie, na wschodzie Persowie. Jak szybko islam—religia ludy te podbiła i spoiła, tak szybko narodowość i cywilizacya zaczęły je rozłączać. Około połowy VIII w., po okresie największego rozrostu, następuje rozkład kalifatu. Fakt ten był przedewszystkiem natury religijnej, ale na Wschodzie każda kwestya religijna jest zarazem poli-

---

wgłąb Europy wpływ kultury arabskiej i skąd wychodził? Gdzie się ześrodkowała ta kultura? jaki jej podkład i charakter w późniejszym państwie Abbassydów?

tyczną. Stąd za rozłamem religijnym następuje rozbicie polityczne. Na miejsce Umajadów, którzy wydarli imamat rodzinie proroka, wraca na-

230. Kazanie w meczecie w Bagdadzie za czasów Abbassydów
Miniatura z rękopisu arabskiego.

powrót przewodnictwo do tej ostatniej w linii Alego. Abdul-Abbas jest pierwszym kalifem tej dyna-

styi, od którego poszło jej miano Abbasydów. Jedyny ocalały potomek z rzezi powszechnej rodu Umajadów, Abderrahman, przy pomocy Maurów utrzymuje się na zachodzie. Kalifat rozpada się około r. 750 na dwie połowy: wschodni — bagdadzki, który od ugruntowania przetrwał blisko lat 500, i zachodni — kordubiański, który trwał około 3-ch stuleci. W tym samym czasie prawie Indye wyzwalają się z pod przewagi Arabów za powodem powstania narodowego t. zw. radżputów. Islam ma teraz dwie głowy, na wschodzie i na zachodzie. Ułatwiło to znacznie państwom europejskim zwalczanie jego postępu. Na zachodzie Karol W. wyparł Arabów za Pireneje. Z Septimanii czyli Gallii Narbońskiej (nad rz. Ebro) i części półwyspu pirenejskiego utworzył on marchię hiszpańską. Szczątki zaś państwa wizygockiego, które pod wodzą Pelayo (Pelegiusza) schroniły się w górach Kantabryjskich, dały impuls z czasem do wytworzenia się nowego jądra państwowości (królestwa Leona) i nowej narodowości hiszpańskiej. Na wschodzie dynastya izauryjska po dzielnej obronie Konstantynopola w r. 717 postawiła również państwu Arabów mur nieprzekraczalny od strony Tauru na lądzie. Gorzej jednak było od strony morza. Najazdy Bułgarów i Słowian osłabiły znacznie siłę odporną Bizancyum od południa. Wybrzeża m. Adryatyckiego stały się już wówczas siedzibą piratów słowiańskich, Chorwatów, głównie Narentanów, tak samo, jak brzegi m. Śródziemnego stały się siedzibą pirateryi arabskiej. Pociągnęło to dla Bizancyum utratę wysp, jak Krety w r. 723 i Sycylii. Tutaj Arabowie

---

Jakie są punkta oparcia dla Bizancyum w walce z Arabami? Jak daleko sięga kultura arabska w kotlinie morza Śródziemnego? Jakie tutaj powstają jej ośrodki?

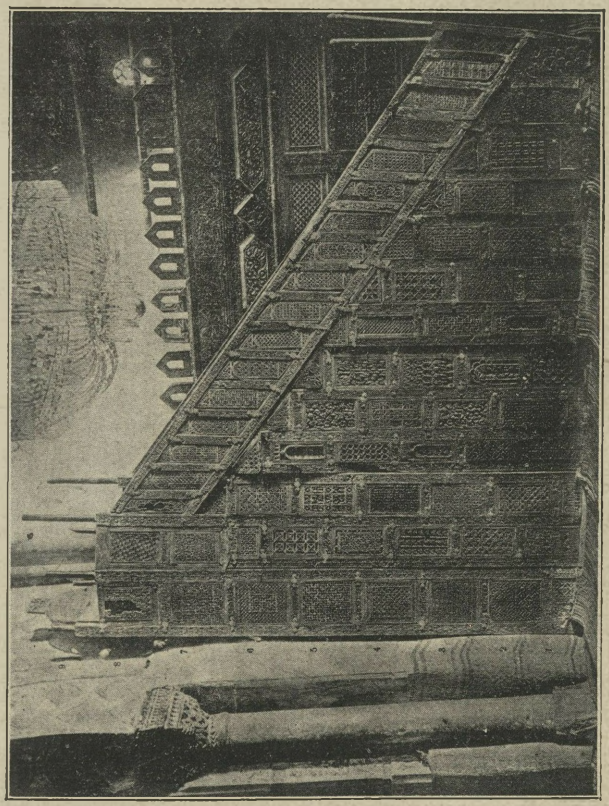
wylądowali po raz pierwszy w r. 827 pod wodzą Ziadel Allata, syna Ibrahima. Podbój ten do-

231. Wnętrze meczetu w Bagdadzie z czasów Abbassydów.

konano na rachunek dynastyi Abbassydów, ale położenie tych Arabów śródziemnomorskich po-

śród rywalizujących ze sobą kalifatów pomogło im z czasem do wytworzenia własnej dynastyi Aghlabidów, tak samo jak później oddzieliła się i Afryka pod dynastyą Fatymidów. Ci pierwsi

232 Katedra (mimbar). Rzeźba drzewna z Bagdadu (IX w.). Wielki meczet w Kairuan.

między światem islamu wtłoczeni, szukali rozwoju głównie na morzu. Po Sycylii, gdzie m. Syrakuzy broniły się do r. 878, przyszła kolej na

południowe Włochy, gdzie m. Bari wpadło w ich ręce. Odzyskane przez ces. Ludwika II (r. 875), który zawarł sojusz z Bazylim I (r. 871), znów przeszło do Bizantyjczyków, którzy za panowania tegoż króla wypędzili Saracenów z Tarentu i Włoch południowych. Piraterya narówni z ruchem handlowym kwitła, a wybrzeża m. Egejskiego z miastami, jak Tessaloniki, oraz Adryatyckiego z miastami (Wenecyą) aż po ujście Padu w IX st. były otwarte dla najazdu Arabów. Chrześciaństwo nie mogło im stawić czoła. Jak w łonie islamu były dwa kalifaty, tak w łonie chrześciaństwa były dwa cesarstwa: zachodnie i wschodnie, które rywalizują ze sobą o posiadanie Włoch i wpływu na Adryatyk i w walkach szukają sprzymierzeńców. Już Karol W. takiego sprzymierzeńca znalazł w Harunie al Raszydzie, gdy tymczasem Konstantynopol szukał dobrych stosunków z kalifatem kordubiańskim. I tu, i tam Słowianie pojawiają się, jako towar, dostarczany na rynki: na zachodzie przez Franków, na wschodzie przez Rusów (nazwa Słowianin w jęz. arabskim służy na oznaczenie niewolnika). Zresztą na dworach panujących odgrywają oni już wówczas dużą rolę i biorą udział w intrygach pałacowych.

§ 40. CYWILIZACYA I HANDEL ARABÓW W MEZOPOTAMII.

Ze zmianą elementu etnicznego zmienił się i charakter kalifatu. Z głowy islamu i zastępcy proroka, imama, kalif stał się głową państwa despotycznego. Zmiana ta dokonała się

---

nowe dynastye? Jakie walki staczano między Arabami a chrześcianami na półwyspie iberyjskim, apenińskim i na Sycylii? Kto bierze udział w nich? Jaki jest nowy stosunek cesarstwa zachodniego do Bizancyum pod

już za Umajadów w Syryi, ale utrwaliła się za Abbassydów, zwłaszcza po przeniesieniu stolicy nad brzegi Tygrysa i Eufratu. Tutaj, w m. Kufie, po raz pierwszy rozwinięto chorągiew Abbassydów. Po tym zwycięstwie trudno im było utrzymać się w Damaszku, pełnym wspomnień dawnej dynastyi. Już następca Abbassa, Al Manssur, przeniósł swą

233 Życie targowe w Bagdadzie. Miniatura do Hariri'ego. Rękopis w Paryżu.

stolicę do świeżo założonego miasta Bagdadu, na lewym brzegu Tygrysu, niedaleko miejsca, gdzie rz. Tygrys najbardziej zbliża się do Eufratu Był to z początku warowny obóz, ale samo położenie geograficzne, które niegdyś na tem miej-

wpływem walk z islamem? Kto panuje na m. Śródziemnem, i w czyje ręce przechodzi jego posiadanie? Jaka

scu stworzyło Babilon—stolicę Chaldei — później Seleucyę za Antiochów i nareszcie Ktezyfon za Sasanidów, spowodowało niebywały wzrost nowej stolicy Arabów. Na drodze między Wschodem a Zachodem położony Bagdad rozwinął handel między Indyami, Chinami, a morzem Śródziemnem. Tutaj ściągały się towary z Persyi, Arabii, Syryi, Armenii i Mezopotamii. Arabowie pośred-

234. Miniatura arabska do dzieła astronomicznego. Oryginał w Bibliotece Narodowej w Paryżu.

niczyli w wymianie między Bizancyum a zachodnią Europą. Z pierwotnego warownego obozu Bagdad przeobraził się w wielkie centrum handlowe; stare mury były dlań już zaciasne, miasto rozszerzyło się na obydwa brzegi Tygrysu i połą-

---

zmiana kalifatu nastąpiła na wschodzie? Jaki nowy centr islamu? Jaki początek i rozrost Bagdadu? Jaką

czyło licznemi kanałami z Eufratem. Na miejsce ekspansyi wojennej i religijnej rozpoczęła się teraz nowa era ekspansyi handlowej i cywilizacyjnej Arabów. Islam przestał już być głównym bodźcem ich życia. Tak samo, jak z ruin Ktezyfonu powstał Bagdad, tak znów ze zwalisk cywilizacyi starożytnej Persów, Greków i Rzymian Wschód odbudowywał nową cywilizacyę arabską. Ruch, czy to w zakresie sztuki, czy nauki, czy literatury, rozpoczęty za Al-Manssura trwa nieprzerwanie i za jego następców Mahdiego, a zwłaszcza Haruna-al-Raszyda, współczesnego Karolowi W. Arabowie wchłonęli w siebie całą cywilizacyę starożytną Greków i Rzymian, których okazali się pojętnymi uczniami. I wówczas, gdy nad brzegami Tybru, Sekwany albo Renu jeszcze nie śniło się o odrodzeniu, Arabowie już tłumaczyli na swój język dzieła filozoficzne Arystotelesu, lekarskie Hippokratesa. Pod wpływem tego odrodzenia nauka arabska stara się przystosować do form i metod naukowych także swe pojęcia, bądź religijne, bądź prawne, czerpane z Koranu. Tak powstaje „księga praw i religii“ Essahih, czyli „co jest prawdą“ słynnego autora Ibn Mohammeda Izmaila z Buchary, zwanego także Al-Buchari. Sztuka arabska, zwłaszcza architektura, również oparła się na wzorach starożytnych wschodnich, które się utarły w świecie rzymskim i w państwie Sasanitów. Mniej udatny był natomiast rozkwit literatury pięknej. Źródła dawne poezyi ludowej arabskiej już wyschły, na jej miejsce nowa ma charakter przeważnie sztuczny

---

on rolę spełniał w wiekach średnich — handlową i kulturalną? Jaki był rozwój nauki i sztuki arabskiej? Jaki nowy rozrost literatury perskiej? Jakie podobieństwo między kalifatem a cesarstwem zachodnim? Dla czego

dworski; natomiast odrodzi się niebawem poezya perska na dworach drobnych (Firdausi i poemat

235. Biblioteka arabska. Miniatura ze starożytnego rękopisu arabskiego. Własność prywatna.

Szah-Nahmeh w IX w.). Pod względem cywilizacyi jedynie Bizancyum mogło rywalizować z Ara-

bami. Europa, czyli Zachód, była w porównaniu do nich barbarzyńską. Zresztą i tutaj także czerpano pierwiastki odrodzenia ze Wschodu (t. zw. renesans karolingski). Niebawem zaś stąd zaczerpnąć miały pierwiastki do odrodzenia Północ i Wschód Europy.

§ 41. TRANSOXANIA I KRAJE MUZUŁMAŃSKIE NADKASPIJSKIE.

Kalifat wschodni, tak samo słaby pod względem pierwiastku czysto arabskiego panującego, jak rozległy pod względem mocarstwowym, przechodził te same koleje, co i cesarstwo rzymskie na zachodzie. I tutaj również idea kalifa-imama okazała się zbyt słabym węzłem spajającym dla różnych narodów, jak na Zachodzie idea cesarska. I tutaj powstają niezależne państwa narodowe, które tylko nominalnie uznają nad sobą zwierzchnictwo kalifa. Są to przeważnie naczelnicy prowincyi, którzy ściągają całą władzę w swe ręce i zakładają własne dynastye. Stosunek ich do kalifa jest prawie ten sam, co na Zachodzie stosunek władców barbarzyńskich do cesarza. Uznają oni nad sobą jego zwierzchnictwo—ale całym wyrazem tej podległości jest wizerunek kalifa na monecie i imię jego, wzmiankowane w modłach. Tak za kalifa Al-Mamuna jego dzielny generał Tahir Suleyman, któremu zawdzięczał tron, stawszy się naczelnikiem prowincyi Chorassanu, dał początek dynastyi Tahiridów. Tak samo w Transoxanii żywioł irański zorganizował się za sprawą rodzimej dynastyi

i tu, i tam nastąpiło rozdrobnienie terytoryalne i podział władzy? Jakie nowe dynastye rodzime powstają w Azyi Środkowej? Kto byli Tahirydzi, Bujidzi, Gha-

Samanidów, która wprawdzie przyjęła islam i uznała zwierzchnictwo kalifa, ale połączyła kraje od Oxusa aż po Wschodni Turkiestan w jedno państwo, którego centrum była Buchara. Jak Transoxania pod panowaniem Samanidów, tak

236. Książe Bahram V, polujący na lwy. Tkanina jedwabna z kościoła św. Klemensa w Kolonii.

znów Tabaristan, obszerna i bogata prowincya na południe od m. Perskiego, dostała się pod panowaniem Bujidów, wywodzących się od Buji, rzekomego potomka Sasanidów perskich. Te kraje nad brzegiem m. Kaspijskiego miały stycz-

ność ze wschodnią Europą. Tu były ogniska handlu i cywilizacyi, które sięgały daleko na północ. Na przeciwległym brzegu m. Kaspijskiego Arabowie stykali się z Chazarami, stamtąd zaś dalej droga szła do Bułgar i do Słowian, chociaż ci ostatni stanowili przeważnie towar ludzki, dostarczany im na Zachodzie przez Franków, na wschodzie przez Turków. Nazwa też Saklab po arabsku stała się pospolitą nazwą niewolnika. Inaczej jednak przedstawiał się sto-

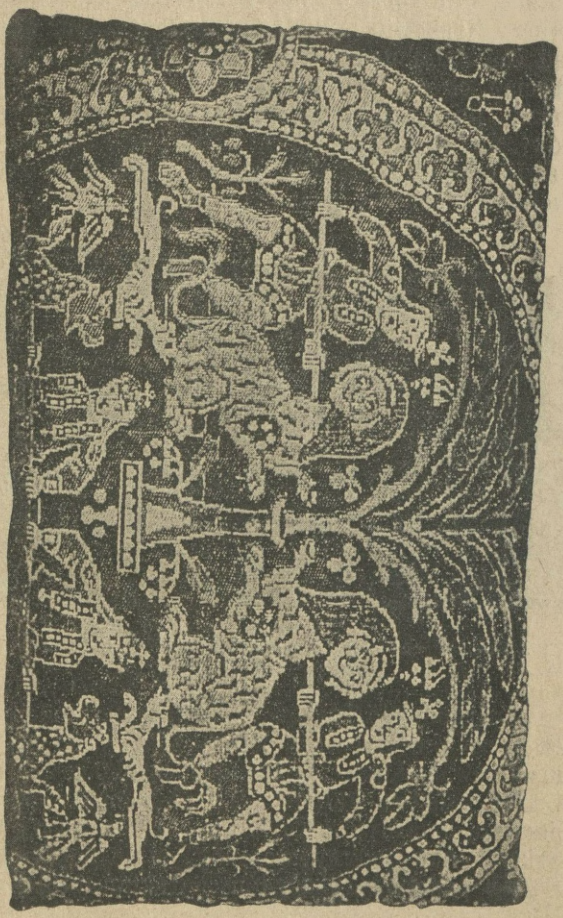
237. Tkanina jedwabna z Egyptu. Muzeum Wiktoryi i Alberta w Londynie.

sunek Arabów do Turków. Od czasu zetknięcia się ich ze sobą w VIII w., ci ostatni zaczęli się szybko islamizować, ale za to również szybko przenikali w głąb państwa kalifów. Już Al-Manssur tworzy pierwszą gwardyę z Turków; wkrótce zaś żywioł turkski, jako jedyny wojenny, stale dopływając w głąb państwa Abbasydów, uzyskuje tutaj prze-

---

znawidzi? Samanidzi? Jakie drogi handlowe łączą Europę Wschodnią z Azyą Środkową? Jaki lud nowy spo-

wagę. W Transoxanii zastępuje on dynastyę rodzimą Samanidów przez dynastyę turkskiego pocho-

238. Tkanina jedwabna z wyobrażeniem łowów na lwy. Ze skarbca Sancta Sanctorum.

dzenia Ghaznewidów w osobie Mahmuda, w Chorassanie (r. 990), a nawet dzięki niemu ponownie

poniesie islam do Indyi, w Seldżukidach zaś późniejszych znajdzie władców świeckich w Persyi ze stolicą w Mossulu, gdy kalifowi pozostanie jedynie rola imama ze stolicą w Bagdadzie. Ci więc Turcy, jak ongi Skytowie, służą teraz za ogniwo spajające Północ ze Wschodem. Śladami ich podbojów szły stosunki handlowe Arabów w głąb obszaru wschodniej Europy. Pierwsi, z którymi się zetknęli—byli to Rusowie.

§ 42. RUŚ — JEJ STOSUNEK DO BIZANCYUM I DO ARABÓW.

Ilekrotnie jest mowa o wyprawach handlowych Arabów w głąb wschodniej Europy, tylekrornie spotykamy się z nazwą Rusów. Widział ich Ibn Fodlan, bawiąc wraz z poselstwem kalifa w r. 922/3 w Bułgaryi, jak z towarami swemi przybywali nad rzekę Wołgę. Według Ibn Chordadbah i Ibn al Tari, ci kupcy Rusowie przybywali rzeką Atel do m. Gorgan (Kaspijskiego), stamtąd zaś do m. Ray (na wybrzeżu tegoż morza). Ibn Istakri mówi, iż „do Atel miód i wosk przywozi się z brzegów Rus“. Pod nazwą Rusi Arabowie rozumieją plemię lub naród, ale nie umieją ich odróżnić od Słowian i od Turków—a czasem zaliczają do jednych lub drugich. Ibn Chordadbah mówi o nich: „są to Słowianie“, Katiba Dżelebi miesza ich z Turkami, w Słowniku zaś geograficznym Jakuta Ruś graniczy z krajem Słowian i Turków. Jak trudno jest określić charakter etniczny Rusi, tak samo nie wiadomo, gdzie umieścić jej siedzibę. Pospolicie podają pisarze

---

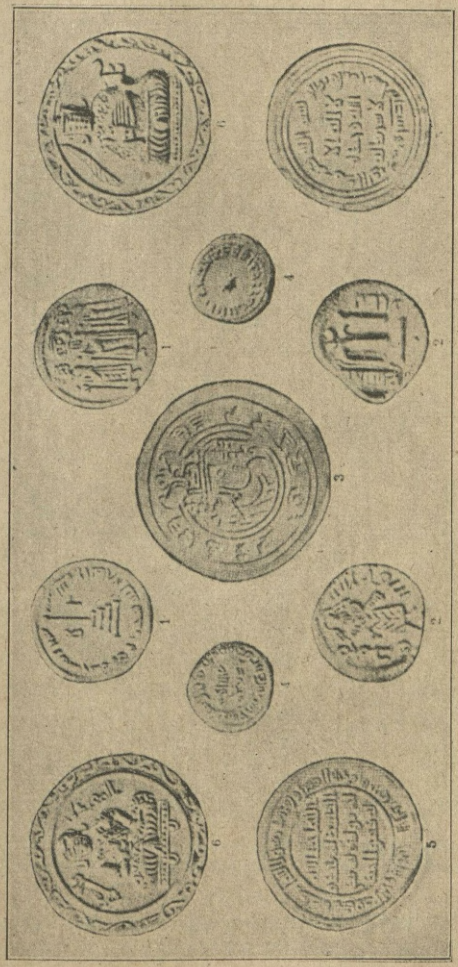
tykamy na drodze między Europą a Azyą? Jakie są wiadomości pierwsze u Arabów o Rusach? Gdzie umieszczają ich siedziby i w czem ich odróżniają od innych lu-

arabscy za siedzibę Rusów wyspę Wabiah, a niektórzy tłumaczą, że ten wyraz znaczy „niezdrowa“, a nie jest imię własne. O wyspie tej jedni mówią, że jest na morzu, drudzy, że na jeziorze, ale ogólnie przedstawiają naród, jako handlowo-łupieżczy i żeglarski, a nie trudniący się rolnictwem lub pasterstwem. Pierwsza historyczna wzmianka o Rusi spotyka się na Zachodzie w rocznikach św. Bertyńskich pod r. 839. Mowa jest tam o posłach do cesarza Teofila od chakana Rosów, których cesarz wyprawił z powrotem przez ziemie frankońskie. Dostali się oni do Forchheim, ale w Ludwiku Pobożnym wzbudzili podejrzenie, iż są wysłani w celach szpiegowskich, dlatego ich odesłał. Bezpośrednie przeto i najdawniejsze zetknięcie Rusi było z Bizancyum. Jakoż za cesarza Michała III Ruś dokonała na Konstantynopol pierwszego najazdu, który nam dokładnie opisał w swym liście okrężnym patryarcha Focyusz. Ruś w czasie nieobecności cesarza podstąpiła pod mury stolicy i oblegała je w przeciągu paru miesięcy, przyczem mieszkańcy codziennie obnosili w procesyi na murach sukienkę Matki Boskiej. Wprawdzie miasto nie zostało zdobyte, ale Rusowie spustoszyli i złupili okolice jego, póki na morzu nie zostali rozbici. Ta najstarsza i najbezpośredniejsza wiadomość o Rusi posiada jeden brak, że jest bez daty. Jedni datę tego najazdu podają na r. 865 (Kunik), drudzy na r. 860. Z tą wieścią łączy się i druga o chrzcie Rusi (u Focyusza), tudzież o biskupstwie ruskiem w końcu IX w. (Ῥωσία),

---

dów znanych? Jaka jest najstarsza wiadomość o Rusach na zachodzie? Kiedy Ruś przedsiębierze pierwszy najazd na Konstantynopol? Kto o tem podaje i z okazyi jakiego faktu w dziejach Bizancyum? Gdzie umieszczają

pierwszy raz wzmiankowanem w spisie biskupstw greckich, tudzież w Νέα τάκτικα, przypisywanej

239. Monety arabskie. 1. Denar z okresu wczesnego Umajadów na wzór bizantyjski. 2. Moneta bita w Jerozolimie z portretem kalifa Abd-el Melika. 3. Dyrrhema bita na wzór Sasanidów. 4. Denar z dwujęzycznym napisem, bity w Hiszpanii na wzór rzymski. 5. Dyrrhema arabska bita po reformie Abd-el Melika. 6. Medal z portretem kalifa Muktadira z dynastyi Abbassydów.

Leonowi VI (886 — 911). Niektórzy biorą stąd asumpt do przypuszczenia, iż owa Ruś była to Chazarya, i że misya Konstantyna do Chazarów

240. Utarczka jazdy bułgarskiej i ruskiej. Z rękopisu współczesnego słowiańskiego. Muzeum watykańskie w Rzymie.

była właściwie misyą pierwszą na Ruś (Lamanski). Źródła greckie nazywaja tę Ruś także

δρομῖται, albo Tauroskythai. Wyspa δρόμος Ἀχιλλέως leży na wschód od ujścia Dniepru i na zachód od półwyspu Krymskiego. Stąd przypuszczenie, że siedliskiem Rusi albo wyżej wspomnianą wyspą Wabiah u Arabów jest wybrzeże m. Czarnego i półwysep Krymski, który Arabowie także oznaczają, jako wyspę. W nauce rosyjskiej o pochodzeniu Rusi istnieje przeto mniemanie, że była to pierwotnie Ruś krymsko-azowska, która w początku IX w. osiedliła się na Krymie i zlała z Gotami, później znikła a raczej przeniosła się do Kijowa (Gołubinskij). Niektórzy uważają tę Ruś nową krymską wręcz za potomków Gotów (Wasiljewskij). Tem tłumaczyłyby się wyprawy Rusi, zarówno wojenne, jak i handlowe Donem z m. Azowskiego, następnie włokiem i rzeką Atel na m. Kaspijskie do krajów muzułmańskich. Tak w r. 913/4 Ruś napadła na Tabaristan i złupiła m. Berdaa (według Massudiego). Na powrotnej jednak drodze została wytępiona przez Chazarów. Chazarski książę, Chasdaj, pisząc do ministra na dworze kordubiańskim, swego współwyznawcy, Ibn Szapruta, mówi o Rusach, „iż przybywają na okrętach i przeprawiają się na wschód“, i że Chazarzy zagradzają im drogę (twierdza Sarkel), gdyż inaczej Rusowie przedostaliby się na m. Kaspijskie, a stamtąd dalej w głąb i złupiliby cały kraj Izmaela aż po Bagdad“. Ale tradycya rodzima wyprowadza tę Ruś z północy. Jest to t. zw. Nestor, kronikarz ruski, który zapisał obszerne podanie o początku Rusi i o pochodzeniu książąt ruskich z za morza.

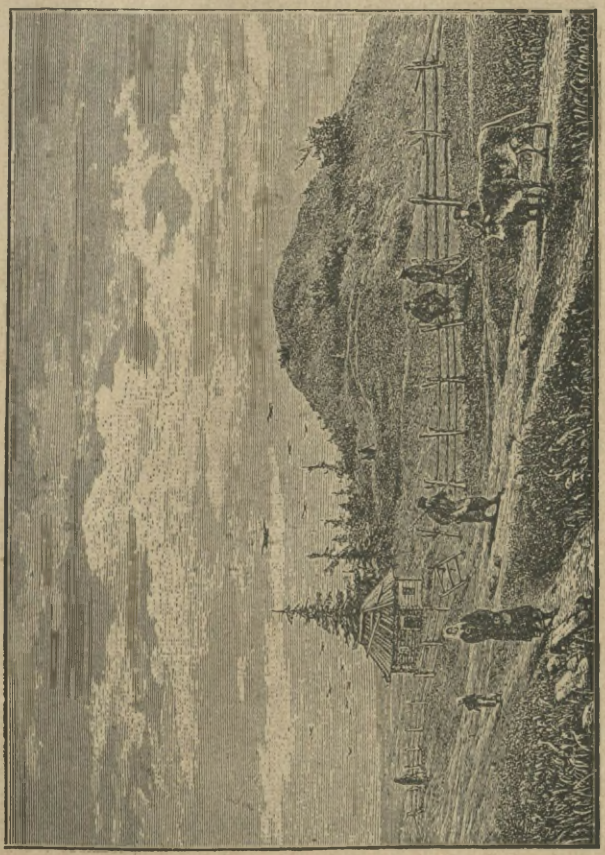
siedziby tej Rusi? Czy i o ile wiadomości pisarzy arabskich dadzą się pogodzić z wiadomościami pisarzy bizantyjskich i późniejszych kronik? Jaki jest wywód

§ 43. RUŚ I WAREGOWIE. POCZĄTKI SKANDYNAWSKIE KSIĄŻĄT RUSKICH.

W przeciwieństwie do tych wiadomości o siedzibach Rusi na południu mamy inną wersyę, która wywodzi początek Rusi z północy. Według t. zw. Nestora, Ruś są to Waregowie—przybysze z za morza. Panują oni na północy i pobierają dań z ludów fińskich i słowiańskich: Czudzi, Słowian, Meryów, Wiesi i Krywiczów, podobnie jak Chazarzy ściągaja dań z Polan, Wętyczów i Siewierzan. Te plemiona północne z początku, połączywszy się, wypędziły Waregów za morze. Ale przekonawszy się, że nie umieją się rządzić sami, wyprawili do nich poselstwo z żądaniem powrotu: „ziemia nasza obszerna i urodzajna, ale rządu w niej niema: przyjdźcie i rządźcie nami“. I na to wezwanie przybyli trzej bracia ze swą drużyną; każdy z nich osiadł w jednem z grodów: Ruryk w Nowogrodzie, Sineus w Biełojezierzu, a Truwor w Izborsku. Po śmierci zaś obydwóch braci Ruryk zaczął sam panować, i od niego wywodzi się ród książąt ruskich Rurykowiczów. Data ta przywołania Waregów z za morza—r. 863 uchodzi też za początek historycznej Rusi. Tradycya więc kładzie, jako zawiązek państwa ruskiego, podbój. Według niej, dwaj Waredzy: Askold i Dir, opanowali Kijów, ale nie będąc z rodu książęcego, zostali wypędzeni stamtąd przez Olega, któremu Ruryk, umierając, zostawił po śmierci rządy i opiekę nad swym synem, Igorem. Pierwsza wyprawa Rusi do Carogrodu miała być za Askolda i Dira w r. 865,—cały więc podbój ziemi ruskiej od za-

naukowy pochodzenia Rusi południowej? Jak daleko sięgały wyprawy Rusi na południe i na wschód w głąb Azyi? Kto im zagradzał drogę? Jakie jest źródło o po-

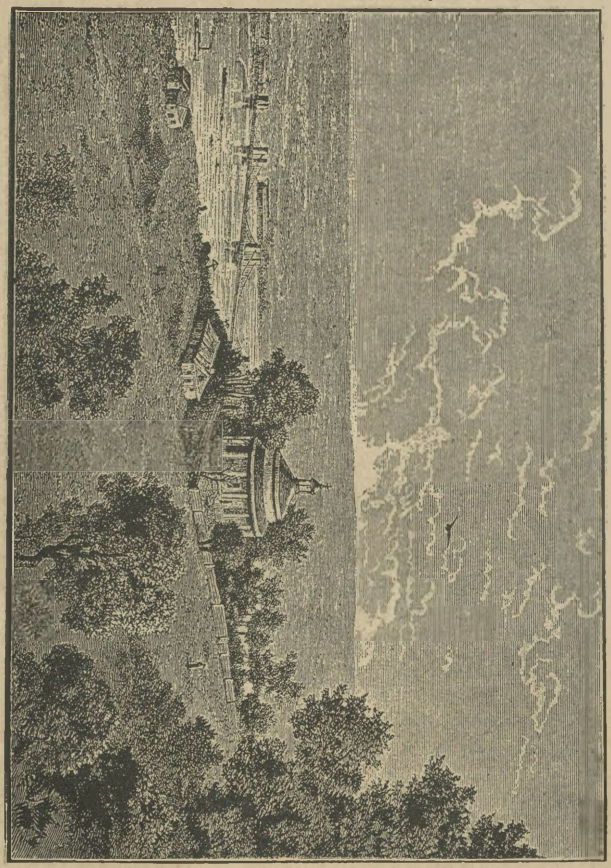
toki fińskiej aż do m. Czarnego byłby dziełem lat trzech niespełna. Ci, którzy najazd pierwszy Rusi na Konstantynopol odnoszą do r. 860—

241. Kurhan Syneusa koło Białojeziora.

muszą też cofać wstecz datę założenia Rusi przynajmniej o lat parę (r. 855 — Lamanskij). Ta to Ruś waregska dała się poznać Grekom w wy-

prawach swoich na Bizancyum, jak Olega w r. 911, później Światosława. Pozostały się nawet traktaty handlowe z Bizancyum przez tych książąt za-

242. Mogiła Askolda pod Kijowem.

wierane w dwu tekstach: po słowiańsku i po grecku, za Olega w r. 907 i 911, za Igora (944/5), tudzież Światosława. Konstanty Purpurorodny opisuje spo-

sób życia tych przybyszów z północy. Spędzają oni zimę na leżach u Słowian, z wiosną zaś zbierają się ich łodzie z kupcami i stamtąd ruszają na wyprawę do Bizancyum. Pierwszy też opisuje drogę ich wodną Dnieprem, t. zw. później u Nestora trakt waregski (z Nowogrodu na Kijów do m. Czarnego. Tak samo i Arabowie opisują handel ich z Rumem. Według jednego z pisarzy Rusowie, którzy należą do ludów słowiańskich, udają się z kra-

243. Okręt normański według wyobrażenia na kobiercu w Bayeux (koniec XI w.).

jów, bardziej odległych słowiańskich, na morze Rumu i sprzedają tam skóry bobrowe i czarnych lisów, jak również miecze. Władca Rumu pobiera od nich dziesięcinę. Według tychże pisarzy, Rusowie są to kupcy i najeźdźcy; nie umieją walczyć konno—jedynie na statkach, miecze mają frankskie, a ubiór z płótna, ale innej nazwy dla nich,

---

chodzeniu Rusi północnej? Pod jakim mianem występuje ona? Jaka jest legenda o początkach Ru-

prócz Rusi, Arabowie, tak samo zresztą, jak i pisarze bizantyjscy nie znają. Nazwa grecka „βάραγγοι“, odpowiadająca Waregom, zjawia się dopiero później (po r. 972) i jest zapożyczona od Słowian, właściwie zaś odnosi się do milicyi skandynawskiej na dworze cesarzy bizantyjskich. Tak więc najazd na Słowian z północy Waregów i obce pochodzenie książąt ruskich, nie ulega wątpliwości. Ale jaki był stosunek Waregów do Rusi, czy Rusi do Waregów, lub czy Ruś a Waregowie to jedno, czy też Waregowie stali się dopiero panami Rusi, na te pytania niema zgodnej odpowiedzi. U geografów współczesnych arabskich istnieje przeciwieństwo nazwy morza Czarnego, które zowie się morzem Ruś (Masudi) (tak samo zresztą, jak i rzeka Don, która zowie się Ruś), a morza Północnego, czyli Waregskiego (Al-Beruni). Podobnież i u Konstantego Purpurorodnego istnieje przeciwieństwo geograficzne między północnym Nowgorodem Νεμογάρλας, a południowym Kijowem, Σομβάτας, przyczem ten pierwszy leży po za Rusią (ἔξω Ῥωσίας). Tak samo i tytuł turkski pierwszych książąt ruskich—chakan—u pisarzy arabskich, także greckich (cesarz Bazyli w r. 879) καγάνος καί ἡγούμενος τῶν Ῥῶς odnosi się do ludów, pod turkskim rządem zostających. Z tego można, co najwyżej, przypuszczać, że Ruś miała różny początek i dwa odrębne ośrodki organizacyjne: jeden na północy — Nowogród, drugi na południu—Kijów, i jak pierwszy zostawał pod wpływem Turków — Chazarów, tak drugi pod wpływem ludów normańskich,

---

si i pierwszych książętach ruskich u Nestora? Jak ona godzi się z wiadomością pierwszą o najściu Rusi na Konstantynopol? Jaki charakter mają pierwsze stosunki Rusi z Konstantynopolem? Jakie pozostały się traktaty handlowe książąt ruskich z Bizancyum? Co to był trakt

którzy się zowią Waregami. Z podbojem więc Południa przez Północ zaczyna się historyczny okres Rusi.

§ 44. OKRES WIKINGÓW I WĘDROWKI LUDÓW SKANDYNAWSKICH.

Na całym wybrzeżu morza Baltyckiego zarówno na wyspach, jak w Skandynawii i Finlandyi aż po Szlezwig i po Danię, spotykają się dzisiaj bogate wykopaliska monet wschodnich. Są to monety bizantyjskie, głównie zaś arabskie. Źródłem ich są miasta, jak Bagdad, Kufa, Buchara, Samarkanda, a pochodzą one z okresu czasu od r. 698—1010. Jest to dowód stosunków politycznych, jakie w tym okresie czasu, od końca VII po połowę XI w., Wschód miał z Północą. Istotnie, przez te trzy wieki Północ zaznacza się ruchem wzmożonym. Jest to wczesny okres żelaza na północy, zwany także *okresem wikingów*. Po przerwie blisko półtysiącoletniej od czasu wędrówek Gotów daleka Północ znowuż weszła w stosunki z Południem za pośrednictwem arteryi komunikacyjnych Wschodu. Jest to ostatnia wędrówka Germanów, tylko tym razem przeważnie *morska*, a nie lądowa. Inicyują ją ludy północne germańskie, t. zw. *Normannowie*, a punktem ich wyjścia są kraje skandynawskie. Jedni z nich rzucają się na Zachód: jak Norwegczycy na wybrzeża Szkocyi, do Islandyi i na w. Orknejskie, inni, jak Danowie do Anglii i na wybrzeża Fryzyi. Drudzy wreszcie na Wschód — do Finlandyi, Biarmyi(Permu) i na Ruś.

---

waregski, i kto go pierwszy opisał? Jakie jest główne przeciwieństwo między Rusią północną a południową, i jakie są centra każdej z nich? Jaki jest związek wypraw Rusi ze współczesnym ruchem normańskim? Jakie

Tych morskich żeglarzy cechują wszędzie jednakowe zwyczaje: używają oni łodzi szczególnych, jakich okazy wykopane przechowały się do dziś dnia, palą zwłoki wodzów swoich wraz ze statkiem, na grobach stawiają kamienie pamiątkowe, ozdobione znakami, napisami wyciosanemi czyli r u n a m i, Na Zachodzie występują oni pod nazwą N o r m a n n ó w. Pierwszy ich najazd historyczny na Anglię przypada na r. 787, ale w r. 800 już pojawiają się w kanale La Manche. Niebawem, bo w r. 843, spustoszą okolice Rouen'u, a później pojawią się dalej na południe w okolicach Garonny, u wybrzeży Galicyi, a wreszcie i na m, Śródziemnem. Wschodnia Europa była również celem tych wypraw Normannów, handlowych i łupieżczych. Kraj nad zatoką fińską nosił w pieśniach ich t. zw. s a g a c h, które zresztą zostały spisane znacznie później, bo dopiero w XIV stuleciu, a z których żadna nie jest wcześniejszą od X w., nazwę G a r d a r i k i, czyli kraju nad zatoką fińską, później nazwa ta została rozszerzona i na południe, czyli obejmowała sobą Ruś kijowską. Niektórzy nawet nazwę Rusi wywodzą od tych wikingów. Ma to być skrócone Ruotsi—tak Finowie nazywają do dziś dnia swoich sąsiadów Skandynawczyków—sam wyraz ma pochodzić ze staroszwedzkiego i oznaczać żeglarza. Ale na Rusi ci wikingowie byli znani tylko pod nazwą Waregów. Co do pochodzenia tego wyrazu istnieje wiele hypotez. Ci, którzy wywodzili Ruś z południa, w nazwie Waregów widzieli wyraz — „warjeju, predwarjeju“, co oznaczać miało

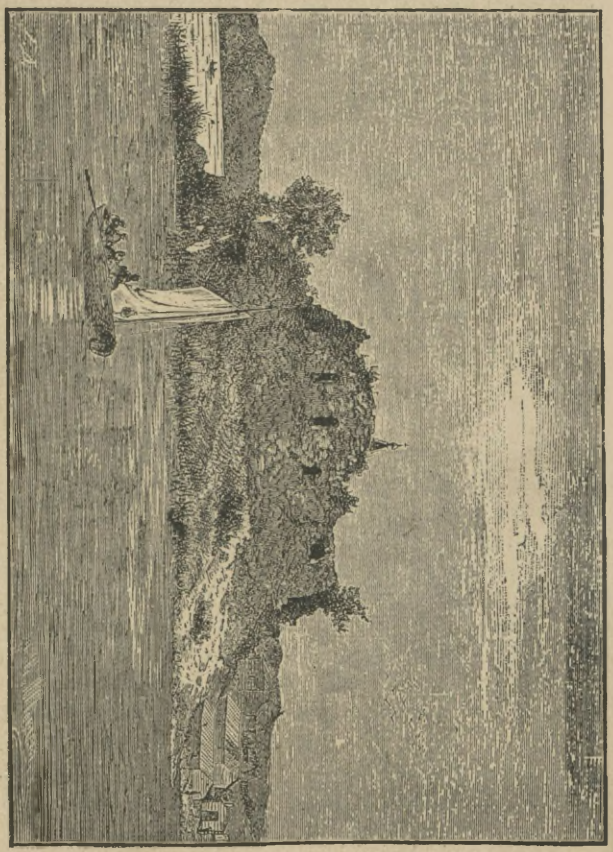
---

pozostały się ślady stosunków handlowych północy z południem? Kto je inicyuje? Co oznacza ruch Normannów i jak daleko on rozpościera się na wschodzie i na zachodzie? Co jest celem wypraw normańskich na

szybkich Tauroskytów lub Dromitów (Krug). Inni wyprowadzali znaczenie tego wyrazu od greckiego foederati, wojsk posiłkowych, w jakim charakterze Waredzy pojawiają się w Bizancyum w XI w. Ci, którzy Ruś wywodzą z północy, w wyrazie warjag widzą pochodny od wara (wiara), przysięga wierności, jaką wikingi składali swemu wodzowi (szwedzkie wäring) analogicznie do frankońskiego trustis (Kunik). Wyprowadzano też greckie βάραγγοι zamiast od war od wärg (du Cange), co oznacza wilka. Wyraz ten w przenośni oznaczać ma człowieka leśnego i w ogóle zbója, złodzieja (lupambulus), albo wygnańca (exul, extorgius). Chociaż filologicznie wywód ten się nie utrzymuje (Kunik), za to względy społeczne i historyczne przemawiają za nim. Wyraz Warjag miałby więc tąż samą genezę, co i Frank. Wzgląd na to, że ani Bizantyjczycy, ani Arabowie nie mieszali Franków i Waregów ze sobą, nie stoi tutaj na przeszkodzie, gdyż w czasach pojawienia się Waregów pojęcie Franka było już ściśle politycznie i historycznie urobione, a do filologii nikt nie uciekał się wówczas dla porównania genezy szczepowej narodu. Zresztą Frank w tych czasach oznacza człowieka wolnego, i tak do niedawna konstruowano samo znaczenie tego wyrazu, dopiero dziś sprowadza się je do rozbójnika. Dla Słowian zaś, którzy tę nazwę od Skandynawów zapożyczyli, nie było różnicy między wyrazem Wareg a Frank, skoro ustępy greckie, jak ἐξ γένους Φράγγων, tłumaczono: „отъ рода варяжского“. Ci więc Waregowie utwierdzili się

Wschód? Co oznacza nazwa normańska—Rusi—Gardariki pierwotnie, i jak daleko została ona później rozszerzona? Od czego wywodzi się sama nazwa Ruś? Jaki jest wywód filologiczny nazwy waręg? Gdzie było pierw-

naprzód nad zatoką fińską, i tutaj założyli gród Ładogę, która w ich sagach nosi nazwę Aldegjuborg, po skandynawsku Aldegia. Według

244. Rurykowski gród w Starej Ładodze.

domniemania miasto Nowogród stąd wzięło swój początek, że z Ładogi Waregowie przenieśli swą stolicę nad Wołchow. (Stąd nazwa no-

wego miasta w sagach Cholmogard). Ale celem ich wypraw było m. Konstantynopol (Mik logard), który zajmuje szczególne stanowisko w ich sagach, i na tej drodze doszli oni do podboju Rusi, jak również stamtąd najeżdżali wybrzeża m. Kaspijskiego tudzież Bizancyum. Ale na Zachodzie nigdy tych Waregów Rusią nie nazywano. Wyjątkowo geograf arabski nazywa Normannów Rus w r. 890; przedtem (r. 844) tych Wikingow, którzy zdobyli Sewillę, nazywa Magus od imienia biblijnego Gog i Magog, władców na krańcach oddalonej północy. Ale wieść o najazdach Rusi na Wschód już się była wówczas szeroko rozniosła w świecie muzułmańskim. Jakoż imiona dynastów ruskich są niewątpliwie pochodzenia skandynawskiego (Rjuryk od Hrurerk, Igor od Ingwar, Oleg od Helgo, Olga od Helga). Ale ci Waregowie byli garścią nieliczną wśród tuziemców Słowian, z którymi zlali się niebawem, tak że w 250 lat później o ich podboju pozostała tylko tradycya i nazwa Waregów dla przybyszów obcych—zarówno z drużyny książęcej, jak i z pośród kupców.

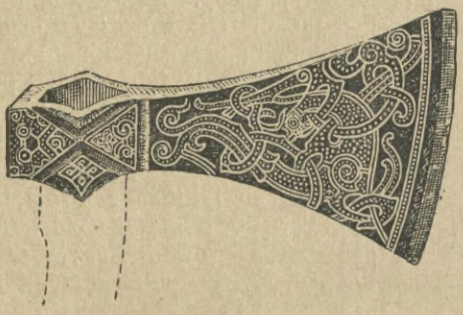
§ 45. OKRES WIKINGÓW NA PÓŁNOCY I LUDY BALTO-SŁOWIAŃSKIE.

Ten sam okres wędrówek ludów północnych, który na Wschodzie wysunął Normannów i dał początek państwa Warego-Rusów, obudził również życie i u ludów Słowian, mieszkających nad m. Bałtyckiem. Od czasu wędrówek Gotów Północ była w uśpieniu, a również i wiadomości

---

sze osiedlenie Waregów na północy? Co potwierdza normańskie pochodzenie książąt ruskich? Jaki był wpływ wędrówek normańskich na Słowiańszczyznę północną? Jaki okres przeżywa północ skandynawska na schyłku

o niej są nader skąpe i ograniczone. Teraz za powodem Wikingów następuje nowa faza w rozwoju stosunków między Południem a Północą, a wystąpienie tych ludów na widownię dziejów znaczy się i wciągnięciem w zakres życia historycznego tych krajów nad m. Bałtyckiem, z którymi nawiązują oni stosunki handlowe. Na całej tej przestrzeni od Finlandyi aż po Szkocyę, Irlandyę, tudzież Francyę i Anglię wykopaliska od IX do XI w. mają jednolity charakter. Jest to okres wczesnego że-

245. Siekiera żelazna z ornamentem, pochodząca z Jutlandii.

laza. Z Danii po części Szlezwigu, gdzie jest ognisko całego ruchu handlowego i przemysłowego przenosi się on do Skandynawyi i nad zatokę fińską, oraz do krajów nadbałtyckich, za pośrednictwem wysp, jak Bornholm, Oeland, Gottlandyi. Tutaj wyrastają centra handlowe, jak słynne miasto Birka na Gottlandyi, Björkö na wyspie i Sigtuna na skalistem wybrzeżu jez. Mällar,

---

pierwszego tysiącolecia? Jakie są centra handlowe na Bałtyku? Jakie ludy osiadły na jego południowym wybrzeżu, i pod czyim wpływem pozostawały? Jaka jest

Hadeby w Szlezwigu, Jomsborg przy ujściu Odry, Truso nad jednym z ramion Wisły (Leniwką), przy ujściu jej do zatoki Świeżej. Ci, którzy nieśli ten wpływ, byli to Skandynawczycy. Ludność nadbrzeżna daje im miano Gotów (Gódas, Gódaj — stąd Gotlandya). Mieszkańcy tych okolic nad brzegiem m. Bałtyckiego były to plemiona balto-słowiańskie. Na zachodzie noszą oni wspólne miano Wendów, na wschodzie zaś występują pod różnymi nazwami starożytnych Aistów, Prusów i Finnów. Dziś spokrewniają ich z Prusami, Łotyszami i Litwinami. Te plemiona pruso-litewskie, pokrewne do Słowian, ulegały z zachodu parciu Gotów (nazwa Guda, Gota używana jest przez nie w znaczeniu obelżywem), ze wschodu zaś plemion fińskich Liwów, Kurów i Estów, którzy siedzieli nad zatoką fińską. I na Wendów tak samo, jak na Prusów i Letów, najeżdżali wikingi. Ale też pod ich

46. Rzeźba drzewna z przedstawieniem scen z sagi północnej. Z portalu kościoła w Hyllestad. Muzeum w Chrystyanii.

wpływem wszędzie na wybrzeżu zakwitło życie handlowe, którego śladami są miasta późniejsze, jak: Wolin, Kołobrzeg, Gdańsk na Pomorzu, półwysep Sambja w kraju Prusów, Truso, skąd była żegluga do Birki i do Hadeby. Ruch ten handlowy obejmował zarówno Zachód (wykopaliska żelazne jednorodne w Anglii, Irlandyi oraz Finlandyi), jak i Wschód (monety arabskie). Ale jak na wschodzie arteryami komunikacyjnemi były rzeki Wołga, po części Don, a w końcu rzeka Dniepr, tak na zachodzie tą arteryą komunikacyjną między Północą a Południem była Wisła.

§ 46. RZEKA WISŁA — ARTERYA KOMUNIKACYJNA MIĘDZY POŁUDNIEM A PÓŁNOCĄ—I KRAJ WIŚLAN.

Te same monety wschodnie, które spotykamy na wybrzeżach m. Bałtyckiego i w głębi Rosyi, zachodzą także w głąb lądu na obszarze środkowej Europy, ale nie wszędzie jednakowo. Gdy w całym pasie nadmorskim i w krajach nadbałtyckich, jak w Danii, Szlezwigu, Holsztynie, Meklemburgu, na Pomorzu, w Prusach, w Inflantach i na Litwie, spotykają się masami, nad Renem i nad Łabą wcale ich niema. Nad Odrą dochodzą aż po Frankfurt, gdy tymczasem na obszarze ziem polskich zachodzą najdalej na południe na Śląsk aż po Niemce. Niema ich w górnym biegu Wisły, tak samo i Dniepru, natomiast z środkowego biegu Wisły pas ich zachodzi na górny bieg Odry—na starożytną drogę od Pannonii do m. Bałtyckiego. Jest to dowód, że

---

odpowiednia Normanom nazwa u ludów Bałto Słowian? Jakie arterye nowe komunikacyjne są między Północą a Południem? Jak daleko wykopaliska monet arabskich zachodzą w głąb środkowej Europy nad Renem, nad

w okresie wikingów na północy, a arabsko-bizantyjskim na południu rzeka Wisła zaczyna na nowo odgrywać rolę arteryi komunikacyjnej. Ale jest to tylko odgałęzienie boczne drogi głównej, biegnącej przez środkową Europę wzdłuż rz. Dunaj. Równocześnie z temi śladami zetknięcia się, bądź handlowego, bądź politycznego kraju nad Wisłą, z Północą i z Południem spotykamy i pierwsze wzmianki o nim tudzież o jej mieszkańcach, prawie identyczne. Tak w geografii Alfreda W. (ok. 900 r.), który opisał te strony według opowiadań podróżników normandzkich, Wulfstana i Othera, na wschód od kraju Moraw aż po ujście do morza czyli po Truso, leży kraj Wisły albo Wiślan (the country of the Wisle or Wisleland). W tym samym czasie geograf bawarski, piszący o ludach zamieszkałych na północ od Dunaju, w liczbie ich kładzie lud Wiślan (Uislane). Ani jednak lud taki nigdy przedtem i później nie był znany pod tem imieniem, ani też mieszkańcy tych krajów nigdy sami siebie tak nie nazywali. Była to więc nazwa jedynie geograficzna dla kraju i mieszkańców, zapożyczona od rz. Wisły. Rzekę tę znali także Bizantyjczycy pod nazwą Bislas, inaczej Ditzike (Konstantyn Purpurorodny). Podobnież i legenda Metodego zna księcia z nad Wisły bardzo potężnego („pogański książę bardzo silny, który siedział w Wiśle“). Kraj ten więc nad Wisłą ciążył zarówno ku południowi—ku krajom pannońskim, jak i ku północy—ku Baltykowi. Odpowiednio do tego wytworzyły się też tutaj dwa ośrodki życia: — je-

---

Odrą i nad Wisłą? Jaką rolę komunikacyjną odgrywa rz. Wisła, i jaki kraj jest wzmiankowany tutaj? Co oznacza pojęcie Wiślan i jaki jego charakter? Jaka jest nazwa Wisły u Bizantyjczyków? Jakie ośrodki życia

den na południu, pod Karpatami, nad górną Wisłą, bliżej Moraw i Pannonii, drugi na północy, bliżej morza, w okolicach nadgoplańskich i nadwarcieńskich. Ale też zgodnie z tradycyą wzrostu wcześniejszego Słowian naddunajskich zaczątek życia Słowian nad Wisłą był znacznie wcześniejszy w ośrodku południowym pod Karpatami, jak na północy — nad Gopłem i nad Wartą.

§ 47. SŁOWIAŃSZCZYZNA PODKARPACKA. — CHORWACYA I LACHY.

Kraje podkarpackie miały dwa punkty zetknięcia się z cywilizacyą starożytną—jeden na zachodzie, w dorzeczu górnej Wisły i Odry, i drugi na wschodzie, w dorzeczu Bugu i Styru. Na zachodzie przenikała do nich kultura od strony Pannonii, na wschodzie od strony Dacyi i krajów czarnomorskich. Ludy te na zachodzie są znani pod nazwą Chorwatów — na wschodzie znacznie później pod nazwą Bużan, Wołynian i Dulibów. O Dulibach nad Bugiem wiadomo, że dostali się pod panowanie Turków, t. j. Awarów. Wraz z nimi posunęli się z poza Karpat na zachód i dosięgli Czech. Tutaj w dorzeczu górnej Wełtawy jeszcze w czasach historycznych istniała żupa Dudlebsko (wraz z Netolickiem), a miasto Wolin istnieje do dziś dnia. Ale taki sam ruch tych plemion dokonywał się i w kierunku północy. Na całem dorzeczu Wisły, poczynając od Huczwy i Bugu aż do ujścia Odry i Wisły, rozsiadły się te same plemiona Wołynian lub Wielinian (Wilini, Vuloini, Velunsani, Weolynenses), co nad

---

wytwarzają się w kraju nad Wisłą? Gdzie się stykał dawny świat podkarpacki z cywilizacyą rzymską? Pod jakimi nazwami znane były ludy, od Karpat na północy zamieszkałe? Kto byli Chorwaci, Dulibowie, Wołynia-

Wisłą i nad Wartą. Jakoż gdy z początku ciążyło nad nimi jarzmo Awarów, z których ich wyzwolił Samo, później ulegli oni najazdom innych ludów koczowniczych, przedewszystkiem Węgrów czyli Turków. Ci ostatni brali ich do niewoli i sprzedawali nadbrzeżnym mieszkańcom miast greckich. Być może, dlatego na wschodzie, u Arabów, kraj ten Słowian nosił nazwę Walinjana, czasem Wâ i uchodził za kolebkę Słowian (król Madżek lub Mahak), ale czy to było jedno plemię, czy ogólna nazwa ludu—niewiadomo. U sąsiadów swych bowiem na wschodzie ci Słowianie zakarpaccy zdawna zwali się Liachami lub Lachami, od charakteru ziemi moczarowatego (wywód filologiczny tego wyrazu od lęda). Stąd u Węgrów później wytworzyła się nazwa dla Polski Lengy-el. Ale centrum tego kraju leżało nad górną Wisłą. Tutaj był gród starożytny Kraków, stolica Chorwacyi, która miała swego własnego księcia za czasów monarchii wielko-morawskiej, a która rozciągała się od Czech aż po Bug i Styr, obejmując także Słowacczyznę zakarpacką. Jest to Wielka Chrobacya u Konstantego Purpurorodnego, zwana także Biało-Chrobacyą, czyli Chrobacyą Wolną lub Niechrzczoną, w przeciwieństwie do południowej Chorwacyi ochrzczonej. W czasach Świątopełka ulegała ona wpływom wielko-morawskim, przynajmniej książę, siedzący w Wiśle, musiał się ukorzyć i zapewne przyjąć chrzest. Jakoż ślady chrystyanizacyi wczesnej w kraju Chrobatów są widoczne w tradycyi o dwóch bi-

---

nie? i jakie jest rozprzestrzenienie tych nazw geograficzne? Z jakimi ludami turkskimi stykali się bezpośrednio? Co było centrem Chorwacyi zakarpackiej, i jak daleko sięgał jej wpływ na południe? Jaka jest trady-

skupach krakowskich (Prokulu i Prohorze), którzy tutaj siedzieli przed oficyalnem utworzeniem dyecezyi krakowskiej (w r. 1000) i przed jej pierwszym historycznie znanym biskupem (Popponem). Ale czy to było niezależne biskupstwo krakowskie (Potkański), czy też biskupstwo morawskie, i kiedy ci dwaj, lub jeden (Wracen) spełniał swoje obowiązki, tego niewiadomo, i gdy jedni kładą czasy tego biskupstwa na pierwszy dziesiątek lat X st. (Potkański), drudzy odnoszą go do schyłku X-go wieku przed upadkiem biskupstwa morawskiego (Abraham).

§ 48. NOWA FAZA DZIEJÓW NADDUNAJSKICH. CZECHY I WĘGRY.

Z przeniesieniem się Węgrów za Karpaty w niziny naddunajskie następuje nowa faza dziejów Słowian zakarpackich. Póki droga pannońska była otwarta, służyła ona za komunikacyę nietylko Północy z Południem, ale i między zachodnią oraz wschodnią Europą. Tutaj na zachodzie, gdzie plemiona Słowian stykały się z Bawarami, rozsiadły się stare żupy czeskie, jak Sedliczan i Luczan nad Ohrzą, Bielinian nad Bielą, Dieczan przy wypływie Łaby z Czech, Lemużan, Litomierzyczan, Pszowan na prawym brzegu Łaby, Chorwatów jednych nad Izerą i górną Łabą z prawego jej brzegu, drugich niżej ku południowi z lewego, Dudlebów i Netoliców koło Budziejowic i Netolic nad górną Wełtawą aż po las Morawski. Te liczne plemiona zachowały władzę swoich książąt, o których chrzcie częścio-

---

cya pierwszych biskupów Krakowa? Jakie plemiona zajęły kotlinę czeską? Które z nich osiągły największego znaczenia? Kto byli Czesi, i jaki był główny punkt ich oparcia? Jakie podboje pierwszych książąt czeskich.

wym (14 dynastów czeskich) wspominają źródła frankońskie już w r. 845. Ale największego znaczenia z pośród nich dobiło się z czasem plemię Czechów, które siedziało na lewym brzegu Wełtawy w jej biegu środkowym. Tędy otwierała się droga ku Zachodowi, przez kotlinę czeską, a gród Praga, założony według podania przez Libuszę na górze, którą omywa od północy potok Bruśnica, a która ku południowi tworzy występ ku rzece Wełtawie, wysunął się bardzo wcześnie na pierwszorzędny punkt handlowy. Tędy nawet z Rusi szedł handel na Kraków do Niemiec czyli do Bawaryi. Dzięki położeniu swemu Praga panowała nad całym ruchem między Wschodem a Zachodem. Czechy wciągnęły też szybko w swój obszar obwód na prawym brzegu Wełtawy z grodem Wyszehradem, kolebką rodu późniejszego książąt Przemyślidów. Dzięki swemu centralnemu położeniu, Praga stała się ośrodkiem, około którego kupiły się żupy czeskie. Książęta czescy podbili gród Luczan — Żatec w zachodniej stronie kraju (saga o Neklanie) i rozszerzali się ku wschodowi. Pierwszy, znany historycznie książę czeski Borzywój—według tradycyi — przyjął chrzest z rąk Metodego, ale zarazem państwo jego dostało się w obręb wpływów Wielkich Moraw. Z upadkiem państwa wielkomorawskiego Czechy stały się po części jego spadkobiercami. Na wschodzie syn Borzywoja, Spytyhniew, rozszerzył swe panowanie na księstwo Sławników, które obejmowało obszar blisko $^1/_3$ dzisiejszych Czech,

---

i skąd przyjęli chrześciaństwo? Gdzie był punkt zetknięcia Czechów z Chorwatami podkarpackimi, i o co staczali pierwsze walki z Czechami książęta polscy? Skąd wyszło chrześciaństwo do Polski? Kto przerwał

a rozciągało się do Kładzka z grodem Libicą (Libisz) w pobliżu ujścia Cydliny do Łaby. Syn Wrocisława I, brata Spytyhniewa—ks. Wacław był gorliwym chrześcianinem, ale został zamordowany przez własnego brata, Bolesława I, za którego wraca reakcya pogańska, ale na krótko, gdyż Bolesław sam wyrzekł się pogaństwa, złożył szczątki św. Wacława w kościele św. Wita (odtąd stał się św. Wacław patronem Czech) i wydał za żonę księciu polskiemu, Mieszkowi, córkę

247. Moneta księcia czeskiego Bolesława I i jego żony Blagoty. Gabinet królewski numizmatyczny w Berlinie.

swą, Dubrawkę, która wniosła też ze sobą do Polski chrześciaństwo. Bolesław, który był dzielnym władcą, podbił także Chrobacyę wraz z Krakowem. O Kraków też będą staczali Czesi boje z sąsiadami swymi od północy, książętami polskimi, jeszcze do końca X-go w.

§ 49. NORMANNOWIE I POCZĄTKI PAŃSTW SKANDYNAWSKICH.

Skutkiem najazdu Węgrów ciągłość dziejów Słowian na południu była przerwana. Nato-

---

ponownie ciągłość południa z północą? Jak się rozwija północ oddzielona? Jakie wyrastają nowe państwa

miast Północ zostaje wciągnięta w zakres życia historycznego. Dzieje się to za sprawą Normannów. Były to ludy germańskiego pochodzenia, które dzięki odosobnieniu swemu na północy i na wyspach najdłużej zachowały religię i prastary obyczaj pogański. Dzielili się oni na trzy grupy: północną—Normannów, wschodnią (głównie koło jez. Maelar)—Szwedów (Sweonów), wraz z Gotami, którzy zajmowali część południową (półwysep Skanię) i grupę zachodnią Danów, którzy z pierwotnych swych siedzib na wyspach (zwłaszcza Zelandyi) przeniknęli na półwysep Chersonesu Cymbryjskiego (do Jutlandyi) i wyparli stamtąd Anglo-Sasów i Fryzów. Mowa ich w tych czasach, mimo blizkości pochodzenia, już się zaczyna różniczkować. Po staremu ludy te, jak w czasach starożytnych germańskich, czcili Thora i Odyna. Miejscem kultu były gaje święte, jak w Sigtunie (późniejszej Upsali) w Szwecyi, lub w Lethrze na wyspie Zelandyi. Mieli swoich królów, których ród uważali za boskiego pochodzenia. (U Normannów ród królewski Ynglingów). Panowali oni wszędzie na wybrzeżach: od Finlandyi aż po Kurlandyę—Szwedzi, na północnym wybrzeżu m. Bałtyckiego od Semlandyi aż po ujście Odry, gdzie się stykali z ludami łotewsko-pruskimi i słowiańskimi i gdzie mieli swoje faktorya kupieckie, jak Truso u ujścia Wisły, albo gniazda zbójeckie, jak Jomsburg u ujścia Odry, Danowie i na wyspach Brytanii wreszcie Normannowie. W tym charakterze pirateryi morskiej ci ogólnie tak zwani Normannowie była

---

i ludy skandynawskie? Jaka ich religja i obyczaje? Jakie zetknięcie się i oddziaływanie na Słowiańszczyznę północną? Jaki jej stosunek do Danów, Sasów i do Franków? Jaka była polityka Karolingów względem

to raczej mieszanina ludów północnych. Obok Germanów spotyka się pośród nich także i Słowian, którzy występują pod tą samą nazwą Nordalbingów albo Nortmannów. Najbardziej też na północ wysunięta gałąź Słowian nadłabskich nosi tę

248. Kamień z napisem runicznym z Jellinge w Juttlandyi.

samą nazwę Lutyków lub Wilków, pod którą byli znani na Rusi Wikingowie (w brzmieniu słowiańskiem Wereg oznacza to samo, co wilk). Od czasu najazdu Awarów aż do Karola W. głucho

o tych ludach słowiańskich na północy. Dopiero podbój Sasów zetknął monarchię frankońską z sąsiadami ich północnymi, zarówno Słowianami, jak i Danami, przyczem i jedni, i drudzy występują bądź, jako sprzymierzeńcy Franków przeciwko Sasom, bądź jako ich wrogowie narówni z nimi, czyniący napady na Franków. W r. 789 Karol W. po rozbiciu Sasów przeprawił się za Elbę do kraju Wendów. Tutaj też powstały pierwsze twierdze frankońskie w kraju Wendów: jedna nad Soliwą—Halla, druga nad Łabą—Magdeburg (r. 806), skąd miał iść podbój dalszy w kraju Wendów. Równocześnie Karol W. zamknął granicę dla przywozu broni i ustanowił targi dla wschodu—Bardowick, Szesla (między Bremą a Lauenburgiem), Magdeburg, Erfurt, a na południo-wschodzie Hallstadt pod Bambergiem, Forchheim, Bromberg, Regensburg i Lorch. Za Karola W. rozpoczęła się też chrystyanizacya Północy. Ośrodkiem jej było świeżo założone biskupstwo w Bremie (r. 788). Niebawem zaś za jego następcy Ludwika Pobożnego, na miejsce zależnej od Kolonii dyecezyi bremeńskiej powstaje samodzielna metropolia na północy Hamburg, której pierwszym arcybiskupem jest św. Ansgar. Stąd wychodził podbój religijny Danii, Szwecyi i kraju Wendów. Już w r. 826 król duński Harald przyjął chrzest w Moguncyi wraz z rodziną i pomaga w pracy chrystyanizacyjnej św. Ansgarowi, który zanosi chrześcijaństwo aż do Szwecyi (829). Ale północ stworzyła silną przeciwwagę temu prądowi cywilizacyjnemu przez ruch pogański Normannów. I w tym samym ro-

---

Słowian? Kto rozpoczął chrystyanizacyę Północy? Jakiego miała apostoła? gdzie była organizacya kościelna? Jakie pierwsze zorganizowało się państwo chrze-

ku, kiedy Normannowie grasowali w okolicach Paryża, spustoszyli oni także kościół hamburski tak, że św. Ansgar musiał przenieść swą stolicę do Bremy (r. 845). Niebawem zaś za jego inicyatywą Brema i Hamburg połączyły się (r. 853) w jedną dyecezyę. Ale ruch ten normański odbił się fatalnie nietylko na stosunkach religijnych, lecz i politycznych monarchii frankońskiej.

§ 50. DZIEJE POCZĄTKOWE DANII. PAŃSTWO SWENA I KNUTA W.

Dopiero za Henryka I i Ottona W. najazdy Danów zostają powściągnięte. Powstaje wówczas m a r c h i a d u ń s k a, między Eiderą a zat. Szleją (początek Szlezwigu). A syn nowego organizatora państwa Gorma Starego — Harald Sinozęby (965 r.), przyjmuje chrześciaństwo, burzy świątynię w Lethrze i zakłada biskupstwo w Szlezwigu, Rugii i Aarthuzie. Ginie on wprawdzie zamordowany przez syna swego S w e n a, który idzie za reakcyą pogańską, ale i on pod wpływem, być może, żony swej Mieszkówny (córki księcia polskiego) wraca do chrześciaństwa. Syn ich dopiero K n u t (Lambert na chrzcie) uczynił z Danii ostatecznie państwo chrześciańskie. Obejmowało ono, prócz Danii i zdobytej przez ojca Anglii, jeszcze Norwegię i marchię duńską, którą otrzymał od cesarza, jako nagrodę za pomoc przeciw Mieszkowi II. Po jego śmierci (r. 1036) państwo to północne znowu się rozpada i zaczyna się właściwa historya średniowieczna oddzielnych państw i narodów: Danii, Szwecyi i Norwegii.

ściańskie na północy? Jakie początki i rozwój państwa duńskiego oraz stosunki jego dynastyczne z Polską? Jaki wpływ najazdy Normannów wywierają na w. Bry-

§ 51. DZIEJE POCZĄTKOWE ANGLII. PAŃSTWO ALFREDA W.

W Brytanii na wiek VIII przypada zupełny rozkład państw anglo-saskich. Żaden z naczelników nie osiąga stopnia Bretwaldy, chociaż w Northumbryi Cardulf zawiera sojusz z duchowieństwem i dla otrzymania sankcyi swej władzy pierwszy koronuje się na króla w katedrze w Yorku (756), w Mercyi zaś król Offa krwawymi rządy stara się utwierdzić swą władzę. Udało się to dopiero Egbertowi, królowi Wessexu (802—839), który wzorował się na monarchii frankońskiej. Podbił on Mercyę, zmusił do uległości Northumbryę oraz inne drobne państewka, a wywodząc się z jednej strony od bajecznego Cerdika, pierwszego z przybyszów na wyspę, z drugiej, opierając się o łączność z Rzymem, mógł uchodzić za władcę całej wyspy. Jakoż za jego czasów (około r. 830) przyjmuje i utrwala się nazwa dla państwa Anglii od plemienia najliczniejszego Anglów, chociaż panują w nim, właściwie Sasi. Przez cały jednak wiek IX trwają najazdy Danów. Usadawiają się oni w Irlandyi, chociaż od ujścia Tamizy przenikają także i w głąb Anglii, plądrując Londyn i Canterbury. Od połowy w. IX-go Anglicy musieli im płacić stały okup (t. zw. danegeld). Już za Aethelreda w Northumbryi panuje duński król Guthrun, który przyjmuje chrzest, z rezydencyą w Yorku. Brat zaś Aethelreda, Alfred, (871—901), zaczyna walkę z Danami na dobre: podbija on całą wyspę, za wyjątkiem

---

tanię? Jaki rozwój państw anglo-saskich? Odkąd datuje się pojęcie królestwa Anglii? Kto był jego głównym założycielem? Jaka była rola historyczna Alfreda W.? Na kim kończy się ród królów Anglii, i skąd wychodzi

Northumbryi i Ost-Anglii, gdzie panują Danowie. Odgrywa on podobną rolę w dziejach Anglii, co Karol W. w dziejach monarchii francuskiej: utwierdza prawo, starając się dawne zwyczaje pogańskie pogodzić z nowymi chrześcijańskiemi, zakłada szkoły, sam nawet ima się pióra. Następca zaś jego Aethelstan (um. w r. 940) sięgnął nawet po tytuł cesarski („cesarza nad królami i ludami Brytanii"). Ale ta władza królewska nie była trwała, i już za Aethelreda II przychodzi do podboju wyspy przez króla duńskiego Swena, Widłobrodego, syn zaś jego Knut panuje w Danii i w Anglii. Wprawdzie po jego śmierci kończy się panowanie Danów i znów wraca na tron potomek Alfreda W. Edward Wyznawca. Ale z jego śmiercią (1066) następuje nowy podbój wyspy przez Normannów teraz już od strony Francyi. Jeden bowiem z Karolingów, Karol, zwany Prostak, nie mogąc obronić kraju od najazdów Normannów, odstąpił spustoszony obwód ziemi przy ujściu Sekwany wodzowi ich, Rollowi lub Rolfowi, który stał się założycielem nowego państwa we Francyi, będącego w wasalnej zależności od króla francuskiego, Normandyi. Potomek zaś tego księcia Wilhelm Zdobywca dokonał podboju Anglii (1066).

§ 52. NAJAZDY NORMANNÓW NA CESARSTWO ZACHODNIE I UPADEK KAROLINGÓW.

Najazdy Normannów przyśpieszyły rozkład monarchii karolingskiej. Wszędzie, gdzie się pojawiali: na wybrzeżach Fryzyi, w Brabancyi, czy

---

nowy najazd oraz zmiana dynastyi? Jaki wpływ wywierają najazdy Normannów na rozkład państwa Karolingów? Jaka się wytwarza nowa władza we Francyi

w Saksonii, przy ujściu Skaldy, czy przy ujściu Sekwany we Francyi, kraj był wystawiony na ich łupiestwo i musiał sam szukać dla siebie obrony. Walki dynastyczne pomiędzy Karolingami, później wyprawy na Italię, pochłaniały całą uwagę cesarzy. Normannowie nietylko byli nieodpierani, ale owszem przyzywano ich niejednokrotnie w tych walkach na pomoc, jak naprzykład w walce między Karolem Łysym a Ludwikiem Niemieckim o Lotaryngię. Nic dziwnego, że ludność, zdana sama na siebie, wysuwała na czoło rządów własnych obrońców. Takim był we Francyi hr. Eude, syn Roberta Silnego, który uratował Paryż w chwili, gdy Normannowie go oblegli w r. 886, a cesarz Karol Gruby nie przybył na odsiecz. To dało powód do obioru jego na króla (r. 888). Potomek zaś tegoż Hugo Kapet, hrabia Paryża, w sto lat później obrany i koronowany na króla (987), dał początek dynastyi panującej we Francyi, Kapetyngów. W Niemczech dynastya Karolingów przetrwała dłużej. Ale i tutaj korona królewska, później cesarska, przypadła ostatecznie w udziale temu rodowi, który dzierżył straż najdalej na północ, i któremu monarchia frankońska zawdzięczała swoje ocalenie od Normannów. Był to ród książąt saskich Ludolfingów. Wywodzi się on od Egberta, który w charakterze hrabi pogranicznego już wspomniany jest za Ludwika Niemieckiego. Ale syn jego Ludolf, właściwy założyciel rodu, nosi już tytuł duxa lub hercoga, przywrócony napowrót w charakterze starszego pośród margrabiów czyli hrabiów pogranicznych (około r. 852). W drugiej połowie IX i pierwszej X w. ród ten wyrósł na

---

i w Niemczech? Jakie powstają nowe państwa normandzkie? Skąd się wywodzi ród Kapetyngów we Fran-

wielką potęgę i posiadał duże włości rodowe w Saksonii i w Turyngyi, nad Lippą, Ruhrem, Wezerą, Wipperem i Unstruthem. Już po śmierci Ludwika Dziecięcia (r. 911) Ottonowi z rodu Ludolfingów ofiarowano koronę, której jednak nie przyjął, dając się uprzedzić księciu frankońskiemu, Konradowi. Ale syn jego, Henryk, zwany Ptasznikiem, niebawem rozpocznie dynastyę

249. Brakteaty niemieckie.

saską, nowo panującą w Niemczech, wnuk zaś, Otton, przywróci napowrót godność cesarską na Zachodzie. Ta nowa potęga saska wyrosła głównie na walce ze Słowianami północno-zachodnimi, czyli z Wendami.

§ 53. PODBÓJ WENDÓW ZA LUDOLFINGÓW I POCZĄTEK POLSKI.

Podbój Wendów, rozpoczęty przez Karola W., został powstrzymany skutkiem rozkładu monarchii karolingskiej. Jak od północy Normannowie, tak z południa na państwo rzucili się Wę-

---

cyi? Jaka podstawa wywyższenia rodu Ludolfingów w Niemczech? Jakie niebezpieczeństwo złamali Ludol-

grzy. I tu, i tam, w najazdach biorą udział Słowianie. Pod r. 880 roczniki frankońskie mówią jedne o najeździe Normannów, drugie Wendów, inne wreszcie Węgrów. W rzeczywistości Węgrzy czynili niejednokrotnie najazdy na Saksonię, mając za przewodników Wendów, jak w r. 906 Dalemińców, później w r. 915 pojawiają się znowuż Węgrzy w Saksonii i Turyngyi. Główne też walki rodu Ludolfingów były ze światem turko-słowiańskim: na południu z Węgrami, na północy z Wendami. Henryk Ptasznik znowuż rozpoczął atak na Słowian nadłabskich — od gór Kruszcowych aż po Eiderę. Przekroczył on Łabę i upokorzył Dalemińców oraz Czechów. Tutaj w kraju Dalemińców zbudował gród na wzgórzu przy ujściu Triebischu do Łaby, Miśnję. Później przyszła kolej na Milczan i na północ od nich leżących Łużycan. Syn i następca Henryka, Otton I, panowanie to nad Wendami utwierdził. Za niego najpotężniejszymi władcami Słowian na północy, byli książę Obotrytów (koło Oldenburga) i książę Mszka, który według podróżnika Żyda, Ibrahima Jakubowicza, miał drużynę o 3 tys. koni. Ten sam książę jest wspomniany w tych czasach i w źródłach zachodnich z tytułem księ-

250. Pieczęć margrabiego Geona przy nadaniu dla Gernrode'go z r. 964.

fingowie i którzy? Kiedy datuje się pierwsza wzmianka o księciu Mieszku w Polsce i od kogo ona pochodzi?

cia Licikawików (Licikavici). Właśnie w chwili, kiedy Otton I z rodu Ludolfingów przywracał godność cesarską w Rzymie (r. 962), margrabia jego Gero przywiódł do uległości Mieszka, księcia Licikawików (r. 963). Był to pierwszy historyczny książę Polski, i zarazem jest to pierwsza data wystąpienia na widownię dziejową zorganizowanego już dawno przedtem państwa polskiego. Była to również epoka w dziejach Zachodu (r. 1000) — początki Europy współczesnej z jej państwami narodowemi i odpływ plemion turkskich ku Wschodowi.

§ 54. KONIEC PANOWANIA TURKÓW NA WSCHODZIE. WĘGRZY. UPADEK BUŁGARYI I CHAZARÓW.

Wędrówki Węgrów znalazły zaporę w świeżo zorganizowanem cesarstwie niemieckiem. Klęski, jak w r. 943, zwłaszcza zaś w r. 955 na polu Lechowym (Lechfeld), położyły tamę ich rozszerzaniu się na zachodzie, jak równocześnie na południu rozbiła się ich wyprawa na Konstantynopol (r. 970). Węgrzy, w masie swej zasileni żywiołem słowiańskim, weszli w nową fazę życia zachodnio - europejskiego. Ale i dla starszego o wiele państwa turkosłowiańskiego, mianowicie dla Bułgaryi, wybiła niebawem godzina ostateczna. Bizancyum, które łączyło się naprzód przeciwko niemu z Pieczyngami, znalazło no-

251. Moneta srebrna Jana Cimischesa.

Jakie współczesne państwo wyrosło na wschodzie? Kiedy Bizancyum położyło kres rozwojowi państwa buł-

wego sojusznika w Rusi. Książę Światosław wyprawia się na Bułgarów z Kijowa naprzód na wezwanie Greków (rok 967) i zdobywa Mały Perejasławiec, który mu się tak podoba, że za-

252. Cesarz Bazyli II Bułgarobójca. Miniatura z psałterza własnego. Dziś w bibliotece San Marco w Wenecyi.

mierza z niego uczynić centr swego państwa i przenieść stolicę z Kijowa nad Dunaj. Tego niewygodnego sąsiedztwa pozbywa się wojowniczy

cesarz Jan Cimisches, który wypędza Rusów. On też zadaje cios stanowczy państwu bułgarskiemu. Car Borys II i Damian są złożeni z tronu. Jeszcze tylko w zachodniej części utrzymali się Szyszmanicze w Trnowie, ale i oni niebawem, bo w r. 1018, przez Bazylego II Bułgarobójcę zostali podbici i wcieleni do państwa Bizantyjskiego. Bułgarya przestała istnieć, na jej miejsce podnosi się Ruś, która poddaje się wpływowi bizantyjskiemu przez przyjęcie chrześciaństwa za Włodzimierza W. (r. 988). Już syn jego, Mścisław, jest księciem udzielnym w Tmutarakanie (Fanagoryi) na wybrzeżu morza Azowskiego, a wyprawa tegoż księcia wraz z Bazylim (flotą) na Chazaryę kładzie koniec tego państwa (r. 1010). Przetrwało tylko jeszcze państwo Bułgar nad Wołgą aż do najazdu Tatarów, ale znacznie osłabione i odpychane przez następujące z południa i zachodu plemiona rusko-słowiańskie.

---

garskiego i za czyim pośrednictwem? Czemu zawdzięcza Ruś swe zorganizowanie slę? Jaki jest koniec państw turkskich we wschodniej Europie?

BIBLIOGRAFIA.

Do wędrówek ludów: Słowian, Germanów i najazdu Turków (Hunnów i Awarów):

a) Z pisarzy rzymskich:

Ammianus Marcellinus (320—390) *Rerum gestarum* libri XXXI. Pozostały księgi 14—31 (353—378).

Paulus Orosius (autor pierwszej historyi powszechnej), Hiszpan rodem z Taragony, um. r. 430. *Adversus paganos historiarum libri VII* (Lugdun, 1738).

b) Z pisarzy gallijskich:

Avitus, biskup Vienny (um. r. 518). Venantius Fortunatus, biskup z Poitiers (um. ok. r. 600). Kronika biskupa Mariusa Aventicusa (um. r. 594) od r. 455 — 581. Historya Gotów Cassiodora, ministra Teodoryka, w 12 ks. na żądanie króla (526—534) zaginiona, za to jest to główna podstawa dzieła Jordanesa: *Romana et Gotica* (wyd. T. Mommsena Mon. Germ. hist. antiquissimi auctores, t. V).

Źródło geograficzne: *Ravennatis anomimi cosmographia* i *Guidonis Geographice* (ok. r. 670) wyd. M. Pinder i G. Parthey'a. Berlin 1860.

c) Pisarze bizantyjscy:

Najważniejsze źródło Prokop z Cezarei, towarzysz wypraw i sekretarz Belizaryusza (500—565). *De bello persico* (2), *De bello vandalico* (2) i *De bello gotthico* w 8 księgach (Corpus ss. hist. Byzantinae, wyd. B. G. Niebuhra, Bonn).

Jego kontynuacya: Agathias (582) περὶ τῆς Ἰουστινιανοῦ βασιλείας βίβλοι πέντε (od r. 552—8).

Theophanes. Panowanie Maurikiosa po części (fragmenty).

Menander. Kontynuacya Agathiasa (558—582).

Theophylaktos Simokattes: Ἱστορία—czasy Maurikiosa (582—602).

Z kronikarzy Johannes Malalas (VI w.). Kronika świata χρονογραφία (do końca panowania Justyniana). Wzór późniejszych kronik klasztornych na Wschodzie, między innymi Nestora (wydane w Corpus ss. hist. Byzantinae w Bonn i u Migne'a. Patrologia latina).

Ważne jest również Zonarasa Kompendium z dawnych historyków (XII w.).

d) Monografie współczesne:

Dwór Attyli opisał Priscus (V w.), biorący udział w ambasadzie od ces. Teodozyusza (wyszło osobno).

Ces. Maurikios jest autorem dzieła o wojskowości τὰ στρατηγικά.

Podobnież Leonowi Mądremu (886—911 r.) przypisuje się inne dzieło wojskowe τῶν ἐν πολέμῳ τακτικῶν σύντομος παράδοσις — powstało z jego natchnienia.

Trzeci pisarz znakomity, głowa koronowana, Konstantyn Purpurodny: dzieło pod adresem swego syna Romanosa, nazwane *de administrando imperio* — traktuje geografię zewnętrzną z uwagami co do stosunków międzynarodowych, drugie περὶ θεμάτων — geografię wewnętrzną. Ważne źródło: *de caeremoniis* ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως. Szczególniej pierwsze cechuje bogactwo wiadomości o ludach wschodnich. — Konstantyn Purpurorodny ma informatorów z pośród krajowców, a nawet nazwy niejednokrotnie przytacza po słowiańsku, jak Belochrobati (tłumaczy ἄσπροι).

Z literatury dzisiejszej do wędrówki Germanów i plemion germańskich:

Zeuss: *Die Deutschen und Nachbarstämme.*

Wietersheim: *Geschichte der Völkerwanderung.* 4 t. 2 wyd. 1880.

Dahn: *Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker* (w zbiorze Onckena).

Ludwig-Schmidt: *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung* (w Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie, wyd. v. Sieglin t. 7, 10, 12).

Marquart: Die osteuropäischen und westasiatischen Streifzüge. Lipsk. 1903.

Do świata turkskiego i jego genezy (siedzib, wędrówek oraz początków sztuki):

O. Franke: *Zur Kenntniss der Turkvölker in Centralasien* (Abhd. des Berliner Akademie 1904).

Leon Cahun: *Histoire d'Asie* albo *Les révolutions de l'Asie* (Hist. générale Lavisse et Rambaud, t. II).

Vambery Herman: *Die primitive Kultur der turko-tatarischen Völker auf Grund sprachlicher Forschung.* Lipsk. 1879.

Marquart: *Die osteuropäischen und westasiatischen Streifzüge.* Lipsk. 1903.

Józef Strzygowski: *Altai-Iran und Völkerwanderung.* Lipsk. 1917.

A. Szelągowski: *Rasa żółta i cywilizacya środkowo-azyatycka* (Wschód i Zachód. Zagadnienia z dziejów cywilizacyi. 1912).

Amadée Thierry: *Histoire d'Attila et de ses successeurs,* 2 t. 1864 (przestarzałe).

Do wędrówek Słowian:

Szafarzyk: *Starożytności słowiańskie* (po polsku, po czesku i po niemiecku).

Lelewel: *Géographie du moyen âge*—albo osobno po polsku *Slavia.* Dotąd niema opracowań ważniejszych prócz artykułów rozproszonych.

Pogodin: *Z istorii słowianskich pieredwiżenij*: Wyd. petersb. Inst. Archeol. 1901.

Pierwsze najazdy Słowian na Bizancyum:

Roesler: *Dacien* und *Rumänen.* (Sitzgzberichte der Akademie in Wien, hist. filolog. oddział, t. 13).

— *Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau* (tamże t. 78).

M. Drinow: *Zasiedlenie półwyspu bałkańskiego przez Słowian* (Czt. rusk. ist. obszcz. w Moskwie. 1872).

C. Iireček: *Römischen Heerstrassen in Dalmatien während des Mittealters I.* (Denkchrift der Akademie in Wien, hist. filolog. t. 48).

Evans: *Illiricum* (podróż po Dalmacyi).

Szelągowski: *Zlewisko baltyckie i cywilizacya śródziemnomorska* (Wschód i Zachód).

Do dziejów południowej Słowiańszczyzny:

a) Źródła zebrał Racki: Monumenta Slavorum meridionalium T. VII (do r. 1000).

b) Opracowania:

Iireček: *Geschichte* der *Bulgaren.*

— *Geschichte der Serben* (do r. 1371). (Heeren-Ukert, później Lamprecht. Geschichte der europäischen Staaten), r. 1911.

G. Hertzberg: *Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwert,* t. I. 1876.

G. Gfrörer: *Byzantinische Geschichten,* t. II.

G. Finlay: *A history of Greece from its conquest by the Romans to the present times*, 7 t. 1877 (wydanie niemieckie. Griechenland unter den Römern).

Do świata bizantyjskiego w ogólności:

Gibbons: *The history of decline of the Roman empire.* Nowe wyd. przez Bury. 1896.

Bury: *A history of the later roman empire from Arcadius to Irene.* 2 t. 1892.

Hertzberg: *Geschichte der Byzantiner* (w Onckena zbiorze).

Ch. Diehl: *Justinien et la civilisation Byzantine au VI siècle.* Paryż. 1901.

— *Figures byzantines*, 2 t. 1909.

Gasquet: *Etudes byzantines.* 1888.

Rambaud: *L'empire au dixième siècle. Constantin Purpurogènite.* 1870.

Schlumberg: *Un empereur byzantin au X siècle. Nicephore Phocas.* (1891).

— *L'epopée byzantine.* 3 t. (1896, 1904).

Krumbacher Karl: *Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reichs.* I wyd. 1897.

Do rywalizacyi kościelnej Bizancyum i Rzymu:

J. Hergenrötter: *Photius. Patriarch von Constantinopel. Sein Leben, seine Schriften und griechische Schizma.* 3 t.

L. Lapôtre: *L'Europa et la St. Liège à l'époque carolingienne.* cz. I. *Le pape Jean VIII* (872—882) na podstawie regestrów IX wieku, znalezionych niedawno w Muz. Bryt. 1895.

L. Bréhier: *Le schizme orientale du XI siècle.* Paryż. 1899.

Do Cyrylego i Metodego oraz państwa wielkomorawskiego:

a) Zródła: List biskupów bawarskich do papieża Jana IX (ok. 900 r.).

Libellus de conversione Bagoariorum et Carantanorum. (871).

Legendy słowiańskie dwie o Konstantynie i o Metodym—inaczej także *pannońskie* lub *morawsko-pannońskie.* Obydwie powstały w dobie bardzo blizkiej. Żywot Konstantyna za życia Metodego i przy jego udziale; Meto-

dego zaraz po jego śmierci—główny udział w jego spisaniu brał biskup Klemens.

Legenda łacińska (Dobrowski nazwał ją włoską, dziś inni nazywają rzymską, także Vita cum translatione Sancti Clementis) znacznie późniejsza chociaż już znana w XII w. Jeszcze później legenda morawska, legenda czeska), (z legendy o św. Ludmile). Wyciągi z listów bibliotekarza Anastazego (869, 875). Listy papieża Jana VIII i Stefana V (885—891).

b) Literatura olbrzymia: Schlözer, Dobrowsky, Kopitar, Miklosich, Rački, Jagicz.

Wymieniam:

Ginzel: *Die Slavenapostel Cyrill und Method und die slavische Liturgie.* 1857 (I), 1861 (II).

Najnowsze: Fr. Pastrnek: *Dejiny slovanskich apostolu Cyryla a Metoda*—wraz z rozbiorem i przedrukiem (nowym) głównych źródeł. Praga. 1902.

Karol Potkański: *Konstantyn i Metodyusz.* 1905.

Do pisma cerkiewno-słowiańskiego:

V. Jagič: *Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache.* 1900.

Do pochodzenia Węgrów:

Źródła zachodnie—Nestor i Anonim Bella Notaryusz (z XIII w.) (Mon. Arpadiana, wydane przez Endlichera).

Z literatury:

Vambery: *Der Ursprung der Magyaren. Eine ethnologische Studie.* Llpsk. 1882.

Paul Hunfalvy: *Ethnographie von Ungarn.* Przekł. niem. Budapeszt. 1877.

Klein Fessler: *Geschichte von Ungarn.* t. I.

Max Büdinger: *Oesterreichische Geschichte bis zum Ausgange des dreizhnten Jahrhunderts.*

Dümmler: *Geschichte des ostfränkischen Reichs.*

Do początków Rusi:

Autorzy arabscy: Ibn Chordadbah: (870—90). *Księga dróg i państw*, wyd. de Goeye (Bibl. geogr. arabicorum). 1889.

Ibn Fosslan's *und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit.* 1823.

Ibn Rusta: *Izwiestja o chazarach, bortasach, bołgarach, madjarach, słowianach, rusach,* wyd. Chwolsona. 1869.

Al Masudi (um. 957): *Les prairies d'or* (Coll. d'ouvrages orientaux, wydane przez Barbier de Meynarda i Pavet de Courteille'a. 1861).

Al-Bekri: *Izwiestja Al-Bekri i drugich awtorow o Rusi i Słowianach.* Wyd. Kunik i Rosen. Zap. Pet. Ak. 3, 32.

Harkavi: *Skazanja muzułmanskich pisatelej o Słowianach i ruskich* (od poł. VII do końca X w.). 1870.

B. Dorn: *Caspia, Ueber die Einfälle der alten Russen in Tabaristan* (Mem. de l'Acd. Pet. VII s. t. 23. nr. 1).

b) Literatura:

Gołubowskij: *Bołgary i Chazary, wostocznyje sosiedi Rusi pri Władimirie Światom. Kijewskaja Starina* 1888.

Uspienskij: *Wizantijskija władenja na siewiernom bieregu Czornago morja* w IX i X w. Tamże. 1889.

Wasiljewskij: *Wizantija i Pieczenieżi* (1048—1094). Żur. min. nar. prośw. 1872.

Łamanskij: *Sławianskoje żitje św. Kirilla. Kak religiozno-epiczeskoje proizwiedenje i kak istoriczeskij istocznik*, tamże r. 1903.

Gedeonow: *Warjagi i Ruś.* Istoriczeskija izsledowanja. 1876.

Ze strony normanistów oprócz Kunika:

Thomsen W.: *The relations between ancient Russia and Scandinavia, and the origin of the Russian state.* 1877.

Gołubinskij: *Istorja russkoj cierkwi.* 2 t.

Makarij: *Istorja christianstwa w Rossii do kniazia Władimira.* 1868.

Do dziejów Arabów i świata muzułmańskiego:

G. Weil: *Geschichte der islamitischen Völker.* 1886.

Freeman: *The history and conquests of the Saracens. Six lectures.* Oxford.

A. Wasiljew: *Wizantyjcy i Araby za wremia amorijskoj dinastji.* 1900.

Brockelman: *Der Islam von seinen Anfängen bis zur Gegenwart* (Ullstein Weltgeschichte Tom: Orient).

Do okresu wikingów:

Worsaae: *La colonisatione de la Russie et du nord scandinave.* 1873.

Du Chaillu: *The vicking age. The early history manners and costumes.*

Wydawnictwo: Antiquités russes:
Źródła:
Alfred Wielki: *Description of Europe and the voyages of Othere and Wulfstan.* 1855.
Geograf bawarski w Mon. Pol. t. I.

Literatura:
L. Giesebrecht: *Wendische Geschichten aus den J. 780 bis 1182.* 3 t.
Piekosiński: *O dynastycznem szlachty polskiej pochodzeniu.*

SPIS RZECZY:

ODRODZENIE WSCHODU:

		Str.
§ 1.	Przełom w dziejach cezaryzmu	1
§ 2.	Prowincye na Wschodzie	1
§ 3.	Granica wschodnia. Partowie	8
§ 4.	Dynastya Sasanidów i odrodzenie narodowe Persyi	11
§ 5.	Walki na Wschodzie i symptomy rozłamu między Wschodem a Zachodem	13
§ 6.	Rozbudzenie umysłowości na Wschodzie	18
§ 7.	Rozkwit kultów oryentalnych	20
§ 8.	Mithracyzm	23
§ 9.	Oryentalizacya Rzymu religijna	25
§ 10.	Religia żydowska	28
§ 11.	Religia Chrystusa	32
§ 12.	Rozkrzewienie się chrześciaństwa	35
§ 13.	Początki kościoła chrześciańskiego	38
§ 14.	Reorganizacya cesarstwa za Dyoklecyana	46
§ 15.	Zmiana pryncypatu na władzę absolutną	50
§ 16.	Dwór cesarski i hierarchia urzędnicza	53
§ 17.	Nowy ustrój biurokratyczno-centralistyczny.	55
§ 18.	Następstwo tronu i abdykacya Dyoklecyana (305)	59
§ 19.	Ostatnie prześladowanie chrześcian i edykt Galerego	61
§ 20.	Konstantyn W. i edykt medyolański	64
§ 21.	Tryumf chrześciaństwa i pokój religijny w państwie rzymskiem	73
§ 22.	Sobór nicejski (325) i walka o czystość wiary	76
§ 23	Założenie Konstantynopola. Nowa stolica państwa na Wschodzie	81
§ 24.	Następcy Konstantyna W. Dualizm religijny	84
§ 25.	Julian Apostata i reakcya pogaństwa	86
§ 26.	Teodozyusz W.; wyzwolenie kościoła z pod państwa. Św. Ambroży	89
§ 27.	Rozdział ostatni cesarstwa i pierwszy najazd na Rzym	95
§ 28.	Rzym — łupem barbarzyńców	99
§ 29.	Hunnowie i upadek cesarstwa zachodniego	105
§ 30	Władza cesarska i barbarzyńcy	110
§ 31.	Państwo Ostrogotów w Italii. Teodoryk W.	111
§ 32.	Cesarstwo wschodnie za Justyniana	118
§ 33.	Cesarzowa Teodora i bunt Nika	121
§ 34.	Prawodawstwo Justyniana i kościół wschodni	125
§ 35.	Polityka Justyniana na Wschodzie	129
§ 36.	Polityka ekspanzywna Justyniana na Zachodzie	134
§ 37.	Konstantynopol — nowa stolica świata	139
§ 38	Pierwsze świątynie chrześciańskie	145
§ 39.	Sztuka bizantyjska	151
§ 40.	Kościół św. Zofii i dzieje jego budowy	156
§ 41.	Styl świątyni na Wschodzie	159
§ 42.	Budownictwo cywilne.	165
§ 43.	Sztuka chrześciańska	166
§ 44.	Ustrój prowincyonalny	175
§ 45.	Najazd Langobardów na Italię	176
§ 46.	Feodalizm bizantyjski	178
§ 47.	Osłabienie cesarstwa na Wschodzie. Walka z Persami	180

Str.

§ 48. Rozstrój religijny na Wschodzie 185
§ 49. Półwysep Arabii i Arabowie 189
§ 50. Stosunki polityczne Arabii przed Mahometem 192
§ 51. Ustrój społeczny i religijny Arabów przed Mahometem 193
§ 52. Mekka i Korajszyci . 195
§ 53. Mahomet i początki islamu 197
§ 54. Hedżra i pierwsza wojna święta 200
§ 55. Islam i jego nauka . . 207
§ 56. Koran — święta księga islamu 210
§ 57. Kalifat i pierwsze podboje islamu 213
§ 58. Bizancyum i Persya wobec islamu 215
§ 60. Walki o Kalifat, rozłam we wewnętrzu islamu. Dynastye Omajadów i Abbassydów 221
§ 61. Anarchia w cesarstwie wschodnim. Zalew jego przez Arabów i barbarzyńców 227
§ 62. Dynastya izauryjska i walka z obrazami . . 229
§ 63. Grecyzacya cesarstwa wschodniego. Początki bizantynizmu 234
Bibliografia 238

GENEZA SPOŁECZEŃSTWA NA ZACHODZIE:

§ 1. Brzask Zachodu współczesnego 242
§ 2. Gallia—ośrodek Zachodu nowoczesnego . . 244
§ 3. Ustrój łaciński w Gallii 245
§ 4. Organizacya społeczeństwa zachodniego . . 247
§ 5. Prefektura zachodnią . 250
§ 6. Najazd barbarzyńców i jego skutki 253
§ 7. Rola barbarzyńców w państwie rzymskiem. 259
§ 8. Początek panowania barbarzyńców w Gallii. 262
§ 9. Władza cesarska i wodzowie barbarzyńscy . 263
§ 10. Chlodwig i królowie rasy starożytnej 265

Str.

§ 10. Chrzest Chlodwiga i Franków. Kościół gallikański. Walka katolicyzmu z aryanizmem . 268
§ 11. Rozrost terytoryalny i podział państwa franków 271
§ 12. Prawa barbarzyńskie . 274
§ 13. Monarchia Merowingów 277
§ 14. Zaród wiejski nowego ustroju społeczeństwa. 280
§ 15. Własność ziemska (allodium i beneficium) . 281
§ 16. Seniorat i wasalność . 282
§ 17. Kościół i wzrost znaczenia arystokracyi rzymskiej 284
§ 18. Walki Brunhildy i Fredegundy. Upadek dynastyi merowingskiej . 286
§ 19. Rzym stary i nowy . . 288
§ 20. Papiestwo i nowa władza rzymska 290
§ 21. Papiestwo i zakony . . 292
§ 22. Papież Grzegorz I . . 294
§ 23. Reccaredo i nawrócenie Wizygotów 296
§ 24. Kościół katolicki w Irlandyi i w Brytanii. Nawrócenie Anglo-sasów. 299
§ 25. Supremacya papieska i stosunek papiestwa do cesarstwa 304
§ 26. Przeciwieństwo barbarzyńców romańskich do germańskich. Początki narodowości niemieckiej i francuskiej . . 308
§ 27. Mnjordomat, jako głowa arystokracyi 310
§ 28. Ostatni Merowingowie i początki Karolingów. 311
§ 29. Święty Bonifacy — nawrócenie Fryzów . . 313
§ 30 Pierwszy sojusz papiestwa z Karolingami . . 317
§ 31. Nadanie Pepina Młodszego na rzecz św. Piotra i początek państwa kościelnego 319
§ 32. Karol — królem longbardzkim i podbój Włoch przez Franków . . . 323
§ 33. Koronacya Karola W. na cesarza. Święte imperium rzymskie . . . 325
§ 34. Rozrost terytoryalny państwa Franków za Karola 329

Str.

§ 35. Osobistość Karola W. i jego dwór 332
§ 36. Renesans karolingski . 335
§ 37. Organizacya państwa za Karola W. 345
§ 38. Prawodawstwo Karola W. i ustrój prawny w monarchii karolingskiej 350
§ 39. Ustrój społeczno-ekonomiczny i formy własności 352
§ 40. Tryumf feodalizmu i rozkład monarchii karolingskiej 361
§ 41. Rozkład monarchii karolingskiej i początek narodowości współczesnych na Zachodzie: francuskiej, niemieckiej i włoskiej 364
Bibliografia 371

ŚWIAT TURKO-SŁOWIAŃSKI:

§ 1. Granica Dunaj w dziejach rzymskiego cesarstwa 377
§ 2. Scytya i Germania . . 379
§ 3. Wędrówki naddunajskie (pannońskie) . . 380
§ 4. Znaczenie półwyspu bałkańskiego dla cesarstwa wschodnio-rzymskiego 383
§ 5. Stepy pantyjsko-naddunajskie i pierwsze państwa turkskie 387
§ 6. Najazd Hunnów i państwo hunno-germańskie Attyli 390
§ 7. Najazd Awarów i nowy element słowiański . . 393
§ 8. Historyczne siedziby Słowian. Sklawinia . 399
§ 9. Słowianie w cesarstwie wschodniem 403
§ 10. Państwo awaro-słowiańskie 408
§ 11. Słowiańszczyzna zachodnia. Wendowie i ich sąsiedzi Bawarowie . 412
§ 12. Pierwsza organizacya państwowa Słowian. Państwo Samona . . . 414
§ 13. Epoka karolingska w dziejach Słowian. Cesarstwo i papiestwo . 418

Str.

§ 14. Koniec panowania Awarów i granice monarchii karolingskiej na Wschodzie 420
§ 15. Rozkład cesarstwa i królestwo wschodnio-frankońskie 424
§ 16. Teorya papiestwa i stosunek do cesarstwa . 426
§ 17. Antagonizm Bizancyum do Rzymu i odrodzenie narodowe greckie . . 430
§ 18. Państwo bułgarskie i walka jego z Bizancyum 435
§ 19. Działalność misyjna Bizancyum i walka z papiestwem 438
§ 20. Focyusz i tryumf misyjny Bizancyum . . . 443
§ 21. Konstantyn i Metody . 445
§ 22. Misye zachodnie u Słowian 450
§ 23. Misya Konstantyna i Metodego na Morawach i podróż do Rzymu . . 452
§ 24. Pobyt braci soluńskich w Rzymie i założenie metropolii pannońskiej 455
§ 25. Arcybiskupstwo pannońskie i państwo morawskie Rościsława . 458
§ 26. Państwo wielkomorawskie Światopełka i koniec Metodego 460
§ 27. Rozłam kościelny w łonie Słowiańszczyzny. Początek rozłamu cywilizacyjnego 462
§ 28. Pismo słowiańskie i księgi liturgiczne u Bułgarów 465
§ 29. Państwo Bułgarskie za Symeona 465
§ 30. Słowiańszczyzna na wstępie życia politycznego 469
§ 31. Słowiańszczyzna i żywioł turkski 470
§ 32. Wędrówki i państwa wschodnio-europejskie oraz zachodnio-azyatyckie 473
§ 33. Bizancyum i Turcy . . 474
§ 34. Posiadłości Bizancyum na północnem wybrzeżu morza Czarnego. Chrześciaństwo i misya do Chazarów 476
§ 35. Bizancyum i koczownicy turkscy 478

Str.

§ 36. Koczownicy w sojuszu z cywilizacyą przeciw Słowianom 481
§ 37. Państwo węgierskie nad Dunajem i jego wpływ na Słowiańszczyznę . 483
§ 38. Państwa turkskie na Wschodzie i wpływ na nich Arabów 485
§ 39. Tryumfi rozrost islamu 486
§ 40. Cywilizacya i handel Arabów w Mezopotamii 492
§ 41. Transoxania i kraje muzułmańskie nadkaspijskie 497
§ 42. Ruś — jej stosunek do Bizancyum i do Arabów 501
§ 43. Ruś i Waregowie. Początki skandynawskie książąt turkskich . . . 506
§ 44. Okres Wikingów i wędrówki ludów skandynawskich 511
§ 45. Okres Wikingów na północy i ludy baltycko-słowiańskie 515
§ 46. Rzeka Wisła — arterya komunikacyjna między

Str.

południem a północą — i kraj Wiślan 518
§ 47. Słowiańszczyzna podkarpacka. — Chorwacya i Lachy 520
§ 48. Nowa faza dziejów naddunajskich. Czechy i Węgry 522
§ 49. Normannowie i początki państw skandynawskich 524
§ 50. Dzieje początkowe Danii. Państwo Swena i Knuta W. 528
§ 51. Dzieje początkowe Anglii. Państwo Alfreda W. 529
§ 52. Najazdy Normannów na cesarstwo zachodnie i upadek Karolingów . 530
§ 53. Podbój Wendów za Ludolfingów i początek Polski 532
§ 54. Koniec panowania Turków na Wschodzie. Węgrzy. Upadek Bułgaryi Chazarów 534

SPIS ILUSTRACYI:

ODRODZENIE WSCHODU:

		Str.
1.	Godło miasta Rzymu. Z czaszy złotej. Ze zbioru Morgana w Nowym Yorku	2
2.	Godło m. Aleksandryi. Z czaszy złotej. Ze zbioru Morgana w Nowym Yorku	3
3.	Widok ogólny Petry wśród skał piaskowcowych	4
4.	Ruiny Petry	6
5.	Zenobia — królowa Palmyry (djadem na głowie). Bronz	7
6.	Ruiny pałacu królów perskich w Ktezyfonie	10
7.	Ahuramazda wręcza Ardaszirowi pierścień na znak władzy. Płaskorzeźba z Naksz-i-Rustam	12
8.	Moneta Szapura I. Biust i napis „czciciel Ahuramazdy“. Rewersał przedstawia ołtarz z ogniem i napis Szapur	14
9.	Wzięcie do niewoli ces. Waleryana przez Szapura I. Kamea z sardoniksu. Biblioteka Narodowa w Paryżu	15
10.	Kolumnada wśród zwalisk Palmyry	16
11.	Łuk tryumfalny w Palmyrze na pamiątkę zwycięstwa cesarza Aureljana nad królową Zenobją	17
12.	Bogini Izyda. Rzeźba w muzeum nadwornym w Wiedniu	21
13.	Mithra. Płaskorzeźba z Heddernheim. Muzeum w Wiesbadenie	24
14.	Ołtarz na pamiątkę taurobole	25
15.	Apollon. Laska, zakończona krzyżem. Rewersał monety Gallienusa	27
16.	Chrystus w gronie apostołów. Malowidło ścienne w katakumbach św. Domicylli w Rzymie	33
17.	Św. Paweł, malowidło ścienne w katakumbach św. Piotra i Marcellusa w Rzymie	34
18.	Karykatura chrześciaństwa. Museo Kircheriano w Rzymie	37
19.	Św. Piotr, malowidło ścienne w katakumbach św. Piotra i Marcellinusa w Rzymie	38
20.	Biesiada eucharystyczna. Malowidło ścienne starochrześciańskie w katakumbach św. Kalliksta w Rzymie	39
21.	Przekrój katakumb św. Kalliksta w Rzymie	40
22.	Grobowiec papieża Korneliusza w katakumbach św. Kalliksta w Rzymie	42
23.	Moneta Trajana Decyusza, bita w mennicy lidyjskiej i nosząca wyobrażenie xp. Bronz	43
24.	Fasada bazyliki w Turmaninie	44
25.	Przekrój bazyliki św. Sergiusza i Bacchusa w Konstantynopolu	45
26.	Moneta ces. Dyoklecyana	46
27.	Konstancyusz Chlorus i Maximianus. Bronz	47
28.	Porta nigra w Trewirze	48
29.	Dyoklecyan Jovius	51
30	Maximian—Hercules. Między nimi Victoria. Rewersał	51
31.	Dyptyk konsularny. Flavius Felix	56
32.	Comes sacrarum largitionum—tryptyk w Liverpoolu	58
33.	Szczątki pałacu Dyoklecyana w Salonie	59

Str.

34. Pałac cesarski w Spalato. Rekonstrukcya. Mauzoleum. Peristyl. Brama do mieszkania cesarskiego . 60
35. Brama północna. Porta Aurea—w pałacu Dyoklecyana 61
36. Kościół w IV wieku. Płaskorzeźba z sarkofagu. Muzeum lateraneńskie . 63
37. Cesarz Konstantyn W. Rzeźba w muzeum Uffizii we Florencyi 65
38. Cesarz Konstantyn przy oblężeniu Werony. Płaskorzeźba na łuku Konstantyna W. w Rzymie . 67
39. Bitwa na moście mulwijskiem. Płaskorzeźba z łuku Konstantyna W. w Rzymie 67
40. Łuk Konstantyna w Rzymie 68
41. Sarkofag św. Heleny z wyobrażeniem wjazdu Konstantyna W. do Rzymu. Muzeum watykańskie w Rzymie 69
42. Moneta złota. Konstantyn w aurecoli na kwadrydze 70
43. Medal cesarza Konstantyna W. z bronzu 70
44. Moneta Konstantyna z labarum i napisem „gloria exercitus“ 71
45. Starożytna gemma chrześciańska z postaciami 12 apostołów. Gabinet monet w Monachium . . . 71
46. Moneta złota Konstantyna W. z labarum 72
47. Konstantyn w szacie cesarskiej i z Victorią w ręku. Kopia miniatury Barberini'ch (według Kondakoff'a. „Histoire de la miniature byzantine“) . . 73
48. Symbol ryby z ciałem eucharystycznym. Malowidło ścienne w katakumbach Lucyny w Rzymie . 77
49. Posiedzenie synodu. Według malowidła starochrześciańskiego (Martigny. Dict. des Antiquités chrétiennes) 78
50. Moneta z wizerunkiem bogini i znakiem m. Konstantynopola 82

Str.

51. Cesarz Juljan. Rzeźba w Muzeum Cluny w Paryżu 87
52. Cokuł obeliska ces. Teodozyusza w Konstantynopolu. Płaskorzeźby z wyobrażeniem wojen gockich 90
53. Ces. Teodozyusz w dyademie. Medal srebrny . 91
54. Karta z biblii gockiej Ulfilasa. Codex argenteus w bibliotece uniwersyteckiej w Upsali 92
55. Płaskorzeźba na kolumnie tryumfalnej w hyppodromie Konstantyna na pamiątkę zwycięstw Teodozyusza 93
56. Ces. Teodozyusz wraz z synami. Tarcza srebrna. Oryginał w Academia de la Historia w Madrycie 96
57. Ces. Honoryusz, jako zwycięzca. Dyptyk z Aosty. 97
58. Ces. Honoryusz, jako wódz. Część dyptyku z Aosty 98
59. Podstawa obeliska, wzniesionego przez Teodozyusza, przedstawiająca go biorącym udział w widowisku cyrkowym 101
60. Cesarzowa Eudoksya. Rzeźba ze słoniowej kości w Muzeum Narodowem we Florencyi 103
60. Gallia Placydya z synem Walentynianem III. Rewersal z Aecjuszem. Dyptyk ze słoniowej kości w skarbcu katedralnym w Monzy 104
61. Aëtius, wódz zachodniorzymski. Dyptyk ze skarbca katedralnego w Monzy. 108
62. Moneta srebrna z głową Odowakra. Gabinet królewski numizm. w Berlinie 110
63. Port Rawenny za czasów Teodoryka. Mozaika w San Apollinare Nuovo w Rawennie 112
64. Pałac króla Teodoryka. Mozaika w San Apollinare Nuovo w Rawennie . . 113
65. Fasada pałacu Teodoryka W. w Rawennie 114

Str.

66. Baptisterium w Rawennie. Mozaika ścienna 115
67. Grobowiec Teodoryka W. w Rawennie 117
68. Cesarz Justynian wraz ze świtą Mozaika w kościele San Vitale w Rawennie . 119
69. Cesarzowa Teodora wraz ze świtą. Mozaika w kościele San Vitale w Rawennie 122
70. Igrzyska cyrkowe na tryptyku w Brescii 124
71. Król indyjski, Pulikesin II, przyjmuje poselstwo z Persyi. Malowidło ścienne na grocie w Adżunta. 130
72. Tryumf króla perskiego Szapura I nad ces. Waleryanem. Płaskorzeźba z Naksz-i Rustam . . . 132
73. Cesarz Justynian i wódz jego Belizaryusz. Oprawa z kości słoniowej w zbiorze Barberini'ch 135
74. Widok dzisiejszy Konstantynopola 140
75. Miejsce dawnego cyrku w Konstantynopolu z dwoma obeliskami, z których przedni pochodzi z Heliopolisu 141
76. Hyppodrom w Konstantynopolu (według planu z czasów przed zdobyciem Konstantynopola przez Turków) 142
77. Dobry Pasterz. Rzeźba z Lateranu w Rzymie . . 143
78. Bazylika św. Pawła za Murami. Widok zewnętrzny. 147
79. Przekrój bazyliki św. Agnieszki w Rzymie . . . 148
80. Wnętrze kościoła San Apollinare in Classe pod Rawenną (VI wiek) . . 149
81. Wnętrze kościoła San Clemente w Rzymie . . . 150
82. Kościół Grobu Pańskiego. Rzeźba ze słoniowej kości na sprzączce (w jednym z kościołów w Arles) według podania z pasa św. Cezaryusza (um. r. 542) . 151
83. Świątynia Grobu Pańskiego w Jerozolimie . . 152
84. Widok dzisiejszy Betleemu w Palestynie 153
85. Kościół Narodzenia w Betleem 154

Str.

86. Miejsce Narodzenia Zbawiciela ze żłobkiem, który według podania cesarzowa Helena przeniesć kazała do Rzymu. 155
87. Widok dzisiejszy św. Zofii 156
88. Wnętrze św. Zofii. Kolumny pochodzą z Efezu i Baalbeku 157
89. Kościół św. Zofii. Nawa boczna 158
90. Schemat bazyliki prostokątnej trójnawowej . . . 159
91. Kościół św. Zofii. Przekrój 160
92. Plan poziomy św. Zofii. Schemat bazyliki greckiej 161
93. Kościół św. Marka w Wenecyi 162
94. Wnętrze kościoła św. Marka w Wenecyi 163
95. Wnętrze kościoła San Vitale w Rawennie VI w. . 164
96. Dobry pasterz. Malowidło ściennne w katakumbach św. Domicylli w Rzymie. 167
97. Malowidło na suficie starochrześciańskie. Coemeterium maius w Rzymie (w środku Dobry Pasterz) 167
98. Wizerunek Chrystusa (III—VI w.) w katakumbach . 168
99. Cesarz bizantyjski, adorujący Chrystusa. Mozaika na głównym portalu przedsionka św. Zofii w Konstantynopolu 168
100. Mozaika w absydzie bazyliki św. Pudencyany w Rzymie (IV ? wiek) . 169
101. Dawid — pasterz, grający na harfie. Miniatura z psałterza greckiego (IX albo X w.). Biblioteka narodowa w Paryżu 170
102. Kapitel VI w. San Apollinare z Rawenny . . . 171
103. Ornament słupów u św. Zofii w Konstantynopolu 172
104. Męka Chrystusa na płaskorzeźbie sarkofagu starożytnego chrześciańskiego. Muzeum laterańskie w Rzymie 173
105. Sarkofag chrześciański z wizerunkiem zmarłych i scenami biblijnymi. Muzeum laterańskie w Rzymie 173

Str.

106. Krzesło biskupa św. Maxymiana. Płaskorzeźby ze słoniowej kości w katedrze raweńskiej 174
107. Król perski Chosrau II na czarze z kryształu górskiego. Biblioteka narodowa w Paryżu 181
108. Tryumf ces. Herakliusza. Oryginał w królewskim gabinecie numizmatycznym w Berlinie 182
109. Taca srebrna z okresu Sasanidów. Biblioteka narodowa w Paryżu 183
110. Król perski z okresu Sasanidów wraz z małżonką (Chosrau II i Szirin). Malowidło ścienne w świątyni podziemnej w Adżunta 184
111. Wielbłądy. Miniatura do Haririego Makamen. Rękopis w Kairze 190
112. Jeździec arabski. Według papyrusa arabskiego z X w. Zbiór arcyks. Rainera w Wiedniu 191
113. Kaaba. Według starożytnego rysunku arabskiego 194
114. Widok Mekki dzisiejszy . 196
115. Mahomet. Rysunek według starej miniatury perskiej z XIV w. Rys. F. Jabłczyński 198
116. Widok Medyny 201
117. Mahomet przed obleżonym miastem. Miniatura perska z XIV w. . . . 205
118. Rodzina święta. Mahomet, Ali, Hasan, Husain—w raju. Miniatura z rękopisu perskiego. Oryginał w muzeum etnograficznem w Amsterdamie 206
119. Nagrobek arabski z r. 822 208
120. Świątynia Kaaby w Mekce 209
121. Koran (18 surat, 66—73 werset). Z rękopisu w król. bibliotece w Berlinie . . 211
122. Widok Jerozolimy. Według malowidła arabskiego. 217
123. Pokwitowanie arabskie z podatku, opłaconego przez chrześcianina w Egipcie z roku 812. Zbiór arcyks. Rajnera w Wiedniu 219

Str.

124. Zajęcia rolników z okresu Umajadów. Malowidło ścienne na zamku w Kussair-Amra 220
125. Ubiór włościan z okresu Umajadów. Malowidło ścienne na zamku w Kussair-Amra 220
126. Widok Damaszku w Syryi 224
127. Meczet Omara w Jerozolimie 225
128. Lampy z meczetów arabskich. Szkło emaliowane 226
129. Madonna z dzieciątkiem Jezus na kolanach. Malowidło ścienne w coemeterium maius w Rzymie . 230
130. Klasztor Mar-Saba w Palestynie, założony przez św. Sabę w roku 483 . . 232
131. Basileus bizantyjski w majestacie na tronie. Medalion pochodzenia z Konstantynopola (X lub XI w.), wmurowany w ścianę domu na Campo Angaran w Wenecyi 244
132. Koronacya Dawida według ceremoniału bizantyjskiego: basileus, natarczy podniesiony w chwili przedstawienia go wojsku. Z psałterza bizantyjskiego X w. Biblioteka Narodowa w Paryżu . . 249
133. Ruiny pałacu cesarskiego w Trewirze 252
134. Cesarz bizantyjski (Teodozyusz) w otoczeniu oficerów i dygnitarzy kościoła. W głębi tron Miniatura z rękopisu bizantyjskiego. (X w.) 254
135. Kościół Saint Front w Périgueux. Jeden z najstarszych kościołów budowy pierwotnej łacińskiej we Francyi (VI w.) . . . 257
136. Wnętrze kościoła Saint Front w Périgueux. Przebudowa w XI w. z kopułą bizantyjską 258
137. Zbroja starożytna żelazna Germanów. 1. Dzida (ango). 2. Oszczep. 3. Dwusieczny długi miecz (spatha). 4. Krótki nóż o jednym ostrzu (scramasax). 5. Topor do rzucania (francisca). 6. Topór bojowy (hiltbarte) 261

Str.

138. Medal ołowiany z czasów Walentyniana I. Znaleziony w Saonie pokazuje fortyfikacye nad Renem. Moguntiacum — Castellum i most na Renie. Oryginał w Paryżu 262
139. Pieczęć złota Childerykal († 481) z grobowca w Downik (Tournoy) 265
140. Monety z czasów Merowingów. Gabinet numizmatyczny królewski w Berlinie 267
141. Ampułki z Monzy Emalia na metalu bizantyjska (VII w.) 268
142. Korony wotywne królów wizygockich z Guarrazar pod Toledo. Muzeum Cluny w Paryżu 270
143. Żołnierze frankońscy z czasów Merowingów. Rekonstrukcya. Zbrojownia Gimbelska 273
144. Wstęp do Lex Salica. Oryginał w bibliotece klasztoru w St. Gallen . . . 276
145. Krzesło domniemane króla Dagoberta. Oryginał w gabinecie monet w Paryżu 278
146. Dwór królewski za czasów Merowingów i Karolingów. Według Garnier'a 285
147. Kościół św. Praksedy w Rzymie. Mozaika IX w. 289
148. Przeniesienie relikwii do kościoła. Płaskorzeźba z kości słoniowej bizantyjska w Trewirze . . . 291
149. Papież Grzegorz I Wielki. Miniatura z mszału w Bibliotece Narodowej w Paryżu 295
150. Toledo, jako miejsce konsyliów chrześciańskich. Miniatura z Codex Albeldensis w Eskurialu . . 297
151. Zebranie na koncylium w Toledo. Miniatura z Codex Albeldensis w Eskurialu 298
152. Anglo-saskie rzeźby drzewne i napisy runiczne. Oryginał w British Muzeum w Londynie . . . 299
153. Moneta anglo-saska . . 300

Str.

154. Św. Mateusz Ewangielista. Miniatura ze staro-irlandzkiego rękopisu, t. zw. „book of kells", pochodzącego według tradycyi ze zbioru św. Kolumbana. Trinity College w Dublinie . . 301
155. Św. Gallus z niedźwiedziem. Płaskorzeźba z kości słoniowej na oprawie ewangieliarza (X wiek). Klasztor St. Gallen . . 303
156. Posiedzenie soboru ekumenicznego (drugiego). Miniatura z kazań św. Grzegorza z Nazjancu. Biblioteka Narodowa w Paryżu 305
157. Podpis Pepina Małego. W tem podpisie własnoręczny jedynie jest znak krzyża św. 312
158. Kościół św. Michała w Fuldzie na modłę bazyliki staro-chrześciańskiej (IX — XI w.) 315
159. Podpis Pepina Średniego 318
160. Karta z edyktu króla Rothara, najstarszego zbioru praw Longobardów. Oryginał w bibliotece klasztoru w St. Gallen . . . 320
161. Podpis Karola W. . . . 324
162. Św. Piotr wręcza stułę papieżowi Leonowi III i chorągiew Karolowi W. Mozaika w Triclinium Leona III przy Lateranie w Rzymie 326
163. Dalmatyka cesarska, przypisywana Leonowi III mylnie (X lub XI w.) na tle niebieskim naftzłoty i jedwabny. Skarbiec św. Piotra w Rzymie. Chrystus na tronie w otoczeniu Matki Boskiej, św. Jana, ewangielistów, patryarchów i świętych 328
164. Posążek konny Karola W. Statuetka z muzeum w Cluny w Paryżu . . 333
165. Żołnierze frankońscy z czasów Karolingów. Rekonstrukcya ze zbrojowni Gimbelskiej 334
166. Ubiory kapłanów z okresu Karolingów. Miniatura z biblii Karola Łysego. Bibl. nar. w Paryżu . . 335

167. Ubiory kobiece z okresu Karolingów (IX w.). Miniatura z biblii Karola Łysego. Bibl. Narod. w Paryżu 336
168 Resztki bazyliki Einharda w Michelsztacie (Steinbach) w Odenwald . . . 336
169. Kaplica zamkowa w Akwizgranie. Plan poziomy . 337
170. Kaplica zamkowa w Akwizgranie. Rekonstrukcya S. Buchkremera 337
171. Katedra w Akwizgranie. Widok dzisiejszy. Budowa kopulasta pochodzi z czasów karolingskich . 338
172. Wnętrze katedry w Akwizgranie. 339
173. Inicyał O z ewangieliarza Ludwika Pobożnego. Biblioteka Narodowa w Paryżu 340
174. Inicyał I z ewangieliarza Ludwika Pobożnego. Biblioteka Nar. w Paryżu . 340
175. Chrystus na tronie. Miniatura z ewangieliarza, napisanego przez Godeskalka dla Karola W. Biblioteka Luwru w Paryżu 341
176. Wzór kapitałów starożytnych (V w.) 342
177. Wzór uncyałów starożytnych (VI w.) 343
178. Kursywa merowingska VII w. Z rękopisu Grzegorza Toroneńskiego. Biblioteka Narodowa w Paryżu . 344
179. Karolingskie pismo początkowe (IX w.). Z Biblii Karola Łysego. Biblioteka Narodowa w Paryżu 345
180 Pismo romańskie za Karolingów (X w.). Z rękopisu Nitharda. Biblioteka Narodowa w Paryżu . . 345
181. Ukrzyżowanie. Płaskorzeźba ze słoniowej kości na oprawie (IX wiek) . . . 346
182. Rzeźba ze słoniowej kości z okresu karolingskiego. Muz. Nar. we Florencyi. 347
183. Rzeźba ze słoniowej kości z okresu karolingskiego. Muz. narodowe we Florencyi 349
184. Klasztor w Lorsch, budowa karolingska z IX w. . 354
185. Sceny z życia Anglii w końcu IX w. Ilustracye do psalmu 107, wiersze 10, 23, 136 i 137. Miniatura z psałterza łacińskiego. Biblioteka w Utrechcie . 356
186. Monety z okresu Karolingów. Gabinet królewski numizmatyczny w Berlinie. 1. Króla Pepina. 2. Karola W. z portretem i tytułem cesarskim. 3. Karola W., jako patrycyusza rzymskiego. 4. Solid złoty Karola W. (fałszerstwo współczesne). 5. Moneta złota Ludwika Pobożnego 359
187. Tkanina bizantyjska, przedstawiająca cesarza konno gloryfikowanego. Znaleziona w grobowcu, Gunthera, biskupa bamberskiego (1057—1065) . 360
188. Testament Karola W. Karta z Żywota Karola W., pisana ręką Einharda . 365
189. Cesarz Ludwik Pobożny. Miniatura z rękopisu fuldajskiego. Ces. kr. biblioteka nadworna w Wiedniu 366
190. Karol Łysy. Miniatura psałterza tegoż księcia (IX w.). Biblioteka narodowa w Paryżu 367
191. Pieniądz Ludwika Dziecka 369
192. Strażnica rzymska nad Dunajem. Według płaskorzeźby na kolumnie Trajana w Rzymie 378
193. Ruch handlowy na Dunaju za czasów Trajana. Płaskorzeźba z kolumny Trajana w Rzymie 381
194. Moneta scytyjska, bita w Olbii 382
195. Widok Sofii—starożytnej Sardiki (Stradec albo Triadica). W głębi panorama z górą Witosz 386
196. Wizerunek w namiocie siedzącego wodza na tacy srebrnej. Oryginał w Ermitażu. Petersburg . . 388
197. Dzban złoty ze skarbu, znalezionego w Nagy-Szent-Miklos. Muzeum nadworne w Wiedniu .392

Str.

198. Dzban złoty ze skarbu, znalezionego w Nagy-Szent-Miklos. Muzeum nadworne w Wiedniu . 394
199. Św. Dymitr i św. Jerzy. Plakieta rzeźbiona z wykopalisk w Chersonie na Krymie (X lub XI w.) 396
200. Wieża Vlange-Bostan. Mury bizantyjskie nad brzegiem m. Marmora . . . 397
201. Sylistrya (Dorystolon bułgarski), oblężony przez Jana Cimischa w r. 972 . 398
202. Czara złota z godłem miast. Wykopalisko w Albanii. Zbiór Morgana w New-Yorku 401
203. Klasztor Dafne w Attyce (XIII w.) 404
204. Rzeźba bizantyjska na balustradzie 405
205. Puszki z rzeźbą ze słoniowej kości z przedstawieniem Daniela w jaskini pośród lwów. Okaz wczesnej rzeźby bizantyjskiej. British Muzeum w Londynie 406
206. Krzyż emaliowany (email cloisonné) VI lub VII w. Ze skarbca w kaplicy Sancta Sanctorum w Rzymie 409
207. Emalia bizantyjska (émail cloissonné) t. zw. Deesis. Ze skarbca w Sancta Sanctorum 410
208. Taca z bronzu. Zbiór Martin'a na wystawie monachijskiej 411
209. Kaplica św. Krzyża z Montmajour pod Arles (XI w.) 416
210. Relikwiarz emaliowany w Limburgu — roboty bizantyjskiej (X w.) . . . 423
211. Św. Leoncyusz. Malowidło ścienne bizantyjskie 425
212. Krzyż bizantyjski Justyna II srebrny złocony, nabijany kamieniami w Watykanie 427
213. Zwiastowanie. Mozaika bizantyjska 429
214. Zajęcia w polu — hodowla wina. Z rękopisu XI w. Bibl. Narod. w Paryżu . 431

Str.

215. Miniatury greckie (IX w.). U góry święci, u dołu przypowieść o Jobie. Manuskrypt Grzegorza z Nazjancu. Biblioteka Narodowa w Paryżu 432
216. Św. Jan Chrzciciel. Okaz rzeźby późniejszej bizantyjskiej na kości słoniowej. Liwerpoole . . . 433
217. Mury starożytne Stambułu 437
218. Cesarz bizantyjski przyjmuje poselstwo bułgarskie. Miniatura z rękopisu współczesnego bułgarskiego 439
219. Cesarz Ludwik II i papież Mikołaj I. Miniatura z Chartularium Prumense (IX w.). Biblioteka miejska w Trewirze 441
220. Kościół św. Apostołów w Salonikach (XIV w.) . 445
221. Ewangieliarz bizantyjski (X w.). Miniatury złote na tle karminowym. Bibl. Nar. w Paryżu 448
222. Inicyały bizantyjskie (X wiek) 453
223. Św. Cyryl i Metody w postawie klęczącej przed Chrystusem. Malowidło ścienne w podziemnej części kościoła San Clemente w Rzymie IX w. . 457
224. Cesarz bułgarski wraz z rodziną. Miniatura z rękopisu współczesnego bułgarskiego (według Schlumbergera) 466
225. Książe i księżniczki bułgarskie. Miniatura z rękopisu współczesnego bułgarskiego (według Schlumbergera) 467
226. Sceny z życia wiejskiego Arabów 471
227. Wojsko arabskie z okresu Abbassydów. Miniatura do Hariri'ego. Rękopis w Paryżu 475
228. Moneta miedziana Bazylego II i Konstantyna, bita dla Chersonu na półwyspie krymskim 476
229. Sceny z życia arabskiego z okresu Abbassydów. Miniatura z Hariri'ego Makamen. Rękopis oryginalny w Kairze 478

Str.

230. Kazanie w meczecie w Bagdadzie za czasów Abbassydów. Miniatura z rękopisu arabskiego 488
231. Wnętrze meczetu w Bagdadzie z czasów Abbassydów 490
232. Katedra (mimbar). Rzeźba drzewna z Bagdadu (IX w.). Wielki meczet w Kairuan 491
233. Życie targowe w Bagdadzie. Miniatura do Hariri'ego. Rękopis w Paryżu 493
234. Miniatura arabska do dzieła astronomicznego. Oryginał w Bibliotece Narodowej w Paryżu . . . 494
235. Biblioteka arabska. Miniatura ze starożytnego rękopisu arabskiego. Własność prywatna . . 496
236. Książe Bahram V, polujący na lwa. Tkanina jedwabna z kościoła św. Klemensa w Kolonii . . . 498
237. Tkanina jedwabna z Egyptu. Muzeum Wiktoryi i Alberta w Londynie . . . 499
238. Tkanina jedwabna z wyobrażeniem łowów na lwy. Ze skarbca Sancta Sanctorum 500
239. Monety arabskie. 1. Denar z okresu wczesnego Umajadów na wzór bizantyjski. 2. Moneta, bita w Jerozolimie z portretem kalifa Abd el Melika. 3. Dyrrhema, bita na wzór Sasanidów. 4. Denar z dwujęzycznym napisem, bity w Hiszpanii na wzór rzymski. 5. Dyrrhema arabska, bita po reformie Abd-el-Melika. 6. Medal z portretem kalifa Muktadira z dynastyi Abbassydów 503
240. Utarczka jazdy bułgarskiej i ruskiej. Z rękopisu współczesnego słowiańskiego. Muzeum watykańskie w Rzymie . . 504
241. Kurhan Syneusa koło Białojeziora 507
242. Mogiła Askolda pod Kijowem 508
243. Okręt normański według wyobrażenia na kobiercu z Bayeux (koniec XI w.) 509
244. Rurykowski gród w Starej Ładodze 514
245. Siekiera żelazna z ornamentem, pochodząca z Jutlandyi 516
246. Rzeźba drzewna z przedstawieniem scen z sagi północnej. Z portalu kościoła w Hyllestad. Muzeum w Chrystyanii . . 517
247. Moneta księcia czeskiego Bolesława I i jego żony Blagoty. Gabinet królewski numizmatyczny w Berlinie 524
248. Kamień z napisem runicznym z Jellinge w Jutlandyi 526
249. Braktcaty niemieckie . 532
250. Pieczęć margrabiego Geronа na nadaniu dla Gernrode'go z r. 964 533
251. Moneta srebrna Jana Cimischesa 534
252. Cesarz Bazyli II Bułgarobójca. Miniatura z psałterza własnego. Dziś w bibliotece San Marco w Wenecyi 535

BIBLIOTEKA NAUKOWA WAP
IV
8691/1
VII/58